

Політологічний центр при Київському
національному університеті імені Тараса Шевченка

ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ ВІСНИК

Збірник наукових праць

За загальною редакцією Ф. М. Кирилюка та М. І. Хилька

Заснований у 2000 році

Випуск 76

Київ
ВАДЕКС, 2014

Редакційна колегія:

- Адрущенко В. П. — доктор філос. наук, професор
Ануфрієв Л. О. — доктор філос. наук, професор
Бабкіна О. В. — доктор політ. наук, професор
Головатий М. Ф. — доктор політ. наук, професор
Горбатенко В. П. — доктор політ. наук, професор
Губерський Л. В. — доктор філос. наук, професор
Денисенко В. М. — доктор політ. наук, професор
Кирилюк Ф. М. — доктор філос. наук, професор
Кремень В. Г. — доктор філос. наук, професор
Кресіна І. О. — доктор політ. наук, професор
Обушний М. І. — доктор політ. наук, професор
Сазонов М. І. — доктор філос. наук, професор
Токовенко О. С. — доктор філос. наук, професор
Хилько М. І. — доктор філос. наук, професор
Цвих В. Ф. — доктор політ. наук, професор
Шульга М. А. — доктор політ. наук, професор

Політологічний вісник. Зб-к наук. праць. — К.: ВАДЕКС, 2014. — Вип. 76. — 400 с.

Видано на замовлення Політологічного центру при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 4631 від 23.10.2000 р., видане Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України.

Згідно постанови президії ВАК України від 13. 12. 2000 р. № 1-01/10 часопис «Політологічний вісник» визнано фаховим виданням у галузі політичних та філософських наук.

© Політологічний центр при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, 2014

Зміст

	Сторінки
I. Філософський дискурс	
Кисельов М. М. Проблеми біоетики в контексті суспільної свідомості	[7–21]
Деркач В. Л. Розвиток екобіотехнологій і соціально-технологічна парадигма	[22–36]
Мороз О. Я. Контрверза : штучний інтелект – природний інтелект? (проблема комп’ютерного розуміння)	[37–45]
Старовойт О. Матеріальна і суспільно-політична сфери реалізації інноваційної культури особистості	[46–63]
Касьянов Д. В. Розробка і впровадження нанотехнологій в інноваційній моделі економіки	[64–73]
Туренко В. Філософський погляд на предмет та суб’єкт любові в координатах семіотики	[74–84]
Попова І. В. Основні характеристики трансформаційного суспільства як середовища екобезпечного розвитку	[85–93]
Путров С. Ю. Морфологічний аналіз біосоціальних технологій впливу на здоров’я людини	[94–101]
Кругла Н. А., Романовський О. О. Філософсько-релігійні аспекти розуміння свободи російською еміграцією	[102–108]
Завальнюк О. Юридичні засади регулювання сучасної спортивної діяльності	[109–120]

II. Філософія освіти

Андрущенко В. П., Линовицька О. «Суб'єкт» і «об'єкт» освіти в контексті свободи та відповідальності [121–133]

Москалик Г. Проблема співвідношення раціонального та ірраціонального в сучасних освітніх практиках [134–143]

Шелюк Л. Демократія – провідна орієнтація системних соціокультурних змін в галузі освіти [144–152]

Отрешко В. Основні напрями формування здорового способу життя в Україні [153–165]

III. Політична думка

Крисаченко В. С. Класична українська політична думка: набутки для сучасності [166–191]

Печенюк Д. О. Б. Барбер про актуальні виклики сильної демократії [192–202]

IV. Теорія політики

Примуш М. В. Формування системи національної безпеки України у контексті військово-політичних викликів сучасності [203–212]

Смірнова В. О. Мотиваційна парадигма дослідження політичної волі [213–221]

Макаренко Б. Поняття політичної участі в сучасному політологічному дискурсі [222–230]

Григор О. Поняття консенсусу в сучасному політологічному дискурсі [231–238]

Матушкіна С. В. Специфіка вироблення методів моделювання та прогнозування в дослідженні етнополітичних процесів в Україні [239–248]

V. Теорія демократії

- Головченко В. І.** Неліберальні демократії як суспільно-політичний феномен постбіполярного світу [249–266]
- Семченко О. Р.** Телевізійна демократія і політична стабільність [267–274]
- Донченко К. А.** Багатоструктурний підхід до поняття «децентралізація» [275–286]

VI. Політичне життя

- Тукаленко І. А.** Громадянська відповідальність: між правом та обов'язком [287–295]
- Улицька І. І.** Електронні комунікації влади з громадськістю як необхідна передумова ефективної державності [296–307]
- Береза В. О.** Проблеми уникнення маніпуляцій у політичній соціалізації особистості [308–315]
- Зубро Т. П.** Політичний міф в сучасних українських реаліях [316–324]
- Давидюк М. І.** Концептуальні основи розвитку цільових і ціннісних орієнтацій молоді в діяльності студентського самоврядування [325–336]

VII. Світова політика

- Аманмирадов Н. А.** Суб'єкти і об'єкти міжнародних відносин [337–346]
- Клименко О. А.** Етнокультурний чинник як цивілізаційно-ціннісна складова у формуванні держав Південно-Східної Азії: історичний контекст [347–358]
- Прядко Т. П.** Сучасний популізм західноєвропейських правих партій [359–368]

- Кобильник В. В.** Перспективи політичної компаративістики в контексті глобалізації [369–379]
- Гримська М. І.** Радикалізація електоральних преференцій в Угорщині: загальна характеристика [380–390]
- Курас А. І.** Безпекова політика України: зовнішньополітичний аспект [391–397]
- ДО ВІДОМА АВТОРІВ!** [398–399]

УДК 17:57+304

Кисельов М. М.

Доктор філософських наук, професор, провідний науковий співробітник відділу філософських проблем природознавства та екології Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України

ПРОБЛЕМИ БІОЕТИКИ В КОНТЕКСТІ СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ

В статті робиться спроба усвідомлення суспільством суті та значимості феномена та проблем біологічної етики. Визначається роль громадської думки у справі ефективного вирішення біоетичних проблем.

Ключові слова: біоетика, наука, громадянське суспільство, громадська думка, суспільна свідомість.

Проблеми біоетики нині набувають значного резонансу в свідомості нашого сучасника й нерідко призводять до соціальних збурень і, навіть, до спалахів екстремізму. Химерне поєднання очевидних успіхів сучасних науки та техніки із безпрецедентними виявами аморальності, спровокованими цими ж успіхами, роблять їх усвідомлення непростю справою. У феномені біоетики є багато чого невизначеного й суперечливого. Йому властиве «все наростаюче неусвідомлене тривожне відчуття невдоволеності чимось і неусвідомлене побоювання чогось, що відбувається в людській цивілізації» [12, 4].

Внутрішня суперечність біоетики, як вважає академік В. Кордюм, є просто гротескною. Відбуваються активні протести проти використання тварин в лабораторіях, але ніхто не протестує проти скотобоюнь, вирощування (експлуатація) тварин у сільському господарстві, проти змагань по рибальству та полювання (вбивство ради розваги). Вимоги до належного утримання тварин із декларацій перетворюються в статті законів. Утримання пацюків та кроликів контролюють державні чиновники, комітети з біоетики, борці за права тварин тощо. А умови життя людей є суцього їх (людей) особистою справою. В результаті пацюку в розвинутій країні реально гарантовані і практично забезпечені кращі умови, ніж масі людей із країн бідних. Внаслідок ліквідації смертної кари, значні кошти витрачаються на довічне утримання кожного убивці: на ці кошти можна б рятувати від смерті людей у яких немає грошей на лікування, і

які не може виділити держава. Проти осушення якоїсь водойми можуть підняти цілий регіон, а пропозиція змінити орбіту Землі розглядається під кутом зору технічних можливостей [12, 5–6].

Ситуація, що вже склалась, вимагає суттєвих корекцій в етичній сфері. Академік М. Мойсеев зазначав, що «на людство, для того, щоб забезпечити своє майбутнє, чекає зміна моральнісних принципів настільки ж глибока як і та, що відбулась на зорі становлення суспільства, коли норми поведінки в ордах неоантропів замінилися людською мораллю» [14, 250–251]. Етичні конструкції в минулому, за Г. Йонасом, не мали справу з умовами людського життя в глобальному масштабі. Тому головною задачею нової етики є подолання розриву між прогностичністю та могутністю дій людини, встановлення надійного контролю за власною непомірною могутністю. Для цього пропонується трансформація кантівського категоричного імперативу в імператив новий, адекватний новому характеру людської діяльності: «чини так, щоб наслідки твоєї діяльності узгоджувалися з продовженням автентичного людського життя на землі». Це й буде підвалиною новітньої етики — «етики відповідальності» [9, 27].

Принцип відповідальності є головним для біологічної етики, яка є одночасно академічною дисципліною та соціальною інституцією і є можливою лише за умов міждисциплінарного підходу до її проблем. Вона в повній мірі репрезентує етику науки загалом, має яскраво виражений міждисциплінарний характер: зокрема тут активно відбувається синтез природознавчих, етичних, соціальних та юридичних задач. Якщо раніше подразником для суспільної думки слугувала ядерна фізика, то сьогодні таким подразником є досягнення комплексу медико-біологічних наук. Людство із такою швидкістю рухається вперед, що ми не встигаємо осмислювати результати такого прогресу в аспекті реально можливих його наслідків, особливо наслідків, котрі можуть бути **надзвичайно небезпечними**. Маніпуляції з вибором статі, успіхи генної інженерії та трансплантології є надзвичайно вражаючими. Але, як часто буває, благі цілі часто-густо обертаються неочікуваними й небажаними наслідками. Тому спокусливі можливості біотехнологій в діагностиці, лікуванні, фармакології, селекції й виробництві необхідних органічних матеріалів не повинні відволікати увагу від можливих негативних наслідків їх реалізації. Зокрема Конвенція про права людини у сфері біомедицини вимагає пріоритету для інтересів і блага окремої людини перед інтересами суспільства та науки. Це положення актуалізується

на тлі кризи довіри до соціальних, економічних, наукових і, особливо, владних інституцій.

Суспільство не має права диктувати людям мати чи не мати потомства, воно мусить поважати релігійні та інші погляди, навіть якщо вони приводять до народження дефективних дітей. Не можна покладати на гени всю відповідальність за спосіб життєдіяльності людини. Очевидно, що втручання в «святая святих» живого, можливість непродуманих генетичних маніпуляцій, прагнення «покращити» природу не лише пересічних представників флори та фауни а й людини, можуть призвести до наслідків, не менш пагубних ніж ті, що плануються стратегами ракетно-ядерної війни. Тим більше, що людина в своєму історичному розвитку майже завжди приймала рішення за умов **неповної інформації** і досить часто в процесі реалізації своїх проєктів стикалася з негативними наслідками, що супроводжують досягнення її прагнень. Проте намагання розшифрувати геном людини, більш того здійснення його корекції, успіхи трансплантології, реаніматології, молекулярної імунології тощо, слугують скоріше передумовою для **«поліпшення»** людської природи, а не її **збереження**. Людина поступово перетворюється в кіборга (термін введений в 1960 році — гібрид людського тіла і механізмів): вставні зуби, контактні лінзи, різні протези (навіть «штучне серце»), косметологічна підгонка тіла під бажані (модні) стандарти надзвичайно актуалізують проблему визначення межі, до якої можна «модернізувати» природу людини, аби не втратити сам феномен людини. Нагальною стає проблема створення ефективних засобів захисту людини від небезпечних наслідків застосування фантастичних можливостей сучасних біотехнологій. Вже сьогодні означені можливості спричинюють загрозливі темпи деформації моральнісних підвалин соціуму. Набувають поширення міркування про нові етичні стандарти, що допускають «вагітність напрокат», «репродуктивний туризм», «трансплантаційний туризм», допустимість умисної смерті (евтаназія, аборт) тощо.

Пророкування О. Хакслі і Є. Замятіна стають реальністю. Ситуація постає особливо загрозливою за умов **тотальної комерціалізації**. Вже сьогодні говорять про медичну кримінальну мафію, підробку ліків, торгівлю людськими органами, продовження віку для багатих і прогресуюче донорство бідних.

Персонаж роману «Ім'я рози» Умберто Еко старець Хорхе, пророкуючи про прихід Антихриста, розповідав колегам про такі «знаки» його приходу: — «І настане час, коли розповсюдиться беззаконня, сини піднімуть руку на батьків, жінка зло умислить на чоловіка, чоловік

поставить жінку перед суддями, пани стануть нелюдями до підданих, а піддані — непослушними перед панами, не буде більше поваги до старших, незрілі юнаки будуть вимагати влади, робота перетвориться в даремний клопіт і скрізь будуть лунати пісні у славу гріха, у славу розпусти і абсолютного зневаження пристойностей» [19, 509]. Складається враження, що те, чим преподобний Хорхе так вразив братію, сьогодні є реальністю.

Аналізуючи причини моральної деградації західного суспільства Папа Римський Іоанн Павло II звертає увагу на занепад людської особистості, зведення її до функцій виробника та споживача. Сучасна людина масового суспільства являє собою карикатуру на замисел Божий. Нині чинний Римський Папа Франциск наголошує на відповідальності сучасної людини у всіх сферах її діяльності. Довкільля не можна ні зводити до об'єкта маніпуляції та експлуатації, ні абсолютизувати й ставити понад гідність людської особи. Екологічна криза тлумачиться як моральна проблема. Сучасна людина не відчуває себе створеною істотою, яка глибоко інтегрована в природу, не може без неї обійтися і, співпрацюючи з Богом у справі творення, має відповідально нею управляти.

Аналітики пишуть про кризу ідей, світоглядну кризу не лише окремої людини, а всього людства. Виокремлюються наступні симптоми цієї кризи: розчарування, втрата сенсу життя, прогресування різноманітних морфологічних захворювань на тлі загалом розвиненої медицини, тривожності та депресій, брак відчуття щастя й спокою, відчуття марності життєвих зусиль, пониження значущості сім'ї та сімейних цінностей тощо. Інакше кажучи, сучасна людина втрачає ґрунт під ногами. Домінує перманентне відчуття небезпеки. Складається враження, що чим успішнішим є людство в аспекті науково-технічного розвитку, тим невизначенішим і загрозовішим є його майбутнє. Песимістичні оцінки і такі ж прогнози майбутнього цивілізації стають загальним місцем у філософській, науковій, соціологічній і, особливо, футурологічній літературі. На тлі в'ялого гуманізму панує **сцієнтизм, техніцизм, бюрократизм і посередність**, ніхто не бере на себе відповідальність, розлад виховання та освіти супроводжується духовним самоспущенням (К. Ясперс). Стає «нормальною» ситуація, коли бідні утримують заможних. Домінує масова культура споживання. Реклама невтомно генерує нові, штучні бажання та цілі. У бідних країнах більшість населення потерпає від голоду. В розвинених країнах основу раціону складають м'ясні та солодкі страви, що призводить до розвитку надмірної ваги й супутніх їй небез-

печних хвороб, «хвороб достатку», на боротьбу з якими витрачаються величезні кошти. Системи охорони здоров'я, спрямовані на одержання прибутку, неминуче починають нехтувати медичними потребами економічно слабких верств населення. Величезна потреба в нових препаратах проти інфекційних хвороб не задовольняється, оскільки фармацевтичні компанії не знаходять достатньо платоспроможних клієнтів. Тим часом ринок ліків проти грибків, ожиріння, облісіння, зморщок та імпотенції обраховується мільярдами доларів. Відбувається прогресуюче виснаження природних ресурсів. Людство споживає набагато більше, ніж це необхідно. Складається враження, що усі працюють на економічну еліту світу. Народи терплять мілітаризацію економік, дефіцит бюджету та соціальних програм. (Дж. Штігліц). У свій час М. Ганді зазначив, що світ достатньо великий, щоб задовольнити потреби людства, але надто малий, щоб задовольнити людську жадібність.

До того ж долучається такий об'єктивний чинник, коли розвиток науково-технічної думки значно випереджує поступ духовної сфери суспільства. Зокрема вважається, що екологічна криза є не стільки «зовнішнім» явищем, скільки «внутрішнім», пов'язаним з етичними, соціальними та політичними проблемами, що стоять сьогодні перед людством. Тут однаково важливими є ресурси матеріальні й духовні. «До тих пір, поки ми будемо абсолютизувати силу людського розуму, виходячи з установки непогіршеності дій, що продиктована логікою наукової раціональності, сліпо сподіватися на розумну діяльність людини, на тріумф *Homo sapiens* і бачити в ньому ідеальний образ людини майбутнього, нам навряд чи вдасться уникнути тих труднощостей і суперечностей, з якими людство зіткнулося нині» [13, 191].

Класичне наукове знання згодом набуває тенденцію виходити за свої традиційні межі, особливо коли звертається до проблем екзистенційного характеру: в першу чергу екологічних, біоетичних, антропологічних, гуманітарних тощо. Такі природознавчі напрямки вже не можуть бути нейтральними по відношенню до моралі та цінностей. А. Н. Уайтхед, заперечуючи класичне положення про те, що моральні інтуїції можуть бути застосовані лише до приватного світу психологічного досвіду, вважає, що західний світ потерпає від цього. Більш того, «припущення про незастосовність цінності до самої матерії призвело до браку поваги до краси природи та мистецтва» [16, 258]. Багато представників класичної та некласичної науки прагнули до усвідомлення низки проблем на пересіченні природознавства, релігії та етики (А. Ейнштейн, Н. Бор, М. Борн, М. Планк, В. Гейзенберг та ін.). М. Планк, ще в 40-х роках мину-

лого століття в роботі «Релігія та природознавство» обстоював думку, що релігія і природознавство не є антагоністами, а доповнюють одне одного. В цьому випадку ми маємо пряме звернення до фундаментальної середньовічної проблеми «подвійної істини», що є продуктивною спробою її подальшого розвитку, але вже із глибин природознавства, видатні представники якого відчували потребу в поєднанні знання та віри. Взагалі проблема інтегрування наукових, релігійних, екологічних та етичних аспектів залишається актуальною і в наш час.

Проте і нинішня, «постмодерна» наука, яка починає долати традиційний «аксіологічний імунітет», виявляє себе багато в чому некомпетентною перед глобальними проблемами сучасності. Відбувається активна бюрократизація науки, перетворення її пересічну професію. Наука втрачає культурну місію і моральний авторитет і перетворюється в банальну професію з корпоративними інтересами. Ульріх Бек переконливо показує, що вчені маскують свою некомпетентність масою незрозумілих слів, методик і цифр. Інформація для населення нашпигована не кожному зрозумілими технічними подробицями та математичними викладками. Ілюструється це на прикладі з визначенням гранично допустимих концентрацій екологічно небезпечної речовини в довкіллі (ГДК). На думку У. Бека, потреба у визначенні ГДК виникає тоді, коли допускається отруєння. Граничний (допустимий) рівень забруднень — це їх легітимація. Хто обмежує забруднення, той уже погодився на його наявність.

Суперечливою є інформація про наявність отруйних речовин у продуктах харчування, розлогих інструкцій до медикаментів тощо. Це призводить до подвійного шоку: відчуття загрози та втрати суверенної думки щодо реальності цієї загрози. «Вся наукова бюрократія з її довгими коридорами, залами засідань, некомпетентними, напівкомпетентними і зовсім не виразними судженнями і бундючністю вчених мужів постає перед нами» [2, 65]. Зрештою він робить висновок, що «джерело науково-технічного скепсису знаходиться не у «іраціоналізмі» критиків, а у неспроможності науково-технічної раціональності перед зростаючими ризиками та цивілізаційними небезпеками» [2, 71].

Умберто Еко, Ульріх Бек, Йохан Хойзінга, Стівен Армстронг та ін. доволі вмотивовано пишуть про наступ «**нового середньовіччя**» або «нового феодалізму», який стимулюється інформаційно-технічною революцією. Тут доречним буде зазначити, що ідея про трансформацію техногенної цивілізації в «нове середньовіччя» була висунута М. Бердяєвим ще в 1923 р. Ознакою такої трансформації він вважав перехід

від раціоналізму до ірраціоналізму. Переконливими індикаторами цього процесу, за У. Еко, є деградація центральної влади (тенденція до децентралізації); віддаленість «еліти» від пересічних громадян (будинки представників істеблішменту нагадують замки феодалів); невпевненість у майбутньому та очікування новітніх версій «кінця світу» (апокаліпсичні медитації щодо невідворотності ядерної та екологічної катастроф). Олігархи стають головною структурою державної машини, мають армії приватних охоронців і уникають контролю урядів та податків, утискується середній клас, який вважається основою демократії.

Активно формується ринок «спірітуальних послуг»: ворожбити, ясновидящі, цілителі, гадалки, екстрасенси. Астрологічні прогнози в сучасних ЗМІ передаються разом з прогнозами погоди. Нині в Росії за інформацією ВОЗ практикують біля 800000 екстрасенсів, гадалок, шаманів, астрологів, всіляких цілителів. Для порівняння — вчених в Росії біля 400000 [8, 18]. Гороскопів нині складається в тисячі раз більше ніж у Середньовіччі. Анатоль Франс у свій час зазначав, що середньовіччя закінчилось лише в посібниках з історії).

Неадекватне сприйняття суті біоетичних проблем багатьма вченими, які продовжують орієнтуватися на традиційні «об'єктивність» і «неупередженість» наукового дослідження, яке нібито не має жодного стосунку до етики, а також тотальний вплив **комерціалізації** наукової діяльності призводить до надзвичайно загрозливих тенденцій в цій галузі. Зокрема втрачається відчуття пріоритету мети над засобами, зневаження загальнолюдських цінностей. На біотичних форумах конкретні проблеми біології та медицини домінують над власне етичними.

Загалом, в міру ускладнення суспільних відносин в соціумі виникає необхідність більш точного визначення тих чи інших моральних норм в конкретних колізіях людського співіснування. Виникають такі прикладні етики як політична, правова, журналістська, етика державного службовця, етика вченого тощо. Потреба у таких визначеннях стає більш ніж очевидною. Але, слід зауважити, **диференціація** (роздрібнення) цілісної етичної сфери на окремі спеціалізовані фрагменти, **може призвести, і вже призводить до витіснення власне етичного на периферію проблемного поля, внаслідок того, що починають домінувати проблеми політики, управління, медицини тощо.** Власне етичний аспект губиться в складному переплетенні практичних проблем. Але ж, як слушно зазначає відомий російський етик А. Гусейнов, заперечення або зневаження моралі є неможливим як логічно послідовна дія і завжди містить в собі приховану моральну передумову. «Людська

свідомість і пізнання одвічно і непереборно сковані етико-аксіологічним обручем... Людина не може мислити, не випрацьовуючи певного відношення до предмету власної думки і не занурюючись тим самим в моральну систему координат» [5, 10]. Слід розуміти, що етика не є просто етикетом, правилами хорошої поведінки або певним набором приписів (кодексом). Етика (в тому числі й сучасні прикладні етики) формує відчуття єдності зі світом, бачення єдиного сутнісного в його різноманітних виявах.

Творення нової системи «моральних цінностей сучасного людства» зовсім не означає що треба починати з нуля, відкинувши все традиційне, достатньо апробоване. Хоча такі занадто радикальні пропозиції мають певне поширення. Значно більше дослідників роздумують над тим, щоб повернутися і більш уважно придивитися до таких вічних цінностей як **зваженість, справедливість, стійкість, помірність, відповідальність**. Оновлена система цінностей не може бути простим їх переліком, конгломератом не пов'язаних між собою сутностей. Стає очевидним, що предметне поле «нових етик» має бути органічно інкорпорованим в цілісний контекст класичної етики як «філософії моралі».

Існує тенденція забувати, що всі природничі науки пов'язані із загальнолюдською культурою і що наукові відкриття, навіть ті, що в даний момент уявляються найбільш передовими і доступними розумінню небагатьох вибраних, все ж є безглуздими поза свого культурного контексту. Г. Йонас звертає увагу на нову роль наукового знання в становленні моральних приписів. Воно постає як першочерговий обов'язок і має відповідати каузальним масштабам нашої діяльності. Осягнення непізнаного є органічною складовою етики, аби контролювати нашу надмірну могутність. Етичній думці завжди бракувало розуміння необхідного каузального зв'язку між дією та її можливими наслідками, яке здатна надати саме наука [9, 22]. Проте ідея має оцінюватися не лише з методологічного, або технологічного боку, але й етичного. Причому етичний має бути органічно вбудованим в її підвалини, а не бути якимось зовнішнім, покликаним виконувати регулятивну функцію.

Цікавою спробою в'яснити, чому науці є властивим і етичний вимір видається аргументація Е. Агацці та В. Канке. Е. Агацці починає з того, що традиційно в історії європейської цивілізації наукове знання вважалося інституцією, де провадився пошук об'єктивної і майже абсолютної істини. Згодом вимоги до об'єктивності, аргументації та самокорекції результатів наукового дослідження ставали все менше жорсткими. «Це відбулося в кінці XIX — початку XX ст. і самим делікатним моментом при

цьому виявилось забезпечення *об'єктивності*, оскільки, з одного боку, воно передбачає, що досліджуючий суб'єкт утримується від того, щоб його особисті нахили впливали на уявлення фактів, що досліджуються, а, з іншого, коли досліджуються *людські* факти, цього суб'єкта неможливо звести до чистого «спостерігача», оскільки він сам, як людина, являється часткою реальності, що досліджується» [1, 93]. Класичне уявлення про те, що наука має бути вільною від цінностей, оскільки любе поєднання науки із етикою загрожує фундаментальній вимозі об'єктивності та строгої раціональності, потребує переосмислення. Слід прийняти до уваги, що наукове знання не є природним явищем, а продуктом складної людської діяльності. А тут є обов'язковими не лише певні цінності, але й етика, тому що стосовно кожної людської діяльності можна запитати, хороша вона чи погана, правильна чи помилкова. Виникає уявлення про «етику науки», яка орієнтує вченого на високий професіоналізм, зваженість, «інтелектуальну чесність». Історичні корені **етики вченого** знаходяться ще у медичній деонтології асклепідів. Як сподівався В. Вернадський, по мірі того, як загальнолюдська культура поширюється на все більший район земної кулі, перед людством постає питання про обмеженість тих корисних сил, які зосереджені в оточуючій його природі. По мірі того, як наукові знання все більше охоплюють оточуюче життя, поширюється турбота про майбутнє, про охорону для нащадків природних багатств, бережного їх використання [3, 165]. Наукова етика може розглядатися і під кутом зору людських взаємостосунків—під кутом зору правильного життя в ноосфері, але вона може ставитися і в іншому аспекті—етичного життя вченого [3, 179]. Власне, концепція ноосфери (сфери розуму та праці) мала б бути втіленням не лише «сили наукової думки», а й моральних якостей людства. Ноосферний підхід орієнтує на гармонію духовних і природних начал.

Нині відбувається обговорення «Етичного кодексу вчених України». В проєкті його наголошується, що кодекс встановлює основні засади для оцінки вченими своєї власної роботи та діяльності колег з моральної точки зору. Основним його завданням є надання пріоритету моральним вимірам науки та соціальній відповідальності наукового співтовариства та кожного вченого зокрема. Проблема особистої відповідальності вченого набуває важливого значення у зв'язку з тим, що громадські інституції часто не встигають за стрімкими темпами розвитку науки і технологій. У всьому світі етичні кодекси базуються на розумінні того, що належна практика у сфері науки сприяє довірі в середовищі

наукового співтовариства та між ним і суспільством. Вчені мають бути впевненими в надійності результатів роботи своїх колег. В свою чергу суспільство повинно бути впевненим в чесності науковців та достовірності результатів їх досліджень. На жаль, останнім часом така довіра похитнулася у зв'язку з тим, що все частіше спостерігаються серйозні порушення етики, що поставили під загрозу авторитет науки та довіру суспільства до вчених.

Далай-лама XIV вважає, що коли дослідження здійснюються лише з метою здобування прибутку, або слави, або дослідник працює ради чистої науки — невідомо куди все приведе. Вчений має завжди усвідомлювати можливості зловживань в своїй сфері. Оцінки, що спираються на комерційний інтерес завжди будуть суперечити правам людини. Це небезпечний та слизький шлях [7].

Як зазначає Е. Агацці, «в часи, коли наука отримала такий високий престиж і справляє сильний вплив на думки та почуття людей, чесне й морально бездоганне розповсюдження наукових істин стало одним із головних етичних імперативів» [1, 98]. Тут в жодному разі не обмежуються «свободи науки»; ми просто повинні погодитись з тим, що прогрес людства має здійснюватись шляхом введення корисних, мудрих і доречних регуляцій, аби не допустити зловживань, несправедливості і небезпеки для окремих осіб і для суспільства в цілому. Нарешті, вчений є частиною суспільства і не може ставити себе в позицію стороннього спостерігача.

Якщо Е. Агацці говорить про необхідність поєднання морального та наукового контекстів, то В. Канке обстоює думку, що етичний компонент знаходиться не біля наукового знання, поруч із ним, а в його серцевині. Для цього він виходить не із поширеної класифікації наукового знання: природознавство, соціогуманітарія та технічні науки, а використовує класифікацію, запропоновану Ч. Пірсом: **синктатика**, **семантика** та **прагматика**. Синктатика (грец. *syn.* — разом і *taxis* — розміщення по порядку) — дослідження формального взаємозв'язку знаків (логіка, математика); семантика (грец. *semantikos* — означення) — дослідження знаків та їх референтів (денотатів) — (фізика, геологія, хімія); прагматика (грец. *pragma* — справа, дія) — досліджує взаємовідношення між знаками та ціннісними установками людей, що користуються цими знаками (технічні та гуманітарні галузі науки).

Знання вважається науковим, якщо воно є несуперечливим (синтаксичні науки), підтверджуваним (семантичні науки), ефективним (прагматичні науки). Тут ми маємо справу із штучним розмежуванням

сфер компетентності. Хіба несуперечливість чи підтверджуванисть не властиві етиці, а ефективність науці? Належне (должествование) зовсім не суперечить ефективності. Експлікувати із математики фізику неможливо, але зв'язок між ними очевидний. Це є сферою актуальних нині міждисциплінарних досліджень. Етика і наука так само є «взаємоінтерпретованими» [10, 15]. За класичними канонами під фактами, якими оперує наука, вбачаються лише матеріальні речі та процеси. Такий обмежений фактуалізм визнає статус науковості лише за семантичними науками. В такому разі за межі науки виводиться навіть математика, оскільки в природі відсутні такі фундаментальні її конструкти як квадратні корні, диференціали, інтеграли тощо. Некоректне звуження дослідницького поля науки приводить до очевидної суперечності із життєвими реаліями [10, 19].

За В. Канке етика має бути науковою і акцентувати увагу на те, що кожна людина керується у своїх діях аксіологічними оцінками. Саме наукова етика дозволяє людині досягнути вершини того, що було б недосяжним без неї. «Одною із прикметних особливостей людини полягає в тому, що будь яка функція її життєдіяльності як особистості ... завжди була в органічному взаємозв'язку із аксіологічним мисленням. Є і повинно-речення доповнюють одне одного, іншого не дано, вони не можуть існувати у повній взаємній ізоляції» [10, 25]. На перший погляд синтаксичні та семантичні науки є етично нейтральними. Проте таке враження складається лише в інтерналістському відношенні, коли вони є вирваними із загальнолюдського контексту і знаходяться по той бік моралі. В екстерналістському відношенні, будучи включеними в паутину різноманітних зв'язків людини з природою та до інших людей, і синтетичні, і семантичні науки набувають цілком очевидного етичного значення. «Наука — це не тільки когнітивне (раціональне), але й перцептуальне (чуттєво-емоційне) явище» [10, 298].

Отже, ціннісна нейтральність науки вже не є безсумнівним положенням. Наукова діяльність стає ціннісно орієнтованою і визначається певним вибором стратегії відмінної від тої, що домінувала в класичний період. Наука, як і будь-який вид людської діяльності, в принципі не може не орієнтуватися на певну систему цінностей. Проблема поєднання наукового і етичного в наш час набуває безпрецедентної актуальності, але продовжує бути проблемною. І до сьогодні в наукових та біянаукових колах зберігається традиційне переконання про їх принципову відмінність. Дійсно, Homo faber та homo sapiens із величезними труднощами перетворюються в homo

moralis. Стає очевидним, що до правлячої еліти повинна долучитися еліта інтелектуальна та духовна. Але ця задача ризикує бути принципово нездійсненною без радикального переосмислення природи взаємостосунків морального та раціонального.

Сучасне суспільство іноді кваліфікують як «суспільство знаннєве». Проте, як слушно зазначає В. Горохов, бюрократи, прагнуть управляти наукою, для чого точно визначати можливу ефективність того чи іншого наукового проекту, або наукового колективу, щоб визначитись кого фінансувати, а кого ні. Більш того, питання про те, що таке наука є актуальним і для самих вчених. Вони «прагнуть уяснити сутність своєї власної діяльності, її межі та можливості, а також небезпеку для людства, що криється в її неконтрольованому розвитку та застосуванню. Прагнучи відповісти на ці питання, вчені мають вийти за межі своїх вузькопрофесійних інтересів у сферу філософської рефлексії, яка сьогодні є невід'ємною від розвитку науки, а розвиток науки є неможливим без неї» [4, 69].

В сучасній літературі активно дискутуються доволі складні стосунки між наукою та громадськістю. Подібно тому як у політиці прогресує відчуження між владою та суспільством, в науці — між суспільством і науковими інституціями. Майже зникає такий важливий феномен як популяризація новітніх наукових досягнень. Публічна політика витісняється експертизою, в результаті чого громадянське суспільство відчужується від процесів прийняття важливих рішень у сфері застосування наукових досягнень в практику. Якщо у сучасній політиці домінує прагнення будь-що перемогти на чергових виборах, а не власне державницька діяльність, то в науці на перший план виступає не пошук істини, а знаходження джерел фінансування.

У зв'язку з чим вельми небезпечною є тенденція до перебільшення успіхів та значущості новітніх геноінженерних досліджень та практичного їх застосування. Відверто перебільшуються їх достоїнства та можливості і замовчуються очевидні недоліки та можливі загрозливі наслідки. Причому це робиться не лише журналістами, а й вченими з мотивів рекламування та стимулювання інвестицій в наукові проекти. Д. Дубровський кваліфікує це явище як феномен «журналізму», який характеризується поспішністю публічних заяв про «успіхи» того чи іншого проекту. Тут дається взнаки ситуативне журналістське прагнення публічної експозиції та новацій і супутні йому екстравагантність й епатаж за рахунок чіткої й об'єктивної аргументації [15,8].

Нині набуває поширення сентенція, що не може пересічна людина давати поради лікарю при проведенні ним хірургічної операції. З цим слід погодитися, але лікар не може абстрагуватися від приписів медичної аксіології. Скепсис з приводу контрольних функцій біоетики є властивим для представників медико-біологічного профілю. Що розуміють в проблемах клонування філософи, або біоетики, які невідомо звідки з'явилися, якщо вони не бачили ні мікроскопів ні інших наукових приладів. Вчений краще усіх знає що робить, проте він категорично є некомпетентним відносно наслідків (П. Тищенко). За спостереженнями Ф. Фукуями «фахівці з біоетики роблять колосальні зусилля, щоб завоювати повагу тих вчених, з якими їм доводиться мати справу, і навряд чи того досягнуть, якщо стануть указувати вченим, що ті є морально неспроможними... А вченого не дуже турбує, наскільки біоетики його поважають, якщо він нобелівський лауреат» [17, 289].

Загалом, маємо погодитися з тим, що маховик споживацтва в сучасному соціумі розкручується все більше. Деякі організації та політичні діячі роблять малоефективні зусилля або імітують боротьбу з екологічною кризою. Чекати ефективних дій можна лише від громадських рухів, здатних сконцентрувати інтелектуальні, фінансові та організаційні ресурси й сформувані такий соціальний суб'єкт, який міг би змінити нинішній вектор розвитку земної цивілізації [11, 8].

Найкращим гарантом захисту природного середовища є не соціалізм і не капіталізм, а демократія. Ця політична система реагує найбільш оперативно. Вона дозволяє місцевим общинам протестувати проти розміщення заводу високотехнічних хімікатів в місцях свого проживання. Без демократії держава завжди є схильною до вирішення складних природоохоронних проблем на користь великих підприємств, які дають суттєвий внесок в національне багатство, а не на користь довготермінових інтересів окремих груп громадян [18, 186–187].

Набуває поширення думка, що не слід віддавати біологічну етику на відкуп вченим або державним чиновникам. Право — державі; біологічна етика — громадянському суспільству. Правда, для цього треба, щоб громадянське суспільство було достатньо зрілим. Як зазначає Отфрід Гьофе, «Коли окреме суспільство прагне надати своїм спільним потребам державної та правової форми, воно в такий спосіб перетворюється на колективний відповідальний суб'єкт. Обидві складові, самоорганізація і відповідальність, набувають завершеності у кваліфікованій демократії: якщо колективний суб'єкт по-справжньому стає правовим, то це засвідчує здійснення його самоорганізації. Та коли

це пов'язане ще й із принципами справедливості, то йдеться не просто про здатність до відповідальності, а й про справжню відповідальність» [6, 9]. Біологічна етика стає частиною культури народу. А адекватно налаштовані комітети з біологічної етики зможуть ефективно впливати на гармонізацію складних взаємостосунків громадськості, владних структур, науки та бізнесу.

Наше суспільство з величезними труднощами набуває досвіду самоорганізації, почало долати патерналізм. Хоча і нині домінують сподівання на вирішення проблем державою, або з допомогою благотворного впливу ринкових механізмів. Розв'язання цих проблем залежить від нас самих, від рівня і політичної культури громадянського суспільства, від активної участі усіх громадян держави у формуванні та реалізації її (держави) планів та намагань.

Список використаних джерел:

1. Агацци Э. Почему у науки есть и этические измерения? // Вопросы философии. — 2009. — № 10. — С. 93–104.
2. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну. — М.: Прогресс — Традиция, 2000. — 384 с.
3. Вернадский В. И. Биосфера и ноосфера. — М.: Наука, 1989. — 260 с.
4. Горохов В. Г. Научно-техническая политика в обществе не-знания. — Вопросы философии. — 2007. — № 12. — С. 65–80.
5. Гусейнов А. А. Что я понимаю под негативной этикой? // Вестник МГУ Серия 7. Философия. — 2009. — № 6. — С. 3–20.
6. Гьофе Отфрід. Демократія в епоху глобалізації. — К.: ППС-2002, 2007. — 436 с.
7. Далай-лама XIV. Этика для нового тысячелетия. — СПб.: Нартанг, 2001. — 236 с.
8. Знание в современной культуре (материалы «круглого стола»). // Вопросы философии. — 2012. — №9. — С. 3–45.
9. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації. — К.: Лібра, 2001. — 400 с.
10. Канке В. А. Этика ответственности. Теория морали будущего. — М.: Логос, 2003. — 352 с.
11. Конвергенция биологических, информационных, нано- и когнитивных технологий: вызов философии (материалы «круглого стола») // Вопросы философии. — 2012. — № 12. — С. 3–23.

12. Кордюм В. А. Биоэтика—ее прошлое, настоящее и будущее // Практична філософія. —2001. —№ 3. —С. 4–20.
13. Лейбин В. М. Глобалистика, информация, системные исследования. —Т. 1. Глобалистика. —М.: ЛКИ, 2007. —280 с
14. Моисеев Н. Н. Человек и ноосфера. —М.: Молодая гвардия, 1990. —С. 251.
15. Новые информационные технологии и судьбы рациональности в современной культуре. (Материалы «Круглого стола» // Вопросы философии. —2003. №12. —С. 3–52 (8).
16. Уайтхед А. Н. Избранные работы по философии. —М.: Прогресс, 1990. —717 с.
17. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек. —М.: АСТ, 2004. —588 с.
18. Фукуяма Ф. Наше постчеловеческое будущее. —М.: АСТ, 2004. —349 с.
19. Эко Умберто. Имя розы. —СПб.: Symposium, 2006. —640 с.

Стаття надійшла до редакції 01.10.2014 р.

Кисельов Н.Н. Проблемы биоэтики в контексте общественного сознания

В статье делается попытка осознания обществом сущности феномена и проблем биологической этики. Определяется роль общественности в деле эффективного решения биоэтических проблем.

Ключевые слова: биоэтика, наука, гражданское общество, общественное мнение, общественное сознание.

Kiselev N.N. Problems of bioethics in the context of social consciousness

The article analyses the efforts of society to comprehend the meaning of the phenomena and the problems of bioethics. It determines the role of society in the business of effective solution of the bioethical problems.

Keywords: bioethics, science, civil society, public opinion, social conciseness.

УДК [3:572.1/.4]+001.18

Деркач В. Л.*Кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»*

РОЗВИТОК ЕКОБІОТЕХНОЛОГІЙ І СОЦІАЛЬНО-ТЕХНОЛОГІЧНА ПАРАДИГМА

Розглянуті деякі аспекти еволюції технологій в контексті екологічної кризи сучасності. Розроблений зміст поняття екобіотехнологій і показано зв'язок їх розвитку з трансформацією соціально-технологічної парадигми.

Ключові слова: екологічна криза, еволюція технологій, біотехнології екобезпечний розвиток, соціально-технологічна парадигма

Все плинне має свій початок і кінець; сучасна цивілізація не є винятком з цього тривіального правила. Якою буде та її нова якість, коли мине час теперішнього життя людства? Вочевидь, новоутворення не виникає в буквальному розумінні з нуля. Нове є паліативом на базі існуючого, добудова одного і руйнація іншого в нинішньому. Перебудова — це просто коли багато всього відбувається водночас і водночас, збіг процесів, плин яких через їхню взаємодію різко змінюється до невпізнаності цілого. Певну конфігурацію діючих суспільно-історичних процесів, їх характерний рисунок, паттерн або що, які властиві певній цивілізації, спільноті тут буде називатись соціально-технологічною парадигмою. Парадигма тут — це зразок, за яким відтворюються процеси й об'єкти складного утворення, матриця, своєрідний генотип цивілізації. (Осмилення цих питань сьогодні поживалене, зокрема, варто відзначити дві оглядово-концептуальні роботи [1; 2], подальші розмірковування тут значною мірою слід розглядати в їх контексті).

Суспільство і цивілізація — це динамічні утворення, в яких масово відтворюються об'єкти в певних зв'язках між собою, система, елементи якої мають свою онтогенетичну схему. Тому слово генотип тут не варто розуміти образно: в буквальному розумінні генезис суспільних складників, його інститутів і осіб, які включені в спільноту відтворюється на базі соціальної пам'яті. Прикметною родовою особивістю людей є те, що вони є такими живими істотами, які створюють собі шляхом колективної зняряддевої діяльності штучні життєві середовища, адап-

туючи під себе довкілля. Цей створюваний людьми світ, або інакше культура (цебто вирощуване, те, про що дбають, руйнації чого запобігають і що тим самим щодо осіб є цінним для них) включає в себе й власне людину. Люди суспільно вирощують собі подібних, відтворюючи в них накопичені в поколіннях ролі і вже опосередковано, через дії акторів, відтворюється і увесь освоєний світ культивованих предметів. Відтак між суспільним устроєм як системою взаємин між вирощуваними елементами—людьми і технологіями впливу на середовище,—існує нерозривний фундаментальний визначальний зв'язок. Люди є продуктом технологій; технології є продуктом людей. В суто фізіологічному розумінні нинішня людина є маложиттєздатним без суспільної підтримки конгломератом біохімічних процесів, індивідуальна автономність яких істотно обмежена. Звісно, за певних умов, в певному середовищі люди могли в вижити без кооперації з іншими, поза культурною матрицею, проте таке видається вже маловірогідним: навряд чи нині є екологічна ніша, в якій людина поза цивілізацією могла б вижити в конкуренції з іншими видами мавп. Отже, в біологічному сенсі ество суспільства—в кооперації, в ході якої досягається ефект, який не доступний кожному члену окремо і перевищує просту суму їхніх дій, тобто створює нову якість. Штучне середовище і є одним із проявів цієї якості.

Однак, кооперативні взаємини у людини вийшли на новий якісний рівень у двох інших аспектах. По-перше, їх ядром є саме знарядства діяльність, в ході якої виготовляються предмети, що розширюють функціональність індивіда, утворюється своєрідне розширене тіло, модифіковане тіло. При цьому оволодіння цим тілом перепрограмує механізми регуляції поведки, що коеволюційно приводить до виникнення нової якості психічних процесів, нової душі людини. По-друге, істотним є й те, що при цьому індивіди спеціалізуються. Людське суспільство можливе тільки на політипічній індивідуальній морфофункціональній основі. Проте ця диференціація приводить не до виникнення нових видів, адаптованих до різних екологічних ніш, а до поєднання їх в структурі цілого, що як наслідок розширює сукупну екологічну нішу. Сучасне людство є біологічним видом, який освоїв максимальну кількість ніш, в кожній адаптуєчи матеріальні потоки під свої потреби, вийшовши за межі тільки морфологічних перебудов тіла на базі молекулярно-генетичних програм онтогенезу. Живе людське тіло залишається привілейованою частиною в «тілі» сукупному, проте ці привілеї відносні. Норми суспільства подеколи накладають на тіло граничні для виживання вимоги аж до жертви окремими тілами заради блага

цілого. Людину як індивіда слід розглядати як клітину в живому надіндивідуальному утворенні, яке водночас створе умови для культивування цих тіл-клітин. І, третє, це масштабування кооперативних взаємин і спеціалізацій, коли спільнота стає елементом соціальної системи вищого порядку. Сучасна цивілізація утворена не із індивідів, а із соціумів. На відміну від закритих суспільств минулого, які на початку існували як майже автономні утворення чи для більш пізніх часів як ієрархічні, квазікастові системи, нинішній стан можна описати як мережеву структуру, в якій соціальні ансамблі взаємодіють між собою так, що елементи цього ансамблю лише частково до нього належать і включені водночас в інші ансамблі. Складність такої системи зростає на порядки і з розвитком засобів комунікації, які забезпечують однакову швидкість обігу інформації як між ансамблями, так і всередині ансамблів, неодмінно перебудуються й суспільні інститути. Однак, це тільки одна зі сторін цивілізаційної динаміки.

Інша, якій і присвячена ця стаття, це характер перебудови довкілля, екологічна трансформація цивілізації. Вживаючи тут дещо громіздкий чотирикореневий термін екобіотехнології, надамо йому зміст у формі короткого визначення. Екобіотехнології—це технології створення штучних екосистем на основі знаряддевої діяльності, де в якості знаряддя виступають живі організми чи елементи їх життєдіяльності. Біотехнології в найширшому розумінні, звісно, охоплюють і агротехнології, і використання мускульної сили тварин, і використання мікроорганізмів в традиційному виробництві пива, хліба, сиру тощо—все це знаряддя, якими користуються люди. Більш вузький смисл, який вкладають у термін «біотехнології», символом яких є біореактор, культура *in vitro*, молекулярно-генетична модифікація організмів, біохімічна інженерія не повинен нас збивати з пантелику: суть залишається одна й та ж—процеси в живому як знаряддя людської, суспільної дії.

Натомість «еко» наразі стійко вже асоціюється з чимось, що мислиться протилежним до створення штучного; як обмеження культури, її рамки. (Зауважимо, що за іронією випадку слово екологія, вживане до «дикої» природи містить ляпсус, бо ж дике, це якраз не зовсім «дім», це те, що не освоєне; термін розповсюдився з легкої руки Е. Геккеля, який, проте, не знайшов нічого кращого, як побудувати його за аналогією з економікою: те, що у людей економіка—розумне ведення господарства, спочатку просто раціональне ведення домашніх справ, те в тварин—екологія. Коли справа дійшла до екології людини над терміном вже не дуже замислювались). Тут слові екобіотехнології «еко»

вживаний в його первинному сенсі: задля вказівки на наш дім, те місце, про яке ми дбаємо, яке бережемо, в якому ми живемо і яке є умовою нашої життєстійкості.

Екологічна проблематика щодо людини спочатку й дотепер радше розуміється як розумне користування ресурсами, збереження біорозмаїття, тобто як обмеження господарської активності. Символом такої, «природоохороної» діяльності є заповідники, заказники — тобто специфічні культивовані об'єкти з культурою «навиворіт»: створення умов не втручання в біогеоценози (видається, що цей більш адекватний термін для позначення «диких екосистем»; відтак надалі термін екосистема буже вживатись тут тільки відносно людини). Звідси й екотехнології — це за змістом технології, метою яких є зниження антропогенного навантаження на «дику природу», на природне довкілля суспільства.

В граничному випадку слід було би просто знищити людей з їх цивілізацією, тільки так антропогенне навантаження може бути нульовим. Зрештою, рух «зелених» завжди пронизували мізантропічні нотки, і серед них чимало є тих, хто собак любить більше, ніж людей, особливо після контактів із тими, хто зелені цінності не поділяє.

У тих, в кого мізантропія слабша, ті радше воліють розмірковувати в термінах екологічно збалансованого, безпечного природокористування, гармонійного, органічного чи стійкого розвитку цивілізації, маючи на увазі, що дотримання певних обмежень впливу на середовище життя є необхідною умовою власного життя як такого. Символом цього підходу є не боротьба за права тварин (як у знавіснелих зелених-мізантропів), а образ човна, розхитуючи чи руйнуючи який можна його втопити і разом із ним піти на дно самим. Основна настанова такого підходу може бути виражена коротко: не виходь за межі господарської ємності біосфери. Якщо гумову кульку надувати понад міри, вона лусне; чим ближче до межі стійкості, тим вразливішою є кулька до зовнішніх впливів. Оскільки екосистема має буферні (або гомеостатичні) властивості, певну пластичність (як гумова кулька), вона вирівнює вплив на неї так, що запускаються компенсаторні механізми, то тут є цікава для всіх нас дилема: якщо такі компенсаторні механізми є, наша цивілізація може бути елімінована по природі речей; якщо таких механізмів немає, то наша цивілізація так само елімінує себе, по природі речей. Інакше кажучи, того, хто надто сильно розхитує човен або виникнуть у море, або він потопить човна. Для нього однак що так, що так. Отже, суть екологічної кризи зводиться до невизначеності відповіді на питання: чи можемо ми, цивілізація, контролювати себе так, щоб вчасно позбутися здоланих

по своїй суті загроз? Екологічна криза, всупереч поширеним трактуванням, це не криза в системі людина—природа («природі» байдуже), а соціальне протиріччя, розв'язання якого й полягає у зміні соціально-технологічної парадигми. Отака проблема.

Підегідою екологічної парадигми часто-густо подають псевдорозв'язання, в основному спекулюючи на страхах людей, які бояться чогось невідомого і в яких сформувалась консервативна установка, що все «природне» було колись, а все що штучне, то є гидота, «хімія», «ГМО», «радіація» тощо. Звідси й гасло, в дусі Ж.-Ж. Руссо, повернення до природи. Звісно, ті, хто може дозволити собі «органічні продукти» аж ніяк не збираються відмовлятися від великих автомобілів, від польотів літаками на престижні курорти з розкішними бунгало, де хвацько задратовані «екологічно чистими» матеріалами кондиціонери і для чийх потреб існують мисливські господарства з дичиною. Така «екологія» ділить світ на тих, хто живе в безпечному і естетично вишуканому, в пасторальному дусі, середовищі за рахунок тих, хто задовольняє себе шляхом обмеження своїх потреб. Вона ділить світ на «райони» різної престижності та різного доквіллевого комфорту. Вочевидь, із усіх символів статусу заповідник сьогодні має найбільшу потенційну приналежність. Кількість таких об'єктів сама по собі є обмеженою, а значить вони мають ту ексклюзивність, яку неможливо розтиражувати. Це саме те, що потрібно: непідроблюваність і обмежена кількість, недоступність для широкого загалу, для низів. Всілякі золоті годинники, високі головні убори й штани із лампасами, намиста, великі автомобілі й дебелі екрани на пів стіни у великих залах—все це поступово ставатиме непотрібom, доступна дешева імітація якого знецінюватиме власників «оригіналів», які перетворюватимуться у диваків-колекціонерів. Але це не той статус, якого прагне багатий можновладець. Більше того, у сучасній демократії навіть офіційна влада не має тієї статусної приналежності, як колись влада царська, панська. Прагнення «царювати»—це юдоль колишніх селяків і племінних вождиків, які вибилися в «великі люди» і прагнуть похизуватись мундиром у своєму селі. Відтак тенденція, яка наростає з кожним десятиліттям—«екологічне» стає престижним, із все більшою увагою до гаманців і все меншим інтересом власне до екології.

Затишне середовище лише для себе як мета робить таку ціль ескапічною—це втеча в ілюзію, яка хоч і може бути реалізована локально в матеріалі, проте не вирішує проблему докорінно. Це все одно, що в розхитанному кораблі закритись в комфортній каюті, сподіваючись, що каюта через свою престижність не втопиться.

Відтак залишається тільки одне — рухатись вперед, а не назад, змінювати своє ество, а не зберігати традиції.

Повернімося знову до поняття екобіотехнологій як конструювання середовищ: до того, чим зрештою займалось людство весь свій час. Сучасна індустріальна цивілізація (трактування її як постіндустріальної, думається, є помилковими і ґрунтуються на другорядних деталях) є цивілізацією, в якій поєднані в одне дві течії.

Перша, це виготовлення автоматичних пристроїв, які в тій чи тій мірі здатні виконувати якісь операції без участі людини. Нас не має ввести в оману, що напочатку саме люди ставали такими «машинами» чи додатками до машини. Машинне виробництво автоматизує й ті операції, які інженер доручає людині. Відтак машинна цивілізація ділить людей не стільки на капіталістів і пролетарів, як це думав К. Маркс, тобто на тих, хто володіє знаряддями і тих, хто на них працює, перерозподіляючи на користь власників левову пайку доданої вартості (звідси й логіка марксизму, перерозподілити цю вартість навпаки, в сторону тих хто працює), — скільки на тих, хто проектує машини під себе і тих, хто підпорядковується під машину (тобто стає деталлю в проекті). Розвинута система авторського права, його захисту зміщує центр прийняття рішень і напрям розподілу благ із власника землі, сировини, зрештою рабів і грошей (для чого треба сила) в сторону винахідника, того, хто володіє інтелектуальним ресурсом. Уособленням сучасної цивілізації є не султан Брунею, а Білл Гейтс, хоча далеко не за будь-яких умов міг би з'явитися такий інженер-підприємець. Іншою стороною цього стану речей є та обставина, що одинак-інженер стає все більшою екзотикою. Винахідник сьогодні — це вже корпорація інженерів, технологів, причому мережева, в якій немає центрального офісу і єдиного бухгалтера. Ця все та ж таки кооперація, кооперація спільнот, в яких клітини-індивіди є каталізаторами в процесах, які не зводяться до міжіндивідних взаємин.

Однак процес спеціалізації і диференціації не є лінійним поділом на більш вузькі операційні блоки. Діє й зворотня тенденція, на яку мало поки що звертали увагу саме в такому розрізі. Мислення нашого далекого пращура починалося з колективного дійства, — гри-тренінгу, в якому передавався досвід, який не міг бути переданий прямо. Дичина, на яку полювали шляхом підманювання, підкрадання, імітації її рухів тощо, сполошилася б, якщо той, хто вчиться вчився б під час полювання. Таким чином одна й та ж задача розв'язувалася в двох режимах: прямому і заміщеному, де дичину хтось грав, а мисливець показував неофіту, що і

як робити. Оскільки в діях і того, і того було багато спільного, то той, хто навчався, вчився відтворювати необхідні дії і разом із ними спосіб передачі цього відтворення. Так працює соціальна пам'ять—основа культури: успадкування цілісних навичок, вироблених попередниками без власних проб і помилок, але й не інстинктивно. Одначе, спочатку цей процес колективний, ролі розподілені між учасниками і тільки у взаємодії між ними реалізується мислительний процес. Інакше кажучи, індивід сам-на-сам мислити не міг. Поява вокалізованих знаків-сигналів, фонем і конструювання з них образів дієвих ситуацій, власне мовлення як такого, яке репрезентує мову-мислення—знаки дії і знаки, які тільки позначають інший знак—відкрило можливість тільки позначати для себе окремих гравців, без їхньої присутності. Через мову-мислення інтериоризується і стає розігруваним внутрішньо, в говорінні для самого себе, стає процесом програвання якихось значимих, тривожних ситуацій і пошуку словесних формул, які розв'язують проблему та мотивують на детерміновану завчасно дію. Початкова соціальна дія стає особовою дією. Але водночас це змінює правила соціальних взаємин, бо тепер можна не всім казати те, що думаєш і думати про те, про що ніхто не говорить. Спеціалізація в одному доповнюється, таким чином, універсалізацією в іншому. Подібне вірно і щодо спільнот. В мисленні-мові особа універсалізується, включає в себе не тільки те, що знає вона, а й те, що знають інші. Аналогічно, в багатоклітинному організмі окрема клітина залишається частково автономною живою істотою, спеціалізуючись на певній функції в складі цілого. Однак кожна з цих клітин потенційно може відтворити ціле.

Спробуємо накинути цю логіку на сучасні процеси і зв'язати їх із екологічною кризою і тими технологічними можливостями, які назрівають і мають свою соціальну базу.

Ресурсно індустріальна цивілізація базується на біосферному допінгу: вугіллі, нафті, газі, використання яких почергово ставало домінуючим. І ось тут друга течія, яка формує нашу цивілізацію: переміщення матеріальних потоків на значні відстані—речовин, предметів, людей. Мішанина—так одним словом можна назвати сучасне життя. Але ця мішанина має високу енергетичну ціну: важко точно порахувати, скільки сукупно енергії йде на переміщення. І ще ніколи так багато людей так стрімко не долали такі великі відстані. Одначе, якщо допінгу не дати, то цивілізація враз зімлявіє і рух стихне.

Ми напевне знаємо, що допінг скінчиться. Багато хто сподівається на новітні джерела енергії, які компенсують нестачу палива. Чи вті-

литься фантазія про керований термоядерний синтез—ще не ясно. Однак, що напевне відомо, так це те, що енергія Сонця вже є освоєною міриадами живих істот,—саме вона й підтримує біосферу. Старе марення В. Вернадського про автотрофність людства набуває сьогодні дещо іншого відтінку [3]. Для цього потрібно поставити питання в такій формі: скільки енергії людство може вилучити з біомаси на свої потреби так, щоб зберегти високу інтелектуальну ефективність і максимально високий рівень життя для колективного розуму? Чи зможуть носії нових технологій вчасно викинути за борт тих, хто розхитує човен?

Що вірогідніше,—створення світового уряду і супер-цивілізації, в якій був би досягнутий екологічний баланс чи утворення й тиражування малих автаркії, в яких самозабезпечення досягалося при незалежності від паливного допінгу?

В основі мислення лежить принцип заміщення: рухаться не предмети, а тільки сигнали, які позначають їх. Мислення знижує ризики проб і помилок і оптимізує енергозатрати.

Так само зниження затрат на переміщення тіл, а натомість переорієнтація на обмін інформацією сукупно оптимізує антропогенне навантаження на біосферу за рахунок зниження частки, сьогодні критично великої, на транспорт речовин. Глобалізація економіки з цієї точки зору поєднує дві тенденції: одна позитивна—зняття міжкультурних бар'єрів і покращення комунікацій, друга—негативна: стимулювання надспоживання в одних через надексплуатацію ресурсів і розшарування матеріальних потоків, коли брудне і трудомістке виробництво в одному місці, а престижне розширене споживання—в іншому. Назріває потреба в докорінному переосмисленні власне державних, адміністративних меж. Території мають бути автономними в матеріальному забезпеченні модулями, де більшість потрібного виробляється там, де воно поточно споживається, натомість переміщуються тільки інформація та деяка частина інструментів і енергії, вироблення яких неможливе в вузьких межах. Невелика кількість спеціалізованих центрів і велика кількість квазіавтономних модулів, ресурси яких відтворювані на цій території. Розмивання політичних кордонів, уніфікація стандартів при численних економіках-автаркіях. Вочевидь така система має бути ієрархічною, коли групи модулів об'єднані в модуль вищого порядку Еволюційний поступ такої системи залежатиме як від ефективності її найменших одиниць, так і від кооперативної зв'язності цілого.

Спробуємо спочатку осмислити той технологічний репертуар, який грає на користь екологічно збалансованого розвитку цивілізації.

Піонерами в галузі екобіотехнологій варто визнати тих дослідників, хто зайнявся питанням побудови стійких екосистем в ізолюваному просторі. Початково це питання було прив'язане до ідеї освоєння космосу: замкнуті капсули, для яких джерелом енергії є випромінення зірки, в яких підтримується життя деінде поза Землею [4]. Все виявилось не так просто і наразі збалансувати повністю такі системи не вдається. Є якийсь секрет. Однак для нас не є настільки критичним робити капсулу невеликою і повністю ізолюваною, — біосфера Землі доводить успішність такого проекту.

Доречно й обережність: можливо вона існує в такому стані тому, що поки що ніхто серйозно в склад біосфери не втручався. Разом із тим палеонтологічні дослідження засвідчують, що рішення тут є не тільки для сучасних гравців, отже не в видовому складі біосфери самому по собі справа. Можна обмежитись здоровим консерватизмом: зберегти максимально існуюче біорозмаїття про всяк випадок. Будь-що нове, — нові види за участі людини — мусить з'являтися при гарантії збереження старого, тим самим дещо пом'якшуючи дію природного добору. Людина — це ще й пам'ять біосфери про свої минулі стани, пам'ять жива.

Наскільки ефективно людина може засвоїти сонячну енергію? Вочевидь, відповідь тут залежить від мірила, і переформулювати питання варто так: скільки потрібно людей, щоб пітримувати технологічне відтворення засобів комфортної їх життєдіяльності при тих ресурсах біомаси і сонячного опромінення, які є? Наскільки ресурси біомаси можуть зрости за рахунок біохімічної та генної інженерії? Дати точну відпоаідь на це питання не уявляється нині можливим. Нам потрібна радше концептуальна відповідь.

При нинішніх можливостях агротехнологій вони надто узалеженні від нафти, газу і вугілля. Однак, при наявних інтелектуальних здобутках питання забезпечення їжею впирається тільки в одне: в кількість тих, кого потрібно годувати і не так критичним є виготовлення необхідного інструментального набору. Отже деяке зниження чисельності людства тут нічим не загрожує, навіть якщо ця чисельність знизиться на порядок, а то й на два. Скажімо, якби від усього людства залишилась тільки Німеччина чи Японія, то, думається, вони дали б собі раду без істотного падіння рівня життя.

Фактично питання тут зводиться до оцінки параметрів автаркії з точки зору чисельності населення, ресурсів без нафти, газу, вугілля і тих параметрів якості життя, які прийняти за належні. Для людини

таким мірилом є якість відтворення плюс повночуттєве і повносправне довголіття. Отже, чим більше людина знає та вміє, чим триваліший час її життя і чим більш наповнене те життя відповідальними перед суспільством і значими суб'єктивно цілями — тим якість життя вища. Чим вища якість життя індивіда, тим менше потрібно індивідів для самовідтворення соціальної системи і тим більш пластичною може бути така система, оскільки її складники відносно автономні та мають широкий репертуар доступних їм спеціалізованих ролей. Голландці колись збагнули, що коли нападники у футболі підключаються до оборони і, навпаки, захисники діють у нападі, то така, «тотальна», гра більш ефективна, аніж коли гравці вузбкоспеціалізовані.

При короткій тривалості життя і слабкому задіянні інтелектуальних ресурсів індивідом він просто не встигає набути належних якостей, а отже потрібно більше індивідів, що породжує додаткові проблеми з їх організацією і розв'язанням конфліктних ситуацій. Приріст числа людей без приросту знань і вмінь, здатності безконфліктно організуватися в солідарні кооперативні дії скеровує енергію мас на вбивчі цілі, позаяк дурень шукає винуватців, а розумний — засоби уникнення. Надмірна жага вивищення в статусних ієрахіях, гордіня робить за таких умов людей, гнучких інтелектуально заручниками своєї пихи і вони використовують маси дурнів для вдовлення своїх амбіцій домінування. Людина до цього часу залишається критично агресивною істотою, для якої матеріальне збагачення є своєю сублімацією: азарт оволодіння речами престижного споживання і відносна їх доступність частково знижує ксенофобічне напруження, але водночас посилює прагнення долучитись до надспоживання все більшої кількості осіб.

Однак засобів зниження чисельності людства примусово без деградації цивілізації немає.

Які ж перспективи відкривають в подоланні ресурсної кризи власне біотехнології?

Їх можна сгрупувати в чотири основні напрямки.

I. Побудова стійких агроценозів на основі передусім багаторічних культур зі змщеною продуктивністю в напрямі, вигідному людині. Традиційно об'єктом селекції були окремі види, з яких відбирали сорт, що в сприятливих умовах давав максимальний вихід цільового продукту: зеленої маси, зерна, плодів із бажаними характеристиками тощо. Істотний приріст продуктивності монокультур став можливим через використання підживлення добривами, хімічними засобами боротьби з хворобами і шкідниками, штучним зволоженням, створенням спри-

ятливого мікроклімату в укриттях, механізацією ключових операцій. Одначе всі ці заходи самі по собі є високозатратними, хоча ці затрати окупують себе через підвищення продуктивності праці. Як думається, потенціал традиційних агротехнологій ще далеко не вичерпаний. Передусім зоною найближчого розвитку тут є селекція стійких до хвороб сортів (що знижує затрати на хімічну обробку), потенціал якої розкритий ще мало; виробництво більш ефективних добрив з ґрунтоформівним впливом і кращим засвоєнням діючих речовин; конструювання роботизованих міні-пристроїв з ефективними розпізнанням заданих образів, адаптивним підлаштуванням та набором агротехнічних дій: збір плодів, прополювання, підживлення тощо, в тому числі із підзарядкою від сонця.

Натомість інший підхід, — конструювання комбінованих насаджень, розроблений мало. Основна ідея тут полягає у істотному підвищенні стійкості таких агроценозів зі зниженням сумарних затрат на їх підтримання. Фактично, це аналог привласнюючого господарства, тільки з тією різницею, що такі біоценози формуються штучно, зі зміненим видовим складом. Мені не відомі роботи з селекції саме в напрямі підгонки сортів один до одного в комплексних насадженнях. Такі насадження з підвищеною продуктивністю мали би сенс як передусім джерело біомаси для технічних потреб і частково як джерело енергії, а також кормів для худоби, медозбору тощо.

Загалом використання рослинних волокон, смол, олій як альтернатива пластику видається цілком реалістичною і економічно привабливою з огляду на її практичну безвідходність і ресурсну відтворюваність.

Критерієм ефективності такого агроценозу є ступінь його замкнутості: наскільки в одному циклі виробництва на одиницю площі потік речовин і енергії достатній для самопідтримання. Наприклад так, що пальне, необхідне для роботи машин виробляється з частини вирощеної продукції; добрива, для інтенсифікації вироблення певної продукції виготовляються на основі іншої продукції рослинництва; засоби боротьби зі шкідниками і хворобами побудовані на базі взаємин між організмами в біоценозі (біологічний захист), вироби з волокон при їх утилізації перетворювались в добриво тощо. Власне саме площа, необхідна для підтримання набору продукції з розрахунку на одну людину була б найкращим мірилом ефективності таких ценозів. (Аналогічний підхід запропонований М. Вакернагелем в концепції так званого «екологічного сліду» [5], хоча спеціально-методологічний його зміст викликає

багато запитань і є недосконалим. Проте тут важливий зміст підходу як такого).

II. Модифікація онтогенетичних програм організмів або керований еволюційний процес. Терміни генна чи клітинна інженерія подеколи викликають жах і література рясніє численними пересторогами, одначе щодо розуміння подібних технік багато надуманих стереотипів. Найчіпкіший із них той, що буцім то в цьому є щось «протиприродне», не властиве взагалі живому. Однак аналогічні процеси відбуваються в дикій природі. Так само як в хімічному виробництві використовуються об'єктивні властивості хімічних взаємодій, в генній інженерії немає жодного кроку, який би не був запозичений з того, що вже є в природі. Оцінка ризиків, пов'язаних із генно-модифікованими організмами має спотворений характер. Так, вочевидь, що вірогідність появи якихось погано передбачуваних за негативними наслідками мутацій значно вища при некерованому масовому мутагенезі, аніж при переписуванні генетичної програми з одного носія на інший. Передбачуваність наслідків в останньому випадку є вищою, а тому він і більш безпечний. Відтак, насичення середовища хімічними мутагенами, що безконтрольно відбувається нині містить набагато більше ризиків, аніж спонтанні наслідки генної інженерії. Порушення фітосанітарного режиму вже спричинює поколи деструкцію біоценозів на певній території, не кажучи вже про найширше залучення земель з монокультурами. На цьому фоні наліпка «без гмо» на пляшці з мінеральною водою, обробленою бактерицидними засобами виглядає як знущення над здоровим глуздом і насмішка спритних ділків.

Потенційні ризики використання технологій модифікації онтогенетичних програм організмів дійсно є, однак вони пов'язані саме із цілеспрямованою розробкою біологічної зброї. Причому така зброя може використовуватись як проти людини, так і проти культивованих організмів для підриву ресурсної бази. Скажімо, провокація епіфітотій та епізоотій на певних територіях могла б знищити економіку певної країни, причому все це виглядало б як «просто так сталось». Сила біологічної зброї з геномними маркерами в тому, що вона може використовуватись таємно і селективно на певний генотип. І вочевидь той, хто розробляє такі технології менше за все зацікавлений в тому, щоб про існування їх хтось знав. В його стратегію цілком вписується й формування недовіри у мас населення до біотехнологій, насаджування атмосфери неприйняття таких досліджень з метою тиску на уряди тих країн, які потенційно могли б до таких технологій долучитися.

Позитивний же ефект генної та клітинної інженерії наразі уповільнений тим, що нерозв'язаними залишаються ключові питання прогнозування властивостей організму залежно від цілісного генетичного коду, як взагалі перейти від білків (інформація про амінокислотний склад яких записана в молекулярно-генетичному коді) до ознак цілісного організму. Сьогодні генний інженер ще нагадує користувача комп'ютера, який навчився потроху переносити програму з одного пристрою на інший, проте ще не всіє програмувати.

Причому стратегія перенесення генів з одного віддаленого виду в інший не так вже й цікава, порівняно з можливостями цілеспрямованого конструювання генотипів на основі одного виду чи декількох близьких з метою швидкої селекції і функціональної модифікації існуючих систем. Скажімо, підключення азотфіксації в тих рослин, де її немає або механізмів підвищеної стійкості до посухи, інтенсифікації накопичення цукрів при певних температурних режимах, при яких наразі воно йде погано, перетворення деяких цінних культур в багаторічні, розширення загалом асортименту культур задля створення більш стійких агроценозів.

III. Біохімічна інженерія на основі культиваторів мікроорганізмів, комплексної переробки біомаси та її генерації. Подібного роду комплекси, побудовані як ланцюжки біореакторів у поєднанні з існуючим виробничими потужностями переробки сільськогосподарської продукції, зокрема технічного рослинництва відкривають можливості енергетично рентабельних виробництв широкого спектру продукції, яка традиційно наразі виробляється на базі іншої, невідтворюваної сировини. Воднораз такі виробництва мали б гранично низький рівень забруднюючих відходів. Наприклад, переробка целюлози в послідовному циклі її деструкції та зброджування цукрів до суміші бутилового й етилового спиртів як джерела пального, з виходом стоку, який може бути перероблений в рідкі добрива, з відбором частини біомаси на вході в протеїновмісні корми, часткове її використання для годівлі тварин, переробка гною з виходом біогазу та добрива, використання виробленого біогазу тут таки для вироблення тепла, відбір вуглекислого газу для повторного використання в біореакторах для культивування водоростей і т. д. Ключовим словом тут є комплексність. По суті, такі біоінженерні споруди є аналогами живих організмів, своєрідною «клітиною», в якій біохімічні процеси скеровані на вихід спектру потрібної продукції, основний вхідний ресурс для яких є енергія Сонця. Існує й можливість власне

прямого синтезу з неорганічних сполук на основі сонячної енергії органічної продукції, аналогу процесі фотосинтезу в живому.

IV. Нарешті, коли йдеться про біотехнології, то і людина, її тіло може стати об'єктом цілеспрямованих модифікацій. Саме цей розділ викликає нині найбільш гарячі дискусії і побоювання. Здебільшого лякають всілякі жахи з генетичної модифікації чи втручання в репродуктивний процес, селекції людей. Однак, культура людського тіла зовсім не зводиться до такої екзотики. Є набагато більш прозаїчні і точно більш ефективні засоби удосконалення людського ества. Передусім, це розробка систем збалансованого живлення і культура їжі, контроль за якістю харчування, моделювання рухової активності, при якій досягається оптимальний функціональний стан, в тому числі психофізіологічними засобами, гігієна розумової праці тощо.

Біотехнологія людини вимагає докорінної переорієнтації спрямованості суспільної діяльності, докорінної зміни ідеологічної парадигми. Левова частка сьогодні зусиль людини носить відверто деструктивний характер: гіпертрофована стимуляція психічної активності, метою якої є ажіотаж, ейфорія з пошуком все більш сильних стимуляторів, агоністична активність і боротьба за статус, якій надається найбільшій ваги в житті, надспоживання речей, які по суті є матеріальними ерзац-замінниками нематеріальних потреб — все це ознаки людського способу життя. Видова назва — людина розумна — вочевидь не відповідає своїй суті; розумом люди керуються тільки подеколи. За своїм еством люди індивідуально — це наразі тільки більш метикуваті шимпанзе.

Однак збереження такої людини ставить під загрозу розвиток цивілізації та збіднює майбутнє, збіднює життя. Мисляча істота не може зупинитись в своїй еволюції, не поставивши під контроль власне відтворення і своє життєве середовище.

Список використаних джерел:

1. Кисельов, М. М. Феномен соціоприродних систем та розвиток трансдисциплінарних досліджень [Текст] / М. М. Кисельов // Практична філософія: науковий журнал. — 2008. — № 1. — С. 3–15.
2. Назаретян А. П. Цивилизационные кризисы в контексте универсальной истории. (Синергетика-психология-прогнозирование) [Текст]: пособие для вузов / А. П. Назаретян. — 2. изд., перераб. и доп. — М.: Мир, 2004. — 367 с.
3. Вернадский В. И. Автотрофность человечества [Текст] // Русский космизм: Антология философской мысли / Сост. С. Г. Семенова,

- А. Г. Гачева. — М.: Педагогика-Пресс, 1993. — 368с.: ил. — ISBN 5-7-155-0641-7
4. Аллен Дж. Космические биосферы [Текст] / Пер. с англ. А. Божко / Джон Аллен, Марк Нельсон. — М.: Прогресс, 1991. — 128 с.
  5. Wackernagel, M. (1994) Ecological Footprint and Appropriated Carrying Capacity: A Tool for Planning Toward Sustainability (PDF) (PhD thesis). Vancouver, Canada: School of Community and Regional Planning. The University of British Columbia. OCLC 41839429

Стаття надійшла до редакції 01.11.2014 р.

Деркач В.Л. Развитие экобиотехнологий и социально-технологическая парадигма

Рассмотрены некоторые аспекты эволюции технологий в контексте экологического кризиса современности. Разработано содержание понятия экобиотехнологий и показана связь их развития с трансформацией социально-технологической парадигмы.

Ключевые слова: экологический кризис, эволюция технологий, биотехнологии, экобезопасное развитие, социально-технологическая парадигма

Derkach V.L. Ecobiotechnologies development, social and technological paradigm

Some aspects of the evolution of technology in the context of the ecological crisis of our time. Developed meaning of the term Ecobiotechnologies and shows their relationship to the transformation of social and technological paradigm.

Keywords: ecological crisis, the evolution of technology, biotechnology, ecosafety development, social and technological paradigm

УДК 004.383.8

Мороз О. Я.

Кандидат філософських наук, старший науковий співробітник відділу філософських проблем природознавства та екології Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України

КОНТРОВЕРЗА: ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ—ПРИРОДНИЙ ІНТЕЛЕКТ? (ПРОБЛЕМА КОМП'ЮТЕРНОГО РОЗУМІННЯ)

У статті аналізуються різні аспекти проблеми комп'ютерного розуміння, розкривається сутність основних підходів до її вирішення.

Ключові слова: *штучний інтелект, комп'ютер, комп'ютерне розуміння, комп'ютерне знання, комп'ютерні технології.*

Природна мова характеризується не тільки іманентною їй комунікативною функцією, тобто її роллю як універсального засобу людського спілкування. Мова водночас—це спосіб виявлення людиною таких унікальних, тільки їй одній іманентних особливостей (які, власне, є вираженням людської сутності), як свідомість, мислення, розум, інтелектуальна діяльність, світ емоцій. Тобто для людини мова—це ще й засіб виявлення нею своїх інтелектуальних здібностей, своєї унікальності як *Ното sapiens*, як людської особистості. Ця обставина й знаходить своє вираження у проблемі дослідження органічного взаємозв'язку мови та мислення, котра традиційно відзначається невпинним зростанням актуальності, маючи уже чималу історію. Тут передусім доречно згадати геніального Ляйбніца, задум якого полягав у створенні на основі математики (арифметики та алгебри) *універсального логічного методу*, який давав би можливість замінити змістовні міркування формальним обчисленням, служив би мисленню своєрідною *ниткою Аріадни*: свою найважливішу мету він вбачав у розробці загальних основ науки, де роль головного методу відводилась комбінаториці— науці оперування формулами й символами. Загалом в основу розробки такого універсального логічного методу—«всезагальної науки»—були покладені Ляйбніцом дві кардинальні ідеї: ідея *універсальної характеристики (characteristica universalis)*, тобто—системи універсальної мови, та раціональної символіки (точніше методу) Саме завдяки введенню в логіку символів

для позначення логічних констант можна, вважав він, вирішувати проблему зведення усіх понять до певної сукупності елементарних, які й утворюватимуть своєрідну «азбуку (алфавіт) людських думок», а звичайні міркування замінити оперуванням із знаками за правилами числення висловлювань. Ці правила мають цілком однозначно визначати не тільки послідовність виконання дій над знаками, а й самі дії.

Тож розробка універсальної і адекватної логічної мови (мови науки) та раціональної символіки відкриває, на переконання Ляйбніца, можливості для застосування обчислень не тільки до суто математичних, а й будь-яких умовиводів загалом (для чого вони мають бути настільки ж наочними, прозорими, як і математичні, тобто такі, щоб їх помилковість ставала очевидною). За його задумом «універсальна характеристика» — струнка універсальна система символів, що позначає прості елементи об'єктів, які становлять предмет досліджень певної дедуктивної науки, — дає можливість виводити з дослідних даних усі наслідки, які тільки у принципі можуть бути з них виведені, служить ефективним засобом логічного аналізу будь-яких проблем, а також універсальним засобом вираження думок. У такому разі, вважав він, застосування обчислень до процесу умовиводу виявить цілковиту безплідність дискусій між ученими. Навіть філософи, вважав він, замість того, щоб вдаватись до непродуктивних суперечок для визначення, хто правий, візьмуться за пера й почнуть обчислювати. У цьому контексті цілком зрозуміло, чому у своїй програмі формалізації мови та мислення, Ляйбніц особливого значення надавав розробці логічної мови й раціональної символіки («characteristica universalis») та *числення умовиводів* («calculus ratiocinator»). Для нього логіка — це наука, що «вчить інші науки методу відкриття і доведення всіх висновків, що випливають із заданих засновків» [1, с. 15–16], а логічні числення — це передусім логіка відкриття нових істин, а не просто лише логічний засіб доведення уже відомих результатів. Тож, за задумом Ляйбніца, саме «characteristica universalis» і «calculus ratiocinator» мали в своїй органічній єдності являти *універсальний логічний метод* представлення й розвитку будь-якого знання (тобто, власне, всього людського знання, включаючи й філософські істини, естетичні принципи та ін.)

Принципово новий рівень дослідження цієї проблеми асоціюється з виникненням інформаційно-комп'ютерної техніки (hardware), розробкою її програмно-математичного забезпечення (software). Особливої актуальності ця складна комплексна проблема набула в зв'язку з парадигмальними змінами, викликаними дослідженнями

в галузі штучного інтелекту (ШІ), пов'язаними зі створенням інтенсивно прогресуючих *інтелектуальних* інформаційно-комп'ютерних технологій та систем, ефективним застосуванням строгих логіко-математичних засобів (у їх активній взаємодії з засобами лінгвістики — комп'ютерної, когнітивної та ін., когнітивної психології тощо) при розробці мов програмування й аналізі природних мов, трансформувались у даному контексті в проблему побудови різноманітних комп'ютерних програм *розуміння* природних мов. Цілком резонно вважалося, що дослідження з проблеми конструювання комп'ютерів, здатних *розуміти* природні мови, сприятимуть поглибленню уявлень про функціонування людського мозку як продуценту мислення, інтелектуальну діяльність, що, своєю чергою, слугуватиме основою розробок *інтелектуальних* комп'ютерних програм моделювання цієї діяльності, її механізмів та процесів. Зазначені парадигмальні зміни були спричинені передусім вкрай нераціональними дослідженнями перших програм комп'ютерного перекладу, зініційованими у 1949 р. ідеями У. Уївера «вирішення світової проблеми перекладу» (котра вперше експліцитно була сформульована А. Бутом та У. Уївером у 1946 р.), викладеними ним у меморандумі «Translation», і проведеним у 50-і рр. ХХ ст. Е. Дж. Еттінгером (керівник) у режимі використання одних лише формальних правил граматики, тобто засобів синтаксису (синтаксичних структур та ідентифікації лексичних одиниць, що входять до них) і знання окремих слів. Хоча синтаксичні програми комп'ютерного експериментування з природними мовами у межах (синтаксичного) підходу спиралися на потужний арсенал логіко-математичних засобів, з часом (десь до середини 60-х рр. ХХ ст.) вони були поступово в основному згорнуті: спеціалісти з ШІ почали все глибше усвідомлювати, що для здійснення функції перекладу комп'ютер (як і людина) має *знати*, що *означають* слова чи речення, *розуміти* мову. Правда, окремі вчені продовжували свої дослідження, залишаючись у межах синтаксичного підходу, чому особливо сприяли теорії породжуючих і трансформаційних грамастик, розроблені в структурній лінгвістиці Н. Хомським з метою обґрунтування гіпотези про нескінченну породжуючу здатність (парадоксальну за своєю суттю) людського інтелекту.

Тож велися інтенсивні пошуки оригінальних та ефективних способів вирішення цієї непростой проблеми. Це був період визрівання та реалізації радикальних парадигмальних змін у ряді тісно пов'язаних між собою наукових галузей — ШІ, психології, лінгвістиці та ін. Різко зріс інтерес до вивчення природних мов через створення комп'ютерних програм їх

дослідження, розуміння та інтерпретації. В контексті гострих дискусій, що спонукали до критичного перегляду позицій, поглядів було висунуто чимало блискучих ідей, запропоновано оригінальних концепцій, методів, отримано важливих результатів. Так, розроблена Дж. Маккарті (автором низки оригінальних ідей та концепцій у галузі ШІ) гнучка процедурна мова програмування Лісп (Lisp—від List Processing) забезпечувала оптимальний розподіл зайнятої даними пам'яті. Організована в такий спосіб програма здатна інтерпретувати будь-яку іншу програму як дані, що дає можливість створювати гнучкі динамічні програми моделювання мислення. Така мова уможливило розробку діалогових програм—програм прямої взаємодії з комп'ютером (інтерфейсу). Прийшло усвідомлення того, що різні аспекти цілісного феномена мови нероздільні, що функція синтаксису невіддільна від функції семантики, що умова знання значення окремих слів має бути замінена більш сильною вимогою—необхідністю розуміння речень і висловлювань, усього контексту. Т. Виноград був, певне, чи не першим, хто, усвідомивши необхідність створення принципово нових програм обробки природної мови, її розуміння та інтерпретації, функціонально об'єднав у своїй програмі SHRDLU синтаксис, семантику та здатність до дискурсу. Всі ці три функції виконувались сумісно, а не послідовно, як раніше. Ця програма стала поворотним пунктом у дослідженнях з ШІ щодо розуміння природної мови. На перший план вийшла проблема породження знань, яка сягає ідей Н. Хомського і пов'язана з питаннями репрезентації знань, яким значну увагу приділяли, зокрема, М. Р. Квілліан, М. Мінський, Р. Шенк, запропонувавши, відповідно, концепції—*семантичних мереж, фреймів, сценаріїв (скриптів)*. Це—моделі складних ієрархічних структур пам'яті, котрі репрезентуючи семантичні відношення між концептами, імітують властиве людині розуміння природної мови.

Проблема навчання комп'ютера *розумінню* природної мови стала однією з основних не тільки в проблематиці машинного перекладу, а й у галузі ШІ. Парадоксально, що тут одним із серйозних каменів спотикання виявилась відсутність строгої експлікації самого поняття «*розуміння*». Гостро постало питання, який з факторів важливіший для розуміння мови—сенса слів чи граматики? У цьому зв'язку різко зростає інтерес до дослідження природних мов, створення програм їх розуміння та інтерпретації. На тлі пристрасних дискусій, у контексті критичного перегляду позицій, переоцінки цінностей було запропоновано чимало оригінальних ідей, отримано важливих результатів, які тією чи іншою мірою стосувались цієї проблематики. Так, Дж. Маккарті в кінці 50-х

рр. висунув блискучу ідею розподілу часу—режиму функціонування комп'ютера, що викликало радикальне підвищення можливостей комп'ютерних систем в обслуговуванні користувачів. Завдяки часовому режимові всім програмістам (чи дослідникам з ШП), які працюють зарізними терміналами достатньо потужного комп'ютера, забезпечується практично одночасний доступ до його процесора й пам'яті, що значною мірою мінімізує затрати їхнього часу, звільняючи їх від необхідності чекати, поки буде опрацьована ний весь пакет їхніх програм. Розроблена Дж. Маккарті мова Лісп виявилась гнучкою процедурною мовою програмування, що призначалася для обробки нечислових символів (даних і програм). Лісп забезпечував оптимальний розподіл зайнятої даними пам'яті. Організована у такий спосіб програма здатна інтерпретувати будь-яку іншу програму (й саму себе) як дані, що вможливило скласти гнучкі й динамічні програми, а це особливо важливо для проведення тих чи інших спроб моделювання мислення. Наявність такої мови відкривала можливості для розробки програм безпосередньої взаємодії з комп'ютерами (діалогових програм), яку забезпечував режим розподілу часу. Функція діалогових програм полягала у маніпуляції словами, основууючись на їхньому сенсі. Однією з перших таких програм була створена у середині 60-х рр. ХХ ст. Дж. Вейценбаумом «Еліза»—універсальна система, призначена для підтримання діалогу на ту чи ту закладену в неї тему (наприклад, «Лікар») на основі розуміння нею природної (англійської) мови [2]. Проте враження, що «Еліза» розуміє співрозмовника було, швидше всього, ілюзорне. Сам Дж. Вейценбаум був схильний вважати, що «Еліза» радше ефектно *імітувала* здатність розуміння мови, ніж *володіла* ним.

Обмежені можливості програм, основаних на синтаксисі, свідчили про явну принципову недостатність одних лише формальних правил граматики та знання значень окремих слів для розуміння мови комп'ютером. Погляди вкотре знову були звернуті на семантику. Прихильники семантичного підходу небезпідставно вважали, що правила логіки надто прості, щоб охопити весь арсенал засобів (не тільки імпліцитних, а й експліцитних), якими для розуміння мови користуються люди. Велись інтенсивні пошуки оригінальних та ефективних шляхів вирішення цієї непростой проблеми. Це був період визрівання та реалізації радикальних парадигмальних змін у ряді тісно пов'язаних між собою наукових галузях—у ШП, психології, структурній лінгвістиці та ін. Установлення істотних аналогій між головним мозком і комп'ютером, їх функціонуванням привело до формування комп'ютерної метатеоретичної метафори [3],

що спричинило виникнення *когнітивного підходу* в психології, ШП, лінгвістиці тощо (по суті, ініціювало становлення *когнітивної психології* [5], *когнітивної лінгвістики* та ін., які утворюють нову комплексну наукову галузь— *когнітивну науку* чи *когнітологію*). Цій метафорі належить важлива роль як у дослідженні структури мозку, механізмів його діяльності, так і в конструюванні інтелектуальних систем— систем, здатних здійснювати функції, що традиційно вважались прерогативою людини, її головного мозку. Дослідження когнітивних структур знань, порівняння способів представлення знань у головному мозку та комп'ютері, форми й можливості їх використання спонукають перегляд поглядів не тільки стосовно способів збереження знань у пам'яті людей та інтелектуальних систем, а й на логіку, якою користуються люди і яка застосовується при створенні цих систем, що привело до необхідності внесення певних корективів. Реалізація потужної системи, заснованої на знаннях, здійснюється з допомогою відповідного представлення знань. Необхідність зафіксувати відмінність між даними та знаннями привела до потреби у побудові певних формалізмів у вигляді моделей (мов) представлення знань у комп'ютері, які відображають такі ознаки, що характеризують знання, як внутрішня інтерпретованість, структурованість, зв'язність та активність.

Тож проблема перекладу, яка спочатку здавалась простою, невдовзі постала як комплекс складних проблем. Це спонукало дослідників до пошуку нових способів її вирішення. Радикальних концептуальних змін зазнали самі підходи до неї. Наразі найбільш розробленими є два із них, що ґрунтуються, відповідно, на ідеях *герменевтики* та *лінгвістичної філософії*. При герменевтичному підході у кожному слові вбачається потенційна нескінченність сенсів. Тому слово набуває актуального сенсу в конкретному контексті, що звужує потенційну смислову нескінченність. Тут основною проблемою дослідження сенсу є структура тексту. Визначальна ідея аналітичної філософії полягає в аналізі сенсу слова через його розчленування на семантичні компоненти. Отже, різні парадигми— герменевтики та лінгвістичної філософії— спричинили появу цілком відмінних програм розуміння мови. Водночас абсолютно різними постають стратегії побудови структури комп'ютерних програм для розуміння природномовного тексту, що спираються на ці парадигми. При орієнтації на лінгвістичну філософію, в якій основними засобами створення програм є аналіз і синтез, важливим є вдалий вибір «елементарних сенсів», з яких з допомогою відповідних логічних числень чи графів можна побудувати сенс будь-якого слова. Герменевтичний

підхід сприяє розробці програм з цілком відмінною структурою. Визначальною основою тут є «вписування» слів у певний набір так званих універсальних пояснювальних схем. На противагу герменевтичному підходу, який відкриває можливості для розуміння тексту, підхід лінгвістичної філософії, сприяючи плідним досягненням у лінгвістичній семантиці, водночас є безсилим у дослідженні тексту.

На тлі інтенсифікації досліджень з цієї проблематики все більшої актуальності набирає вихідне питання (що історично вперше з усією гостротою постало в «тесті Тьюрінга»): *чи може комп'ютер розуміти?* Тут сформувались дві альтернативні позиції: 1) належним чином запрограмований комп'ютер здатний до розуміння; 2) ніякий комп'ютер в принципі не може бути наділений властивістю розуміти. Між прихильниками цих точок зору зламано чимало списів. Першої з них дотримуються прихильники концепції, що *мислення*—це *обчислення* (З. Пилишин, Дж. Тодор, Г. Моравек, Р. Курцвейл та ін.). Передусім ця концепція не узгоджується з теоремою Геделя *про неповноту* (Е. Маккормак, Р. Пенроуз [4] та ін). Показовим контраргументом тут є оригінальні концепції «*китайська кімната*» та «*силіконові мізки*» запропоновані Д. Серлем. Переконливою є також точка зору, згідно з якою комп'ютер може лише *імітувати здатність розуміння, але не володіти цією здатністю* (Дж. Вейценбаум та ін.). Звісно, ці питання ще далеко не достатньо опрацьовані та висвітлені. Проте саме *розуміння* виступає тут як водорозділ між головним мозком людини та комп'ютером: мозок оперує як *інформацією*, так і *знаннями*, а комп'ютер—лише *інформацією* (зокрема й у *формі моделей знань: семантичних мереж, фреймів, сценаріїв, продукцій* тощо).

Теорія ШІ обґрунтовує потребу в універсальних пояснювальних схемах, оскільки без них, по суті, неможливо організувати функціонування інтелектуальних програм. Для неї особливо важливо збагнути, як формуються ці пояснювальні схеми. Це одне із тих питань, котрі не тільки надзвичайно актуальні, а й не менш складні. Загалом можна зазначити, що цей процес здійснюється через послідовне застосування базисних операторів онтологізації знання, головними з яких є метафори. Саме метафора, підкріплена численними прикладами, набуваючи поступово пояснювальної сили, перебираючи на себе пояснювальну функцію, трансформується в універсальну пояснювальну схему.

Філософські дослідження з герменевтики, предметом яких є процеси інтерпретації суб'єктом реальної дійсності та текстів, стають основою алгоритмів програм, що розуміють природну мову, а дослідження із

семіотики, що вивчає знакові системи,— основою побудови програм інтерфейсу людина—комп'ютер. Розвиток таких абстрактних ідей якраз і становить ту саму суму знань, без яких немислиме конструювання інтелектуальних програм. Актуальність проблеми інтерпретації природномовного тексту пояснюється ще й тим, що вона тісно пов'язана з проблемою породження знань. Процес породження та інтерпретації текстів на природній мові є ключем для генерування знань. Так, розробка Н. Хомським лінгвістики трансформаційних (особливо породжуючих) граматик, була викликана настійною необхідністю обґрунтування гіпотези про нескінченну породжувальну здатність людського інтелекту, яка досягається фінітними засобами, засобами формально-логічного опису і пояснення цього унікального феномена. Йдеться про правомірність приписування людському розуму (яка ґрунтується, передусім, на деяких аргументах емпіричного характеру) такої парадоксальної за своєю суттю властивості, як, зокрема, здатність до продукування й розуміння необмеженої (потенціально не скінченної) множини речень на основі знання певної скінченної (хоча, можливо й довільно великої) множини слів. Обґрутовуючи концепцію необмеженої продуктивної здатності мислення, Н. Хомський виходив саме з мовної компетенції. У цілому ним досить переконливо обґрунтована теза про породжуючий характер знання, який лежить в основі мовної компетентності, тобто, що знання мови (фактично скінченне) у принципі спроможне забезпечити породження необмеженої (нескінченної) множини речень. У концептуальному плані необмежена продуктивна здатність мислення, що забезпечується скінченними засобами, певним чином асоціюється з можливостями формально-аксіоматичних систем (теорій) в отриманні максимально можливої кількості висновків (наслідків) за можливо мінімальної кількості незалежних вихідних аксіом (принципів). Концепція продуктивності мислення, крім психології та лінгвістики, набирає чимдалі більшого застосування в стрімко прогресуючій галузі ШІ.

Список використаних джерел:

1. Бурбаки Н. Очерки по истории математики (пер. с франц.).— М.: Мир, 1963. — 292 с.
2. Вейценбаум Дж. Возможности вычислительных машин и человечесий разум. От суждений к вычислениям (пер. с англ.).— М.: Радио и связь, 1982. — 348 с.
3. Маккормак Э. Когнитивная теория метафры (пер. с англ.)// Теория метафоры.— М., Прогресс, 1990.— С. 358–386.

-
4. Пенроуз Р. Тени разума: в поисках науки о сознании (пер. с англ.).—М.—Ижевск: Ин-т комп. исслед., 2005.—688 с.
  5. Солсо Р. Когнитивная психология (пер. с англ.).—СПб., Питер, 2002.—591 с.

Стаття надійшла до редакції 01.10.20014 р.

Мороз А. Я. Контроверза: искусственный интеллект — естественный интеллект? (проблема компьютерного понимания).

В статье анализируются различные аспекты проблемы компьютерного понимания, раскрывается сущность основных подходов к ее решению.

Ключевые слова: искусственный интеллект, компьютер, компьютерное понимание, компьютерное знание, компьютерные технологии.

Moroz A.Y. Controverse: artificial intelligence—natural intelligence (problem of computer understanding)

The article analyzes the various aspects of computer understanding the essence of the main approaches to its solution.

Keywords: artificial intelligence, computer, computer understanding, computer knowledge, computers technolodge.

УДК 159.923:005.342

Старовойт О.

Кандидат філософських наук, докторант НПУ імені М. П. Драгоманова

МАТЕРІАЛЬНА І СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА СФЕРИ РЕАЛІЗАЦІЇ ІННОВАЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ ОСОБИСТОСТІ

Досліджено, що інноваційна культура передбачає культивування креативного мислення, почуттів і діяльності особистості, спрямованих на пошук та реалізацію шляхів, ресурсів, способів модернового розвитку суспільства на підставі гуманітарних пріоритетів і цінностей. Ключові слова: інноваційна сфера економіки, інноваційна культура, особистісна інноваційна культура.

Інноваційна культура реалізується в усіх сферах суспільної та індивідуальної життєтворчості особистості. Тому вчені традиційно виокремлюють такі сфери суспільного виробництва: 1) сфера матеріального виробництва; 2) сфера суспільно-політичної діяльності; 3) соціокультурна сфера (сфера побуту, сім'я, товариські відносини, громадська діяльність тощо); 4) духовне життя суспільства (наука, духовна культура, освіта, мистецтво, мораль, релігія тощо) [2, с. 375]. У кожній з них особистість має можливості для самореалізації через впровадження власної інноваційної культури.

Розуміння інноваційної культури як поєднання новаторсько-пошукових властивостей особистості, притаманних її мисленнєвій та діяльній сфері, передбачає пошук шляхів найефективнішого застосування креативно-творчих здатностей людини в тих чи інших сферах суспільної життєдіяльності. Тим більше, що креативно-інноваційні можливості особистості не виявляються в безпосередній формі, але гармонійно вписуються в безліч факторів та процесів, якими сповнена соціокультурна сфера функціонування того чи іншого соціального середовища: громадського, колективно-виробничого, національного, глобального тощо. «Існує необмежений діапазон прояву інноваційної культури — від створення умов ефективного використання інноваційного потенціалу (особистості, підприємства, організації) в інтересах розвитку суспільства до забезпечення максимальної вираженості в його

реформуванні. Разом із тим не можна зводити всі ці процеси тільки до впливу інноваційної культури, поряд із нею існують потужні політичні, економічні, соціальні та інші фактори. Однак вони нівелюються станом культури в цілому й насамперед її інноваційної складової. Саме розвиток мотиваційної сфери, формування нової суспільної системи цінностей стає необхідною умовою соціокультурного й економічного відродження країни. Не викликає сумніву органічний зв'язок інноваційної культури з іншими її сферами. Саме інноваційна культура забезпечує сприйнятливість людей до нових ідей, їхню готовність і здатність підтримувати та реалізовувати нововведення в усіх сферах життя» [25, с. 42]. Враховуючи це, аналіз феномену інноваційної культури має здійснюватися у зв'язку із розглядом її застосування в різних сферах суспільної життєдіяльності. Неможливо реалізувати інновацію відокремлено, в рамках виключно однієї технологічної сфери. Будь-яка інновація завжди передбачає цільове застосування, спрямоване на активне використання в різних середовищах виробничого, управлінського, гуманітарного простору соціального функціонування.

Така природа інноваційної культури і безпосередньо інноваційних процесів зумовлена тим, що інноваційне мислення і діяльність поєднують, інтегрують духовну і матеріальну сферу життєдіяльності суспільства і особистості. З нашої точки зору, «помилковим відносити інноваційну культуру тільки до матеріальної культури, хоча вона й реалізується в конкретній діяльності, або тільки до духовної культури, в якій вона виявляється у вигляді особистісних новоутворень» [15, с. 11]. Інноваційна культура особистості виявляється інтегративним феноменом завдяки тому, що завдяки їй відбувається об'єктивна творчості і креативності, а також уможлиблюється перетворення всіх сфер соціальної життєдіяльності на основі духовної наснаги окремої людини. «Інноваційна культура має ту специфіку, що, виступаючи в якості духовного надбання особистості, яке значною мірою ґрунтується на активізації її інноваційного потенціалу, повинна обов'язково мати «вихід» у матеріальну сферу, де вона зможе реалізуватися у вигляді певного продукту. В цьому контексті вбачаємо за можливе введення духовно-матеріального типу культури з тим, щоб підкреслити специфіку подібних феноменів» [44, с. 357]. Інноваційна культура особистості є саме тим особливим феноменом, який на основі поєднання духовно-творчої наснаги і матеріально-продуктивної активності людини робить її центральним системотворчим елементом будь-яких соціальних перетворень. Саме в цьому, з нашої точки зору, і полягає глибока

гуманістичність інноваційної культури. Звернемося до аналізу даного феномену в залежності від його застосування в різних сферах соціально-особистісної життєдіяльності.

Насамперед звернемося до детального концептуально-теоретичного аналізу особливостей функціонування «інноваційної культури» у сфері безпосереднього (матеріального) виробництва. Особливу увагу, з нашої точки зору, необхідно в цьому аспекті приділити вивченню сучасного матеріального виробництва в Україні, досвіду становлення ринкових відносин, потреби та можливостей інноваційної діяльності в національній економіці нашої країни. Тим більш, що саме від рівня інноваційної культури залежить розвиток економіки країни у поєднанні зі збереженням гуманістичної орієнтованості всіх соціальних сфер. «Інноваційна культура як феномен розвинутих суспільств визначає їхню здатність забезпечувати динамічний розвиток економіки із співвимірністю з розвитком людини» [33, с. 8]. Сучасна економіка в умовах демократичного середовища набула можливості несуперечливості з гуманістичними цінностями і людиноцентричним світоглядом завдяки тому, що в її основі лежать інноваційні процеси реалізації духовно-творчого потенціалу особистості як ключового і системотворчого соціально-економічного і соціокультурного суб'єкту.

Звертаючись до сучасної економічної ситуації в Україні, яка переживає трансформаційний період не лише з точки зору політичного перевлаштування, але й у економічно-виробничій сфері, то сучасна економічна криза вимагає від всіх суб'єктів національного промислово-технологічного та економічно-торговельного процесу втілення саме інноваційних стратегій розвитку. «Сутність інновацій у розвитку ринкової економіки полягає в задоволенні нових суспільних потреб через процеси створення, поширення і споживання нових товарів на основі використання результатів наукових та науково-технічних робіт, що формує руйнування в рутинних виробничо-господарських процесах і змушує ринкову економіку піднятися на новий рівень динамічної рівноваги» [1, с. 8]. А враховуючи те, що українська економіка знаходиться лише на зародковому етапі формування цивілізованих ринкових відносин, то інновації в даному випадку можуть стати справжнім локомотивом реформаторських зрушень у справі формування ринково-економічних відносин. Для цього, звичайно, в першу чергу необхідно значно підвищити загальний рівень інноваційної культури населення.

При цьому надзвичайно важливо, щоб інновації торкалися не лише безпосередньо технологічно-виробничих процесів і процедур, але мали

інтегративний характер і впливали на всі виміри ринково-економічного розвитку українського суспільства. Так, насамперед, необхідно, щоб інноваційна складова стала фундаментом для розвитку всіх структурно-формуючих елементів економіки: виробництва, розподілу матеріальних благ і владно-управлінського механізму розвитку ринкових відносин в Україні. «Механізм структурних зрушень (і відповідно його чинники) необхідно досліджувати на трьох рівнях, а саме: на рівні продуктивних сил, на рівні виробничих відносин і на рівні надбудови (реалізації економічної політики держави). На рівні продуктивних сил головним чинником структурних зрушень є науково-технічний прогрес, під впливом якого формується певна структура окремих видів конкретної праці, засобів виробництва й виробленої продукції, тобто відбуваються кількісні структурні перетворення, що надалі впливають на якісні зміни. Насамперед це реалізується через підвищення ефективності суспільного виробництва у цілому й на рівні господарюючих суб'єктів. Розвиток продуктивних сил через суспільний розподіл праці, організацію виробничого процесу, а також через механізм економічних циклів і механізм накопичення капіталу впливає на формування системи виробничих відносин. На рівні виробничих відносин основним чинником структурних зрушень виступає розвиток форм власності. На рівні надбудови фактором структурних зрушень є економічна політика держави та її інституціональне закріплення у господарчо-правових нормах. Якщо політична діяльність держави та її законодавство ґрунтуються на об'єктивних економічних законах, це сприятиме економічному прогресу й прискорює прогресивні структурні зрушення. Інакше чинник державної діяльності буде гальмом розвитку й може призвести до занепаду і розвалу економічної системи» [10, с. 9]. Таким чином, надзвичайно важливо, щоб на всіх рівнях – від первинного виробництва до найвищих щаблів владного управління економічною сферою країни – застосовувалися прогресивні інноваційні механізми, засновані на високому рівні інноваційно-креативної культури всіх суб'єктів ринково-економічних перетворень і виробничо-технологічного розвитку.

На жаль, сьогодні навіть на фундаментальному – виробничо-промисловому рівні – більшість великих українських підприємств продовжують використовувати застарілі екстенсивні методи і технології виробництва, не виділяючи достатніх фінансових і матеріальних ресурсів для розвитку власної інноваційної сфери. Це зумовлює значне відставання української промисловості від провідних країн-лідерів в усіх сферах суспільного виробництва. «В умовах ринкової економіки функці-

онування і розвиток промислових підприємств багато в чому зумовлені ефективною роботою їх інноваційного механізму, результативністю реалізованих нововведень. Тим часом статистичні дані останніх років підтверджують той факт, що для промислових підприємств України характерна серйозна криза в інноваційній сфері, що настійно вимагає вживання активних заходів по її подоланню як з боку держави, так і з боку підприємств і організацій. Інноваційна діяльність в Україні ще не одержала того теоретичного і практичного розвитку, що сприяло б подоланню наслідків економічної кризи 90-х років ХХ ст., нарощуванню темпів економічного зросту, підвищення ефективності виробництва. Характерно, що в промислово розвинених країнах на реалізацію продуктів інноваційної діяльності припадає понад 20 % приросту національного доходу, що значно перевершує наші досягнення. Дуже важливе розуміння того, що поза інноваційним шляхом ми не зможемо реалізувати жодної серйозної програми соціального й економічного розвитку» [43, с. 3]. Але таке усвідомлення має формуватися не лише на експертному та вузькопрофесійному рівні, але й у загальній масі населення, працівників різного рівня і споживачів, які власним вибором будуть голосувати за високоінноваційну продукцію вітчизняного виробництва. Поки що ж в Україні відсутнє не тільки інноваційне наповнення виробничих процесів, але й не існує розвиненого, активного і вибірково-оцінюючого споживацького попиту на інноваційну продукцію.

І звичайно ж, в економічній сфері сьогодні надзвичайно важливо здійснювати агресивну інвестиційну політику в сфері інновацій, чого в нашій країні, на жаль, не відбувається. Саме інноваційна сфера залишається для українських підприємців чи не найменш привабливою в аспекті залучення значних інвестиційно-фінансових масивів. За таких умов не відбувається і розвиток науково-технічної та культурно-інноваційної сфери розвитку національного суспільства. «Реалії розвитку вітчизняної економіки свідчать про низьку інноваційно-інвестиційну активність господарюючих суб'єктів. Зростання інвестицій, яке відбувається в Україні не викликає збільшення інновацій. У вітчизняній економіці тільки 14–16 % від загального обсягу інвестицій спрямовується на інновації. І це відбувається в той час, коли у розвинутих країнах світу інноваційне інвестування стійко тримається на рівні 50 – 60 %. Економічне зростання в українській економіці відбувається переважно на екстенсивній основі, про що свідчить технологічна частина тих інвестицій, які вкладаються в основний капітал, де переважає третій технологічний уклад (83 %), а четвертий складає лише 10 %. Внаслідок існування відповід-

них тенденцій Україна обіймає на ринку високих технологій всього 0,1 %, у той час як Німеччина—16 %, Японія—30 %, США—40 %. Отже, на сучасному етапі розвиток інноваційної сфери в Україні можна охарактеризувати як такий, що не відповідає світовим тенденціям» [40, с. 3]. При цьому, тут теж складається певне порочне коло: підприємці не інвестують в інноваційну сферу через власну низьку освіченість і інноваційну культуру, а остання не розвивається за відсутності відповідних інвестиційних програм і проектів. Вихід з такого замкненого порочного кола в будь-якій сфері суспільного функціонування завжди залежить від якісного підвищення освіченості широких мас населення країни, в тому числі і підприємницького прошарку.

Від освіти і науки, як показує досвід розвинених країн-лідерів світового економічного і технологічного розвитку, залежить також потужність національного промислово-господарського комплексу, в якому головну роль вже декілька десятиліть відіграють не виробничі потужності, а знання, інформація, інновації і демократично-гуманістичне управління. Становлення ринкових механізмів в Україні має відбуватися «на основі розбудови демократичного правового суспільства в умовах розвитку економіки знань, характерними ознаками якої є домінування у структурі ВВП високотехнологічних галузей та інтелектуальних послуг, формування переважної частки національного прибутку за рахунок інноваційної або технологічної ренти, високий рівень капіталізації компаній, основна вартість яких формується завдяки нематеріальним активам, тобто інтелектуальній складовій. Пріоритетна роль у розвитку сучасної економіки належить знанням, інформації, інтелекту та інноваціям» [19, с. 115]. Без усвідомлення цього постулату українське суспільство не матиме жодного шансу перетворитися на конкурентоспроможного суб'єкта європейського і світового економічного простору. «Знання набувають значення засобу досягнення соціальних і економічних результатів, оскільки змінюється система цінностей суспільства» [5, с. 6]. Суспільство знання вимагає інтенсивного розвитку національної системи освіти і науки, які б постійно готували інтелектуальну основу для підвищення рівня інноваційної культури українського суспільства. Без прогресу в цих сферах, який не відбудеться без структурно-змістовних реформ, унеможливується навіть первинне формування сучасної інноваційної культури в українському суспільстві, що й далі буде сприяти поглибленню прірви між економікою нашої країни і економіками розвинених країн.

Для підвищення інноваційної культури особистості в нашій країні необхідно насамперед сформувати світоглядно-ціннісний фундамент,

що починається з глибокого усвідомлення кожним членом суспільства виключної ролі знань і інформації у розвитку сучасних виробничо-технологічних та управлінських сегментів функціонування національної економіки. «Економіка знань базується на розгалужених горизонтальних зв'язках економічних суб'єктів, процесах їхньої самоорганізації та прийняття управлінських рішень під впливом інформації, яка надходить з ринку. Сприяє зростанню питомої ваги товарів і послуг, які мають інноваційно-інформаційне наповнення та вироблені з використанням об'єктів прав інтелектуальної власності» [35, с.142]. Вихід України на новий рівень ринково-економічного функціонування національного суспільства почнеться саме тоді, коли в структурі інноваційної культури нашого населення чільне місце посяде ідея виключної значущості знання і інформації в структурі виробництва, розподілу і споживання матеріальних благ. Тільки в такому випадку можна сподіватися на ефективне застосування новаторського мислення і діяльності в структурі національної економічної та виробничо-промислової системи.

Важливо також на законодавчому рівні забезпечити повноцінну підтримку як впровадженням інноваційного інструментарію в усі сегменти народногосподарського і економічного поступу національного суспільства, так і заходам спрямованим на підвищення рівня інноваційної культури населення країни. Сьогодні для цього вже зроблені перші вагомі кроки. Так, Закон України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні» визначає поняття інноваційної культури як «складової інноваційного потенціалу, яка характеризує рівень освітньої, загальнокультурної і соціально-психологічної підготовки особистості та суспільства в цілому до сприйняття і творчого втілення в життя ідеї розвитку економіки країни на інноваційних засадах» [12, с. 4]. Важливим у цьому визначенні є те, що освітні, особистісні, знаннєві, інформаційні і соціально-психологічні виміри інновацій поєднуються з їх економічною доцільністю. Тобто принаймні на законодавчому рівні визнається, що економіка країни може прогресувати на людиновимірних засадах виключно на основі інноваційно-креативних цінностей і критеріїв.

Інноваційний розвиток ринкової економіки в інформаційному суспільстві передбачає ключову роль саме людського капіталу в структурі виробничо-промислового та економічно-управлінського секторів. Зростання якості людського капіталу в країнах-лідерах економічного розвитку визначає якісні і кількісні показники зростання всіх секторів їх національних економік. «Стратегія якісного економічного зростання національної економіки, що базується на інтенсивному

техніко-технологічному оновленні виробництва, відповідним чином формує нове якісне наповнення трансформаційних процесів української економіки. Важливим аспектом стає розвиток людини, нагромадження людського капіталу як вирішального чинника розвитку економіки і суспільства загалом. Людина поступово стає мірилом суспільного розвитку, формується як визначальний чинник розвитку економіки й суспільства» [6, с. 84]. Враховуючи це, питання про розвиток інноваційної культури українців постає в ширшому, ніж просто економічно-виробничому, вимірі. Інноваційна культура та рівень її розвитку насправді є показниками перспективності розвитку нації як в економічному, так і інформаційно-знанневому, а також в духовному і культуротворчому аспектах.

Таким чином, сьогодні можна з упевненістю стверджувати той факт, що інноваційна сфера економіки, а також особистісна інноваційна культура визначним чином впливають на виробничо-промисловий, фінансово-інвестиційний, управлінський сегменти розвитку національної економіки. «Інновації, пов'язані із науково-технічною революцією, стають первинним чинником змін в економіці держави. Формування інноваційної моделі в українській економіці вважається одним із найкращих пріоритетів для нашої держави. Актуальності набуває розвиток інноваційних співробітницьких напрямків – мова йде про співробітництво таких різних форм, як освіта і фінансовий капітал, наука і виробництво тощо. Реалізуючи ці ідеї, трансформаційні зміни торкнуться всіх сфер розвитку, і таким чином стане можливим наздогнати передові країни світу. Сьогодні українська економіка ґрунтується на сировинній базі, але завдяки впровадженню ефективних інновацій, стане можливим перехід до моделі економіки, яка буде засновуватись на знаннях та науковій діяльності, що відбулось у значній кількості високорозвинених країн» [16, с. 3]. Але таке впровадження уможливиться лише завдяки освітньому, виховному, науковому і культурно-творчому зростанню загальної інноваційної культури українського населення, що може відбуватися виключно на рівні формування і використання потужного креативно-творчого потенціалу особистості кожного українського громадянина.

Сьогодні не тільки економічний розвиток країни вимагає нагального підвищення рівня інноваційної культури населення та професійної еліти. В політичній сфері суспільства теж надзвичайно важливу роль відіграє інноваційне мислення і дія. У зв'язку з цим, уважного концептуально-теоретичного аналізу потребують такі феномени, як потреба та особливості функціонування інноваційної культури осо-

бистості у політичній сфері суспільного життя. Інноваційна політика держави та інших суб'єктів національного політичного простору є фундаментом підвищення конкурентоспроможності країни у всіх вимірах на європейський і світовій міжнародній арені. «Сучасна держава може стійко розвиватися тільки за умови, якщо її інноваційна політика спрямована на підвищення рівня і якості життя громадян, розширення їх можливостей формувати своє майбутнє. Високу якість і рівень життя населення, головну мету економічного розвитку будь-якої держави може забезпечити тільки її висока конкурентоспроможність. Разом з тим тільки ефективна інноваційна політика та інноваційна діяльність можуть забезпечити конкурентоспроможність країни, щоб вийти на світовий рівень, забезпечивши її високу інтеграцію, визначення взаємодії інтегрованих структур бізнесу на конкретних товарних ринках» [8, с. 422]. Але для економічного і виробничо-технологічного інноваційного успіху необхідно активно застосовувати раціональне новаторство в соціально-управлінській та владно-політичній сфері. Окрім того, важливим складовим елементом інноваційної культури кожної особистості має стати високий рівень політичної і громадянської грамотності, обізнаності та вміння захищати і відстоювати свої права в усіх сферах соціального функціонування.

В чому ж полягає необхідність інноваційної культури особистості у політичній сфері суспільства сучасної України? Чому не можна використати простий запозичувальний сценарій демократизації, не використовуючи жодних новаторських інструментів? Справа в тому, що успіх суспільної трансформації, яку зараз переживає український соціум, залежить саме від творчої наснаги громадян, що мають створити національно орієнтоване громадянське суспільство. «Природа транзитивного суспільства вимагає не механічного запозичення технологій соціального і політичного управління, розроблених у сучасному демократичному соціумі, або їх адаптації до національних, культурно-історичних особливостей нашого суспільства, а вироблення специфічної, багато в чому унікальної, системи політичних і соціальних технологій» [27, с. 3]. Унікальну ж політичну систему національного характеру можна вибудувати лише на основі креативної політичної і громадянської культури, тобто такої, що буде ґрунтуватися на високому рівні інноваційної наснаги кожного громадянина, а також їх вільних політичних і громадських асоціацій і об'єднань. Враховуючи це, можна зробити висновок про те, що лише за умов зростання загального рівня інноваційної культури українського населення можна сподіватися на ефективність і успішність

проведення демократизаційних трансформацій нашого національного суспільства.

Тим більше, що навіть держави з розвиненими формами традиційної демократії сьогодні продовжують шукати інноваційні методи трансформації політичних систем задля більш ефективного управління соціальними справами, а також з метою підвищення активності і ефективності участі громадян в державно-владному управлінні. Для демократичного суспільства надзвичайно важливо, щоб громадяни постійно здійснювали інноваційне співробітництво із владними структурами. «Багато держав нині переживають кризу традиційних форм політичної комунікації, котра виявляється, зокрема, у низькій політичній активності громадян. За умов, коли виборці нерідко віддаляються від політичної еліти суспільства, на часі є прагнення структур політичної системи до формування ефективних методів комунікації» [9, с. 3]. А саме для формування і застосування механізмів ефективної політико-громадянської комунікації необхідна інноваційна культура особистості, спрямована на реалізацію її креативного потенціалу в громадській, політичній, державотворчій сферах. Тут має поєднатися багато чинників: і політична освіта, і громадська активність, і вміння застосовувати свій інтелектуальний потенціал з метою покращення управління національним суспільством в цілому.

Поки що ж можна констатувати значну обмеженість використання інноваційної активності населення і ключових громадянсько-соціальних та владно-політичних суб'єктів у справі розбудови демократично-правової держави в нашій країні. Насамперед це зумовлено слабким усвідомленням всіма українцями, як владної еліти, так і широкими масами, того, що тільки інноваційна взаємодія громадян і влади може призвести до успіху демократизаційних трансформацій. «Стриманість формування державної інноваційної політики у широкому розумінні можна пояснити відсутністю в українському суспільстві усвідомленого уявлення про нові або поточні проблемні ситуації в соціальному житті, неготовністю держави своєчасно реагувати на політичні, економічні та інші виклики сучасності. Як наслідок — утворюються соціально-патологічні явища» [13, с. 118]. Такі соціально-політичні патології можуть перерости в нормальний для українців режим, що унеможливить в майбутньому розвиток і функціонування демократично-правової державності. Сьогодні надзвичайно важливо на основі інноваційного мислення і активної новаторсько-громадянської активності запобігти утворенню соціально-політичних патологічних явищ, долати які

в майбутньому можна буде лише завдяки радикальним, революційним інструментам.

Одним з найнебезпечніших та найшкідливіших політико-управлінських явищ, що залишилися Україні в спадок від колишнього Радянського Союзу, є надмірно роздутий, неефективний і наскрізь корумпований бюрократичний апарат. Саме для його реформування, переформатування і зрештою повної структурної та змістовної заміни необхідно сформувати і ефективно використати інноваційну культуру, свідомість, мислення і дію, орієнтовану на глибинну реформу соціально-громадського життя. «Інноваційна культура володіє могутнім антибюрократичним і творчим зарядом. Відповідно до актуальних потреб розвитку держави в наших загальних інтересах використовувати її можливості повною мірою» [28, с. 87]. Тим більше, що саме в цьому аспекті від її активного застосування залежить доля майбутніх поколінь українців. З нашої точки зору, тільки на шляху інноваційно-креативного та активного громадянсько-учасницького подолання корумпованої бюрократичної машини лежить шлях до побудови активного і ефективного громадянського суспільства в Україні, а також демократично-правової держави.

Якими ж інструментами підвищення інноваційно-політичної культури можливо сьогодні скористатися для виходу з політично-громадянської та бюрократично-корупційної кризи, в якій знаходиться наше посттоталітарне трансформаційне суспільство? Чи не єдиним дієвим інструментом в цьому аспекті являється інноваційно-гуманістична громадянсько-політична освіта і виховання. «Освіта підростаючого покоління, інноваційні процеси його розвитку стають важливими ланками в системі української державності. При розробці нових стандартів освіти підкреслюється, що вона має бути націлена на виховання громадянських, демократичних, патріотичних переконань, на формування толерантності в умовах нашого багатокультурного суспільства. Вирішення цих завдань вимагає формування у підростаючій молоді політичної культури як необхідної умови їх духовного життя і зростання» [34, с. 118]. Враховуючи це, особливу увагу необхідно приділити виробленню інноваційно-гуманістичних методів, форм і організаційних рішень, орієнтованих на надання молодому поколінню повноцінної сучасної громадянської і політичної освіти. Тільки за таких умов можна буде сподіватись на ефективне застосування інноваційної культури особистості в майбутній розбудові політико-державної сфери нашої країни на демократичних та правових засадах.

І звичайно ж сама політична сфера має поступово переорієнтовуватися на інноваційні рейки розвитку і трансформації. Багато в цьому аспекті залежить від якомога більш швидкого вироблення та імплементації державними структурами ефективної політики в сфері інновацій та інтелектуально-технологічному сегменті економічного і громадянського поступу національного суспільства. Політична сфера країни має сприяти «створенню науково-виробничих інноваційних комплексів, головною метою яких є перехід на якісно новий рівень інноваційного розвитку країни, який має забезпечити трансферт технологічних інновацій у всі сфери життєдіяльності соціального організму країни з метою створити наукову парадигму інноваційного розвитку України, яка б розвивалася в контексті інтеграції науки, освіти, виробництва, бізнесу та визначення пріоритетів діяльності з врахуванням проблем національного розвитку» [7, с. 20]. Саме політика може інтегрувати інноваційні зусилля в усіх перелічених сферах. Тому політичні зусилля всіх суб'єктів соціально-політичного життя країни мають сьогодні спрямовуватися на вироблення механізмів активного впровадження всіх функціональних можливостей інноваційної культури особистості в сферу демократизаційних перетворень політико-владного середовища нашого посттоталітарного суспільства.

Таким чином, проаналізувавши сучасний стан та потенційні можливості функціонування інноваційної культури особистості в політичному житті нашого національного соціуму, можна зробити висновок, що саме даний феномен може чинити інтеграційно-системний вплив на процеси демократизації українського суспільства, які поки що проходять здебільшого стихійно, фрагментовано і вибірково. «Державна інноваційна політика, управління і регулювання інноваційного розвитку не можуть бути реалізовані лише за рахунок підтримки чи стимулювання будь-якої з окремих її ланок самої по собі. Так само, як неможливо досягти вагомих результатів у реалізації такої політики зусиллями лише однієї з ланок державного управління, без мобілізації зусиль всієї системи органів законодавчої і виконавчої влади країни. Досягненню цієї мети мають слугувати і всі дії державної влади, в тому числі і здійснення політичних реформ. І навіть у такому випадку подібна політика може виявитись безперспективною, якщо буде знехтувана проблемами формування відповідної громадської думки та інноваційної культури в суспільстві» [20, с. 540]. Таким чином, українське суспільство, перебуваючи на історично-культурному та соціально-політичному етапі трансформаційних змін, потребує формування та функціонування висо-

кого рівня особистісної інноваційної культури людини і громадянина для того, щоб реальні демократизаційні реформи не тільки мали успіх, але й визначили в подальшому аксіологічний та смисловий ландшафт національної політичної сфери.

Список використаних джерел:

1. Алейнікова О. В. Економічна політика інноваційного розвитку держави в ринкових умовах. Автореферат дис... канд. ек. наук. Спец.: 08.01.01 – економічна теорія / Олена Алейнікова. – Дніпропетровськ, 2004. – 24 с.
2. Андрущенко В. Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія: Підручник / В. Андрущенко, Л. Губерський, М. Михальченко. —К.: Генеза, 2006. —656 с.
3. Богданова Н. Соціокультурне середовище як визначальний фактор формування культури життєтворчості особистості / Наталія Богданова // Вісник Інституту розвитку дитини. Серія: Філософія, педагогіка, психологія: Збірник наукових праць. —К.: Видавництво НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – Випуск 14. —С. 26–30.
4. Бойко О.П. Вимір духовності у сучасному світі / О. П. Бойко // Філософія. Культура. Життя: Міжвузівський збірник наукових праць. –Дніпропетровськ: Дніпропетровська державна фінансова академія, 2010. – Випуск 35. —С. 9–16.
5. Брєжнева-Єрмоленко О.В. Інтелектуальна складова в структурі елементів нової економіки / О. В. Брєжнева-Єрмоленко // Актуальні проблеми економіки. – 2010. – № 3. – С. 4–12.
6. Вовканич В. Роль нових знань у формуванні інноваційної культури українського суспільства / Степан Вовканич, Любов Семів // Соціогуманітарні проблеми людини. – 2006. – № 2. – С. 84–94.
7. Воронкова В.Г. Розвиток науки та виробництва в контексті інноваційно-інвестиційної парадигми / В. Г. Воронкова // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. Збірник наукових праць — Запоріжжя: ЗДІА, 2006. —Випуск 27. —С. 12–21.
8. Воронкова В.Г. Теоретичні засади управління інноваційним процесом в Україні / В. Г. Воронкова // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Проблеми економіки та управління. – Львів: НУ «Львівська політехніка», 2008. – № 628. – С. 417–423.

9. Готун А.М. Нові інформаційно-комунікаційні технології в глобальній системі політичної комунікації. Автореферат дис... канд. політ. наук. Спец.: 23.00.04 – політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку / Андрій Готун. – К., 2010. – 19 с.
10. Дмитриченко Л.А. Структура суспільного виробництва: соціально-економічний аспект. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук. Спеціальність: 08.01.01 – економічна теорія / Ліана Дмитриченко. – Донецьк, 2006. – 19 с.
11. Загарницька І. Сім'я як матриця людської особистості: сучасні тенденції розвитку / Ірина Загарницька // Вісник Інституту розвитку дитини. Серія: Філософія, педагогіка, психологія: Збірник наукових праць. — К.: Видавництво НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – Випуск 14. — С. 39–45.
12. Закон України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні» № 433-IV от 16.01.2003 р. // Урядовий кур'єр. — 2003. — № 176. — С. 3–14.
13. Іжа М. Професіоналізація державних службовців: соціально-інноваційний аспект / Микола Іжа, Сергій Попов // Актуальні проблеми державного управління. Збірник наукових праць Одеського регіонального інституту державного управління. – 2009. – № 1. – С. 117–120.
14. Калінічева Г. До питання духовності та духовної зорієнтованості інноваційного поступу вищої освіти України / Галина Калінічева // Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки. – Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2009. – Випуск XII. – С. 86–92.
15. Козлова О.Г. Інноваційна культура: сутнісні характеристики: монографія / О. Г. Козлова, Р. В. Миленкова. — Суми: СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2007. — 140 с.
16. Кравченко О.О. Інноваційний розвиток та структурні зміни в економіці. Автореферат дис... канд. ек. наук. Спец.: 08.00.01 – економічна теорія та історія економічної думки / Олена Кравченко. – К., 2011. – 20 с.
17. Кремень В.Г. Інноваційність як моральність сучасної особистості / Василь Кремень // Проблеми інноваційно-інвестиційного розвитку. Науково-практичний журнал. – 2011. – № 2. – С. 137–147.

18. Крючкова Ю. В. Життєтворчість особистості як прояв самоактуалізації з огляду побудови нею картини світу / Ю. В. Крючкова // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К.: «Логос», 2007. — Том 7. — Випуск 10. – С. 192–199.
19. Кузнецова Н. Б. Кадри інноваційного типу: сутність, значення та особливості формування в умовах розвитку інноваційної економіки / Н. Б. Кузнецова // Актуальні проблеми економіки. – 2009. – № 6. – С. 115–121.
20. Медведкін Т. С. Проблеми впровадження інноваційної моделі на регіональному рівні / Т. С. Медведкін, Є. О. Медведкіна // Проблемы развития внешнеэкономических связей и привлечения иностранных инвестиций: региональный аспект. – Донецк: ДНУ, 2008. – Часть 2. – С. 535 – 540.
21. Миколайчук Н. С. Економічні аспекти формування інноваційної культури на підприємствах та регіональному рівні / Н. С. Миколайчук, М. М. Миколайчук, Т. А. Стівба // Вісник Хмельницького національного університету. Серія: Економічні науки. Науковий журнал. – 2009. – № 3, том 1. – С. 26–33.
22. Миленкова Р. В. Інноваційна культура: новий підхід до розвитку сучасної особистості, школи, суспільства / Р. В. Миленкова // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. Науковий журнал. – 2008. – № 3. – С. 133–142.
23. Міхеєва В. В. Модель відтворення духовних цінностей молоді в умовах невизначеності сучасного суспільства / В. В. Міхеєва // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – Харків: НЮАУ імені Ярослава Мудрого, 2011. – № 11. – С. 96–102.
24. Моїсеєва А. С. Розвиток громадянської активності: проблеми та перспективи сучасної України / А. С. Моїсеєва // Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – 2013. – № 7 (99), липень. – С. 93–96.
25. Мостовенко Н. А. Інноваційна культура й основні засади її формування / Н. А. Мостовенко, Т. І. Коробчук // Актуальні проблеми розвитку економіки регіону. Науковий збірник. – Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2009. – Випуск V, том 2. – С. 39–42.

-
26. Набатова О. О. Джерела і особливості інституціоналізації соціальних інновацій у трансформаційній економіці / О. О. Набатова // Вісник ДонНУЕТ. Серія: Економічні науки. Науковий журнал. – 2011. – № 3 (51). – С. 234–240.
  27. Наріжний Д. Ю. Аналіз політичних технологій та особливостей їх застосування в транзитивному суспільстві. Автореферат дис... канд. політ. наук. Спец.: 23.00.02 – політичні інститути і процеси / Данііл Наріжний. – Дніпропетровськ, 2004. – 22 с.
  28. Николаев А. Инновационное развитие и инновационная культура / А. Николаев // Вопросы культурологии. — 2006. — № 3. — С. 86—90.
  29. Петінова О. Б. Соціально-побутове в ціннісних орієнтаціях особистості. Автореферат дис. канд. філос. наук. Спец.: 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії / О. Б. Петінова. —Одеса, 2004. —20 с.
  30. Полушина-Брояко Е. І. Становлення інституцій побутової культури в контексті постмодерних культурних практик. Автореферат дис. канд. культурології. Спец.: 26.00.01 – теорія й історія культури / Е. І. Полушина-Брояко. — К., 2009. — 21 с.
  31. Прудникова О. В. Інноваційна культура: проблеми правового регулювання / О. В. Прудникова, М. В. Рожкова // Форум права. Науковий журнал. Електронне наукове фахове видання. – 2011. – № 3. – С. 644–647.
  32. Сальнікова О. Ф. Актуальні проблеми формування інноваційної культури офіцера-викладача ВВНЗ / О. Ф. Сальнікова // Збірник наукових праць Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – К.: ВІ КНУ імені Тараса Шевченка, 2012. – Випуск № 39. – С. 308–313.
  33. Семів Л. К. Інноваційна культура суспільства: концептуальні основи та особливості формування / Любов Семів, Роман Семів // Сучасна наукова економічна думка. Вісник Університету банківської справи Національного банку України. – 2009. – № 2 (5). – С. 3–9.
  34. Степанова Н. М. Інноваційні підходи до виховання політичної культури старшокласників у позаурочній діяльності / Н. М. Степанова // Вісник Черкаського університету. Серія: Педагогічні науки. – Черкаси: ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2008. – № 129. – С. 118–121.

35. Терещенко Н. В. Особливості формування інноваційної праці та інноваційної діяльності як складових державної стратегії в умовах розвитку економіки знань / Н. В. Терещенко // Соціально-трудові відносини: теорія та практика. Збірник наукових праць. – К.: ДВНЗ Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана, 2012. – № 1. – С. 141–149.
36. Терещенко Ю. О. Формування інноваційної культури у майбутніх фахівців дошкільних навчальних закладів в процесі педагогічної практики / Ю. О. Терещенко // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки. – 2013. – № 5 (264), березень. – Частина II. – С. 82–89.
37. Тугай Н. О. Формування духовної культури майбутніх інженерних кадрів. Автореферат дис... канд. філос. наук. Спец.: 09.00.10 – філософія освіти / Наталія Тугай. – К., 2009. – 20 с.
38. Холодкова Л. А. Инновационная культура субъектов профессионального образования: концепция, условия формирования / Л. А. Холодкова // Инновации. — 2005. — № 7. — С. 4–15.
39. Цюркало Т. І. Дослідження інституту сім'ї в лоні соціально-філософського знання / Т. І. Цюркало // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Філософія. Психологія. Педагогіка. – 2009. – № 2. – С. 148–152.
40. Чернобаев В. В. Інноваційно-інвестиційна діяльність та її регулювання в економіці України. Автореферат дис. канд. ек. наук. Спец.: 08.00.01 – економічна теорія та історія економічної думки / Владислав Чернобаєв. – Дніпропетровськ, 2008. – 20 с.
41. Чернодід І. С. Особливості впровадження соціальних інновацій як фактора розвитку громадянського суспільства / І. С. Чернодід // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2012. – № 2 (62). – С. 82–85.
42. Шаповалова Л. О. Поняття побуту: сутність та структура / Л. О. Шаповалова // Гуманітарний вісник. Збірник наукових праць Запорізької державної інженерної академії. – Запоріжжя: ЗДІА, 2010. – Випуск 42. – С. 131–137.
43. Шевченко О. О. Інновації як пріоритетний напрямок інвестування в трансформаційній економіці. Автореферат дис... канд. ек. наук. Спец.: 08.00.01 – економічна теорія та історія економічної думки / Олена Шевченко. – Харків, 2008. – 23 с.

-
44. Штефан Л. В. Інноваційна культура як культурологічний феномен сучасності / Л. В. Стефан // Проблеми інженерно-педагогічної освіти. Збірник наукових праць.— Х: Українська інженерно-педагогічна академія, 2009. – Випуск 22 – 23. – С. 354–359.

Стаття надійшла до редакції 12.09.2014 р.

Starovoyt E. Мариальная и общественно-политическая сферы реализации инновационной культуры личности

Исследовано, что инновационная культура предполагает культивирование креативного мышления, чувств и деятельности личности, направленных на поиск и реализацию путей, ресурсов, способов современного развития общества на основании гуманитарных приоритетов и ценностей.

Ключевые слова: инновационная сфера экономики, инновационная культура, личностная инновационная культура.

Starovoyt O. Material and socio-political spheres of implementation of innovation culture of a personality

Innovation culture involves the cultivation of creative thinking, feelings and activities of the person aimed at the search and implementation of ways, resources, means of modern development of society on the basis of humanitarian priorities and values.

Keywords: innovative sphere of economy, innovation culture, personal innovation culture.

УДК 168.53:330.341.1

Касьянов Д. В.*Кандидат філософських наук, здобувач НПУ імені М. П. Драгоманова*

РОЗРОБКА І ВПРОВАДЖЕННЯ НАНОТЕХНОЛОГІЙ В ІННОВАЦІЙНІЙ МОДЕЛІ ЕКОНОМІКИ

Розробка і впровадження нанотехнологій розглядаються в контексті інноваційного розвитку країни. Звертається увага на розвиток нанотехнологій у сфері інформаційних систем і комунікацій, а також масове застосування обчислювальної техніки, різних типів зв'язку для транспортування потоків інформації завдяки високоефективних технологій та наноструктур.

Ключові слова: цивілізація, нанотехнології, інновація.

В Україні нині активно проводяться дослідження в галузі нанонауки. Зокрема, «у Національній академії наук у межах спеціальної програми «Наноструктурні системи, наноматеріали, нанотехнології» здійснюють дослідження з фізики металів і сплавів, хімії поверхні, порошкових технологій, мікроелектроніки, колоїдних нанорозчинів, сорбентів, лікарських засобів, в основу яких покладено нанотехнології. Міністерство освіти і науки України спільно з Міністерством промислової політики затвердило українсько-російську міжвідомчу науково-технічну програму «Нанофізика і наноелектроніка». Проблеми застосування наноматеріалів у клінічній практиці вивчають в Академії медичних наук України, національних та медичних університетах України» [4, с. 20]. Своїми дослідженнями з вивчення фізичних, фізико-хімічних, біохімічних основ нанонауки відомі й інститути НАН України – Інститут електрозварювання ім. Є. О. Патона, Інститут металофізики ім. Г. В. Курдюмова, Інститут фізики, Інститут фізики напівпровідників ім. В. Є. Лашкарьова, Інститут хімії поверхні ім. О. О. Чуйка, Інститут біохімії ім. О. В. Палладіна, Інститут експериментальної патології, онкології і радіобіології ім. Р. Є. Кавецького, Інститут загальної та неорганічної хімії ім. В. Вернадського й ін.

До виконання комплексної програми з нанотехнологій в Україні залучені різні наукові установи держави. Зокрема, Інститутом хімії поверхні ім. О. О. Чуйка НАН України спільно з вітчизняними науково-медичними

зкладами вперше у світі розроблено, досліджено та впроваджено в медичну практику новий препарат сорбційно-детоксикаційної дії Силікс на основі нанокремнезему. На кафедрі фармакології та клінічної фармакології Національного медичного університету ім. О. О. Богомольця спільно з інститутом хімії поверхні НАН України ім. О. О. Чуйка ведуться спільні дослідження щодо розробки нових лікарських препаратів з нанодисперсного кремнезему. У міжнародному центрі електронно-променевих технологій Інституту електрозварювання ім. Є. О. Патона НАН України тривалий час проводяться дослідження з розробки сучасних нанотехнологій, результати яких впроваджені в авіаційну промисловість, космічну галузь, а в останні роки — і медицину. Інститут молекулярної біології і генетики НАН відомий дослідженнями зі створення біосенсорів, розроблених на основі нанотехнологій. В Інституті експериментальної патології, онкології і радіобіології ім. Р. Є. Кавецького НАН України спільно з Міжнародним центром електронно-променевих технологій Інституту електрозварювання ім. Є. О. Патона проводяться дослідження з розробки нових протипухлинних препаратів на основі оксидів заліза, отриманих за допомогою електронно-променевої нанотехнології. Дослідження з нанотехнологій в Інституті загальної та неорганічної хімії ім. В. І Вернадського НАН України проводять майже 50 років, зокрема розроблено технологію синтезу «дрібнодисперсних систем із сажі», яку згодом назвали нанотрубками, а також методику розчинення металів у полімерному середовищі та хімічних засобів одержання наночастинок. Спільною розробкою Інституту фармакології і токсикології АМН України та Харківського фармацевтичного підприємства «Біолік» став перший вітчизняний препарат з ліпосом «Ліпін». «Українськими вченими розроблено біокерамічний наноконструкт «Синтекоість», основу якого становлять різні види біоактивних керамік, що дозволені для застосування в медичній практиці. Завдяки нанорозмірам біоактивна кераміка є синтетичним матеріалом і сприяє повному відновленню структури природної кістки. «Синтекоість» застосовується для заповнення порожнин після видалення кіст, пухлин кісток, при заміні частини кістки внаслідок оперативних втручань. «Синтекоість» можна застосовувати в ортопедії, отоларингології, нейрохірургії, стоматології...

На сьогодні у світовій літературі недостатньо досліджень з вивчення фізіологічних, біохімічних, молекулярних, фізико-хімічних механізмів дії наночастинок, впливу їх на функцію серцево-судинної, нервової, видільної, імунної систем, органів травлення... Значний теоретичний

і практичний інтерес викличуть наукові розробки щодо встановлення біофізичних механізмів дії наночастинок на функцію органів і систем організму, різних клітин, їх мембран, мітохондрій, рибосом, ферментів, ДНК, РНК» [9, с. 66–67].

Вивчення наукової літератури й одержаних результатів наукових досліджень дозволяє визначити основні напрями наукових розробок у сфері нанотехнологій, наномедицини і нанофармакології. Це насамперед:

- розробка нових технологій отримання наночастинок, передусім композитів органічного та неорганічного походження, з огляду не тільки на виробничі аспекти, але й економічні та соціальні фактори;

- виготовлення нових наноприладів для застосування у техніці, біології, медицині, сільському господарстві та інших сферах діяльності;

- створення на підставі сучасних нанотехнологій нових медикаментів і їх лікарських форм для зовнішнього, внутрішнього, парентерального та інгаляційного застосування, вивчення механізмів лікувальної дії таких нанопрепаратів з метою опрацювання методів лікування таких важких захворювань, як злоякісні пухлини, гострі й хронічні запальні процеси, хвороби генетичного походження;

- дослідження токсикології наноматеріалів, нанопрепаратів; вивчення не тільки медичних аспектів роботи з такими матеріалами, але й їхнього впливу на організм людини і довкілля;

- встановлення всіх аспектів взаємодії наноструктур із організмом людини та зовнішнім середовищем [4, с. 24–25].

Не менш важливим для України є розвиток нанотехнологій у сфері інформаційних систем і комунікацій. Масове застосування обчислювальної техніки, мобільного, волоконно-оптичного, супутникового зв'язку та Інтернету для транспортування мега- і гігабайтних потоків інформації стало можливим завдяки розробці високоєфективних оптоелектронних технологій та надвисокочастотних мікро- і наноструктур. Протягом останніх років було здійснено прорив у дослідженні, розробці та промислового освоєнні напівпровідників. «Серед технологій, які використовувалися для досягнення унікальних фізичних властивостей нових матеріалів – молекулярна й рідинно-фазна епітаксія (МВЕ, LPE), газотранспортних реакцій і атомно-шарової епітаксії, хімічна й МОС-гідридна (МОСVD) епітаксія, в зв'язку з інтенсивним розвитком яких на перший план висуваються питання генераційно-рекомбінаційних, фотоелектричних, оптичних та випромінювальних явищ на межах розділу тонких шарів, у приповерхневих областях об'ємного

просторового заряду та в тонких нанощарах чи квантово-розмірних структурах з характерними розмірами окремих прошарків і активних областей, що не перевищують сотень і навіть десятків ангстрем, де формуються функціональні (експлуатаційні) параметри матеріалів та приладів оптоелектроніки і, перш за все, сучасної наноелектроніки... Це стосується насамперед фотодетекторів та джерел випромінювання нового покоління. Подальший прогрес оптоелектроніки очікується на основі нуль-, одно- і двовимірних надграток, що реалізуються зокрема з використанням іонно-плазмових технологій. Багатощаровість сучасних приладових структур оптоелектроніки вимагає нових фізико-технологічних підходів до оптимізованої практичної реалізації сучасних приладів мікро- та наноелектроніки з покращеними функціональними параметрами...» [10, с. 4]. Проведений комплекс робіт, об'єднаних ідеєю створення сучасної промислової бази оптоелектронних телекомунікаційних систем і мереж, призвів не тільки до розробки нового класу елементів і систем оптоелектроніки, але й заклав фізико-технологічні та конструкторсько-схемотехнічні засади подальшого розвитку нових перспективних напрямків сучасної наноелектроніки, зокрема нанорозмірної оптоелектроніки.

На тлі піднесення сучасних нанотехнологій відбувається і розвиток нанобіотехнологій, у яких використовуються наномасштабні явища і процеси, що породжують зовсім нові й маловідомі шляхи розвитку біології, фізики, хімії та медицини. Зокрема, застосування нанотехнологій і наноматеріалів у тваринництві вже сьогодні дозволяє вирішити цілу низку гострих проблем та забезпечує значний ефект щодо формування мікроклімату в приміщеннях для тварин і птиці, контролю концентрації шкідливих речовин у повітрі, приготуванні кормів, дезинфекції тваринницьких приміщень, лікуванні тварин, знезараженні і пастеризації яєць і яйцепродуктів, очищенні стічних вод тощо [3, с. 8–9].

Одночасно різні новаційні аспекти розвитку нанобіотехнологій безпосередньо стосуються поліпшення якості та безпечності харчових продуктів. А загалом, кількість відомих наноматеріалів, їх діапазон і царина використання постійно розширюються. Нині в світі зареєстровано і випускається промисловістю понад 2000 найменувань наноматеріалів. Деякі з них вже досить давно непомітно для нас увійшли в побут, як діоксид титану, який використовується у косметичних засобах, наносрібло, котре застосовують з метою знищення мікроорганізмів у контейнерах для зберігання їжі, в освіжувачах повітря, у взуттєвих устілках і пральних машинах [11, с. 17]. «Звичайно, за умови інтенсив-

ного впровадження у сферу життєдіяльності людини нового фактора оточуючого середовища—штучних наноматеріалів, зародилась нова галузь гігієнічної науки—наногієна. Термін «наногієна» не канонізований, але більшість дослідників, які впритул займаються вивченням потенціального ризику наноматеріалів і нанотехнологій для здоров'я людини, вважають її самостійним напрямком пошуку. Він має власні об'єкти, предмет і методи дослідження, теорію і галузь застосування результатів. При цьому, коло об'єктів, досліджуваних наногієною, до якого відноситься й наногієна харчування, безперервно розширюється» [6, с. 6].

Завдяки впровадженню нанотехнологій також очікується розв'язання низки проблем у харчовій промисловості та харчуванні населення. Адже впровадження нанотехнологій дає харчовій промисловості шанс для одержання великих прибутків. Тому сотні компаній у світі сьогодні активно проводять дослідження та розробку *nanofood*, активно співпрацюючи з державними дослідними установами і приватними підприємствами. Відомо, що наноматеріали вже входять до складу деяких кондитерських виробів (шоколаду, морозива, кремів), косметичних засобів, зубної пасти, різних емульгаторів тощо [6, с. 8]. В Київському Національному університеті харчових технологій інтенсивно проводяться дослідження наноструктури молочного жиру, його фракцій, а також функціональних видів вершкового масла з рослинними харчовими добавками. «Пріоритетним напрямком розвитку науки і техніки НУХТ згідно з концепцією цільової комплексної програми «Науково-технічна та інноваційна діяльність Національного університету харчових технологій у 2008–2010 роках» є «Розроблення наукових основ створення нанотехнологій харчових продуктів». Останніми роками нанонаука розвивається надзвичайно бурхливо, що більш виражено в напрямках електронної техніки, напівпровідникових матеріалів, гібридних нанокомпозитів. В галузі харчових технологій нанонаука лише зароджується» [5, с. 2]. Тому необхідне створення довгострокової комплексної програми фундаментальних досліджень нанотехнологій у харчовій галузі з єдиним координаційним центром, який би об'єднав роботу в сфері нанонауки ВНЗ України, які займаються підготовкою спеціалістів для харчової промисловості, та науково-дослідних інститутів харчової галузі.

У своїй доповіді «Стратегічний план розвитку нанотехнологій в Україні» під час засідання Колегії Держкомінформнауки «Про стан та розвиток нанотехнологій в Україні» заступник директора Інституту

матеріалознавства НАН України А. Рагуля наголосив на тому, що Україна сьогодні здатна лідирувати на світовому ринку за такими напрямками у сфері нанотехнологій, як суперконденсатори, синтез порошків, біоімплантанти, біомаркери, аморфні матеріали, мембрани різного призначення та матеріали тертя. Зробивши ці напрямки пріоритетними, Україна отримає можливість суттєво розширити високотехнологічний сектор економіки. Застосування нанотехнологій в медицині, сільському господарстві та охороні навколишнього середовища дозволить суттєво підвищити якість життя громадян і водночас зміцнити безпеку держави.

Проте розвиток нанотехнологій потребує великих інвестицій. За словами А. Рагулі, якщо Україна зможе до 2012 року зайняти 1% світового ринку нанотехнологій, це дозволить щорічно заробляти до 200 мільйонів доларів. Однак для цього в галузь потрібно інвестувати 83 мільйони доларів, що дозволить створити в Україні нові наукові лабораторії, оснащені сучасним обладнанням й організувати чотири науково-навчальних центра з нанотехнологій для підготовки магістрів і аспірантів у Києві, Львові, Харкові та Донецьку. А. Рагуля також повідомив, що найближчим часом в Україні почне працювати віртуальний офіс трансферу технологій, який об'єднає інститути Національної академії наук та університети-виконавці Державної цільової науково-технічної програми «Нанотехнології та наноматеріали».

Ще один проблемний для України момент, на якому наголосив Андрій Рагуля, — нерозвиненість малого високотехнологічного бізнесу та відсутність старт-ап компаній. В інших країнах серед гравців на ринку високих технологій саме вони посідають до 40%. Отже, розвиток державно-приватного партнерства має стати одним із пріоритетів [1].

З погляду В. Семиноженка, результати, яких досягла Україна у сфері нанотехнологій, дозволяють нашій країні «виглядати досить достойно, проте ми маємо відшукувати оригінальні ніші в цій галузі й потужно заявляти про себе» [1], адже інтелектуальний і технологічний потенціал для цього в Україні є. З погляду вченого, необхідно активізувати роботу Держкомінформнауки щодо налагодження співпраці з РосНАНО та наукоградом Сколково (Російська Федерація). Також він запропонував провести у 2011 р. спільно з НАН України у рамках профільних українських та міжнародних програм масштабну наукову конференцію і презентувати результати досліджень вітчизняних учених у сфері нанотехнологій.

Загалом, формування та впровадження інноваційної моделі економіки має передбачати подолання країною прихованої небезпеки того, що успішні країни далеко відірвуться за рівнем розвитку своїх економік від України. Проте саме це дає нашій державі шанс здійснити більш швидку модернізацію відсталих галузей на базі нанотехнологій. Успішні ж країни Заходу можуть у цей час на тривалий період залишатися в перехідному стані, оскільки їх господарські системи обтяжені ярмом очікування віддачі від колишніх вкладень, а також перенасичені минулими невиконаними контрактами тощо. Економіка ж України, не обтяжена ні інвестиціями, ні контрактами, може прискорено модернізуватися завдяки впровадженню інновацій нанотехнологій в індустріальних галузях. Проте все це видається можливим лише за інституційного облаштування економіки України на принципах програмно-цільового розвитку та трансформації в системі цивілізаційних цінностей, зокрема заміни моделі ажіотажного споживання й культу розкоші іншими мотиваційними комплексами. Водночас необхідно подолати тенденцію зрощення великого бізнесу з владою та корупцію, а також фаворитизм [8, с. 346–347].

Проте помилково було б вважати, що ресурсами, необхідними для модернізаційного стрибка, є тільки інноваційні досягнення і вільні кошти. Ні фінанси самі по собі, ні інноваційні ідеї неспроможні автоматично оживити економіку країни без необхідного інвестиційно-мотиваційного облаштування. Для реалізації інноваційних проектів, крім коштів, необхідною є націленість інститутів державної влади на майбутнє, на реалізацію довгострокової стратегії. З огляду на це назріла потреба в прийнятті нової державної цільової програми з розвитку та впровадження нанотехнологій, яка б враховувала зазначені вище проблеми. Метою такої програми має бути створення потужної наноіндустрії шляхом забезпечення розвитку її промислово-технологічної інфраструктури, використання результатів фундаментальних і прикладних досліджень, а також підготовка висококваліфікованих наукових та інженерних кадрів. Основними її завданнями повинні стати:

- формування інфраструктури для проведення ефективних фундаментальних досліджень у галузі нанотехнологій;
- координація робіт із створення і впровадження нанотехнологій і наноматеріалів;
- розробка нових підходів до підготовки кваліфікованих спеціалістів з питань розв'язання наукових, технологічних та виробничих проблем розвитку нанотехнологій і виготовлення нових наноматеріа-

лів шляхом лібералізації податкової політики, оптимізації фінансової політики й системи захисту прав інтелектуальної власності. Внаслідок реалізації такої програми стало б можливим збільшення обсягу виробництва внутрішнього валового продукту та істотний економічний ефект у таких базових галузях економіки, як машинобудування, автомобільна промисловість, електроніка та оптоелектроніка, інформатизація, сільське господарство, харчова промисловість, охорона здоров'я та охорона навколишнього природного середовища.

У кожній країні формування і реалізація державної політики у сфері нанотехнологій здійснюється на законодавчому рівні шляхом затвердження національних програм та створення для цього відповідних координуючих органів. У Японії, наприклад, питання розвитку нанотехнологій врегульовано законом про науку і технології (закон №130), що уможливило істотне збільшення державного фінансування наукових досліджень і розробок за цим напрямом. У Німеччині була прийнята національна програма «Підтримка центрів компетенції з нанотехнологій», а у США — спеціальна програма «Національна ініціатива в галузі нанотехнологій» та створений спеціальний орган з її реалізації (NNI). Урядом Російської Федерації була створена спеціальна експертно-рекомендаційна Рада з питань нанотехнологій при Уряді країни [2, с. 21].

Україні для успішного подолання відставання у сфері розвитку нанотехнологій та виготовлення нових наноматеріалів необхідно поєднати зусилля для координації робіт, пов'язаних з проведенням фундаментальних і прикладних досліджень та підготовкою підприємств до впровадження нанотехнологій, з провідними державними інститутами інших країн. Перспективною може виявитися розробка і прийняття спеціальної спільної програми з питань упровадження нанотехнологій між Україною й державами, в яких розвиткові нанотехнологій надається пріоритетне значення. «Чинник відповідності розробок в Україні та в інших країнах, глобальна інтернаціоналізація нанодосліджень і нанотехнологій в провідних країнах світу – все це є необхідними передумовами для України енергійно розвивати міжнародний вектор кооперації з такими країнами. Таких векторів може бути 5 – США, Європейський Союз (переважно Німеччина і Великобританія), Японія та Корея, а також КНР. З перерахованих країн інвесторами і спонсорами проектів найімовірніше будуть США, Німеччина і Японія. Співпраця може виявитися дуже вигідною, якщо держава буде фінансувати його за умови належного менеджменту з боку України. У цих

самих країнах доцільно провести стажування з нанотехнологій великої кількості молодих дослідників» [7, с. 29] з метою прискорення опанування новітніми технологіями.

Щодо оцінки найбільш важливих досліджень у межах зазначеної співпраці, які можуть серйозно вплинути на економічний і соціальний розвиток України в довгостроковій (15–20 років) перспективі, експерти на перше місце поставили напрям «Розробка нанобіотехнології і розвиток матеріалознавства для медицини (біоматеріали, сумісні з людським організмом), створення комплексу інструментів і елементів пристроїв та приладів медичного призначення. Розробка нових медичних діагностичних систем». Друге місце – за напрямом «Розробка наноприладів, нанороботів (наноботів), серед іншого й для хірургічних операцій на судинах і окремих клітинах організму» [7, с. 36]. Отже, потенціал для співпраці з розвиненими країнами цілком очевидний. Важливо лише, щоб українська сторона змогла найближчим часом фінансувати ці провідні проекти хоч б на середньоєвропейському рівні.

Список використаних джерел:

1. Держкомінформнауки: У сфері нанотехнологій Україна здатна досягти значно вищих результатів // Електронний ресурс. Режим доступу: [http://www. fin. org. ua/news/824675](http://www.fin.org.ua/news/824675)
2. Зубарев В. В., Скурський П. П., Величко О. Ф. Стратегічні питання забезпечення науково-технологічної безпеки України та шляхи їх вирішення // Наука і оборона, 2009. – № 3. – С. 18–25.
3. Козырев С. В., Якуцени П. П. Нанобиотехнологии — панорама направлений // Российские нанотехнологии, 2008. –Т. 3. –№ 3–4. —С. 8–11.
4. Патон Б., Москаленко В., Чекман І., Мовчан Б. Нанонаука і нанотехнології: технічний, медичний та соціальний аспекти // Вісник НАН України, 2009. – № 6. – С. 18–26.
5. Перспективи розвитку нанонауки і нанотехнологій в Україні. Інтерв'ю з ректором Національного університету харчових технологій, доктором технічних наук, професором А. І. Українцем // Молочна промисловість, 2008. – №1 (44). – С. 2.
6. Проданчук М. Г., Слободкін В. І., Подрушняк А. Є., Левицька В. М. Перспективи впровадження нанотехнологій і наноматеріалів у харчовій промисловості, їх гігієнічна оцінка

- та актуальні завдання наногієни харчування // Проблеми харчування, 2010. – С. 3–14.
7. Розблокування й активізація конкурентного потенціалу економіки України з урахуванням нової розстановки світових сил, міжцивілізаційних взаємовідносин та цивілізаційної адаптації під впливом глобалізації // Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: національна доповідь / За заг. ред. В. М. Гейця [та ін]. — К.: НВЦ НБУВ, 2009. — С. 346–350.
  8. Розенфельд Л. Г., Москаленко В. Ф., Чекман І. С., Мовчан Б. О. Нанотехнології, наномедицина: перспективи наукових досліджень та впровадження їх результатів у медичну практику // Український медичний часопис, 2008. – 5 (67)—IX/X. – С. 63–68.
  9. Розробка високоефективних мікро-, нанотехнологій оптоелектроніки і комунікаційних систем на їх основі / В. Г. Вербицький, І. М. Вікулін, П. П. Воробієнко та ін. – К.: Логос, 2009. – 301 с.
  10. Фостер Л. Мирматериаловитехнологий. Нанотехнологии. Наука, инновации и возможности. — М.: Техносфера, 2008. — 352 с.

Стаття надійшла до редакції 05.09.2014 р.

Касьянов Д. В. Разработка и внедрение нанотехнологий в инновационной модели экономики

Разработка и внедрение нанотехнологий рассматриваются в контексте инновационного развития страны. Обращается внимание на развитие нанотехнологий в сфере информационных систем и коммуникаций, а также массовое применение вычислительной техники, различных типов связи для транспортировки потоков информации благодаря высокоэффективных технологий и наноструктур. Ключевые слова: цивилизация, нанотехнологии, инновация.

Kasyanov D.V. Development and implementation of nanotechnologies in an innovative economic model

Development and implementation of nanotechnologies are discussed in the context of innovative development of the country. Attention is paid to the development of nanotechnology in the field of information systems and communications, as well as the widespread use of computer technology, various types of communication for conveying information flows through high-performance technology and nanostructures.

Keywords: civilization, nanotechnologies, innovation.

УДК 177.61

Туренко В.*Кандидат філософських наук (м. Київ)*

ФІЛОСОФСЬКИЙ ПОГЛЯД НА ПРЕДМЕТ ТА СУБ'ЄКТ ЛЮБОВІ В КООРДИНАТАХ СЕМІОТИКИ

У пропонованій статті авторами аналізується семіотичність природи люблячого і улюбленої особистості. В роботі висвітлюється, що предмет любові є символом і «мета-знаком» для суб'єкта кохання. В свою чергу суб'єкт любові розглядається як стихійний семіотик і герменевт, основним завданням якого є знаходження і тлумачення «знаків любові» його самого і предмета любові.

Ключові слова: предмет любові, суб'єкт любові, «мета-знак», символ, дискурс любові, семіотика любові, життя.

«Знаки повинні бути витлумачені, секрет розкритий, істина доведена: любов є розлога герменевтика, безмежна наука, якою вимотує закоханого суб'єкта»

Р. Барт

Тема любові у сучасному філософському дискурсі—є і донині однією з найбільш цікавих та таємничих.. Однак все ж варто зауважити, що в нашому суспільстві можна спостерігати процес «переоцінки всіх цінностей». Те, що протягом всієї історії вважалося вічним, нетлінним, зараз стає швидкоплинним, застарілим і мінливим. На жаль, це не могло оминати і такий фундаментальний екзистенціал людського життя як кохання. А тому є актуальність звернення до філософської думки, яка повсякчас говорить про унікальну значущість любові у людському бутті. Над даним феноменом людського існування розмислюють представники різних філософських напрямків. Не оминули своєю увагою і філософи (пост)структуралісти та постмодерністи, які активно залучали в свої філософські напрацювання і лінгвістику, семіотику. Відповідно до цього, стає цікавим аналіз любові та його дискурс в координатах семіотики.

Наукові доробки вітчизняних та зарубіжних дослідників Ф. Альбероні, В. Губіна, Г. Іванченко, В. Малахова, М. Епгтейна, А. Флієра та інших, присвячених семіотиці та філософії любові стали теоретичною базою

даної розвідки. Однак, слід констатувати про побіжний аналіз та розгляд семіотичності дискурсу люблячих.

Метою ж даного дослідження—комплексно та систематично з філософсько-культурологічної точки зору дослідити учасників любовного дискурсу.

Поставлена мета вимагає від нас вирішення наступних завдань:

- розглянути та розрізнити в предметі любові «символічність» та «знаковість»;
- висвітлити суб'єкт любові як стихійного семіотика;

На основі розгляду дискурсу любові як семіотичний дискурс визначити та розрізнити такі поняття як «знак любові», «символ любові», «мова любові».

Насамперед, варто відзначити, що філософсько-культурологічний підхід до аналізу феномену любові, на думку А. Флієра, полягає в тому, що вона розглядається як складний біокультурний комплекс, який виражений в специфічних психологічних станах, соціальних відносинах, семіотичних формах зовнішнього проявлення, а також в безкінечних рефлексіях (інтелектуальних та емоційних і т. п.) [11, с. 146].

На наш погляд, перед тим як власне розглядати семіотичність дискурсу любові, досить є цікавим та малодослідженим аналіз семіотичності учасників її—предмету та суб'єкту любові.

Предмет любові як символ і знак

Російський дослідник філософії любові В. Губін наголошує, що жодними емпіричними причинами неможливо пояснити виникнення любові до Іншого, (а відповідно і дискурсу любові) адже, якщо б такі причини дійсно були (наприклад, розум, краса, багатство, сила і т. п.), то не можна було взагалі говорити про любов, а лише про її імітацію. Адже завжди знайдуться сотні, тисячу людей більш гарних, більш розумних і незрозумілим залишається, де критерій вибору, чому я зупинився саме на цій особистості, а не на іншій [5, с. 232].

Відповідь на це питання філософська думка намагається відшукати ще з часів античності. Платон, безпосередньо вустами Арістофана [Див.: 16, с. XXXIII] ніби відповідає на це питання міфом про андрогінів. І в кінці своєї оповіді про «символічну кастрацію» людей (Ж. Лакан) [Див.: 15, р. 118], давньогрецький мислитель робить дивовижний висновок: ««Ἐκαστος οὖν ἡμῶν ἐστὶν ἀνθρώπου ζύμβολον, ἄτε τετμημένος ὡσπερ αἱ ψῆτται, ἐξ ἑνὸς δύο. ζητεῖ δὴ αἰεὶ τὸ αὐτοῦ ἕκαστος ζύμβολον» [Symp. 191d].»

Варто зауважити, що в фундаментальному «Давньогрецько-російському словнику» за редакцією І. Х. Дворецького, слово «ξύμβολον» має понад 10 значень, основні з яких наступні: умовний або зовнішній знак, сигнал, ознака, прикмета, натяк, знамення, емблема символ тощо [6, с. 1532], однак жодного натяку чи безпосередньо слова «половина» в ньому немає. Хоча слід констатувати, що російські та українські перекладачі роблять помилку у перекладі, адже звучить даний фрагмент він наступним чином: «Итак, каждый из нас половинка человека, рассеченного на две камбалоподобные части, и поэтому каждый ищет всегда соответствующую ему половину» (пер. В. М. Карпова); «Кожен-бо з нас є половиною людини, розділеної на дві камбалоподібні частини — з однієї дві. кожен вічно шукає своєї половини» (пер. У. Головач). Тому, на наш погляд, радше перекладати даний фрагмент платонівського діалогу наступним чином: «Отже, кожен з нас — це символ для іншої людини, поділений на дві камбалоподібні частини, а тому, кожен шукає завжди відповідний йому символ».

Відповідно до цього, для Платона, предмет любові — є символом для тієї особистості, яка його шукала все життя, для тієї людини, яка його любить. Символічність предмету любові полягає в тому, що закоханий усвідомлює, що без коханої особистості він неповноцінний, не може гармонійно та повноцінно жити. Те, що символом є предмет любові пізніше наштовхне В. Соловійова (платоніка за поглядами) на таку думку в фундаментальній праці «Сенс любви». Він зазначає наступне: «Предмет любові непростий, а подвійний; ми любимо:

ту ідеальну (не в абстрактному контексті, а в сенсі приналежності, до іншої, вищої сфери буття) істоту, яку ми повинні ввести в наш реальний світ;

ми любимо ту природну людську істоту, яка дає нам живий матеріал для цієї реалізації і який через це ідеалізується не в сенсі нашого суб'єктивного уявлення; а у сенсі своєю дійсною об'єктивною зміною чи переродженням» [10, с. 534].

Саме це ідеальне, про що пише В. Соловійов — і є символом людини, є саме тим, що кожен з нас шукає в другій половині. На завершення аналізу символічності предмету любові, слід зазначити, що Р. Барт протиставляє справжню любов — любові-пристрасті. І одним з таких моментів протиставлення є те, що перша здійснюється та звершується у символічному плані, тоді як друга у сфері Уявлюваного [3, с. 27].

Але предмет любові постає не лише як символ. Він постає і як знак для того, хто любить. Адже, як зазначає відомий російський вчений М.

Епштейн ««Любов вельми семіотична і навіть семіократична, тобто не просто перетворює речі в знаки, але і за допомогою цих знаків панує над речами, привласнює їх собі, чаклує з ними, перетворює зиму в одне з безліч значень особистого імені» [13].

Як відомо, згідно концепції основоположника сучасної лінгвістики Ф. де Сосюра, кожен мовний знак довільно пов'язаний зі своїм означуванням: в українській слові «весна» або в англійському «spring» немає нічого, що пов'язувало б їх із самою весною. З цієї точки зору, ім'я власне подвійно довільно, оскільки воно позбавлене мотивації з боку загальної ідеї, концепту. В будь-якому імені (Людмила, Галина, Вікторія тощо), в наборі цих букв або звуків немає ніякого зв'язку з тією істотою, кого воно позначає. Однак у любовній промові ім'я втрачає свою довільність саме тому, що воно універсалізує, звертається не тільки на ім'я коханої людини, але на все, що з нею пов'язане: на зиму, на плаття, на будинок і місто...Адже зв'язок з її сукнею, будинком, містом, з цієї зими є далеко не довільним, він мотивований всім її існуванням і всім досвідом люблячого. Таким чином, «любовне ім'я в міру свого семантичного і морфологічного розширення стає «мета-знаком», не тільки абсолютно вмотивованим, а й мотивуючим все інше. Любовна мова, в цьому сенсі, є боротьба зі знаковою довільністю самої мови, прагнення звести все випадкове в ньому — в невідповідне, передбаченими» [13].

Чудовий приклад «мета-знаковості» предмету любові, «мета-знаковості» імені чоловіка в долі суб'єкту любові (жінки) — ілюструє вірш М. Цветавої, адресований О. Блоку:

«Имя твое — птица в руке,
Имя твое — льдинка на языке,
Одно единственное движение губ,
Имя твое — пять букв.
Мячик, пойманный на лету,
Серебряный бубенец во рту
Камень, кинутый в тихий пруд,
Всхлипнет так, как тебя зовут.
В легком шелканье ночных копыт
Громкое имя твое гремит.
И назовет его нам в висок
Звонко шелкающий курок»

У свою чергу можна зазначити, що і для чоловіка ім'я коханої дівчини, жінки — «знакове» і абсолютно значуще в житті. В цьому контексті можемо згадати відомий вірш Я. Смелякова:

«...Хорошая девочка Лида.
Да чем же она хороша?
Спросите об этом мальчишку,
Что в доме напротив живет
Он с именем этим ложится,
И с именем этим встает...
...на всех перекрестках планет
Напишет он имя ее
На полюсе Южном — огнями
Пшеницей — в кубанских степях
На русских полянах — цветами
И пеной морской — на морях...»

Отже, те, що предмет любові виступає і символом і знаком для того хто любить свідчить — він абсолютно відрізняється від інших людей. Ці два «маркери» (символічність та знаковість, точніше «мета-знаковість») предмету любові говорять про те, що хоча люблячий предмет (реально, фізично) такий же як і усі, однак уся справа у типі відношень, які встановились між ним та суб'єктом любові у тих емоціях, які ми відчуваємо, у словах та справах, які ми робимо по відношенню до тієї особистості яку ми любимо [1, с. 184]. Саме символічність та (мета-)знаковість предмету любові робить те, що він визнається абсолютною цінністю в долі людини, яка його любить. Кохана особистість завдяки своїй символічності та знаковості дається нам як дане, як абсолютний факт життя, як весь світ.

Закоханий як стихійний семіотик та герменевт

Суб'єкт любові охоплений не лише об'єктом свого кохання, але й роздумами про свої почуття, про свою кохану особистість, а в якості віднаходження відповідей на любовні, особисті питання — повсюдно шукає знаки та витлумачує їх. Р Барт у «Фрагментах мови закоханого» підкреслює, що «Безперестанна діяльність закоханого суб'єкта полягає в тому, що знаки повинні бути витлумачені, секрет розкритий, істина доведена: любов є розлога герменевтика, нескінченна наука якої вимотує закоханого суб'єкта» [3, с. 18].

Відповідно до цього, закоханий, на думку французького мислителя — семіотик та герменевт.

Розглянемо детально завдання які ставить перед собою суб'єкт любові.

Знаки повинні бути витлумачені.

Логічно виникає питання навіщо закоханому це робити? Він це робить тому, що «знак виникає там, де перебуває Інший. Він виникає через те що цього вимагає необхідність порозуміння. У найпершому сенсі слово не є засобом або інструментом утилітарного спілкування. Таке спілкування є й у тварин, проте у них немає слова. Відправною точкою, точкою зародження слова (знаку—В. Т.) є, насамперед, присутність Іншого. Присутність—можливість відповіді на любовний потяг

Поява знака, як зазначає Х. Яннарас перетворює бажання на вимогу. Знак «свідчить» про бажання, заявляючи про можливість відповіді на бажання. Присутність Іншого означає щось більш, ніж потребу бути разом, ніж біологічну необхідність розмноження. Знак виникає там, де перебуває Інший, щоб позначити відправне бажання життя, яке має слово...Шлях до життя проходить крізь Іншого. Присутність Іншого—можливість зв'язку, тобто життя—це «місце», з якого виринає перший знак, слово бажання. Слово, яке створює суб'єкт—носія бажання. Поява знака, передумови і відправної точки, «народжує» суб'єкт. «Суб'єкт народжується тому, що на порі Іншого виникає знак»—можливість відповіді на бажання» [14, с. 31–32].

Як ми бачимо, закоханий починає шукати та тлумачити знаки тому, що Інший—є «мета-знаком». Р. Барт пише, що суб'єкт любові хоче довести свою любов чи намагається розтлумачити, чи любить його Інший, але у володінні закоханого суб'єкта—нема жодної системи істинних знаків [2, с. 82]. Водночас, сам мислитель зауважує, що хоча закоханий намагається віднайти і зробити герменевтику знаків, проте немає жодного фактору, що це буде істинним та дійсним знанням.

Французький філософ говорить наступне: Я шукаю знаки, але чого? Який об'єкт мого прочитання? Чи є їм запитання «чи люблять мене» (або «чи люблять мене ще», або «чи не розлюбили мене»)? Чи не своє майбутнє намагаюся я вчитати, розшифровуючи у написаному передвісті того, що зі мною станеться, користуючись процедурою, заснованою одночасно на палеографії та ворожінні? А може бути, в кінцевому рахунку, я скоріше прикутий до іншого питання, відповіді на яке невпинно шукаю на обличчі іншого: чого я вартий? [2, с. 82]

Цікавий момент видається, на наш погляд, те, що тлумачення знаків стосуються лише теперішнього та майбутнього. Закоханому як семіотику не важливо минуле предмету любові, йому не важливі «вчорашні» любовні історії свої та коханої особистості. Йому важливо виключно «сьогодні» і «завтра»—чи не любить предмет любові ще когось?,

чи дійсно він зустрів саме другу половинку?, чи не розлюбить вона його?, чи зможуть вони бути до кінця життя разом? Може виникнути думка, навіщо запитувати ці питання суб'єкту любові, адже він має довіряти і вірити безкінечно. Однак, не запитувати питання в дискурсі закоханості — неможливо. Питання щезають тоді, коли стає усвідомлення, що кохана особистість — є істина для нашого життя, а в серці люблячого — відчуття істинності.

Гадаємо, що знаки любові або нелюбові предмету любові криються не просто по всьому світу, не просто в тому, що їх оточує, а головним чином у тих речах, що торкалися тієї особистості яку ми любимо, і що вона нам подарувала. Адже, у «Фрагментах...» віднаходимо, що «Будь-який предмет, якого торкалося тіло коханого, стає частиною цього тіла, і закоханий пристрасно до нього прив'язується. У Вертера безліч фетишистських жестів: він цілує рожевий бант, що на уродини подарувала йому Шарлотта, записку, яку вона йому послала, пістолети, що вона їй торкалася. Від коханої людини струменить якась сила, яку ніщо не в змозі зупинити і якою просякає усе, чого кохана торкнулася — навіть, якщо тільки поглядом... Кожен так освячений (наближений до божества) предмет уподібнюється болонському каменю, що випромінює уночі промені, нашпаровані за день» [2, с. 171]. Фактично така ж сама ситуація з подарунками, які надходять на адресу суб'єкта любові.

Попри все, які б не були знаки (форми, якості і т. п.) — все одно вони не є абсолютними докази любові. Р. Барт зауважує, що оскільки всякий може створювати помилкові і двозначні знаки. Залишається парадоксальним чином спертися на всемогутність мови: так як ніщо не засвідчує мови, я мову і прийму за єдину і останню безперечну даність: я більше не стану вірити інтерпретації. Від мого іншого будь-яку мову я буду приймати як знак істини; а коли буду говорити я, то не стану сумніватися, що він прийме за правду сказане мною. Звідси важливість декларацій: я без кінця пориваюся вирвати у іншого формулу його почуття і, зі свого боку, без кінця кажу йому, що я його люблю; нічого не віддано на відкуп натяків і здогадам — щоб щось було відомо, треба, щоб воно було сказано; зате як тільки воно сказано, це нехай зовсім ненадовго, але правда [2, с. 84].

Секрет розкрити

Розтлумачивши знаки, розкриваються деякі деталі, стають відомі певні секрети, взагалі таємниця любові для того хто любить. Х. Яннарас зауважує, що «Кохання — єдина відповідь на всі основні запитання»

[14, с. 828]. Любов неодмінно стосується таємниці, секретів, загадок і т. п. І хоча закоханий час від часу відкриває те, що йому не було відомо стосовно його почуття любові, або ж коханої особистості, однак—цей процес ніколи не закінчується. Слушно зауважує з приводу цього М. Шелер. Таємничість любові, як наголошує М. Шелер у нескінченності. Вона «вимагає для свого задоволення нескінченного блага». Якщо любовний порив раптом втілюється, в кінцевій чесноті чи кінцевому стані, це свідчить про безрозсудну пристрасті—небезпечну, хоча вона і часто зустрічається, «руйнування» і «змішування» ієрархії любові (*ordo amoris*). Любов, яка дійсно гідна цього імені, ніколи не припиняється і ніколи не досягає задоволення [12, с. 84]. Не випадково ж Р. Барт зауважує, що ця робота з приводу тлумачень знаків та розкриття секретів—є постійною та фактично без жодних зупинок. Так, це «вмотує» суб'єкт любові, однак він розуміє, що це один з аспектів «труда любові», а «Праця спільного буття, до якої любов нас зобов'язує,—праця настійна і смиренна, одухотворена передбаченням жертвовної радості—так малюк, долаючи свої дуже нелегкі кроки і завмираючи від страху, в глибині душі, однак, розуміє, що в кінці цього ризикованого заходу його підпоплять рідні люблячі руки,—і вже тому ця праця не може не приносити нам найглибшого задоволення, не може не наповнювати вищим сенсом все наше існування; важливо тільки цей сенс бачити, розрізняти і не зраджувати. Ця благодатна радість і ця терпляча праця і є любов'ю» [8, с. 264].

Істина доведена

«Інший, зауважує Р. Барт—моє добро і моє знання: лише я один його і знаю, тільки я один його і знаю, спонукую його існувати у згоді з істиною [2, с. 96]». Завдяки цьому тісному зв'язку з істиною любов можна визнати автентичним виразом людства, а також як елемент людських стосунків, що має фундаментальне значення, у тому числі й публічної природи. Тільки в істині любов спалахує і може жити справжнім життям. Істина є світлом, що надає любові сенс і цінність. Світло це є світлом розуму і віри, завдяки якому розум пізнає природну і надприродну істину любові: відкриває сенс давати її, приймати і причащатися. Без істини любов дегенерує в сентименталізм. Любов стає пустою оболонкою, яку наповнити можна в довільний спосіб. У культурі без істини—існує ризик «викривлення» любові. Вона стає жертвою випадкових емоцій і поглядів, словом, яким зловживають, яке деформується аж до протилежного значення. Істина звільнює любов від вузьких

доріг емоційності, що позбавляють її реляційного та суспільного змісту, і від фідеїзму, що позбавляє її людського та універсального бачення.

Оскільки любов повна істини, людина може зрозуміти багатство її цінностей, може нею ділитися і спілкуватися. Істина є ж бо λόγος, що творить διάλογος, отже, спілкуванням і причастям. Істина, дозволяючи людині вийти з кола суб'єктивних думок і відчуттів, дає їй можливість руху поза культурними та історичними обмеженнями, як і дає можливість знайти спільність в оцінці вартостей і сутностей. Істина відкриває і єднає наші інтелекти в λόγος любові... [Див.: 4, с. 4–5].

Тому лише розтлумачивши знаки, розкривши секрет, ми можемо довести істину, в тому сенсі відкрити її в Іншому. Тому, що будь-хто інший, окрім мене, у ньому (в Іншому—В. Т.) помиляється: «Інколи мені незрозуміло, як може і сміє хтось інший любити її, коли я так неподільно, так повно, так глибоко її кохаю, нічого не знаю, не відаю, не маю окрім неї... Кохання сліпе—брехлива поговорка. Любов широко розкриває очі, робить провидцем...» [2, с. 96].

Таким чином, проаналізувавши філософський погляд на семіотичність предмету та суб'єкту дискурсу любові, можна зробити наступні висновки:

Предмет любові—семіотичний; він постає для люблячої особистості і символом, і знаком. Символічність предмету любові полягає в тому, що саме він є орієнтиром для суб'єкту любові. Пошук коханої особистості-

Предмет любові також є знак, а точніше його Ім'я виступає «мета-знаком» для тієї людини, яка любить. Ім'я постає таким тому, що воно здатне не лише перетворювати речі в знаки, але і за допомогою цих знаків панувати над речами (коли ми йменуємо ім'ям коханої особистості дні, пори року).

Суб'єкт любові фактично є стихійним семіотиком, адже постійно намагається в тих чи інших знаках прочитати почуття предмету любові до нього. Окрім того, що любляча особистість шукає і віднаходить знаки, вона ще займається тлумаченням їх, а відповідно стає і герменевтом. Такий род занять приводить суб'єкта любові врешті-решт до доведення істини, тобто до відчуття її у своєму серці, а значить відкриття Іншого, предмету любові у всій його глибині та висоті.

Список використаних джерел:

1. Альберони Ф. Любовь / Ф. Альберони. Дружба и любовь / Пер. с итал. общ. ред. А. В. Мудрика.—М.: Прогресс, 1991.—С. 180–318.
2. Барт Р. Фрагменти мови закоханого / Р. Барт.—Львів: Культурологічний журнал «І», 2006.—320 с.
3. Барт Р. Фрагменты речи влюбленного (неопубликованные страницы) / Р. Барт / Пер. с фр. и вступ. заметка В. Лапицкого // НЛО—2011—№ 112—С. 9–38.
4. Бенедикт XVI. Энциклика Caritas in veritate—М.: НО Издательство Францисканцев, 2009.—112 с.
5. Губин В. Д. Любовь, творчество и мысль сердца / В. Д. Губин / Философия любви. Ч. 1. Под ред. Д. П. Горского; сост. А. А. Ивин.—М.: Политиздат, 1990.—С. 231—253.
6. Дворецкий И. Х. Древнегреческо-русский словарь / Под ред. С. И. Соболевского. В 2 тт. Т. 2.—М.: ГИИиИС, 1958.—1905 с.
7. Иванченко Г. И. Логос любви / Г. Иванченко.—М.: Смысл, 2007.—143 с.
8. Малахов В. А. Про труд любові та про сімейну злагоду / Віктор Малахов // Право бути собою.—К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2008.—С. 255—268.
9. Семиотика любви в традиционной культуре: между нормативным сценарием и личным чувством. Круглый стол (Гуманитарные чтения РГГУ, 26 марта 2014 г.). Тезисы докладов / Електронний ресурс. Режим доступу: http://www.ruthenia.ru/folklore/2014_kr_stol_lyubov.pdf
10. Соловьев В. С. Смысл любви / Соловьев В. С. Соч. в 2 т. Т. 2. М.: Мысль, 1988. С. 493–547.
11. Флиер А. Я. Любовь как культура. (Предварительные заметки) / А. Я. Флиер // Общественные науки и современность. 2005—№ 4. — С. 167–176.
12. Шелер М. Ordo amoris / М. Шелер / Трактаты о любви / Сост. О. П. Зубец.—М.: ИФ РАН, 1994.—С. 77—100.
13. Эпштейн М. Любовные имена. Введение в эротономику / М. Эпштейн / Топос—2005—№ 12 / Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.topos.ru/article/4306>

14. Яннарас Х. Вараіаціі на тэму «Пісні Пісень». — 2-е вид. / Пер. з грэц. С. Говоруна; перадмова К. Сігова. — К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2003. — 131 с.
15. Lacan J. *Le Séminaire, livre VIII*. — Paris, Le transfert, Seuil, 2001 — 480 p.
16. Reale G. Alles, was tief ist, liebt die Maske. Aristophanes Rede im «Symposion» als sinnbildliche Verhüllung der ungeschriebenen Lehre / Giovanni Reale // Platonisches Philosophieren. Zehn Vorträge zu Ehren von Hans Joachim Krämer. Hrsg. Thomas Alexander Szlezák. — Hildesheim- Zürich-New York: Georg Olms Verlag, 2001. — S.87–108.

Стаття надійшла до редакції 08.09.2014 р.

Туренко В. Э. Философский взгляд на предмет и субъект любви в координатах семиотики

В предлагаемой статье авторами анализируется семиотичность природы любящего и любимой личности. В работе освещается, что предмет любви есть символом и «мета-знаком» для субъекта любви. В свою очередь субъект любви рассматривается как стихийный семиотик и герменевтик, основной задачей которого есть нахождение и толкование «знаков любви» его самого и предмета любви.

Ключевые слова: предмет любви, субъект любви, «мета-знак», символ, дискурс любви, семиотика любви, жизнь.

Turenko V. Philosophical view of the subject and the subject of love in the coordinates of semiotics

In this paper the authors analyze the semiotic nature lover and the beloved person. The paper highlights that the object of love is the symbol and the «meta-sign» for the subject of love. In turn, the subject of love is seen as a spontaneous semiotics and hermeneutics, whose main task is to find and interpret «signs of love» him and the object of love.

Keywords: object of love, the subject of love, «meta-sign,» symbol of love discourse, semiotics of love, life

УДК 316.3:504

Попова І. В.

Кандидат технічних наук, доцент Національного університету харчових технологій (м. Київ)

ОСНОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ТРАНСФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА ЯК СЕРЕДОВИЩА ЕКОБЕЗПЕЧНОГО РОЗВИТКУ

Аналізуються особливості становлення системи екологічної безпеки в трансформаційному суспільстві. Екологічна безпека розглядається в статті у двох аспектах: як суб'єктивна категорія що проявляється у процесі реалізації суб'єктивного права громадян на екологічну безпеку шляхом регулятивного та охоронного методів; з іншого боку—це об'єктивно існуюча система правового забезпечення, що врегульовує використання природних ресурсів, охорону довкілля, виробничу та побутову життєдіяльність людини тощо.

Ключові слова: людина, культура, суспільство, виробництво, екологія, екологічна безпека.

Провідною ознакою сьогоденного світу, що найбільш виразно характеризує його становище, є докорінні трансформації. Рушійною силою цих трансформацій узагальнено можна визначити досягнення певної граничної межі у накопиченні кількісних змін у світі за чим має відбутися формування якісно нових світових реалій. Мова йде не лише про оптимальне використання обмежених природних ресурсів та застосування дружніх до екології технологій, але й зміни установки на безмежне збільшення споживання притаманної для домінуючої у світі постіндустріальної суспільно-економічної моделі [1, с. 5]. Оскільки на перший план виходить екологічна безпека, як гарантія існування людства у наступних поколіннях, необхідно визначити основні характеристики трансформаційного суспільства як середовища екобезпечного розвитку.

Само поняття «трансформації» стало широко використовуватися в суспільних науках у другій половині ХХ століття. Трансформація трактувалася як процес подолання істотних елементів старого порядку та досягнення нової якості певної системи. Водночас у сучасних дослі-

дженнях цей термін тлумачиться досить широко і застосовується для позначення всіх типів істотних змін основних структур та систем того чи іншого суспільства: процесу модернізації в широкому розумінні, зворотного процесу повернення до традиції або зміни однієї форми традиційного суспільства на іншу, еволюції сучасних суспільств від однієї моделі до іншої, пов'язаної як із збереженням їхніх парадигмальних особливостей, так і з еклектичним поєднанням різних парадигмальних контекстів [2, с. 443]. Тобто трансформаційне суспільство у загальному сенсі, це суспільство докорінних змін, це процес набуття суспільством нових рис, які відповідають вимогам часу. Відбуваються зміни в життєвих стандартах, зразках поведінки і потребах; частково вони супроводжуються негативними явищами, стражданнями багатьох людей. «Трансформуватися — це міняти форму, змінюватися; тому необхідно вирішувати питання про механізми перетворень, початкову форму, риси і властивості нової форми» [3, с. 182].

Треба зазначити, що трансформація не передбачає вектора змін: вони можуть бути як прогресивними, так і регресивними. Головне в трансформації — саме перетворення форм і змісту суспільного життя, її інституційної сфери, норм, цінностей, ментальності та інших соціокультурних сторін соціуму. Оскільки перетворенню піддаються всі сторони соціуму, то в літературі пропонується термін «системна трансформація», під якою розуміють «поступові зміни, перетворення суспільних структур, в рамках яких можуть співіснувати паралельно як старі, так і нові елементи. При цьому відбувається поступова трансформація колишніх структур в нові, виникають нові соціальні структури» [4, с. 21]. Але в суспільстві, що трансформується, можливий парадокс, коли перетворення не приводять до реальних суспільних змін. Якщо в стабільному суспільстві зміни відбуваються постійно і воно є дійсно динамічним, то в суспільстві, що трансформується, нерегульовані зміни обумовлюють нединамічний процес. Однією з ознак кризи, яку переживає українське суспільство, є відсутність змін на тлі хаотичного безплідного динамізму [5, с. 138].

Трансформація як момент розвитку предмета відображає перехідний стан від того, чого вже немає, до того, чого ще немає, але що має чи може бути. Трансформація не завжди характеризується прямолінійністю, її розвиток може здійснюватися в будь-якому напрямку, як в річищі прогресу, так і регресу. Сама по собі трансформація не є кризою. Це — нормальний процес, що характеризує всі сучасні суспільства, це особливість соціального і економічного розвитку всіх країн.

Необхідно розрізняти власне трансформацію і період трансформаційної кризи. Трансформація — це особливий стан суспільства, коли воно знаходиться в процесі модифікації, із структурою, яка постійно змінюється. Трансформаційна криза — це етап, перехідна стадія від стабільного суспільства до такого, що трансформується. Подолання кризи може означати не зміну соціально-економічних умов існування, а зміну особистого погляду на життя [5, с. 138]. Криза виявляється у відсутності успіхів в процесі діяльності, в некерованості соціальної системи, в регресії до більш ранніх форм існування системи, коли люди починають керуватися достатньо примітивними засобами для досягнення цілей. З цієї позиції українське суспільство — це суспільство саме трансформаційної кризи, де питання про будь-який розвиток, в тому числі і насамперед екобезпечний, повинно розглядатися з позиції концепції сталого розвитку. Концепція сталого розвитку передбачає, що трансформаційні зміни спираються на принципи саморозвитку та самоорганізації соціальних систем таким чином, щоб система зберігала стійкість та рівновагу, тобто спосіб існування системи сьогодні не перешкоджає життю та існуванню цієї системи в майбутньому. Антропоцентричне мислення та відповідна до нього спрямованість діяльності суспільства порушили архітектоніку синергетичних зв'язків біо-енерго-інформаційного обміну, що існував споконвічно, і, за законами кругообігу, забезпечував гомеостатичну усталеність духовно-практичного відношення природа-соціум-людина, підтримуючи її цілісність та самовідтворення. Виникнення нової форми світосприйняття, яке будуватиметься на засадах екобіоетики, уможливило зміну існуючої спрямованості суспільного мислення та діяльності з антропоцентричної на екобіоетичну (гуманістично-орієнтовану), що й сприяє гармонійному функціонуванню системи природа-соціум-людина [6, с. 10]. Безумовно, людина залежить від природи, але за сучасних умов і сама природа значною мірою залежить від діяльності людини. Як зазначає Л. Г. Мельник, базовою опорою стійкого розвитку є моральні переконання кожної людини, її відповідальність за те, що вона передасть власним нащадкам [7, с. 22].

Ґрунтуючись на сказаному вище, можна стверджувати, що сталий розвиток України пов'язаний з формуванням ефективного соціально-політичного устрою, кардинальною структурною перебудовою економіки, техніко-технологічним переозброєнням виробництва, розвитком на інтенсивній основі цілого ряду наукомістких галузей, екологізацією як виробництва, так і інших сфер та видів діяльності суспільства. Сталий розвиток, як ключове поняття, узагальнює в собі

як процес виживання і відтворення генофонду нації, який постійно погіршується, так і збереження навколишнього природного середовища, насамперед біосфери, її самовідтворюваності; формування умов для відновлення біосфери та її локальних екосистем при орієнтації на зниження рівня антропогенного впливу на довкілля й гармонізації розвитку людини і природи [8, с. 19].

Таким чином, трансформаційне суспільство може бути середовищем екобезпечного розвитку лише за умов, що цей розвиток буде сталим. У сучасній управлінській науці під безпекою розуміють стан, за якого з достатньою вірогідністю виключено вияви небезпеки. Під небезпекою розуміють процеси, явища, властивості предметів, об'єкти, що здатні у певних умовах завдавати шкоди, тобто будь-які явища, що загрожують життю та здоров'ю людини. Кількісною оцінкою небезпеки є ризик, що визначається як частота або ймовірність однієї події при настанні іншої. Таким чином, екологічна безпека оцінюється як ризик надзвичайних ситуацій щодо людей. Екологічна безпека розглядається у двох аспектах. Як суб'єктивна категорія вона проявляється у процесі реалізації суб'єктивного права громадян на екологічну безпеку шляхом регулятивного та охоронного методів. Це право громадян тісно пов'язане з правом на безпечне навколишнє природне середовище для їх життя і здоров'я. З іншого боку—це об'єктивно існуюча система правового забезпечення екологічної безпеки, за допомогою якої регламентується екологічно небезпечна діяльність, режим використання природних ресурсів, охорона довкілля, попередження погіршення екологічного стану та виникнення небезпеки для природних об'єктів і населення [9, с. 121]. Екологічна безпека визначається як головна складова національної безпеки України. Відповідно, складовими загальної системи еколого-економічної безпеки країни з одного боку є регіональна безпека, з іншого—міжнародна (транскордонна) безпека. У зв'язку із цим актуальним питанням забезпечення національної безпеки є формування ефективної державної екологічної політики, у т. ч. міжнародної [10, с. 90].

За сучасних умов екологічна безпека стає чи не найважливішою у соціальній політиці. Розвиток науки та техніки сучасної цивілізації супроводжується виникненням таких ризиків, які можуть зробити проблематичним майбутнє благополуччя людства. Їх вирішення виявлене як пов'язане з тими чинниками, що формують особистість—насамперед, світоглядом та свідомістю людини. Негативні зміни світогляду та свідомості змістовно проявляються як деформація цілей і цінностей

людської діяльності, як втрата духовних вимірів та духовно-етичних чинників діяльності [6, с. 14]. Одночасно на планеті відбуваються вельми комплексні процеси, які філософи й представники багатьох інших наук найчастіше об'єднують терміном «глобалізація» й акцентують їх провідні протиріччя: — між репродуктивними можливостями біосфери, її здатністю демпфувати антропогенні впливи, підтримувати стан, прийнятний для цивілізації, і стратегією індустріального глобального використання біосфери; — між стратегією, яка прийнята світовим співтовариством, і цілями його розвитку; — між інтересами нинішнього покоління, яке проводить політику розширеного самовідтворення, й інтересами майбутніх поколінь, яких така політика позбавляє прийнятних стартових умов; — між «першим світом», що споживає більше ніж 80% світових ресурсів, і експлуатованим ним «третім світом», що забезпечує його добробут та розвиток» [11, с. 14].

Варто згадати також М. Хилька та А. Толстоухова, які, розглядаючи питання про суспільну систему, тип соціально-економічних відносин як причину екологічної кризи, зазначають, що «по-перше, соціальні системи мають сенс і виправдання лише тією мірою, якою вони здатні розкрити можливості і прагнення кожного суб'єкта зробити його життя більш яскравим, повним, щасливим; по-друге, сама система формується відповідно до ідейних настанов, ідеалів, запитів і очікувань людей; по-третє, жодній із соціальних систем не вдалося забезпечити екологічно збалансований напрям розвитку, який передбачає і розвиток культури. Тоді, можливо, визначальною причиною екологічної кризи буде небачена до цього часу криза духовної культури. І для цього є підстави, адже більшість людей нині перестала шукати духовний сенс життя, вона шукає матеріальних життєвих благ» [12, с. 22]. Занепокоєння людей накопиченням матеріальних цінностей перетворило природу на бездуховне середовище проживання, а найвища істота в цьому середовищі дозволяє собі підкорювати і споживати, використовуючи науковий доробок і технічні засоби. Економічна безпека держави розглядається як сукупність умов збереження спроможності країни ефективно захищати свої економічні інтереси, задовольняти потреби суспільства і держави у довгостроковій перспективі, генерувати інноваційні зрушення в економіці з метою підтримання її конкурентоспроможності, протистояти зовнішнім економічним загрозам, якнайповніше реалізовувати національні конкурентні переваги у міжнародному поділі праці [12, с. 24]. Але така економічна безпека не є стійкою, оскільки суперечить безпеці екологічній та принципам стійкого розвитку.

У сучасній науковій літературі Україна здебільшого визначається як трансформаційна країна, в якій відбуваються кризові системні явища, що заважає встановленню парадигми екобезпечного розвитку. Специфіка трансформаційних процесів в Україні полягає в тому, що вони відбуваються в умовах непогодженості різних варіантів їх інтерпретації різними соціокультурними групами. Зрозуміло, такі явища можна констатувати в будь-якому суспільстві, що стало на шлях трансформаційних перетворень. У тих суспільствах, де зберігається можливість діалогу, можна виробити прийнятний варіант трансформації. Він повинен, з одного боку, сприяти підвищенню ефективності найважливіших форм діяльності (економіка, політика), а з іншого, інтерпретація трансформації, що виникає в процесі діалогу, має бути освоєна значною частиною суспільства, перетворитися у внутрішній зміст його культури і діяльності. Якщо ж в процесі діалогу присутні тільки елементи розколу, які неминуче виникають при трансформації, то за відсутності діалогу мова йде про цивілізаційний розкол, що виник в ході історії, який паралізує трансформаційні процеси, спроби йти шляхом прогресу, стимулює руху всього суспільства в цьому напрямку [13, с. 5].

Складність забезпечення екобезпечного розвитку в трансформаційному українському суспільстві обумовлена ще й тим, що сучасна еколого-економічна ситуація в Україні характеризується домінуванням природоємних галузей і виробництв, сировинною орієнтацією експорту та ін. За останні десятиріччя в промисловій структурі країни збільшилось значення природоємних, екологічно агресивних галузей (металургійної, паливно-енергетичної) та зменшилась частка екологічно більш сприятливих виробництв (машинобудування, легкої промисловості) [14, с. 232]. Використання застарілого виробничого та природоохоронного обладнання призводить до погіршення екологічної ситуації та збільшення екологічних загроз. На жаль, в умовах дефіциту коштів підприємства в першу чергу зменшують затрати на підтримання в робочому стані природоохоронного обладнання, що призводить до збільшення забруднення навколишнього середовища. В Україні досить висока енергоємність ВВП. Питомі витрати енергії на виробництво основних видів продукції в 1,5–3,5 рази вище ніж в розвинених країнах

Як зазначає Б. М. Данилишин, «нівелювати протиріччя між екологією й економікою можна на підставі поступової трансформації загальної державної власності на природні ресурси і відповідного реформування системи управління ресурсокористування, вирішення проблем ефективного використання природно-ресурсного потенціалу

країни і деяких активів, які знаходяться в державній чи в змішаній власності» [15, с. 98].

Для України ці процеси більш складні, оскільки потрібно вирішувати проблему екологізації розвитку економіки в умовах становлення ринкових відносин, не маючи ні досвіду ринкового господарювання, ні досконалої нормативно-правової бази регулювання сфери природокористування з позицій сталості.

Список використаних джерел:

1. Анісімов В. М. Соціальна сфера та проблема сталого розвитку і екологічної безпеки суспільства в трансформаційний період / В. М. Анісімов // Сталий розвиток та екологічна безпека суспільства в економічних трансформаціях: Матер. наук.-практ. конф. м. Бахчисарай, 16–17 квітня 2009 р. / НДІ сталого розвитку та природокористування. — Сімферополь: «СОНАТ», НДІ СРП, 2009. — С. 5.
2. Загуменна Н. В. Соціальна трансформація суспільства та її вплив на людину / Н. В. Загуменна // Гілея: науковий вісник: Зб. наук. праць. — К., 2011. — Вип. № 54. — С. 443.
3. Подольська Є. А. Соціологія: 100 питань 100 відповідей: Навч. посібн. / Є. А. Подольська. — К.: Інкос, 2009. — С. 182.
4. Ручка А. А. Особенности системной трансформации современного украинского общества / А. А. Ручка // Современное общество. — 1994. — № 4. — С. 21.
5. Подольський М. К. Парадокси системи трансформації суспільства: український варіант / М. К. Подольський // Вісн. Нац. тех. ун-ту «ХП»: зб. наук. пр.: темат. вип.: Актуальні проблеми історії України / відп. ред. В. І. Ніколаєнко. — Х.: НТУ «ХП», 2011. — Вип. 37. — С. 138.
6. Молотова О. М. Філософсько-методологічний аналіз процесу трансформації сучасного екологічного світогляду: Автореф. дис. ... канд. філос. наук 09.00.09 / О. М. Молотова; Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН Укр. — К., — 2006. — С. 10.
7. Социально-экономический потенциал устойчивого развития // под. ред. Л. Г. Мельника, Л. Л. Хенса. — Сумы: Университетская книга, 2007. — С. 22.
8. Природно-ресурсний потенціал сталого розвитку України / НАН України; Рада по вивченню продуктивних сил України / Данилишин Б. М., Дорогунцов С. І., Міщенко В. С. та ін. / Б.

- М. Данилишин (ред.).—К.: РВПС України НАН України, 1999.—С. 19.
9. Екологічне право України: Підручник для студентів юрид. вищ. навч. закладів / А. П. Гетьман, М. В. Шульга, В. К. Попов та ін.; За ред. А. П. Гетьмана та М. В. Шульги.—Х.: Право, 2006.—С. 121.
  10. Лукаш О.А. Проблеми екологічної безпеки в умовах соціо-економічних трансформацій / О. А. Лукаш, В. В. Сабадаш // Сталий розвиток та екологічна безпека суспільства в економічних трансформаціях: Матер. наук.-практ. конф. м. Бахчисарай, 16–17 квітня 2009 р. / НДІ сталого розвитку та природокористування.—Сімферополь: «СОНАТ», НДІ СРП, 2009.—С. 90.
  11. Лук'янець В. С. Техно-науковий активізм та його вплив на світоглядний інтер'єр екологічної ери / В. С. Лук'янець // Практична філософія.—2002.—№2 (6).—С. 14.
  12. Потапенко В.Г. Стратегічні пріоритети безпечного розвитку України на засадах «зеленої економіки»: монографія / В. Г. Потапенко; [за наук. ред. д. е. н., проф. Є. В. Хлобистова].—К.: НІСД, 2012.—С. 22.
  13. Сокол С.М. Трансформація українського суспільства в контексті глобалізації: соціально-філософський аналіз: Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03 / С. М. Сокол; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка.—Л., 2004.—С. 5.
  14. Мельничук Н.В. Природно-ресурсний потенціал: суть та значення в контексті сталого розвитку/ Н. В. Мельничук // Вісн. нац. ун-ту водного господарства та природокористування.—Секція: Економіка.—2009.—Вип. 4 (48).—Ч. 2.—С. 232.
  15. Данилишин Б.М. Природно-екологічний потенціал в стратегії сталого розвитку України / Б. М. Данилишин // Наука та наукознавство.—2006.—№3.—С. 98.

Стаття надійшла до редакції 14.09.2014 р.

Попова И. В. Основные характеристики трансформационного общества как среды экобезопасного развития

Анализируются особенности становления системы экологической безопасности в трансформационном обществе. Экологическая безопасность рассматривается в статье в двух аспектах: как субъективная категория что проявляется в процессе реализации субъективного права граждан на экологическую безопасность путем регулятивного

и охранительного методов; с другой стороны— это объективно существующая система правового обеспечения, регулирует использование природных ресурсов, охрану окружающей среды, производственную и бытовую жизнедеятельность человека и других.

Ключевые слова: человек, культура, общество, производство, экология, экологическая безопасность.

Popova I.V. Main characteristics of transformational society as an environment of eco-safe development

Characteristics of the formation of a system of ecological security in a society undergoing transformation were analyzed. Environmental safety is considered in the paper in two aspects: as a subjective category that manifests itself in the process of realization of the subjective rights of citizens to environmental safety through regulatory and protective methods; on the other hand—is objectively present system of legal provision governing the use of natural resources, environmental protection, industrial and domestic human activity and others.

Keywords: human, culture, society, production, ecology, environmental safety.

УДК 1: [57.048:613]

Путров С. Ю.

Кандидат педагогічних наук, доцент кафедри фізичної реабілітації НПУ імені М. П. Драгоманова

МОРФОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ БІОСОЦІАЛЬНИХ ТЕХНОЛОГІЙ ВПЛИВУ НА ЗДОРОВ'Я ЛЮДИНИ

У статті зазначено, що морфологічний аналіз біосоціальних технологій, що за природою і змістом є спеціалізованою діяльністю біосоціального технолога, полягає в тому, що під час розгляду та вирішення будь-якої проблеми, що пов'язана зі здоров'ям людини виділяють, певну кількість найбільш характерних для неї функціональних або структурних морфологічних ознак, що дозволяють визначити варіанти пошуку цих ознак.

Ключові слова: *морфологічний аналіз, біосоціальні технології, вплив, здоров'я людини.*

У сучасному суспільстві назріла необхідність інституціоналізувати здоров'я як гуманітарну цінність через створення єдиної національної програми освіти як основи зміцнення фізичного, психічного, духовного та соціального здоров'я з врахуванням екологічної, демографічної, і антропологічної кризи.

Здоров'я людини є найважливішим чинником соціокультурного розвитку і в той же час само залежить від соціальних умов, в яких определена його родова сутність. Без цього неможливе відчуття повноти людського життя, оптимальне задоволення психофізіологічних і економічних потреб. Здоров'я є досить складним предметом для наукового аналізу. Переплетення суб'єктивних і об'єктивних сторін життєдіяльності людини. Об'єктивні характеристики здоров'я завжди виражені у суб'єктивній, навіть віртуальній формі. Відчуття благополуччя є умовою творчого початку в людині. Здоров'я слід розглядати як творчість, яка включає відчуття віртуальності і справжньої реальності, пов'язаної з розкриттям внутрішніх резервів людини. Філософія намагається з'ясувати сутність феномену здоров'я, розглядаючи цей феномен у системі «людина-світ». Виходячи з концепції філософії як мистецтва життя, здоров'я пропонує і високу духовність, і витончену техніку для своєї підтримки.

Сукупність біосоціальних технологій має системний характер, оскільки їх кількісну характеристику визначає структура організму людини, а якісний зміст — його, організму, стан і потреби, що йому притаманні у кожному конкретному випадку. Вирішенням класифікаційної проблеми в цій галузі знань має не стільки рішення тих або інших завдань класифікації, а побудова теорії біосоціальних технологій. Тим самим технологічна наука перейде на принципово новий етап розвитку, що істотно змінить зміст і характер усіх дослідницьких процедур і принесе конструктивні засоби ефективної науково-дослідної роботи.

Тільки завдяки наявності у елементів біосоціальної технології відносної властивості сумісності вони можуть вступати у взаємодію, утворюючи тим самим структуру системи, що є основою її стійкості. Принцип сумісності, розкриваючи основну умову виникнення і збереження організації, відбиває її структурний аспект. Як зазначає М. І. Сетров, «серед нескінченної різноманітності форм матерії, способів руху наука здавна розрізняє два основні аспекти організації — просторовий и часовий. З організаційної точки зору це якраз і означає виділення в системі двох видів структури — екстенсивною і інтенсивною. Екстенсивна структура існує (розгорнута) в просторі, інтенсивна — в часі. Організація є єдність екстенсивної і інтенсивної структури, і поза цією єдністю вона не існує. Проте можна сказати, виходячи з «генетичного принципу», що найважливішою, і в певному значенні «первинною», серед них являється екстенсивна структура систем. Дійсно, перш ніж почати змінюватися в часі, проявляти динамічність, система повинна виникнути як щось стійке і притому існуюче в просторі. Стійкість цілого визначається стійкістю зв'язків між його частинами. Такий взаємозв'язок між частинами (елементами) і є структура виниклої цілісності» [6, с. 30].

На моделі біосоціальної технології впливу на здоров'я людини усі розчленовування можуть бути задані абсолютно точно і жорстко, хоча при цьому їх «перекидання» на емпірію виявляється часом абсолютно неможливим. У цій ситуації або йде розвиток, удосконалення моделі до рівня «накладываемости» на емпірію, або формується специфічний абстрактний розвиток моделі, коли емпірична інтерпретація її може зовсім ігноруватися.

Пропонуючи системну модель біосоціального технологічного забезпечення формування, збереження, реабілітації і збагачення здоров'я людини, ми виходимо зі структури і стану її атрибутивної властивості — життєдіяльності її біологічного організму, як підстави і умови, при-

родної енерго-інформаційної програми розвитку і умови — соціального середовища.

Перш ніж приступити до аналізу структури специфічної діяльності біосоціального технолога, а призначення технології тут не повинно відігравати ніякої ролі, оскільки усі вони мають діяльнісне походження і сформовані за єдиною основою і призначені для обслуговування людини, що бажає покращити власне здоров'я. Вище ми вже вказували, що потреби організму людини для подолання обмежень у власній життєдіяльності є системоутворюючим чинником розробки і реалізації, навіть характеру використання біосоціальних технологій впливу на здоров'я людини.

Для нас системоутворювальний чинник, з одного боку, є об'єктивним явищем, оскільки характеризує здатність біосоціальних технологів реабілітаційних процесів свідомо знаходити у структурі організму людини системність, а з іншого — його розуміння дозволяє штучно розробляти і використовувати на практиці біосоціальні технології впливу на здоров'я людини.

Питання щодо виокремлення системоутворювального чинника у створенні або аналізі систем різного роду постало перед мислителями у глибоку давнину, з часу виникнення філософії до наших днів: Платон (428 або 427–348 до н. е.) доводив, що порядок світу забезпечується «душею», яку йому дав Творець (деміург), а «ідеї» визначені безтілесною суттю усього суцього. У видатного енциклопедиста античного світу Аристотеля (384–322 до н. е.) фактором системного впорядкування вважається форма, яка є активним джерелом матерії. У Г. Гегеля (1770–1831) системоутворювальною властивістю володіє суперечність, у К. Маркса (1818–1883) — необхідність і суперечність, у П. К. Анохіна (1898–1974) — результат функціонування системи.

Тому тут можна погодитись з висновком Ю. П. Сурміна про те, що «системоутворювальний чинник — це один із проявів активності матерії в аспекті реалізації її здатності формувати системи. Разом з тим пошук системоутворювальних чинників відображає здатність людського мозку бачити світ у системному вимірюванні» [7, с. 67].

Ю. П. Сурмін також виділяє функції системоутворювальних чинників. На його думку, вони полягають у наступному: — є джерелом виникнення систем (виникнення системоутворювального чинника означає припинення існування неврегульованості, поява загостреної потреби у системі); — відіграють важливу роль у підтримці рівноваги системи (система, що вийшла з рівноваги, спонукає, включає систе-

моутворювальний чинник, який забезпечує досягнення нею стану гомеостату); — забезпечують процес інформаційного спадкоємства у системах, пам'ять про її код [7, с. 67].

Першопричиною формування системи є вітальні і соціальні потреби людини. Однак, при оцінці спонукального чинника у проектній діяльності біосоціального технолога дослідники далі розходяться у своїх думках. Одні з них вважають, що наступним етапом його внутрішнього саморуку є: мета (В. А. Карташов), другі — результат (П. К. Анохін), треті — вважають, що існує широке коло таких чинників (Ю. П. Сурмін), четверті — смисл (В. І. Подшивалкіна). Тож, як бачимо, питання це важливе і неоднозначне і тому потребує певних коментарів і пояснень, тобто додаткового аналізу. Розглянемо ці точки зору більш детально.

В. А. Карташов, наприклад, у ґрунтовній праці «Система систем» обґрунтовує, що потреба — категорія об'єктивна, мета — суб'єктивна категорія, що визначається наявним досвідом. Мета є певним варіантом задоволення стартової потреби і є феноменом вибору моделі (образу) майбутнього результату у процесі «аферентного синтезу» (П. К. Анохін). Результат — це міра досягнення конкретної цілі. Проте, у підсумку результат — це міра задоволення вихідної потреби.

Отже, якщо потребу вважати причинною необхідністю функціонування, а альтернативний варіант її реалізації конкретною метою її досягнення, то можна бачити, що потреба первинна по відношенню до мети, причому так, що потреба, якщо вона виникла, не залежить від системи, а мета, вибір мети відбувається вже як наслідок усвідомлення і формулювання потреби, і відповідно система конкретизується цією метою. Потреба — категорія об'єктивна, мета — суб'єктивна категорія, визначувана досвідом, що мається. Результат — це міра досягнення конкретної мети, проте, в самому кінцевому підсумку результат — це міра задоволення початкової потреби. Не всяка досягнута мета є задоволена потреба, і це визначається суб'єктивністю категорії «мета», тобто рівнем знання в широкому сенсі, при якому ця мета формується.

Мета є конкретне вираження потреби, сформульоване на основі досвіду, що мається, і визначальне конкретне функціонування створюваної системи. Можливе значення і роль цілей вперше і точніше визначив Аристотель, який вказав на мету як «...те, заради чого» щось існує. Якщо прийняти, що системоутворювальним чинником є мета, а весь Всесвіт заповнений тільки системами, то все існує заради мети.

Наслідком функціонування є результат як деяка міра задоволення початкової потреби, визначувана саме цією взаємодією матеріальних утворень, залучених саме в цю сукупність взаємосприяння. Звідси витікає логічно цілком певний причинно-наслідковий ланцюг (за В. А. Карташовим): потреба—мета—функціонування «виконавська система»—результат [3, с. 64].

П. К. Анохін, у свою чергу, займаючись аналізом «компенсаторних пристосувань організму» (дослідження, в процесі яких він і прийшов до своєї функціональної системи), розглядав в «поведінковому акті» невідповідний заданій установці рух як першопричину необхідності подальшого його виправлення. Він розглядав незадовільні результати, що примушують організм шукати продовження дії, яка зрештою задовольнила б початкове бажання. Його результат, якщо зображувати його в загальному причинно-наслідковому ланцюзі, знаходився в її середині: потреба—функціонування («виконавська» система)—результат (незадовільний)—функціонування (скоректована система)—результат (задовільний). Він, ймовірно, не врахував (на думку В. А. Карташова), що «у функціонуванні живого організму, що має свідомість, незадовільний результат, якщо в певних умовах дія може бути продовжена, з'являється в ролі потреби (заміщає за значимістю потребу), до тих пір, поки початкова потреба не буде задоволена або дія не буде припинена в силу неможливості її задоволення. Так от, відключившись від початкової потреби і оцінюючи реакцію організму на дію, що вже почалася, особливо в умовах недостатності механізмів регуляції організму, він побачив, що організм реагує на завершене положення елементарного діяльного акту (результат), і зробив це положення початком формування своєї функціональної системи» [3, с. 65].

Із зрозумілих причин це частково ввело, знову таки на думку В. А. Карташова, в оману багато дослідників: нонсенс, містика—система формується на підставі того, що ще не сталося. Адже для усіх звично і прийнято, що результат це те, що «буває у кінці, а не на початку», це слідство, а не причина.

Проте, при глибокому аналізі робіт П. К. Анохіна з'ясовується, що це протиріччя тільки термінологічне. «Суть справи полягає в тому, — пише він, — що зміст результату, або, виражаючись фізіологічною мовою, параметри результату формуються системою у вигляді певної моделі раніше, ніж з'явиться сам результат» [1, с. 35]. Іншими словами, у свідомості, перш ніж сформувалася виконавська функціональна система, створюється модель майбутнього результату. Це фактично і є те, що В. А. Карташов називає метою або усвідомленням альтернативного варіанту

реалізації потреби. Він підтверджує це багатократно, коли говорить про «запрограмований результат» [1], про «аферентний синтез» і «домінуючу мотивацію», хоча не ставить акценти на цьому в системотворному сенсі. Найскравіше це виражається в його гіпотезі про здатність живого до «випереджаючого відображення дійсності» [2, с. 371].

Результат, який розглядається в концепції П. К. Анохіна в якості «системотворного чинника», стає в схемі В. А. Карташова на місце мети, а результат як наслідок функціонування системи співпадає. Тож, примирення між цими двома дослідницькими позиціями знайшов В. А. Карташов, який констатує, що «...потреба є причинним системоутворювальним фактором, а мета — функціональним фактором». Підсумовуючи наведене вище, доходимо висновку, що і мета, і результат можуть виступати як системоутворювальні фактори, але з різним ступенем питомої ваги. На що звернув увагу П. К. Анохін, коли обгрунтовував результат, як системоутворюючий чинник

Ю. П. Сурмін визнає існування досить широкого кола феноменів, що породжують системоутворювальні чинники. Як підставу для їх класифікації він виділяє: активність (різновиди факторів — активний, пасивний); спосіб прояву (відкритий, латентний); положення відносно системи (зовнішнє, внутрішнє); аспекти системи (цільовий — виступає у вигляді цільових проявів, часовий — уявляється як час, що формує систему, структурний — структуроутворювальне явище, організаційний — виступає у вигляді проявів організованості, функціональний — у вигляді функцій); відповідність реальності (штучний — носить штучний характер, природний — властивий природі реальних об'єктів); характер дії (стабілізуючий або сприятливий, дестабілізуючий або загрозливий) [7, с. 9].

Для створення підґрунтя подальшого розгляду реабілітаційних систем (особливо в аксіологічному аспекті), звернімо увагу на те, що системоутворювальним чинником може бути також «час», «стріла часу», «майбутнє» (І. Пригожин, Ю. П. Сурмін). Майбутнє може виступати метою об'єднання елементів у систему, бути її двигуном, синергетичним аттрактором її нелінійної еволюції.

Наша точка зору співпадає з висновком В. І. Подшивалкіної і її прибічниками стосовно того, що системоутворюючим чинником соціальних технологій є «смысл, що задається проблемною ситуацією» [5, с. 97]. При цьому вона пояснювала чому у створенні систем превалювала цільова установка. Вона вважає, що класична традиція у соціології виносила за межі свого пізнання смислові характеристики. Ця сфера виступала прерогативою гуманітарних наук.

Відсутність смислового компонента у багатьох моделях знання, О.К. Тихомиров і В. В. Знаков зв'язують з багатозначністю і недостатньою науковою визначеністю терміну «сенса» [8]. У той же час сенс, як філософська категорія, пов'язаний з феноменом цілісності. Тому, досягаючи сенса, людина відкриває нові сторони дійсності, які не витікають зі знання окремих її елементів. Крім того, для біосоціальних технологій важлива, як ні для яких інших випадків, суб'єктивна зрозумілість виконуваних операцій і технологій в цілому, оскільки торкається здоров'я людини.

І це складає передумову технологічного менталітету. Виходячи з трактування О. М. Леонтьєва принципу єдності свідомості та діяльності, як найпереконливіше, на наш погляд, можна відмітити, що тісний зв'язок впливає, по-перше, з тієї обставини, що діяльність завжди включає в якості необхідного компоненту акт свідомості у вигляді постановки суб'єктом мети, але даний акт свідомості не замкнений в самому собі, а «розкривається» у дія індивіда; по-друге, з тієї обставини, що діяльність завжди є активністю особистості, яка спрямована на досягнення мети; по-третє, компоненти свідомості та діяльності розвиваються тільки в процесі взаємодії людини зі світом, тобто опосередковуються світоглядом. «В цьому випадку, — пише О. М. Леонтьєв, — необхідно розглядати, як разом зі змінами побудови діяльності людини змінюється і внутрішня побудова її свідомості» [4, с. 295].

Таким чином, біосоціальну технологію не можна задати шляхом вказівки набору «команд», які пропонують виконання складових її дій. Щоб ефективно реалізувати послідовність дій, які в біосоціальній технології складають єдине ціле, суб'єкт повинен заздалегідь усвідомлювати і розуміти основу цієї єдності або сенс проблемної ситуації, що виступає системотворним чинником для технології. Автоматичне виконання пропонуваного біосоціальною технологією дій припускає, що увага суб'єкта звернена не на спосіб діяльності, а на сигнали, що надходять ззовні.

Список використаних джерел:

1. Анохин П. К. Теория функциональной системы / П. К. Анохин // Успехи физиологических наук. — 1970. — Т. 1. — №1. — С. 19–54.
2. Анохин П. К. Философские аспекты теории функциональной системы: избранные труды / П. К. Анохин. — М.: Наука, 1978. — 400 с.
3. Карташов В. А. Система систем. Очерки общей теории и методологии / В. А. Карташов. — М.: Пресс-Академия, 1995. — 325 с.

4. Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики / А. Н. Леонтьев. — М.: Изд-во МГУ, 1981. — 584 с.
5. Подшивалкина В. И. Социальные технологии: проблемы методологии и практики / В. И. Подшивалкина. — Кишинёв: Центральная типография, 1997. — 326 с.
6. Сетров М. И. Основы функциональной теории организации / М. И. Сетров. — Л.: Наука, 1972. — 155 с.
7. Сурмин Ю. П. Теория систем и системный анализ: [учеб. пособ.] / Ю. П. Сурмин. — К.: МАУП, 2003. — 368 с.
8. Тихомиров О. К. Мышление, знание и понимание / О. К. Тихомиров, В. В. Знаков // Вестник Московского ун-та. Серия 14. «Психология». — 1989. — № 2. — С. 6–15.

Стаття надійшла до редакції 25.09.2014 р.

Путров С. Ю. Морфологический анализ биосоциальных технологий влияния на здоровье человека

В статье отмечено, что морфологический анализ биосоциальных технологий, что по природе и содержанием является специализированной деятельностью биосоциального технолога, заключается в том, что во время рассмотрения и решения любой проблемы, которая связана со здоровьем человека выделяют, определенное количество наиболее характерных для нее функциональных или структурных морфологических признаков, которые позволяют определить варианты поиска этих признаков.

Ключевые слова: морфологический анализ, биосоциальные технологии, влияние, здоровье человека.

Putrov S. Morphological analysis of biosocial technologies of influence on the health of man

It is marked in the article, that the morphological analysis of biosocial technologies, that by nature and maintenance is by the specialized activity of biosocial technologist, consists in that during consideration and decision of any problem which is related to the health of man distinguish, the determined amount most characteristic for her functional or structural morphological signs which allow to define the variants of search of these signs.

Keywords: morphological analysis, biosocial technologies, influence, health of man.

УДК 21.09:322.13

Кругла Н. А.

Кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії, політології і права Херсонського національного технічного університету

Романовський О. О.

Кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, політології і права Херсонського національного технічного університету

ФІЛОСОФСЬКО-РЕЛІГІЙНІ АСПЕКТИ РОЗУМІННЯ СВОБОДИ РОСІЙСЬКОЮ ЕМІГРАЦІЄЮ

У статті розглядається суспільство, як духовна єдність, яка підкорюється об'єктивним законам і авторитету. Це проявляється у владі меншості, що загострює проблему свободи людини, яка може стати дійсністю лише у прагненні до Добра.

Ключові слова: авторитет, влада, свобода Бога, свобода людини, Зло, Добро.

Суспільство, як духовна єдність, ніколи не вміщується у теперішньому. Воно є тільки тоді, коли в ньому кожної миті живе все його минуле: його «сьогодні» є тільки зв'язком між його «вчора» і «завтра». Тільки якщо в дітях живе душа і воля батьків, вони мають жити, щоб передати їх онукам. В будь-яку мить у суспільстві діють закони і звичаї, установлені давно померлими людьми, які виражають їх волю і віру. Спроба відірватися від цього минулого, заново з нічого створити своє власне життя, установити нове суспільство є безумством безчестя, котре рівнозначне самогубству і не завершується смертю тільки тоді, коли сили минулого після короткого паралічу знов наповнюють собою життя.

З усвідомленням того, що суспільне життя будується не за свавіллям людей, а за згодою з Божественним джерелом справжньої правди, що суспільне життя підкорюється об'єктивним, незалежним від людської волі, законам, з необхідністю впливає ствердження авторитету. Будь-яка суспільна влада, будь—яке підкорення, яке в кінцевому рахунку, повинно бути добровільним, витікає з свідомості, яка визначається вірою у правду й усвідомленням того, що поміж людьми є об'єктивна різниця у ступені знання і володіння правдою, що поміж

людей є майстри і учні, і невігласи, що той, хто є менш вмілим, повинен коритися майстрам і знавцям справи.

Справжньою основою авторитету є «харизма», усвідомлення не свавільно—людської, а об'єктивно—божественної обраності людини, її призначення для суспільного керівництва. Авторитет зовсім не тотожний з владою. В ньому немає нічого від насильства, він є вільним розумінням духовної значущості особи, її здібності бути керівником; авторитет є і у релігії, і у науці, і у будь—якій людській справі; втім, влада, у кінцевому рахунку, ґрунтується на авторитеті [1, с. 16–17].

Влада не тому є авторитетною, що вона є владою, а, навпаки, вона тому є владою, що вона є авторитетною. Звичайно, влада має за основу також авторитетність порядку, яким вона визначається, і з державно-правової точки зору підданий не може ставити свою слухняність у залежність від своєї особистої думки щодо авторитетності для нього даного носія влади; але авторитетність самого порядку, як правової основи, визначається тим, що, за переконаннями учасників порядку, він дає максимальну вірогідність того, що влада буде належати дійсно авторитетним людям [1, с. 17].

Похідним наслідком принципу авторитету є принцип ієрархізму. Суспільне буття не є за суттю своєю однорідною масою, воно має ієрархічну, ступінчасту будову. «Інша слава в сонця, інша слава в місяця, інша слава в зірок, бо зірка від зірки відрізняється у славі» (Кор 15:41).

Принцип авторитетності береться за основу у справжньому використанні здібностей, знань і вмінь людини. Ним визначається місце людини у суспільстві, яке дійсно відповідає її значущості і цінності; такий порядок розподілу є можливим лише за умови ієрархічної будови суспільства, яке є найбільш адекватним установленій Богом природі самого буття.

Іншим вираженням цього ж принципу є принцип аристократизму, принцип верховенства—в усіх сферах суспільного буття—дійсно кращих. Але принцип аристократизму має іншу сторону, за якою він є необхідним для панування [1, с. 18]. Попри пануючі поняття, за якими верховенство завжди належить більшості, треба сказати: у будь-якому суспільстві і за будь-яких форм правління, хочуть того люди чи ні, справжня влада і вплив належить завжди не більшості, а саме меншості. Різниця між різними порядками й ідеалами в тому, чи визнають його відкрито чи заперечують і тому використовують його лицемірно, потайки.

Меншість покликана до влади і впливу не тільки тому, що вона завжди розумніша, більш свідома за більшість, але й тому, що думка і

воля меншості загалом ближче до істини, ніж думка і воля більшості. Оскільки суспільство не є простою сумою чи механічною взаємодією окремих людей, а є єдністю, то справжня єдність мислячої і, разом з тим, дієвої волі може бути тільки у свідомості обраної меншості. Маса за своєю суттю є пасивною і хаотичною. Вона існує як суспільство тільки настільки, наскільки вона пронизана єдністю думки і волі, яка, за принципом ієрархічності, завжди йде зверху. Принцип авторитету у поєднанні з принципом єдності чи солідарності необхідно приводить до панування принципу меншості.

За суспільних порядків, які на словах, заперечують цей принцип, він пробиває собі дорогу контрабандою, діє потай. Тому саме за тих порядків є більш за все шансів, що цей принцип виродиться в олігархію в поганому значенні цього слова, що законне панування меншості, яке має основою внутрішню авторитетність, буде заміненим на незаконне володарювання випадкової меншості, якщо не просто насильників і шарлатанів, то найбільш спритних і безсоромних. «І це, як відомо, є загальним правилом для всіх демократій і для всіх демагогічних деспотій», підкреслює Франк [1, с. 17].

На тій же основі, на якій у суспільстві діє принцип меншості, діє і принцип єдиновладдя. Де у суспільстві існує потреба не просто у керуючій думці, а й у волі, яка спроможна діяти і організовуватися там є невідворотним принцип єдиновладдя. Таким, як відомо, є виникнення всіх монархій: монарх є вождем, найчастіше військовим, необхідним організатором, рятівником і охоронцем суспільства. З іншого боку, всі народні повстання і рухи обов'язково ведуть до появи такого ж єдиновладного вождя, який, як здається, є представником народу, а насправді є його повелителем. «Будь-яка революція, будь—яке повстання проти «деспотизму влади», за загальним правилом, веде до того, що народ буде вимушений коритися своєму вождю і всупереч власній волі стверджувати ще більш деспотичне і необмежене єдиновладдя, ніж те, проти якого народ повстав», — наголошує Франк [1, с. 19].

Попри це, якщо б «я» було б емпіричним характером, природою, то це привело б до детермінізму. Але «я» є не природою, а ідеєю. На думку Бердяєва, якщо б ідеальна досконалість «я» визначалася природою людини, то людина перетворилася у «автомат добродіяння», добро стало б необхідністю. Але образ Божий в людині є нормативною, а не природною сутністю і здійснення його передбачає свободу. Свобода має коріння не в природі людини, а в ідеї людини. Людина не створена досконалою і доброю. Досконалість і добро є її завданням. А це означає,

що свобода має динамічний характер, вона має коріння в субстанційності людського «я» [2, с. 104].

Питання про свободу людини від свого минулого безпосередньо пов'язане з каяттям і тільки християнству відома свобода людини від влади минулого. Питання про свободу людини від Бога є межовим питанням про свободу. Цим питанням переймалася релігійна думка християнського світу. І все ж воно не було розв'язане з достатньою повнотою і глибиною. Нерідко релігійна і філософська думка на останнє питання про свободу людини відповідала ствердженням свободи Бога, божественної, а не людської свободи. Але тоді Бог сам відповідає на свій поклик. Поза ним нема нікого і нічого, що володіло б самодіяльною свободою, яка б могла протистояти Йому. Яким же чином тоді можна зрозуміти факт існування Зла? Розв'язання питання про людську свободу повинно бути пов'язаним з вченням про Боголюдство Ісуса Христа. Тільки у Боголюдстві Христа, у Його людській природі можна знайти джерело свободи людини, людської, а не тільки божественної свободи. Ця свобода вкорінена не в першій, а в Другій Іпостасі Божества. До того ж, треба розрізнити дві свободи: висхідну, як шлях людини і кінцеву, свободу як мету людини [2].

З точки зору християнської віри існують лише два початки, які можуть подолати Зло у його корені — свобода і благодать. Спасіння від Зла є справою взаємодії свободи і благодаті. Примус і насильство можуть обмежувати прояви Зла, але не можуть боротися з ним. «Всі реакційні і революційні інквізитори, починаючи з Торквемадо і до Робесп'єра і Дзержинського, вважали себе за носіїв абсолютного Добра, а нерідко і любові. Вони вбивали завжди у ім'я Добра і Любові. Це — найбільш небезпечні люди» — пише Бердяєв [3, с. 83].

Хибність інквізиторського підходу міститься вже у припущенні можливості ствердження Добра у світі за будь-яку ціну, хоча б це були найжахливіші кровопролиття і насильства. В дійсності і християнська віра, і будь-яка здорова етика повинні визнати не тільки свободу Добра, але й певну свободу Зла. Свобода Зла повинна бути зовнішньо обмеженою у своїх проявах. З нею бореться 'духовно благодатна сила Христова. Але цю свободу Зла треба визначити у ім'я свободи і Добра [3, с. 83].

Заперечення свободи Зла робить Добро примусовим. Абсолютна небезпека комунізму в тому полягає, що він хоче примусової організації Добра, хоче примусити до добродіяння і не дозволяє ніякої свободи Зла. Але Богом допущена свобода Зла і цим визначається весь світовий процес.

Бог міг би миттєво зупинити Зло у світі, але Він дорожить свободою Добра, в цьому Він вкладає сенс світу. Люди мало розмірковують над цією безмежною терпимістю Бога до Зла і злих. Ця терпимість є лише зворотною стороною Божої любові до свободи [3, с. 83].

Заперечення свободи не є християнською точкою зору, яка ототожнює свободу з Добром, з істиною. Тому примус до Добра уявляється як істинне торжество свободи. Виходячи з цього, можна розуміти свободу виключно нормативно, як примусову організацію Добра у світі через державу. Цим заперечується онтологічний сенс свободи, яка є не тільки в кінці, а й на початку. Є не тільки свобода, яку отримують від Добра, але й свобода у прийнятті та здійсненні Добра.

Помилковим є ствердження, що благодать діє у авторитеті, і не діє у свободі. Свобода здійснила багато безчинств у світі, вона була темною і злою. Але й авторитет здійснював багато безчинств, і він прийняв темряву і злобу у світі. Гарантій немає ані в авторитеті, ані в свободі, бо й за авторитетом може ховатися зла свобода і свавілля. Але й свобода може бути просвітленою і благодатною, і через свободу діє Дух Божий. Де Дух Божий, там і свобода. І без свободи є нездійсненою справа Божа у світі. Свобода совісті у людини закаламучена першородним гріхом, але не знищена. Інакше у людини були б стертими образ і подоба Бога, і вона не могла б сприймати ніякого одкровення, для неї неможливим би було релігійне життя. «Христовим спокутуванням ж відроджена і просвітлена людська свобода зсередини й утверджена у людині свобода совісті, як пряма дія в ній Христового світу», — вважає Бердяєв [4, с. 40].

Безстрашне ствердження свободи духу, свободи совісті має особливе значення у скрутні часи. Свобода є суворою і вимагає сили духу. Але ця суворість і сила в такі часи потрібні. Саме в епоху криз і потрясінь немає можливості спиратися виключно на зовнішній авторитет. «Треба до кінця пережити відчуття відсутності зовнішніх гарантій і зовнішньої непохитності, усвідомити його, щоб у людини відкрилася власна непохитна твердиня. І це не означає, що Бог нас покинув,» — стверджує Бердяєв [4, с. 40].

Дія Святого Духа може бути сильнішою, ніж будь-коли. Коливання всіх зовнішніх авторитетів, крах всіх ілюзій може мати благодатне значення. Ці події даються нам як випробування нашої християнської свободи, нашої внутрішньої твердині. Жодному християнину не можна позбутися свободи вибору, здійснення акту свободної совісті. Від цього не можна втекти чи сховатися у безпечне місце. В епоху криз і потря-

сінь вищих ієрархій знадобиться свобода совість християн, свобода їхнього вибору. «Богу потрібна свобода совість людини, вільна рішучість людини, свобода любов її. В ньому сенс світобудови», — зазначає Бердяєв [4, с. 40]. Без духу свободи не можна перемогти спокусу і нічого їй протиставити.

Тягар свободи не дано з себе скинути. Люди приречені до свободи саме трагічною ходою світових подій. І свідомість людська повинна бути на висоті історичних звершень.

Отже, філософи розвивають християнську форму соціалізму як таку, що є природною для Росії. Можна сказати, що еволюція їхніх поглядів відбулася в межах одного напрямку, а саме в рамках метафізики всеєдності. Тільки С. Франк певною мірою зміг вийти за ці межі. Його соціальна позиція близька до позиції сучасної європейської соціал-демократії. В питаннях про захист господарської свободи особистості той підхід, який окреслив Франк, є майже аналогією «третьому шляху» («серединна лінія»), що був проголошений Іваном Павлом II й який став самостійною категорією в сучасній соціальній доктрині Ватикану. Тобто, можна зробити висновок, що «віросповідальна» думка намагалася вибудувати свою власну теорію держави як альтернативу марксизму.

Історія конфронтації з марксизмом є переконливою основою для висновку: в російській релігійно-філософській думці актуалізовано не тільки те, що поєднує її з православ'ям, але й те, що поєднує її з самосвідомістю народу, з народним ідеалами як цінностями. Тому ідеї російської релігійно-філософської думки не перетворилася у суто архівний факт. Критична думка «софіанців» передає сформульоване (таке що набуло вигляду формули, ідеї) ставлення народної ментальності до тих теоретичних і практичних соціальних новацій, які пропонуються у перехідні періоди історії.

М. О. Бердяєв розробляє принципово новий підхід щодо проблеми свободи. Він онтологізує свободу, визнає її основою творчості, такою складовою, без якої творчість взагалі унеможливується. Саме тому свобода є загальнолюдською цінністю, основою створення власного життя.

Список використаних джерел:

1. Франк С. Л. Религиозные основы общественности // Путь. — 1925. — №1. — С. 8–23.
2. Бердяев Н., Лосский Н. Свобода воли // Путь. — 1927. — №6. — С. 103–104.

3. Бердяев Н. Кошмар злого добра // Путь. — 1926. — №4. — С. 78–87.
4. Бердяев Н. Церковная смута и свобода совести // Путь. — 1926. — №5. — С. 32–40.

Стаття надійшла до редакції 21.09.2014 р.

Кругла Н. А., Романовський А. А. Філософсько-релігійні аспекти розуміння свободи російської еміграцією

В статті розглядається суспільство, як духовне єдинство, яке підпорядковується об'єктивним законам і авторитету. Це проявляється у влади меншинства, яке обострює проблему свободи людини, яка може стати дійсністю лише у прагненні до Добру.

Ключові слова: авторитет, влада, свобода Бога, свобода людини, Зло, Добро.

Krugla N.A., Romanovsky A.A. Philosophical and religious aspects of the concept of freedom in the works of the representatives of the Russian emigration

The article deals with society as a spiritual unity, which is subject to the laws of objectivity and authority. This manifests itself in power Minority, which exacerbates the problem of human freedom, which can become a reality only in striving for good.

Keywords: authority, Vlad, the freedom of God, human freedom, Evil, Good.

УДК 34:796

Завальнюк О.

Кандидат педагогічних наук, викл. НПУ імені М. П. Драгоманова

ЮРИДИЧНІ ЗАСАДИ РЕГУЛЮВАННЯ СУЧАСНОЇ СПОРТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Розглядаються юридичні засади налагодження сучасної спортивної діяльності.

Ключові слова: людина, культура, фізична культура, спортивна діяльність, спортивне право, правова регуляція.

Фізична культура і спорт відіграють важливу роль у формуванні, зміцненні, збереженні здоров'я громадян, підвищенні працездатності та збільшенні тривалості активного життя, утвердженні міжнародного спортивного авторитету держави. В Україні склалася критична ситуація у сфері фізичної культури і спорту: за офіційними даними лише 13% населення залучено до занять фізичною культурою і спортом. Недооцінка соціально-економічної, оздоровчої і виховної ролі фізичної культури і спорту, відсутність чітко скоординованих програм взаємодії різних державних структур і громадських організацій, які беруть участь у фізкультурно-спортивному русі, негативно позначається на здоров'ї населення, соціально-економічному розвитку держави. За інтегральним показником здоров'я населення — середньою очікуваною тривалістю життя людини Україна посідає одне з останніх місць в Європі [1, с. 208]. Саме тому актуальності набуває аналіз спортивної діяльності основних міжнародних організацій та документів, які її врегульовують.

Загалом, предметом регулювання спортивного права є сукупність суспільних відносин, що виникають і реалізуються у процесі організації та формування спортивних команд, встановлення вимог до професійних спортсменів, а також при проведенні контролю за дотриманням спеціальних правил, регламентів [2, с. 14]. Коло правовідносин, що охоплюється сферою спортивного права є доволі широким та має яскраво визначену комплексну спрямованість, а саме: фізична культура і спорт як об'єкт правового регулювання; організаційно-правові основи державного управління фізичною культурою і спортом; правове регулювання професійного та непрофесійного спорту; правове забезпечення суспіль-

них фізкультурно-спортивних об'єднань; правовий статус спортсменів, тренерів та інших учасників спортивної діяльності; правові аспекти організації та проведення спортивних змагань; регулювання податкових відносин у сфері спорту; право інтелектуальної власності у сфері спортивної діяльності [3, с. 12].

Таким чином, науковці та законодавці визначають основним пріоритетом державної політики у сфері фізичної культури і спорту удосконалення нормативно-правового забезпечення сфери [1, с. 210].

Законодавство про фізичну культуру і спорт в Україні та в світі — комплексна і значна за обсягом частина законодавства України, що включає норми конституційного, цивільного, трудового, міжнародного права, норми адміністративного, господарського, процесуального податкового права, які стосуються державного управління в галузі спорту. Основним джерелом міжнародного законодавства України про фізичну культуру і спорт є Конституція України, яка включає наступні норми, що стосуються міжнародного спортивного права: п. 1 ст. 3 (людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю), п. 1 ст. 9 (чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України), п. 4 ст. 13 (держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки. Усі суб'єкти права власності рівні перед законом (у тому числі і іноземні)), Розділ II — права, свободи та обов'язки людини і громадянина. Цивільний кодекс України містить загальні та спеціальні норми, які підлягають застосуванню до приватно-правових міжнародних спортивних відносин [4, с. 209].

Розвиток спорту в усьому світі, його роль у соціальному житті людей, необхідність регламентації та координації діяльності в цій сфері визначили потребу у створенні численних міжнародних спортивних організацій — асоціацій, федерацій, союзів тощо. Вони з'являються на початку XX сторіччя. Найвідоміші нині міжнародні федерації з видів спорту мають більш як віковий досвід діяльності. Міжнародну асоціацію атлетичних федерацій (ІААФ) створено у 1912 році, Міжнародну федерацію футбольних асоціацій (ФІФА) — у 1904-му, Міжнародну федерацію плавання (ФІНА) — у 1908-му [5, с. 12].

Спеціальні колізійні норми міжнародного спортивного права містяться в Законі України «Про міжнародне приватне право». Він встановлює порядок регулювання приватноправових відносин, в яких хоча б один з елементів є пов'язаним з іншим/іншими правопорядками, ніж

український. Цей Закон було розроблено з урахуванням досвіду колізійного регулювання в Україні та інших країнах світу, а також сучасних тенденцій розвитку науки та практики міжнародного приватного права [6, с. 1].

Питання суто юридичного характеру дедалі частіше вносять до порядку денного різноманітних олімпійських органів і форумів, вони знаходять своє відображення на регіональному та національному рівнях (питання використання олімпійської символіки, права на теле-трансляцію, продаж квитків тощо). Так, 1993 року в Римі провели семінар «Спортивне право та правові аспекти спорту в Європі». Мова Олімпійської хартії — це мова норм права, хоча й у специфічній галузі. Багатоманітна практика застосування Олімпійської хартії, на жаль, породжувала й породжує правові конфлікти, до розв'язання яких залучають навіть судові органи окремих держав, не кажучи вже про третейські спортивні суди. Багато західних спеціалістів справедливо вважають, що правове регулювання спорту є однією зі складних і важливих проблем. Потрібно створити у ньому таку систему правових відносин, яка не лише задовольняла б суб'єктів, а й сприяла зростанню майстерності спортсменів, залученню уваги ЗМІ, спонсорів, глядачів [5, с. 13].

Основу міжнародного спортивного права складатимуть міжнародні документи загального характеру, загальновизнані засади міжнародного законодавства і міжнародні договори загального характеру (які містяться в статутах Організації Об'єднаних Націй, деклараціях та резолюціях Генеральної Асамблеї ООН, документах інших організацій з найбільш загальних і глобальних питань міжнародного правопорядку, багатосторонніх договорах (конвенціях), рішеннях Міжнародного суду). Спеціальні норми міжнародного спортивного права знаходяться в договорах, присвячених безпосередньо міжнародній спортивній діяльності. Двосторонні договори про співробітництво у галузі фізичної культури і спорту укладені Україною з багатьма країнами світу. Крім того Україна взяла участь у багатосторонніх договорах (конвенціях), таких як: Угода про співробітництво в галузі фізичної культури і спорту держав-учасниць Співдружності Незалежних Держав; Міжнародна конвенція про боротьбу з допінгом у спорті; Міжнародна конвенція проти апартеїду в спорті; Європейська конвенція про насильство та неналежну поведінку з боку глядачів під час спортивних заходів, і зокрема футбольних матчів [4, с. 211].

Особливе місце також посідають міжнародні договори, ратифіковані Верховною Радою України. Вони є частиною національного законодав-

ства і застосовуються в порядку, передбаченому для норм національного законодавства. До таких документів належать, наприклад, Загальна декларація прав людини, Європейська культурна конвенція, Антидопінгова конвенція. Слід зазначити, що в спортивному праві на міжнародному рівні існує багато міжнародних договорів, які на сьогодні не ратифіковані Верховною Радою України, наприклад, Кодекс Спортивної етики, а як наслідок, вони є необов'язковими для виконання на території нашої держави. Але команди України беруть участь у міжнародних спортивних змаганнях, на які поширюються правила міжнародних актів у сфері спорту, а раз так, то усі вони повинні бути ратифікованими українським парламентом [7, с. 628].

Сьогодні в Україні існує декілька підходів до визначення впорядкування всіх правовідносин, що виникають у сфері фізичної культури і спорту. Деякі вчені визначають необхідність виділити спортивного права в окрему галузь. Наприклад, Г. Ю. Бордюгова дотримується позиції про існування спортивного права як комплексної галузі права. Інші дослідники категорично заперечують такий підхід [7, с. 624]. Як зазначає Р. С. Мельник, концепція поділу права на галузі за предметом і методом характерна для радянської правової теорії, що пов'язувалося з необхідністю подолання методологічної кризи, коли неможливість групування галузей радянського права породила визнання факту існування комплексних правових утворень. На думку вченого, поділ права на галузі повинен здійснюватися відповідно до критерію поділу права на публічне та приватне [8, с. 325]. З такою думкою погоджуються й інші науковці [9], які вбачають, що вирішення цього питання лежить у площині співвідношення понять «спорт» та «фізична культура», що, як наслідок, визначає напрямок та межі впливу, предмет правового регулювання цієї галузі права та законодавства. Спорт визначається за допомогою загального терміна «сфера діяльності», тобто сукупність суспільних відносин, а фізична культура як «складова культури». При цьому культура, як і культура загалом, може входити до предмета правового регулювання лише частково. Отже, мову маємо вести про спортивне право, а не про фізкультурно-спортивне право, розуміючи під предметом спортивного права суспільні відносини, які складаються у сфері спорту з приводу участі у спортивних змаганнях та підготовки до них, тобто «спортивні відносини».

Щодо розуміння спортивного права як самостійної галузі права, слід підтримати позицію О. В. Сердюкова, який зазначає, що слабкість такого підходу полягає в неможливості виділення особливих методів

правового регулювання, властивих спортивному праву, а також відсутності особливого галузевого режиму, відповідно до якого до відносин, які регулюються галуззю права, норми, котрі знаходяться за її межами, незастосовні [3, с. 18].

Роль, яку в сучасному суспільстві відіграє спорт, широта та спектр проблем його правового регулювання, ускладнення його структури, розширення функцій тощо, обумовили потребу формування нової самостійної комплексної галузі права—спортивного, яка гармонізувала б розрізнений, але величезний за обсягом масив нормативно-правових актів у сфері фізичної культури та спорту [10, с. 2].

Центральне місце серед усіх нормативно-правових актів України займає Конституція [11], яка є основним документом держави, безпосередньо не регламентує спортивні відносини, які складаються в державі, проте, її ст. 3 вказує на те, що життя і здоров'я людини є найвищою соціальною цінністю у державі, а в ч. 4 ст. 49 Конституції України закріплено, що держава дбає про розвиток фізичної культури і спорту. Основоположним у спортивному праві є Закон України «Про фізичну культуру і спорт» [12], який визначає правові, соціальні, економічні й організаційні основи фізичної культури і спорту в Україні, участь державних органів, посадових осіб, а також підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності у зміцненні здоров'я громадян, досягненні високого рівня працездатності та довголіття засобами фізичної культури і спорту. Окрім того, цим законом передбачена можливість здійснення міжнародного співробітництва у сфері фізичної культури і спорту, а також відповідальність у разі порушення законодавства у цій сфері.

Цей Закон визначає загальні правові, соціальні, економічні і організаційні основи фізичної культури і спорту в Україні, участь державних органів, посадових осіб, а також підприємств, установ, організацій, незалежно від форм власності, у зміцненні здоров'я громадян, досягненні високого рівня працездатності та довголіття засобами фізичної культури і спорту. В ньому наголошується, що держава створює умови для правового захисту інтересів громадян у сфері фізичної культури і спорту, розвиває фізкультурно-спортивну індустрію та інфраструктуру, заохочує громадян зміцнювати своє здоров'я, вести здоровий спосіб життя. Кабінет Міністрів України за участі громадських організацій розробляє систему заходів щодо підтримання та зміцнення здоров'я різних категорій населення в соціально-побутовій сфері та забезпечує умови для її впровадження в життя, використання фізичної культури і спорту

як засобу профілактики і лікування захворювань. Створення умов для занять фізичною культурою населення за місцем проживання та у місцях масового відпочинку населення покладається на місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування за рахунок коштів відповідних бюджетів на підставі державних нормативів фінансування фізкультурно-оздоровчих програм [13, с. 6].

Відповідно до Закону держава регулює відносини у сфері фізичної культури і спорту шляхом формування державної політики в цій сфері, створення відповідних державних органів та умов їх функціонування, гарантуються права громадян на заняття фізичною культурою і спортом; визначаються і характеризуються сфери та напрямки впровадження фізичної культури.

Закон України «Про підтримку олімпійського, параолімпійського руху та спорту вищих досягнень в Україні» [14], спрямований на регулювання відносин, які сприятимуть розвитку олімпійського та параолімпійського руху в Україні, гарантуватимуть державну підтримку його учасникам. Таким чином, ці закони є джерелами спортивного права України. Норми спортивного права також закріплюють ряд підзаконних нормативно-правових актів, а також міжнародно-правових актів в галузі спорту та фізичної культури. Серед особливостей джерел даної галузі слід відзначити те, що процесуальні норми спортивного права встановлюються самоврядними спортивними організаціями, на відміну від переважної більшості інших галузей правової системи України.

Загалом спортивне законодавство недосконале, а тому потребує істотного коригування, розширення. Навіть Конституція подає розпливчасті дефініції фізичної культури та спорту, що либонь створює юридичні перепони для розвитку галузі [15, с. 66]. Проте встановлено, що впровадження засобів фізичної культури і спорту в спосіб життя людей мусить бути кращим. Ідея розвитку фізичної культури і спорту ще не знайшла адекватного відгуку у суспільній свідомості, як проблема загальнодержавного значення. У зв'язку з цим, необхідно підсилити діяльність суб'єктів управління фізичною культурою і спортом за рахунок інтенсифікації процесів управління, що дозволяє забезпечити більш ефективне функціонування галузі в нових умовах [16, с. 8]. Виявляється, лише 13 відсотків українців ведуть активний спосіб життя, займаються фізкультурою. На кожні 100 тисяч населення в Україні припадає спортивних залів у 2–3 рази менше, ніж у розвинених державах, басейнів — у 30 разів менше. Понад 80 відсотків спортивних майданчиків не відповідають сучасним вимогам. Саме неналежна опіка держави

над фізичною культурою та спортом є причиною численних негараздів галузі [15, с. 67].

Фахівці визначають, що чинний Закон України «Про фізичну культуру і спорт» не відповідає реаліям сьогодення. Оскільки в Україні проводиться робота, спрямована на інтеграцію й адаптацію законодавства України до законодавства Європейського співтовариства, назріла нагальна потреба викласти вищезазначений Закон у новій редакції. Новий Закон України «Про фізичну культуру і спорт» має відобразити сучасні підходи до розвитку фізичної культури і спорту, клубної системи, забезпечення збірних команд України тощо [17, с. 13].

Законодавство України не містить, приміром, чіткого визначення спортивної організації, цілковито не відображає завдань, функцій, прав, обов'язків такої структури. Відсутня науково обґрунтована класифікація спортивних організацій, не розроблено теоретичної платформи їх розмежування з іншими юридичними особами. Водночас інтерес до проблеми організаційного забезпечення спортивної діяльності, пошуку оптимальних механізмів взаємодії держави та спортивних товариств сьогодні зростає. До законодавчої роботи долучаються не лише науковці, а й практики—спільними зусиллями вони намагаються сформуванати сучасну модель спортивного права в українській юриспруденції. Усі згодні, що Закон «Про фізичну культуру і спорт», прийнятий ще 1993 року, хоча й зазнав численних змін, не відповідає вимогам сучасності [15, с. 66].

Слід зазначити, що неодноразово здійснювалися спроби внести окремі зміни до цього закону. При цьому лише деякі з них були позитивно оцінені з точки зору національних інтересів. Зокрема, з метою законодавчо заборонити закриття та перепрофілювання закладів фізичної культури і спорту, баз олімпійської та параолімпійської підготовки, фізкультурно-оздоровчих і спортивних споруд, лікувально-фізкультурних закладів у 2006 році було внесено законопроект, щодо заборони закриття та перепрофілювання закладів та об'єктів фізкультурно-оздоровчого та спортивного призначення. Це було зумовлено тим, що більшість керівників промислових підприємств різного рівня закривають та перепрофілюють заклади фізичної культури і спорту, лікувально-оздоровчі заклади, спортивні споруди, які знаходяться на балансі цих підприємств, і не створюють сприятливих умов для задоволення потреб працівників в оздоровленні [18, с. 49]. Безумовно, прийнявши цей Закон, держава закріпила базові передумови для утвердження в суспільстві здорового способу життя, залучення більш широких верств населення до занять

фізичною культурою та спортом з метою профілактики захворювань та попередження правопорушень в молодіжному та підлітковому середовищі, що також, без сумніву, буде сприяти соціально-економічній стабільності в державі.

Аналізуючи систему національного законодавства в галузі спорту слід констатувати, що на даний момент вона є досить громіздкою, розгалуженою та недостатньо ефективною. На рівні національного законодавства термін «спорт» визначено у Законі України «Про фізичну культуру і спорт». Відповідно до ст. 1 вказаного Закону спорт є «органічною частиною фізичної культури, особливою сферою виявлення та уніфікованого порівняння досягнень людей у певних видах фізичних вправ, технічної, інтелектуальної та іншої підготовки шляхом змагальної діяльності» [12]. Завданням спорту, відповідно до Закону, є постійне підвищення рівня здоров'я, фізичного та духовного розвитку населення, сприяння економічному і соціальному прогресу суспільства, а також утвердження міжнародного авторитету України у світовому співтоваристві. Державна програма розвитку фізичної культури і спорту на 2012—2016 роки, затверджена постановою Кабінету міністрів України від 31 серпня 2011 р., формулює мету державного регулювання у галузі спорту як залучення широких верств населення до масового спорту, популяризації здорового способу життя та фізичної реабілітації; максимальної реалізації здібностей обдарованої молоді у дитячо-юнацькому, резервному спорті, спорті вищих досягнень та виховання її в дусі олімпізму [19].

Особливо актуальне розв'язання даної проблеми в умовах переходу економіки на ринкові відносини. У зв'язку з цим, важлива роль приділяється регіонам та їхнім органам управління, суть роботи яких полягає у забезпеченні розвитку нових суспільних відносин, в тому числі у сфері фізичної культури і спорту [16, с. 2]. Отже, потрібне здійснення переходу від діючої системи управління до територіальної. Необхідно передбачити формування сприятливих умов для організацій, які беруть участь у програмах розвитку фізичної культури і спорту, сприяють заняттям спортом своїх співробітників, вкладають грошові кошти у спорт. Тим більше, як показує регіональна практика, при дотриманні пріоритету масового спорту, розподілі спорту вищих досягнень і спорту для всіх, створюються умови для формування адекватного попиту ресурсної бази [20, с. 56].

Це підтверджується законодавчою і нормативно-правовою базою, що відображає питання розвитку фізичної культури і спорту в Україні.

У таких документах, як «Концепція подальшого розвитку фізичної культури і спорту» (1997), «Матеріали засідань Національної Ради з питань молодіжної політики при Президентові України» (1997), «Матеріали Парламентських слухань з питань фізичної культури і спорту» (1998), указується на посилення діяльності Державного комітету України з фізичної культури і спорту і його нижчими ланками (обласних управлінь, міських і районних комітетів з питань фізичної культури і спорту) у розв'язанні тих цілей і завдань галузі фізичної культури і спорту, що поставлені державою [16, с. 3].

Основна причина виявлених недоліків державного управління фізичною культурою і спортом — недооцінка органами управління соціальної ролі цього виду діяльності. Аналіз законодавства у галузі регулювання фізичної культури і спорту показує, що відсутні наукове, методологічне і організаційно-управлінське забезпечення розвитку фізичної культури і спорту, не визначена компетенція організацій різного ієрархічного рівня в питаннях формування ресурсної бази фізкультурно-спортивних споруд. Розмитість формулювань зумовлює дублювання функцій з управління на усіх рівнях, що не дозволяє реалізувати ціннісно-правову, соціальну і економічну засади законодавчої бази в Україні. При формуванні системи регулювання розвитком фізичної культури і спорту варто взяти до уваги наступне. На сьогодні конкуренція між фізкультурно-спортивними спорудами обмежена через переважання попиту над пропозицією, тому до досягнення високої забезпеченості населення послугами фізичної культури і спорту не можна очікувати на зниження цін як на ресурси, так і на послуги. Питання підвищення цінової і територіальної доступності послуг сфери фізичної культури і спорту не повинні вирішуватися окремо від проблем контролю якості обслуговування, що буде ускладнено, оскільки немає адекватної законодавчої бази в цій сфері [20, с. 57].

Крім того, структура об'єктів управління (фізкультурно-спортивних споруд), що склалася, характеризується значними диспропорціями. Так, якщо в різних навчальних закладах заняття спортом у більшості своїй забезпечені коштом держави, то сектор послуг для дорослих — є приватним, він пропонує обмежений набір дорогих послуг, тобто наявний розрив у структурі пропозиції послуг спорту. Крім того, серед суб'єктів фізичної культури і спорту продовжує збільшуватися частка комерційних підприємств, які не можуть бути керовані тільки за допомогою адміністративних методів [21].

Нині чинний Закон України «Про фізичну культуру і спорт», незважаючи на своє концептуальне значення, не систематизує норми спортивного права, як це зроблено у кодифікованих галузевих актах. Все це безумовно ускладнює регулювання спортивних правовідносин, породжує затвердження неоднорідних вимог до одних і тих самих відносин. Як зазначено у преамбулі «Загальнодержавної цільової програми розвитку фізичної культури і спорту на 2012—2016 роки», затвердженій Постановою Кабінету Міністрів України від 31 серпня 2011 року, основними причинами, що гальмують розвиток спорту в Україні є: 1) недосконала нормативно-правова база регулювання спортивних правовідносин; 2) відсутність необхідної інфраструктури для проведення міжнародних спортивних змагань; 3) відсутність уніфікованих правил функціонування спортивних організацій тощо [19].

Отже, треба зазначити, що при наявності основних законодавчих документів в країні склалася досить невизначена ситуація із спортивним правом, оскільки навіть методологічно не визначено сутність даного поняття. Попри те, що у світі вже давно існує окремий напрям юриспруденції—спортивне право, в Україні законодавство, яке мало б охоплювати суспільні відносини у сфері фізичної культури й спорту, тільки формується.

Список використаних джерел:

1. Курс адміністративного права України: підручник / за заг. ред. Коваленка В. В. — К.: НАВС, 2012. — 808 с.
2. Заярний О. А. Спортивне право в Україні. Ознаки самостійної галузі / О. А. Заярний, А. В. Куц // Юридичний Вісник України. — 2011. — №50 (17–23 грудня). — С. 14.
3. Сердюков А. В. Спортивное право как комплексная отрасль законодательства: автореф. дис. канд. юрид. наук: спец. 12.00.11 / А. В. Сердюков. — М., 2010. — 26 с.
4. Тихонова М. А. Огляд джерел міжнародного спортивного права / М. А. Тихонова // Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право: Наук. журнал. — К.: Укр. держ. ун-т фінансів і міжнародної торгівлі, 2012. — С. 209–215.
5. Бордюгова Г. Акти міжнародного спортивного законодавства як основа формування відповідної галузі міжнародного права / Г. Бордюгова // Віче. — 2009. — №3. — С. 12–14.

6. Мережко О. Проблеми ЗУ «Про міжнародне приватне право»: критичний погляд / О. Мережко // Правовий тиждень. №37 (58) 11 вересня 2007 р. — С. 1.
7. Моргунов О. А. Поняття та система джерел спортивного права / О. А. Моргунов // Форум права. — 2011. — №2. — С. 624–629.
8. Мельник Р. С. Система адміністративного права України: монографія / Р. С. Мельник. — Харків: Вид-во Харків. нац. ун-ту внутр. справ, 2010. — 398 с.
9. Джафарова О. В. Спортивне право як підгалузь особливої частини адміністративного права / О. В. Джафарова, В. О. Іванов // Юрист України. — 2011. — № 3 (16). — С. 44–49.
10. Бордюгова Г. Ю. Міжнародне спортивне право як основа для формування національної галузі права «Спортивне право України»: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.11 / Г. Ю. Бордюгова. — К., 2009. — С. 18 с.
11. Конституція України // Відомості Верховної Ради України від 23.07.1996. 1996 р. № 30. Ст. 141.
12. Закон України «Про фізичну культуру і спорт» / Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1994. — № 14. — С. 80 [Електронний документ] — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3808-12/page>
13. Шкретій Ю. М. Напрями реформування системи фізичної культури і спорту в Україні / Ю. М. Шкретій // Актуальні проблеми фізичної культури і спорту: Зб. наук. праць. — К.: Науковий світ, 2004. — № 4. — С. 5–11.
14. Закон України «Про підтримку олімпійського, параолімпійського руху та спорту вищих досягнень в Україні»: від 14.09.2000 р., № 1954-III // [Електронний документ] — ВВР України. — 2000. — № 43. — ст. 370. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1954-14/ed20120313>
15. Поташній Ю. Законодавчі амбіції спорту / Ю. Поташній // Віче. — 2009. — №4. — С. 66–67.
16. Олійник М. О. Теоретичні і методичні основи управління фізичною культурою і спортом в Україні: Автореф. дис...канд. наук з фіз. виховання та спорту 24.00.02. / М. О. Олійник; Нац. ун-т фіз. виховання та спорту Укр. — К., 2000. — 18 с.
17. Костенко М. П. Законодавче та нормативно-правове забезпечення розвитку спорту вищих досягнень в Україні / М. П. Костенко, В.

- П. Карленко, А. В. Домашенко, Є. В Імас та ін. // Актуальні проблеми фізичної культури і спорту. — 2003. — №1. — С. 13.
18. Ярова Н. Г. Перспективи розвитку організаційно-правового регулювання в галузі спорту України / Н. Г. Ярова // Право і суспільство. — 2009. — № 4. — С. 48–53.
  19. Концепція Загальнодержавної цільової соціальної програми розвитку фізичної культури і спорту на 2012–2016 роки / Затв. Кабінетом Міністрів України від 31 серпня 2011 р. N 828-р // [Електронний документ]. — Режим доступу: <http://dsmsu.gov.ua/index/ua/category/54>
  20. Ніколаєв О. А. Роль держави у розвитку фізичної культури і спорту / О. А. Ніколаєв // Вісн. наук. праць ЧДУ ім. П. Могили. — 2012. — Вип. 182. — Т. 194. — С. 55–59.
  21. Поддержание здоровья: подходы, условия, факторы риска и благополучия: Учеб. пособие / В. М. Лабский, А. И. Любиев, А. В. Юшко; общ. ред. В. М. Лабский. — Х.: НТУ «ХПИ», 2007. — 146 с.

Стаття надійшла до редакції 18.09.2014 р.

Завальнюк Е. Юридические основы регулирования современной спортивной деятельности

Рассматриваются юридические основания наложения современной спортивной деятельности.

Ключевые слова: человек, культура, физическая культура, спортивная деятельность, спортивное право, правовая регуляция.

Zavalniyuk O. Legal basis for regulating modern sports activity

Considered the legal basis to establish the modern sport.

Keywords: human, culture, physical culture, sports activities, sports law, legal regulation.

УДК 141.5:37

Андрущенко В. П.

Доктор філософських наук, професор, академік АПН України

Линовицька О.

Доктор філософських наук, доцент

«СУБ'ЄКТ» І «ОБ'ЄКТ» ОСВІТИ В КОНТЕКСТІ СВОБОДИ ТА ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Аналізується науковий дискурс навколо фундаментальних філософських понять «суб'єкт» і «об'єкт», розглядається його трансформація в системі педагогічних наук; автори наголошують на єдності «суб'єкт—об'єктних» відносин, та автономності їх існування при умові розгляду «суб'єкта» як особистості, що навчає або навчається й «об'єкта» як предмета пізнання та діяльності (природи, знання тощо).

Ключові слова: людина, особистість, освіта, суб'єкт, об'єкт, культура, свобода, відповідальність, творчість, виховання.

Поняття «суб'єкта» у філософії та педагогіці як носія певного рівня свідомості і свободи є стрижневим для розгляду теми нашого дослідження. Проблема суб'єкт-об'єктного відношення як відношення того, хто пізнає, до того, що пізнається, завжди була однією з генеральних проблем філософії і поставлена з виникненням самої філософії. В рамках того чи іншого рішення цієї проблеми розумілася і природа суб'єкта. В античній філософії відношення суб'єкта і об'єкта відтворювалося в неадекватній формі, наприклад, як відношення неістинного знання за поглядом і відповідного йому небуття і знання за істиною та відповідного йому буття. Але, здається, вже у Аристотеля виникає «думка» про можливу невідповідність космології внутрішнього світу індивіда і космології об'єктивного світу. Тут досить згадати, що Аристотель аналізував мислення як підпорядковане своїм особливим нормативним правилам.

Середньовіччя репрезентоване міркуваннями Августина («Сповідь»), який у полеміці з античним скептицизмом вказав на неможливість сумнівів принаймні в існуванні самого того, хто сумнівається. І це не просто

випадковий збіг: тут дається взнаки спільність у розумінні онтологічної значущості «внутрішньої людини», яке отримує своє вираження у самосвідомості. Категорія «самосвідомість» була незнайома античності: значущість свідомості є продуктом християнської культури.

Різке протиставлення суб'єктивної достовірності, самосвідомості суб'єкта і світу об'єктивної дійсності вперше проведено філософом Нового часу Р. Декартом, який тим самим поставив для подальшої філософської та педагогічної думки питання про відношення «внутрішнього» світу свідомості і «зовнішнього» світу природної реальності, тобто сформулював відношення суб'єкта і об'єкта як специфічну проблему, розуміючи суб'єкт як щось відмінне від об'єкта. Розщеплення всієї дійсності на суб'єкт і об'єкт—ось те принципово нове, чого в такому аспекті не знала ані антична, ані середньовічна філософія. Однак гносеологія в цей період ще не відірвалася від свого онтологічного кореня. Не випадково не стільки проблема суб'єкта, скільки проблема субстанції виявилася однією з центральних у вченнях філософів XVII століття. Більшість із них розділяло переконання, що мислення осягає буття і що в цьому сутність мислення і полягає: мислення, якщо воно істинне, є мисленням буття; істинне мислення визначається тим, про що воно мислить, і тільки неістинне мислення, помилка визначається суб'єктивними особливостями самого мислячого. Для такого філософського підходу мислення визначається не суб'єктивною побудовою розуму, а структурою предмета, тим, про що мислять. Тут ще «суб'єктність» розумілася скоріше в негативному сенсі як суб'єктивні особливості свідомості, як джерело хибних думок («ідоли» Ф. Бекона). Правда, вже Г. Лейбніц мав здогад про суто «суб'єктне», «діяльнісне» влаштування своїх «монад». Діяльність монад, за Лейбніцем, виражається у безперервній зміні внутрішніх станів.

Німецька класична філософія показала подальшу неможливість метафізично-дуалістичного протиставлення суб'єкта і об'єкта як двох всередині себе замкнених субстанцій і спробувала зрозуміти об'єкт в єдності з творчо-створювальною діяльністю суб'єкта (тут це порозуміння було досягнуте на ідеалістичній основі, як визнання об'єкта продуктом творчості суб'єкта). Іммануїл Кант поставив проблему трансцендентального суб'єкта, чим заклав передумови для розуміння суб'єкта як родового, тобто для розуміння його специфічно соціальної природи. Велика заслуга Й. Фіхте полягає у проголошенні невіддільності суб'єкта і об'єкта один від одного, автономності і діяльності «Я» як початку

всього суцього. Ф. Шеллінг розвинув тему діалектики свободи і необхідності суб'єктного буття.

К. Маркс підкреслив первинність матерії, об'єктивної реальності по відношенню як до суб'єкта, так і до об'єкта, і зв'язав рішення теоретико-пізнавальної проблеми суб'єкта і об'єкта з розумінням взаємовідношень суб'єкта і об'єкта в практиці як масової чуттєво-предметної діяльності. У марксисті цілком свідома діяльність кожного конкретного індивіда, підсумовуючись у спільну (суспільну) діяльність у процесі відчуження, набуває надіндивідуального характеру, і в цьому сенсі люди справді «не відають, що творять». Надіндивідуальне виступає як відчужена, безособова, однак об'єктивна сила, що детермінує поведінку індивідів.

Сучасний етап розвитку проблематики суб'єкт-об'єктних відносин характеризується тим, що структурна специфікація будь-якого найпростішого акту людської діяльності виявляє в ньому «суб'єкт»: носія діяльнісної здібності, який ініціює і направляє її здійснення, і реальний об'єкт його цілеспрямованої предметної активності. Макс Вебер підкреслював, що дією стає будь-яка активність індивіда або індивідів, що пов'язують з нею свій суб'єктивний «сенса», — не виключаючи ситуації, коли дія не передбачає спеціальних зусиль для досягнення мети, а «зводиться до невтручання або до терплячого прийняття». Подібне застереження робив П. Сорокін, підкреслюючи, що соціальні дії не можуть бути тільки «активними», але й пасивними, наприклад толерантними. І звичайно ж, слід визнати зв'язок взаємопроникнення суб'єкта та об'єкта, що розкривається за допомогою категорій опредметнення і розпредметнення. По суті, діяльність є соціальна активність, яка адресує себе іншим людям і поколінням. Діяльність є єдністю опредметнення і розпредметнення: вона безперервно переходить із форми цілеактивної здатності людини у форму предметного втілення і навпаки.

Таким чином, категорія «суб'єкт» у філософії — це носій предметно-практичної активності та пізнання, що здійснює зміни в інших суб'єктах та самому себе.

Дещо іншого змісту категорія «суб'єкт» набуває у педагогіці. На відміну від суто філософських уявлень, поняття «суб'єкт» в освітньому просторі розглядається у контексті прояву певного рівня свободи, діяльності та відповідальності. Причому існують певні відмінності в різних освітніх парадигмах.

Класичне раціоналістичне уявлення про існування якоїсь «безумовно правильної пізнавальної позиції» суб'єкта виступає в якості ідейної передумови авторитарної системи освіти, монологізму, «ідеолоатрії», тобто тої сукупності освітньої методології, що асоціюється сьогодні з негативними аспектами класичної освітньої парадигми. Однак, аналізуючи класичний раціоналізм, варто відмітити інший його бік: саме в річищі європейської раціоналістичної традиції Нового часу і Просвітництва формується концепт «вільної відповідальної самосвідомої думки, що не підкорюється тиску зовнішніх сил, чи то інерція повсякденної свідомості, авторитет традиції, релігійні догми, не кажучи вже про грубий ідеологічний та соціальний диктат» [1].

Суб'єкт раціонального пізнання несе повну відповідальність за зміст своєї думки, і саме в цьому І. Кант бачить сутність просвіти: просвіта — це вихід людини зі стану свого неповноліття... Неповноліття є неспроможністю користуватися своїм розумом без керівництва з боку когось іншого. Май мужність користуватися власним розумом! — таким, отже, є девіз Просвітництва.

Мета в класичній освіті виступає основним керівним, направляючим началом: саме вона вперше віддаляє вчителя від учня і спонукає вчителя до дії. Принципова відтворюваність діяльності лежить в підвалинах усієї будови класичної освітньої парадигми. Її центральними категоріями є такі поняття, як мета (цілі) навчання і виховання, їх засоби, методи, принципи й закономірності. Цілі класичної освіти завжди наперед визначені суспільством: його життям, планами, соціальним порядком і світоустроєм. Наперед визначені соціальним замовленням цілі відкривають шляхи до педагогічної творчості, педагогічного пошуку шляхів їх реалізації. Знайдені шляхи потім нормуються, перетворюються в програми, посібники, стандарти, методики. Виведені і сконструйовані наукою засоби, методи, принципи й закономірності навчання сприяють освітньому процесові, його становленню в якості більш гарантовано відтворюваним.

Отже, в класичній парадигмі освіта розглядається як раціональна діяльність по перетворенню людини, підготовці й адаптації її до життя, вона виступає як приналежність певного суб'єкта, що ініціює і розгортає освіту. В межах класичної освітньої парадигми таким суб'єктом виступає тільки вчитель — дорослий, раціональний, «вчений», а учневі (незрілому, ірраціональному, неосвіченому) відводиться роль об'єкта. Більше того, як показує А. Огурцов, аналізуючи філософію Просвітництва, суб'єкт абсолютно упевнений в тому, що «має право направляти сві-

домість другої людини, «переробляти» її згідно універсальних норм розуму, вести людей до загального щастя, абсолютно не цікавлячись їх думками і бажаннями».

Некласична освітня парадигма, як і некласичний тип філософування, бере свій початок із середини XIX сторіччя, і остаточно сформувалась у XX сторіччі. Проте ще в середньовічні часи Монтень писав, що постійно кричать учневі у вуха, як наче ллють у лійку, а обов'язок учня полягає лише у повторенні сказаного. ... Мені хотілось би, щоб учитель виправив цей бік справи, щоб він із самого початку згідно здібностей вихованця давав йому можливість висловитися, розвивав у нього смак до речей, примушував його робити між ними вибір і відрізнити їх, щоб іноді показував учневі шлях, а іноді давав йому самому знаходити його.

Некласичний тип філософування імплікує в освітній простір, в першу чергу, принцип «суб'єкт—суб'єктного» розуміння взаємодії учня й учителя. Тут відбувається спроба подолання базового протиріччя класичної освітньої парадигми на користь принципу гуманізму, визнання абсолютної цінності індивідуальної особистості. Учень отримує право на власну активність, діяльність, вироблення власного смислу і, таким чином, здобування саме знання (у протилежність споживанню інформації) з оточуючого світу.

Першочергового значення тут набуває філософсько-антропологічна проблематика, головною особливістю якої можна вважати зміщення наголосу з раціонально обґрунтованої й інтерпретованої на освіту, що розуміється радше як виховання. Саме тому виховання виступає визначальною категорією як філософської антропології у її педагогічних експлікаціях, так і некласичної освітньої парадигми в цілому.

У цьому змісті дослідники викремлюють дві плідні ідеї. Перша—це розуміння позиції учня як позиції обов'язково активної. Тут знімається прийнята в класичній традиції суб'єкт—об'єктна дихотомія і постулюється ідея освіти як суб'єкт—суб'єктного, обоюдно активного процесу. Учень (або вихованець) активний не в меншій мірі, ніж учитель (вихователь), отже, вони обидва виступають рівноправними суб'єктами всередині освітнього простору (або виховної дійсності). Друга ідея—це метафора «зустрічі»: акт освіти здійснюється в момент зустрічі учня й учителя, що з однаковою швидкістю рухаються у напрямку один до одного.

Отже, суб'єктом у некласичному інваріанті освітнього простору виступає й учень, і вчитель, а освіта визначається як суб'єкт—суб'єктна

взаємодія, діалог, «зустріч» рівностатусних суб'єктів, що розгортається в екзистенціальній площині.

Для адекватного осмислення проблеми суб'єкта в педагогіці в умовах сьогоденішньої дійсності необхідно звернутися до особливостей сучасного філософського дискурсу. Нині йдеться про філософію не як про унітарну область знань, а про множинність, плюралістичність різних філософій. Одним із найвпливовіших у цьому спектрі виступає постмодерне, а також пост-постмодерне (after-portmodernism) бачення світу, причому скоріше не у формі певної системи поглядів, але як сукупності певних процедур конструювання реальності та її прочитання.

Постмодернізм як культурно-історичний проект, як «авторerefлексія» культури (М. Фуко), як своєрідна ідеологія сучасного соціуму пронизує всі сфери суспільного життя. У філософії з поняттям постмодерну найчастіше асоціюються такі імена, як Ж. Ліотар, Ж. Дерріда, М. Фуко, Р. Рорті, а також такі теоретичні підходи, як деконструктивізм, постструктуралізм і неопрагматизм.

Говорячи про постмодерний підхід до освіти, мовиться про особливе бачення світу і його імплікації з точки зору освітнього проекту. Можна сказати, що постмодерне бачення світу з'являється значно раніше власне філософського постмодерну, наприклад, в низці педагогічних проектів початку ХХ сторіччя, як це вельми доказово показав Р. Рорті, аналізуючи педагогічну концепцію Дж. Дьюї. Освіта для Дьюї виступає, передусім, сумісною діяльністю тих, хто навчає і хто навчається, і вона тим глибше й багатше, чим ширшою є подібна освітня кооперація.

Отже, в такому розумінні освіта й демократичний порядок обумовлюють один одного, бо для обох понять виявляється значущим взаємне прийняття взаємодіючими індивідами різноманіття інтересів і принципу вільної взаємодії. Тобто йдеться про активну взаємодію суб'єктів у комунікативному полі, що передбачає розуміння й домовленість про взаємоприйнятні правила й умови, а така комунікативна практика якраз відповідає постмодерному підходу.

Для проблематики постмодерного освітнього простору найважливішим є постмодерне розуміння реальності як чогось більш складного, ніж людина може собі уявити. Вона виявляється не чимось твердим і незмінним, що дзеркально відображається людською свідомістю, але скоріше потоком переживань і результатом особистої творчості. У традиції постмодерну суб'єкт творить реальність у відповідності до його потреб, інтересів, забобонів, культурних традицій тощо. При вказаному підході завданням освіти стає формування навичок орієнтування в такій

багатоманітній реальності (або різноманітності реальностей). Особливо важливим це є для транзитивного періоду (у тому числі і для України сьогодні), коли має місце не просто перехід від однієї реальності до іншої, що є драматичним само по собі, але й перехід від упевненості в наявності лише однієї реальності до усвідомлення їх, множинності.

І. Ілліч («Суспільство без шкіл») вважає, що глобальні проблеми виживання цивілізації можуть бути вирішені лише шляхом рішучого ламання існуючої освітньої парадигми й переходу до безпосередньої турботи один про одного (ідея «сумісного виживання»). «Шкільна система сьогодні виконує триєдину функцію, характерну... для могутніх церков. Вона виступає одночасно сховищем соціальних міфів, засобом узаконення суперечностей, що містяться в цих міфах, і центром ритуальних дій, які відтворюють і підтримують розходження між цими міфами й реальністю». Професіоналізація пізнання, за Іллічем, сприяла відлученню широких мас від задоволення природної пізнавальної потреби, і призвела до сакралізації знання, монополізованого групою своєрідного світського духовенства—ученої еліти. І. Ілліч пропонує замінити псевдоцінність «наукове знання» на істинну цінність—прагнення до сумісного виживання, дякуючи якому індивідуальна свобода реалізується у вільному творчому діалозі особистостей і у вільній же взаємодії їх із середовищем.

Отже, філософські інваріанти постмодерну і after-portmodernism-у привносять у проблему суб'єкта в педагогіці додаткові ракурси інтерпретації. Так, культура постмодерну для її суб'єкта є культурою самовизначення: культурна організація постмодерну задає («провокує») умови існування людини як вільно діючої істоти, здатної будувати власні «траєкторії» і втягувати необхідні мислєдїяльнісні засоби для їх реалізації. Подібним чином розуміється й суб'єкт освіти: вільний і такий, що самостійно вибудовує власні «освітні траєкторії» як форму «онтології індивідуальності».

Новітні філософські підходи відбивають видозмінність суб'єкта в педагогіці та освітньому просторі: наприклад в контексті поняття «віртуальна освіта». слід зазначити, що таке поняття безпосередньо пов'язується з новими технологіями освіти, зокрема, дистанційними його формами. Уже сьогодні перестає бути актуальною географічна прив'язка випускника до конкретного вузу, а в майбутньому, як передбачається, це стане звичайним явищем. Дистанційне навчання дозволить скласти освітній «пакет» із курсів різних університетів, а місце одного загального диплома займуть свідоцтва про окремі прослухані курси,

котрі й будуть визначати академічну кваліфікацію майбутнього працівника в очах роботодавця. Отже, питання випускника «Яку освіту вони мені дали?» (релевантний класичній освітній парадигмі, де учень виступає об'єктом) одного дня навек стане неактуальним: його місце займе питання «Яку освіту я у них узяв?» (як позиція суб'єкта — активного й відповідального).

Однак має місце інше наповнення категорії «віртуальна освіта», яке репрезентує проблему суб'єкта в освітньому просторі в принципово іншому ракурсі. Дана концепція виходить із ключової ідеї про подібність людини світові і про призначеність заселення в нього. Отже, смисл віртуальної освіти людини розуміється як розширення її внутрішнього світу до зовнішнього, взаємопроникнення мікро- і макрокосму. Говорячи мовою геометричних аналогій, віртуальній освіті відповідає сферична модель, що має необмежене число ступенів свободи й задає для людини багатозначний напрямок руху. Центром такої сферичної моделі виступає особистісний освітній потенціал людини, відносно котрого й відбувається її розвиток. Відповідно, кожна особистість розвивається й освічується відносно своєї індивідуальної сутності, оскільки єдиний центр освіти всіх людей у такій моделі відсутній.

Таким чином, із точки зору постмодерної парадигми суб'єкт в освітньому просторі розуміється переважно як суб'єкт самоосвіти (вибудовування власної «освітньої траєкторії»), й характеризується такими рисами, як свобода, автономність, діяльність.

Виходячи із наведеного, суб'єкт у такому освітньому просторі набуває, з одного боку, таких характеристик, як особиста відповідальність за свою освіту в умовах «інформаційного вибуху» й експансії мас-медіа; побудова власної ідентичності в умовах «невизначеної», ігрової, віртуальної реальності; значне розширення діапазону особистісних виборів у сфері самовизначення і, відповідно, відповідальності за них. З іншого боку, вимір віртуальності може надавати суб'єктові освіти характеристик неперсоніфікованості, оскільки знімає необхідність безпосереднього особистого контакту суб'єктів в освітньому просторі. Суб'єкт проявляє у віртуальній освіті переважно свої когнітивні характеристики, залишаючи прихованими культурні, національні та інші особливості.

У такому розумінні суб'єктові в освітньому просторі притаманні свідомо діяльність й свобода як найзагальніші аксіологічні доміанти його буття.

Поняття свободи є однією з фундаментальних філософських категорій, і трактується як універсалія культури суб'єктного ряду, що фіксує можливість діяльності й поведінки в умовах відсутності зовнішнього цілеспрямування. Категорія свободи — не в значенні необмеженості чогось, а в значенні переважно внутрішньої детермінації на протигагу зовнішній — характеризує всі специфічні прояви суб'єкта, так само як і культури, і соціуму. Будь-які спроби звести розвиток культури й суспільства до певних форм несвободи (зовнішньої детермінації) неминуче приречені на невдачу — в тій же мірі, як і спроби звести освіту особистості до системи різного роду зовнішніх визначальних впливів — від авторитарного тиску до інформаційно-ідеологічної селекції.

Свобода становлення суб'єкта в освітньому процесі не просто артикулюється як оптимізуючий фактор, а обґрунтовується як необхідна умова внутрішнього становлення самосвідомості, що детермінується умовами його внутрішньої суб'єкт — суб'єктної структури. При цьому об'єктивні детермінанти (тобто цінності, що привносяться в освіту суспільством) ні в якому разі не випускаються з уваги, але у випадку особистісного людського розвитку вони діють, лише будучи охопленими й асимільованими внутрішньою структурою свідомості. В такому розумінні свобода обумовлена не усвідомленням зовнішньої необхідності, а пов'язана умовами суб'єкт — суб'єктної позиційності свідомості, і в такому значенні є внутрішньо визначеною.

Проблема свободи й освіти в різних варіантах прочитання набуває все зростаючої актуальності: «теорія вільного виховання» (Ж.-Ж. Руссо, Л. Толстой, С. Гессен), «вільна освіта» (Д. Дьюї, А. Нілл), «освіта як практика свободи» (Белл Хукс), «педагогіка свободи» (А. Пінський) та інші версії, що виходять своїм початком до епох Відродження й Просвітництва. В сучасній освітній риторичі свобода проголошується базовою цінністю і, водночас, метою освіти. Наприклад, О. Дусавицький пише про це так: «Основне право, що характеризує особистісну форму поведінку, — це право вибору власної долі. Щоб жити в невизначеному світі, а саме таким з'являється перед нами ХХІ сторіччя, необхідно сформулювати у дитини здібності, які дозволять йому самостійно вирішувати проблеми професійного й соціального самовизначення» [2].

Співвідношення понять «свобода» і «освіта» подекуди розглядають у контексті філософії влади, що визначає останню саме як можливість зовнішнього цілеспрямування діяльності іншого суб'єкта (М. Вебер). Однак численними дослідниками минулого і сьогодення освітній простір мислиться принципово і тільки невільним, оскільки

насилля лежить у самій природі знання. Наприклад, М. Бердяєв зазначає: «Знання—примусове, віра—вільна. Усякий акт знання, починаючи з елементарного сприйняття і закінчуючи найскладнішими його плодами, містить у собі примусовість, обов'язковість, неможливість ухилитися, виключає свободу вибору» [3]. Цілий напрямок в освітній теорії ХХ сторіччя називав себе «критичною педагогікою» (І. Ілліч, П. Фрейре, П. МакЛарен та ін.), піддаючи нещадній критиці переважно насильницький, анти-вільний характер сучасного знання, а вслід за ним і освіти.

Отже, якщо знання є авторитарним за своєю внутрішньою природою, то чи можлива взагалі свобода в освіті як діяльності, що є переважно пізнавальною? Відповідь на це питання, як уявляється, лежить у площині онтологічної протилежності свободи й відповідальності. Класична бінарна опозиція «свобода—відповідальність» імплікується в освітній простір у вигляді діалектичного протиріччя, коли посилення одного полюсу автоматично призводить до послаблення або навіть знищення іншого. Сповна справедливо пише про це А. Адамський, за думкою якого, головна причина педагогічного насилля, примусу і навіть приниження учнів криється в гіпертрофованій відповідальності за успіхи своїх учнів. Інакше кажучи, надлишок відповідальності вбиває свободу. Тому проблема дотримання міри відповідальності (і, відповідно, свободи) неминуче призводить до нового прочитання ролі вчителя—учителя як тьютора.

Таким чином, освіта і свобода співвідносяться (і будуть співвідноситись) як у певній мірі суперечні одна одній універсалії, напруга суперечності між котрими, між тим, є (може бути) джерелом і, водночас, метою розвитку внутрішньої рефлексії мислячого суб'єкта, тої самої «участі у бутті» (О. Ухтомський). Іншими словами, суб'єкт, розвиваючись абсолютно вільно, утримується і направляється в цьому розвитку «межами» розуміння й саморозуміння. Дякуючи смислотворчій домінанті (що формується в процесі освіти і визначає загальний моральний устрій особистості) свідомість може бути переведена з розряду загальної потенціальної категорії у план конкретної дійсності—із гносеологічного в онтологічний план. У зв'язку з цим принцип розуміння набуває нового виміру—він конститує характер творчого осмислення проблеми.

Іншою базисною домінантою суб'єкта у просторі сучасної освіти є діяльність. О. Ельбрехт вказує, що освітня діяльність являє собою сукупність дій окремих громадян, педагогів, установ, суспільства в цілому для передачі і засвоєння знань. Центральною ланкою діяльності є

активний процес спільної праці і педагогів, і учнів для передачі та оволодіння систематизованими знаннями. Результатом такої непростої праці стає та сума знань, що реально засвоєна людиною. Це ті знання, які залишилися у свідомості людини і котрі можуть бути в майбутньому інтелектуальною базою для продукування нових і нових знань. Останнє залежатиме від багатьох факторів, які визначаються як особистими здібностями, талантами, обдаруваннями людини для творчого застосування отриманих знань, так і здатністю суспільного середовища створити необхідні сприятливі умови для цього творчого використання.

В такому випадку ми спостерігаємо дуже важливий момент, який зумовлює специфічність діяльності з передачі знань. Виміряти реальний результат освітнього процесу—тобто те, що засвоєно суб'єктом в процесі навчання—практично не можливо. Успішність є досить відносним показником цього результату, який не завжди свідчить про здатність, реальні можливості людини щодо використання здобутих знань. Це означає, що реальні результати освітньої діяльності практично важко кількісно і якісно визначити у адекватних вартісних показниках.

Проте навчальна діяльність, в зазначеному контексті, не має цілеспрямованого виховного характеру. Виховне навантаження в повному обсязі, підкреслює В. Огнев'юк, притаманне лише навчальній діяльності, спрямованій на розвиток. Йдеться про формування стереотипів діяльності, свідомості, що надають їх потенційному носієві (учню) можливість діяти в подальшому, модифікуючи ці стереотипи або цілком відкидаючи їх на користь вироблених самостійно [4, с. 17]. Навчання, спрямоване на особистісний розвиток, передбачає постійне його сходження на дедалі вищий рівень складності матеріалу, який вивчається: від простої фактологічної констатації—до авторської інтерпретації, побудови логічних конструкцій. Йдеться не лише про навчання з підвищеним рівнем складності, а про навчання, «вбудоване» в систему стосунків, які створюють для вихованця труднощі при взаємодії з іншими суб'єктами та об'єктами навчального процесу.

Необхідно зазначити, що різні суб'єкти мають зовсім не рівні можливості у цьому відношенні. Крім того, більшість сфер людської активності орієнтована все ж не суто на створення, а в тій чи іншій мірі на ретрансляцію й споживання цінностей. Таким є й пізнання—засвоєння об'єктивної інформації і адаптивний переклад її у форми людської думки; такою є й естетична діяльність людини, що черпає натхнення з оточуючого об'єктивного світу і переробляє засвоєні естетичні цінності в комунікативні форми художньої культури й мистецтва; тим більше

такою є утилітарно-виробнича діяльність по переробці природних благ із кінцевою метою їх, споживання. За цілком справедливим зауваженням В. Зінченка, «проблема співвідношення «присвоєння» і діяльності, так само як і природа останньої, застається відкритою» [5, с. 173].

Аналізуючи в педагогічному контексті категорію суб'єкта, необхідно підкреслити її нерозривний зв'язок і взаємозалежність з іншою категорією — «об'єкт». Можна припустити, що в плані освіти суб'єктові протистоїть настільки ж багаторівневий об'єкт, рівнями якого можуть виступати фрагменти оточуючого світу або соціокультурної реальності, теоретичне знання тощо. Однак в контексті базового для даного дослідження розуміння «суб'єкта-особистості» об'єкт — це незалежно існуюча сукупність інформації, що репрезентує собою об'єктивну дійсність, котра внаслідок освітньої діяльності суб'єкта стає знанням.

Список використаних джерел:

1. Кант И. Критика чистого раз ума / И. Кант; [пер. с нем.] // Собр. соч. в 6 т. — М.: Мысль, 1966. — Т. 3. — 495 с.
2. Дусавицкий А. К. О соотношении понятий индивидуального и коллективного субъектов деятельности А. К. Дусавицкий // Психологическая наука и образование. — 2001. — № 2. — С. 5–13.
3. Бердяев Н. А. Философия свободы. Смысл творчества / Н. А. Бердяев. — М.: Правда, 1989. — 607 с.
4. Огнев'юк В. Навчання та виховання як соціоцентричні цінності / В. Огнев'юк // Вища освіта України. — 2003. — № 4. — С. 15–20.
5. Зинченко В. П. О целях и ценностях образования / В. П. Зинченко // М.: Педагогика, 1997. — № 5. — С. 3–16.

Стаття надійшла до редакції 27.09.2014 р.

Андрущенко В., Линовичкая О. «Субъект» и «объект» образования в контексте свободы и ответственности

Анализируется научный дискурс вокруг фундаментальных философских понятий «субъект» и «объект», рассматривается его трансформация в системе педагогических наук; авторы отмечают единства «субъект—объектных» отношений, и автономности их существования при условии рассмотрения «субъекта» как личности, учит или учится и «объекта» как предмета познания и деятельности (природы, знания и т. д.

Ключевые слова: человек, личность, образование, субъект, объект, культура, свобода, ответственность, творчество, воспитание.

Andrushchenko V., Lynovytska O. «Subject» and «object» of education in the context of freedom and responsibility

Scientific discourse around the fundamental philosophical notions of «subject» and «object» was analyzed, its transformation in the system of pedagogical sciences was scrutinized; authors note the unity of «subject—object» relationship, and autonomy of their existence subject to review of the «subject» as a person that teaches or learns and «object» as an item of cognition and activities (nature, knowledge, etc.)

Keywords: human, personality, education, subject, object, culture, freedom, responsibility, creativity, education.

УДК 37.015.311

Москалик Г.

Кандидат філософських наук (м. Кременчук)

ПРОБЛЕМА СПІВВІДНОШЕННЯ РАЦІОНАЛЬНОГО ТА ІРРАЦІОНАЛЬНОГО В СУЧАСНИХ ОСВІТНІХ ПРАКТИКАХ

Розвиток наукового і позанаукового пізнання призвів до необхідності переосмислення співвідношення раціонального та ірраціонального не тільки в науці, але й у сучасних освітніх практиках. Нині раціоналізм вже не вважається універсальним засобом світорозуміння, а наукова істина – єдиною серед адекватних форм її існування. В сучасній освітньо-філософській парадигмі успішно функціонують педагогічні вчення, які ґрунтуються на ірраціонально-вольових та особистісно-екзистенціальних мотиваціях особистості. Проте підґрунтям сучасного світогляду залишається побудована на раціоналізмі наукоцентрична парадигма світорозуміння, яка спирається на триєдину цілісність науки, освіти і соціальної практики.

Ключові слова: освіта, наука, раціональне, ірраціональне, освітні практики, особистість, освітня парадигма.

Парадоксально, але із збільшенням рівня наукової фундаментальності мислення сучасної людини, зростає і рівень його ірраціональної насиченості, хоча раціональність залишається і надалі основним фундаментом історично-культурного розвитку людства. «Наукова раціональність, як і наука загалом, – це історія поступового вдосконалення людства, що відмежовує найвищі прозріння людей від низьких спонукань і не дає їм змішуватися. Виникнення раціональності стало видатним явищем в історії культури, своєрідним якісним стрибком всього людства» [1, с. 324]. І надалі в основі наукового, освітнього та соціально-технологічного розвитку, безумовно, буде знаходитись саме раціоналізаційно-пізнавальний потенціал людини, однак в умовах інформаційної цивілізації ми все частіше зустрічаємося із припустимістю нераціональних, відверто ненаукових та іноді навіть фантастичних вкраплень в світоглядно-феноменологічну сферу сучасної людини.

Чому так відбувається? Адже, здавалося б, зрозумілим є той факт, що раціональність на сьогодні, її науковий вимір, є найадекватнішим засобом пояснення і обґрунтування картини світу. Більше того, на основі науково-технологічної раціональності сучасна людина не просто пізнає, але й створює середовище власного буття. «Але й в наш час на могутній хвилі науково-технічного перевороту в усій системі цивілізації ще виникають різні форми містики і «нової міфології». З ідейного боку – це хибний за ідеалами і засобами, хоч і зрозумілий за мотивами, опір тій експансії раціональності, яку знаменувала НТР. Адже прагнення розв'язувати всі проблеми буття за мірками науки веде до генералізації оцінок на істину і хибу, що само по собі не містило б нічого негативного, якби не спричинювало забуття всього спектра Інших людських оцінок: добра і зла, правди і кривди, краси і потворності тощо» [2, с. 96–97]. Тобто, суто наукова і технічна не задовольняє весь спектр людської допитливості, фантазії, морально-вольових та душевно-психічних поривів. Незважаючи на декілька століть активного формування науково-раціоналістичної основи світогляду, його духовне підґрунтя так і не змогло обмежитися раціональними поясненнями. «Відокремлення духовності від повноти життя призвело до того, що матеріальність стала панувати над людським життям» [3, с. 451]. Людина ж не може обмежувати власну буттєву та аксіологічно-особистісну сферу чіткими раціоналістичними та науково-практичними схемами та алгоритмами, що викликає постійну потребу у ірраціонально-вольовій та екзистенціально-феноменологічній самореалізації.

Та й сама наукова спільнота у другій половині ХХ століття прийшла до визнання того, що наукові істини не є всеохоплюючими та вічними, а раціоналізм не є універсальним засобом світорозуміння. В структуру науки почали залучатися людиновимірні принципи і категорії, соціокультурні та екзистенціально-ірраціональні мотиви та імпульси наукової творчості як одного з видів особистісної інноваційно-креативної самореалізації. «Наприкінці ХХ століття у науці відбулися суттєві зміни. Відхилення від строгих норм наукової раціональності стало все більш припустимим і прийнятним. Порушення загальноприйнятих стандартів розцінюється вже як неодмінна умова і показник динаміки наукового знання. Пізнання перестало ототожнюватися тільки з наукою, а знання – тільки з результатом суто наукової діяльності. Крім того, деякі паранаукові теорії залучають у свої сфери основні ідеї й принципи природознавства й намагаються продемонструвати властиву науці чіткість, системність і строгість. Поступово змінилося ставлення до девіантних

форм пізнавальної діяльності. Вони стали співіснувати з науковими концепціями. Нині відроджено багато форм позанаукових езотеричних знань, що межують зі звичайним шарлатанством. Поширюються і пропагуються паранормальні ідеї й вірування – астрологія, шаманство, окультизм. Псевдонаука прагне проникнути в усі верстви суспільства і його інститути, включаючи академії наук» [4, с. 248]. Звичайно, неконтрольоване та стихійне змішування наукових та ненаукових форм і механізмів отримання знання є неприпустимим в складному технологічному середовищі інформаційної цивілізації, однак тенденція є очевидною: людина не може задовольнитися голою раціональністю, алгоритмізованою технологічністю, прагнучи до пізнання духовних основ власної буттєвості.

Саме прагнення до насичення своїх повсякденних, соціальних та особистісних практик духовними мотиваціями та енергіями сприяє появі у індивідуальних та суспільних феноменологічних структурах відторгнення виключно раціонально-наукових пояснень і обґрунтувань, адже раціональність без духовності і віри знелюднюється «На зламі епох, повороті глобальних уявлень про Всесвіт і смисл людського буття один за одним викидаються на узбіччя магматичні конструкти позитивістського світорозуміння безбожної людини. Людство все глибше і виразніше усвідомлює обмеженість своєї інтелектуальної сили. Накопичені знання починають трактуватися не як фундамент нашого світорозуміння, а лише як крихітний надбудовний елемент стосовно божественного одкровення і його філософського осмислення. Більше того, осідає туман розумозапоморочення і настає прозріння: осягається суть істини, усвідомлюється божевілля людських намагань її знайти, з'являються віхи на шляху до істини. Однією з таких віх є усвідомлення людиною того факту, що шлях до істини потрібно шукати не перехресті доріг віри і знань. Водночас зазначені трансформації людського духу донині не наповнили простір освітньої практики, фактично не матеріалізовані відповідними нормативними актами і не набули ознак домінантної компоненти педагогічного кредо освітніх працівників» [5, с. 254–255]. Важливо, щоб ірраціональні моменти та ненаукові явища пізнання проникали в тіло освіти не стихійно і неконтрольовано, а на основі глибинного аналізу тієї користі і шкоди, які вони можуть привнести в освітнє середовище. Важливо у формуванні національної стратегії освіторозвитку враховувати високий потенціал духовності, моральності та творчості ненаукових та ірраціональних пізнавальних

практик і мотивацій, які, в той же час, мають не перешкоджати гармонійній єдності науки, освіти і соціальної практики.

Що ж змушує сучасну людину, яка з дитинства потрапляє в наукоцентричний та інформаційно-технологічний світ, все частіше звертатися до ірраціональних, ненаукових, фантастичних пояснень багатьох аспектів свого буття та соціального функціонування? Російський науковець Л. Б. Баженов виокремлює такі фактори зростання в сучасному глобальному суспільстві рівня недовіри до науки та антисциентистських тенденцій в суспільній свідомості:—соціальні причини, які залежать від тих труднощів, з якими зустрічається будь-яке суспільство на різних етапах розвитку і які викликають недовіру і навіть неприйняття значною кількістю людей певних соціальних інституцій, зокрема науки;—психологічні причини, що полягають у можливості створення компенсаторного механізму, за допомогою якого «середня» людина має певну розрядку від буденних турбот;—культурологічні причини, що зумовлені співіснуванням різних типів культур в сучасному суспільстві, а також їх тісною взаємодією;—масово-інформаційні причини, що проявляються у можливості подання великій кількості людей за допомогою засобів масової інформації необґрунтованої антисциентистської критики;—внутрішньо-наукові причини, які полягають у значному ускладненні сучасного наукового знання та великій методологічній і світоглядній дистанції між науковим мисленням і мисленням «середньої» людини [6, с. 218–219].

Як бачимо, існує безліч причин відсторонення людини від науки у процесі самовизначення та самореалізації. Водночас, ці причини не означають втрати науковою раціональністю статусу ядра сучасного світорозуміння, а також камертону істинності знань, делегованих в освіту і соціальну практику.

В сучасній освітньо-філософській парадигмі успішно функціонують педагогічні вчення, які ґрунтуються на ірраціонально-вольових та особистісно-екзистенціальних мотиваціях особистості. Ірраціонально-езотеричний напрям філософії освіти вибудовується на базі філософського ірраціоналізму та об'єднує цілу низку педагогічних парадигм. «Зокрема, до цієї групи входить вальфдорська педагогіка, яка в якості методології використовує антропософію Рудольфа Штейнера. Цільовою орієнтацією даної педагогічної концепції є розвиток почуттєвої сфери особистості (емоції, художній смак тощо), якій віддається перевага відносно інтелектуальної сфери. Мета цієї педагогіки – привести людину в контакт зі світом, розвинути її приховані здатності

(тому найважливішою стає категорія «метаморфози»: всі якості людини в процесі навчання та виховання розглядаються як такі, що розвиваються з незвіданого джерела)» [7, с. 570]. Основні принципи цієї парадигми – відповідність людини і природи, виявлення і реалізація особистісних потенціалів, свобода у формах та засобах особистісної самореалізації. Тобто, ірраціональність не є в освітній практиці кардинальним запереченням науковості, а навпаки, використовуючи ірраціональні методи наприклад вальфдорської школи, можна виховати майбутнього вченого чи надзвичайно компетентного технічного спеціаліста.

Водночас, сьогодні існують і відверто негативні, з нашої точки зору, прояви застосування ірраціоналістичних вчень і постулатів в освітній практиці. Особливо це стосується використання втаємничених, окультурних практик для оволодіння людською свідомістю і поведінкою, для залучення її до виконання певних соціальних дій, незалежних від її волі. «Окультизм – загальна назва вчень (від лат. *occultus* – втаємничений, таємний), що визнають існування скритих сил в людині і космосі, недоступних загальному людському досвіду, але доступних для «втаємничених». Як правило, посвята, втаємничення пов'язане з потрясінням людини, переживаннями, в результаті яких досягається «вища ступінь» свідомості і нове бачення світу, відкривається доступ до таємних знань, до взаємодії зі скритими силами природи і людини» [1, с. 320–321]. В самій ідеї втаємниченості, доступності обраним, окультурності відчувається мотив соціальної відторгнутості, відкинутості, а також глибокої недемократичності, що не може бути актуальними принципами і засадами формування сучасної інноваційно-гуманістичної парадигми освіторозвитку як на національному, так і на глобальному рівнях.

Важливо, щоб ірраціональні елементи структури освіторозвитку несли в собі не окультурне подрібнення, відсторонення, а навпаки засоби духовно-комунікативного єднання людства, які були б за своєю природою особистісно орієнтовані, гуманістичні, людиноцентричні тощо. Сучасній науці і соціально-технологічній практиці дійсно не вистачає духовно-вольового, людяного, творчо-натхненного ірраціонального елемента. «Однією з найактуальніших проблем сучасного суспільства слід визнати неспроможність сциєнтистської парадигми освіти забезпечити формування цілісної особистості, що здатна не тільки до індивідуальної самореалізації та конкурентної боротьби, а й до прояву вищих людських якостей, які відповідають її духовно-моральному розвитку й визначають світоглядну, громадянську і життєву позицію. Наукове знання, на засвоєння якого переважно орієнтує сучасна освітня парадигма, дедалі більше

втрачає свою культурно-освітню, людинотворчу функцію, а наука виступає основою для створення промислових, економічних, політичних та інших технологій, орієнтиром для соціальних дій, але не для вирішення кардинальних проблем людського буття, осмисленості та призначення життя людини» [8, с. 183]. Онтологічні проблеми людини не можуть бути вирішені завдяки виключно раціоналістичному налаштуванню, що викликає потребу застосування духовно-екзистенціальних засобів у формуванні особистості в рамках навчально-виховного процесу. В основі своїй головною метою освіти є людинотворчість, а не проста передача, трансляція науково-технологічного та соціально-практичного матеріалу в структури суспільної свідомості.

Водночас, необхідно не забувати, що основою сучасного світогляду є все ж таки наукоцентрична парадигма світосприйняття, що зумовлює спрямованість сучасного освіторозвитку насамперед на вибудовування все більш ефективних структур та механізмів триєдиної цілісності між наукою, освітою і соціальною практикою. «Важливим завданням освіти є здатність швидко і повно передавати досягнення науки, техніки, культури, сприяти розвитку свідомості широких мас населення» [9, с. 245]. Таким чином, підвищення ролі та значення наукових практик та соціального досвіду має бути провідним лейтмотивом формування сучасних стратегем освіторозвитку.

Таким чином, визначивши науку і соціальний досвід як полюси соціально-феноменологічної основи, на якій здійснюється освіта, при цьому наука являється камертоном легітимності знань, делегованих в освіту, а практика – критерієм істинності знання і затребуваності компетенцій, що набуваються через освіту, а також дослідивши проблему співвідношення раціонального (наукового) та ірраціонального (духовного, екзотеричного, окультичного) знань у сучасних освітніх практиках, можемо зробити низку взаємопов'язаних висновків.

По-перше, утвердивши та обґрунтувавши концептуально-теоретичне розуміння науки і практики (соціального досвіду) як двох взаємообумовлених полюсів соціальної основи, на якій здійснюється освіта, доведено фундаментальну єдність та взаємозалежність науки, освіти і соціальної практики як феноменів, що визначають в рамках інформаційно-знанневого суспільства основні тенденції цивілізаційного і соціокультурного розвитку. Наука, являючи собою універсальний засіб верифікації соціального, культурного, побутово-традиційного і цивілізаційного досвіду, потребує освітньої трансляції цього досвіду в соціальні структури, здатність інноваційно розвиватися яких безпосередньо зале-

жить від ефективності та ціннісно-сміслового насичення освітньої передачі творчого потенціалу науки в соціокультурні форми діяльності. Наука, як одна з основ сучасного освіторозвитку, несе в собі глибинний потенціал гуманістичного впорядкування та систематизації надзвичайно ускладненої інформаційної сфери функціонування сучасного суспільства, а освіта паралельно здійснює компетентнісну підготовку людини до особистісної самоідентифікації в рамках інформаційної цивілізації. Таким чином, і наука, і освіта взаємопов'язано виконують функцію активно-адаптаційної соціалізації особистості в умовах постійного нарощення динаміки сучасної інформаційно-цивілізаційної та соціокультурної практики.

По-друге, визначивши науку як камертон легітимності знань, делегованих в освіту, проаналізовано епістемологічно-методологічний та ціннісно-смісловий потенціал взаємодії освітнього і наукового середовища, що забезпечує ефективний інноваційний розвиток соціальних практик та гуманістичне наповнення суспільної свідомості. Наука, створюючи і верифікуючи знання, формує сьогодні світоглядно-ціннісну матрицю впорядкованого сприйняття складного середовища безлічі інформаційних реальностей, тим самим дозволяючи людині усвідомлювати власні особистісні та соціальні цінності та цілі. Виконання такої функції науки можливе лише завдяки використанню всієї повноти гуманістично-інноваційного потенціалу освіти, що й зумовлює необхідність методологічного і безперервного делегування найпередовіших наукових знань в сферу освіти. Освітнє середовище, в свою чергу, напручує та надає адекватні механізми та інструменти трансляції наукового знання у сферу соціальної практики, тобто перетворює науковий продукт на соціокультурні феномени, що надалі визначатимуть світоглядні та соціотворчі потенції людини на певному історичному етапі. Так складається нерозривна єдність тріади «наука – освіта – соціальна практика», що дозволяє сучасній людині перетворюватися на активного суб'єкта знаннево-компетентнісного суспільства.

По-третє, проаналізувавши феномен соціальної практики як критерію істинності знань і практичної затребуваності особистісно-професійних компетенцій, що набуваються в освіті, доведено безпосередню взаємозалежність між сучасними глобальними соціокультурними та інформаційно-цивілізаційними тенденціями та ключовими принципами вибудовування національних, регіональних та загальносвітових стратегем освіторозвитку. Особливістю сучасної соціальної практики є її надзвичайно висока динамічність, що має інформаційно-

технологічний характер, а також вихід професійно-компетентнісних вимог до кожної особистості на міжнародно-глобальний рівень. Це надзвичайно ускладнює ті вимоги, які ставляться перед сучасною освітою, вимагають від людини безперервного, цілежиттєвого освітньо-кваліфікаційного тону, змушують постійно боротися за допомогою освітньо-гуманізаційних засобів проти знелюднюючих інформаційно-техногенних процесів. Водночас, таке складне, динамічне і агресивне середовище соціальної, соціокультурної і цивілізаційної практики стимулює і сприяє подальшому активному вдосконаленню внутрішніх гуманізаційних, фундаментально-наукових та інноваційно-креативних змістовно-структурних елементів і механізмів сучасної освіти.

По-четверте, дослідивши проблему співвідношення раціонального (наукового) та ірраціонального (духовного, екзотеричного, окультичного) знань у сучасних освітніх практиках, відзначено принципову неможливість сучасної науки претендувати на ексклюзивне право визначати світоглядно-ціннісні та буттєво-сміслові орієнтації людини початку XXI століття. Духовні потреби особистості не можуть бути вичерпані алгоритмізованим технологічним середовищем та агресивними інформаційно-суспільними практиками, що призводить до актуалізації ірраціональних мотивів в концептуальній структурі сучасної парадигми освіторозвитку. Це може мати як позитивні (для прикладу у вальфдорській педагогіці), так і негативні (наприклад, у втаємничених, дискримінаційних, окультичних вченнях) наслідки для людини, яка прагне в освітньому просторі до якнайповнішої духовно-вольової та морально-ціннісної самоідентифікації та самореалізації. Тому необхідно обережно актуалізувати ірраціональні мотиви і засоби в рамках освітньої практики, не забуваючи, що фундаментальною основою і двома полюсами соціального фундаменту, на яких здійснюється освіта, є, все ж таки, наука та соціальна практика.

Список використаних джерел:

1. Никитич Л. А. История и философия науки: [учеб. пособ. для студ. и асп. вузов] / Людмила Никитич. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2008. – 335 с.
2. Кримський С. Б. Запити філософських смислів / Сергій Кримський. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2003. – 240 с.
3. Бердяев Н. А. Дух и реальность. Основы богочеловеческой духовности // Бердяев Н. А. Философия свободного духа / Николай Бердяев. – М.: Республика, 1994. – С. 363–462.

4. Сподін Л. А. Критерії демаркації науки і ненауки / Людмила Сподін // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія: Педагогіка, психологія, філософія. Збірник наукових праць. – К.: НУБіП, 2010. – Вип. 150. – С. 248–253.
5. Євтух М. Модернізація навчального процесу у контексті переосмисленого усвідомлення взаємодії віри і знань / Микола Євтух, Іван Волощук // Філософія освіти. – 2008. – № 1 – 2 (7). – С. 254–261.
6. Баженов Л. Б. Анализ антисциентистских тенденций в общественном сознании / Л. Б. Баженов // Проблема ценностного статуса науки на рубеже XXI века. – СПб.: РХГИ, 1999. – С. 209–222.
7. Философия социальных и гуманитарных наук: [учеб. пособ. для вузов] / Под общ. ред. проф. С. А. Лебедева. – М.: Академический Проект, 2008. – 733 с.
8. Тараненко Г. Г. Нова парадигма освіти в умовах глобальних ризиків / Г. Г. Тараненко, О. М. Троїцька // Культура народів Причорномор'я. Научний журнал. – 2011. – № 214. – С. 183–185.
9. Приймак О. Г. Про деякі аспекти вищої освіти України / О. Г. Приймак // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія: Педагогіка, психологія, філософія. Збірник наукових праць. – К.: НУБіП, 2009. – Вип. 137. – С. 240–246.

Стаття надійшла до редакції 26.09.2014 р.

Москалик Г. Проблема соотношения рационального и иррационального в современных образовательных практиках

Развитие научного и вненаучного познания привел к необходимости переосмысления соотношения рационального и иррационального не только в науке, но и в современных образовательных практиках. Сейчас рационализм уже не считается универсальным средством миропонимания, а научная истина единственной среди адекватных форм ее существования. В современной образовательно-философской парадигме успешно функционируют педагогические учения, основанные на иррационально-волевых и личностно-экзистенциальных мотивациях личности. Однако основой современного мировоззрения остается построена на рационализме наукоцентричная парадигма

миропонимания, которая опирается на триединую целостность науки, образования и социальной практики.

Ключевые слова: образование, наука, рациональное, иррациональное, образовательные практики, личность, образовательная парадигма.

Moskalyk G. The Problem of Correlation Between Rational and Irrational in Modern Educational Practices.

Development of scientific and non-scientific knowledge has led to the need to rethink the rational and irrational not only in science but also in modern educational practices. Now rationalism is not considered a universal mean of understanding of the world and scientific truth is only one among adequate forms of its existence. In contemporary educational and philosophical paradigm educational theories successfully operates, based on irrational volitional and personal existential motivations of the individual. However, the foundation of modern worldview is science-centered worldview paradigm based on rationalism that relies on the integrity of the triune science, education and social practice.

Keywords: education, science, rational, irrational, educational practices, personality, educational paradigm.

УДК 321.7:37.013.78

*Шелюк Л.**Кандидат педагогічних наук, доцент (м. Рівне)*

ДЕМОКРАТІЯ – ПРОВІДНА ОРІЄНТАЦІЯ СИСТЕМНИХ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ЗМІН В ГАЛУЗІ ОСВІТИ

Демократія розглядається основою системних соціокультурних змін в галузі освіти і виховання сучасної молоді.

Ключові слова: демократія, гібридна демократія, цінності, освіта.

Сьогодні для втілення завдань, які постали перед суспільством з огляду на необхідність формування розвиненої демократичної правосвідомості громадян та оволодіння ними так званим мистецтвом свободи, педагогіка має спиратись на інваріантне, стабільне значення поняття «демократія». В цьому сенсі можна конкретизувати, що слово «демократія» вживатиметься в трьох основних значеннях:

як форма держави;

як політичний режим;

як принцип організації та діяльності державних органів і громадських організацій.

Ці три аспекти розкривають сутність і зміст демократії у формально-структурній організації життєдіяльності країни, державно оформленої нації. Проте необхідно враховувати і неформальний сенс цього явища — демократію як стиль поведінки, спосіб життя людей (від локальних спільнот, колективів організацій — до цілої країни), і навіть спосіб мислення. Це приховане поле демократії в соціальному просторі, воно починається з думок і почуттів, реалізується в діях і втілюється в планах та перспективах індивіда і соціуму. Якщо в країні навіть конституційним чином закріплений демократичний лад, але ні думати, ні діяти громадяни в демократичний спосіб не здатні, демократія буде набувати псевдо- або гібридних форм, з домінуванням навіть олігархізму або тоталітаризму.

Для позначення гібридності демократії сучасних пострадянських країн деякі науковці вживають навіть термін «дефектна демократія», підкреслюючи частковість демократизації та лібералізації старих авто-

ритарних режимів зокрема і в Україні. Багато дослідників схилиються до думки виділяти проміжні форми політичних режимів, зокрема таких як «керована демократія», «неповна демократія», «напівдемократія», «напівавторитарний режим» (М. Оттауей), «гібридна держава із змагальним державним авторитаризмом» (Т. Кузьо), «делегативна демократія» (Г. О'Доннелл), «дефектна демократія» (В. Меркель), «авторитарна демократія» (Р. Саква) [1].

Термін «гібридний» режим, який містить в собі як елементи демократії, так і авторитаризму, підкреслює, що в сучасному світі залишилось небагато режимів, що спираються виключно на авторитарні методи управління. Більшість недемократичних по суті режимів прагнуть легітимізації саме через впровадження демократичних процедур, які при цьому залишаються під повним контролем панівних еліт. Саме така ситуація виявляється в Україні та повністю визначає особливості вітчизняної соціально-політичної моделі формування системи безпеки підприємництва (як, власне, і в інших сферах державного регулювання). На думку російських політологів, до різновидів таких режимів варто віднести диктатуру, демократуру та делегативну демократію [2, с. 276].

Коли про державу кажуть, що вона — демократична, то мають на увазі наявність усіх трьох вище наведених значень: значень: як форми держави, як політичного режиму, як принципу організації та діяльності державних органів і громадських організацій. Демократія як форма держави можлива в країнах із демократичним режимом, а відтак, із демократичним принципом організації та діяльності всіх суб'єктів політичної системи суспільства, котрі одночасно є й суб'єктами демократії. Зрозуміло, що суб'єктами демократії є насамперед громадянин і народ.

На практиці демократія ніде і ніколи не існувала без держави. Реально демократія є формою (різновидом) держави, яка характеризується, щонайменше, такими ознаками:

- 1) визнанням народу вищим джерелом влади;
- 2) виборністю основних органів держави;
- 3) рівноправністю громадян і насамперед рівністю їх виборчих прав;
- 4) підкоренням меншості більшості (перших останнім) при прийнятті рішень [3].

Будь-які демократичні держави будуються на підґрунті цих загальних ознак, але ступінь розвитку демократії може бути різним. Демократизація суспільства — це тривалий безперервний процес, що потребує не лише внутрішньодержавних, але й міжнародних гарантій.

Сучасні демократичні держави доповнюються низкою інших ознак і принципів:

- 1) додержання прав людини, їх пріоритет над правами держави;
- 2) конституційне обмеження влади більшості над меншістю;
- 3) повага до прав меншості на власну думку і її вільне вираження;
- 4) верховенство закону;
- 5) поділ влади та ін.

Виходячи із сучасного наповнення демократії додатковим змістом, можна дати визначення демократії як зразка, ідеалу правління, до якого прагнуть цивілізовані держави.

Демократія— політична організація влади народу, при якій забезпечується: рівна участь усіх і кожного в управлінні державними і суспільними справами; виборність основних органів держави і законність у функціонуванні всіх суб'єктів політичної системи суспільства; забезпечення прав і свобод людини і меншості відповідно до міжнародних стандартів [3].

Основоположними є такі ознаки демократії.

1. Демократія має державний характер: виражається в делегуванні народом своїх повноважень державним органам; забезпечується виборністю органів держави, тобто демократичною процедурою організації органів держави в результаті конкурентних, вільних і чесних виборів; проявляється в спроможності державної влади впливати на поведінку та діяльність людей, підкоряти їх собі з метою управління суспільними справами.

2. Демократія має політичний характер: передбачає політичне різноманіття; ґрунтується на політичній рівноправності громадян на участь в управлінні справами суспільства і держави і, насамперед, рівності виборчих прав.

3. Демократія передбачає проголошення, гарантування та фактичне втілення прав громадян— економічних, політичних, громадянських, соціальних, культурних, а так само— й їх обов'язків відповідно до міжнародних стандартів, закріплених у Хартії прав людини (Загальна декларація прав людини 1948 р., Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р. і Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р., які набрали сили від 23 березня 1976 р., та ін.). Законом України від 10 грудня 1991 р. «Про дію міжнародних договорів на території України» встановлено порядок застосування міжнародних норм про права людини [3].

4. Демократія передбачає законність як режим суспільно-політичного життя.

5. Демократія припускає взаємну відповідальність держави і громадянина, що виражається у вимозі утримуватися від учинення дій, що порушують їх взаємні права і обов'язки [3].

Питання основних напрямів демократичних перетворень та їх викликів до людини, її підготовки до відповідного життя засобами освіти належить до найбільш фундаментальних проблем сучасної науки, філософії і соціальної практики. XXI ст., що розгортається, робить грандіозні виклики традиційному суспільству, національним державам і культурам, способам підготовки людини до життя.

Глобальне поширення демократії стало відповіддю на історичні виклики принципово нової ситуації, що склалась у світі на порозі XXI ст., основу якої становить безпрецедентний розвиток постіндустріального суспільства та гуманітарних технологій. Постіндустріальне суспільство потребує відповідної форми політичної організації, яка б забезпечувала умови для розкриття творчих можливостей людини та потенціалу нових технологій, що можливо лише за умов вільного, демократичного суспільства, яке сповідує максимум «вільна людина — розвинене громадянське суспільство — сильна держава».

Основою демократичного ладу є людина, спроможна розкрити його потенціал, для якої демократія є природним середовищем задоволення особистих та суспільних інтересів. Сучасна демократія вимагає від особи не лише політичної активності, а й усвідомлення нею власної ролі і значення в житті суспільства, а також дії у відповідності до власних переконань і цінностей [4].

В Україні вже тривалий час відбуваються суперечливі та складні трансформаційні процеси в економіці, політиці та національній самосвідомості. В процесі демократизації наша країна пододала певний відтинок шляху і перебуває на етапі становлення політичних інститутів демократії. Проте конституційне закріплення основних інститутів та принципів демократії — лише один з кроків на шляху демократизації. Україні вкрай необхідна консолідація демократії, тобто становлення і відтворення демократичної політичної практики, моделей та зразків поведінки, характерних для демократичної політичної культури, подальше формування та удосконалення різноманітних демократичних структур, звикання людей до життя в умовах демократії [4].

Соціально-економічні, політичні та культурні трансформації сьогодення важко охопити єдиним поглядом, передбачити головні вектори

розвитку, запропонувати превентивні освітньо-культурні інновації. Рельєфно проглядаються тенденції економічної глобалізації і антиглобалізації, ознак інформаційного суспільства і посилення взаємозалежності народів, утвердження демократичного порядку і ринкових перетворень у все більш широкому світовому просторі. Помітною є й смуга тероризму і анти-тероризму, локальних зіткнень, міжетнічних і міжконфесійних конфліктів. Посилилось далекосяжне за своїми можливими наслідками протистояння Схід—Захід, Північ—Південь, ісламського і християнського світів, гуманізму і фундаменталізму [5].

Поряд з відчутними перевагами, пов'язаними, насамперед, з можливостями вільного розповсюдження інформації, ідей, поглядів, переконань, вільного пересування, інтеграції культурних надбань народів тощо, помітними є негативні наслідки глобалізації, зокрема, загроза втрати національної ідентичності для країн, де демократичний лад лише розбудовується, занепаду національних економік, різкої поляризації між багатством меншості і зuboжінням більшості населення планети, загостренням суспільних і міжетнічних відносин, зменшення ролі національних держав.

Для України до того ж сформувалась низка загроз-викликів, пов'язаних з важкою екологічною і демографічною ситуацією, спадом виробництва, обвальним зростанням бідності, захворюваності та злочинності, деформацією моральних засад життєдіяльності суспільства та корупцією. Незважаючи на більш як десятилітній досвід трансформацій і національного відродження, впродовж цього часу Україна випробувала безліч проектів перебудови свого буття за усіма критеріями прогресу і впевнилась, що її прогрес стримує нині не тільки дефіцит планів і теорій економічного, політичного і культурного розвитку, застарілі технології і нестача коштів, але й дефіцит людей з їх необхідними інтелектуальними і моральними якостями. Історичний виклик на освічену, культурно і морально розвинену людину, здатну взяти на себе компетентну відповідальність за нові напрями суспільного поступу, залишився поки що без належної відповіді [5].

Отже, вищезазначені основні напрями демократичних перетворень ставлять відповідні вимоги до людини демократичного соціуму, готової і гідної бути учасником свободних, самовідповідальних процесів. А це, у свою чергу, висуває низку специфічних завдань і до системи освіти, адже саме її засобами в суспільстві масовим чином нарощуються відповідні, актуальні і затребувані конкретною епохою компетенції громадян.

Як відомо, фундаментальні цілі освіти століття сформульовані у доповіді Міжнародної комісії під керівництвом Жака Делора «Освіта для XXI століття», підготовлені для ЮНЕСКО у 1996 р. «Перед численними викликами, які ставить перед нами майбутнє, — стверджує цей документ, — освіта є необхідною умовою для того, щоб дати людству змогу просуватися вперед до ідеалів миру, свободи і соціальної справедливості». В дусі цієї стратегії в галузі освіти здійснюється й освітянська реформа в Україні. Останні роки позначені рядом освітянських інновацій, спрямованих на збереження досягнень минулого й одночасно на модернізацію системи освіти відповідно до вимог часу, новітніх надбань науки, культури і соціальної практики [5].

Конкретна держава обирає свій тип демократії шляхом розв'язання дилем, пов'язаних з її власною історією, геостратегічним положенням, природними та людськими ресурсами. С. Хантінгтон у книжці «Третя хвиля» стверджує, що демократизація є міжнародним процесом та здійснюється хвилями, захоплює одразу декілька країн, впливає на них як позитивно, так і негативно. «Хвиля демократизації є переходом групи країн від недемократичних режимів до демократичних, що відбувається в певний проміжок часу, і за чисельністю істотно переважають ті країни, в яких у цей же час розвиток відбувається у протилежному (тобто антидемократичному) напрямі». Ці етапи в історії Хантінгтон називає «зворотною хвилею» (або «хвилею відкату від демократизації» — «reverse wave»). На основі аналізу історичного матеріалу Хантінгтон виокремлює такі хвилі демократизації: I, довготривала, — 1828–1926 рр.; I хвиля відкату — 1922–1942 рр.; II, коротка, — 1943–1962 рр.; II хвиля відкату — 1958–1975 рр.; III хвиля демократизації — з 1997 року [6].

За класифікацією Хантінгтона, демократія в Україні належить до «нових демократій», які виникають у контексті третьої світової хвилі. Українська демократія лише формується і не має, власне, ні соціальної, ні політичної, ні ціннісної основи. Здебільшого дослідники акцентують увагу на традиціях Київської Русі, Запорізької Січі, однак ми чудово розуміємо, що соціалізація поколінь за роки радянської влади була порушена, тому спиратися на ці традиції можемо лише умоглядно, міфотворчо.

Тож період, присвячений освітніми інститутами процесам формування демократично освіченої та готової до відповідної громадської участі особистості критично малий. Хоч, можна погодитися з експертами, що загалом Україна має досить непогані перспективи для розквіту демократії. Однак під час розв'язання злободенних суспільних проблем

українська влада, залишаючись легітимною, не завжди використовує демократичні методи, що припускають тривале узгодження обговорюваних питань з усіма акторами політичного процесу. До аналізу ризиків стабільної демократії в Україні можна застосувати теорію Ф. Шміттєра, який виокремлює внутрішні дилеми, притаманні сучасній демократії незалежно від місця та часу її появи, а також зовнішні, що піддають сумніву сумісність нових демократичних правил і практики з наявними соціальними, культурними та економічними умовами [6].

Створення демократичних політичних інститутів та практик у сучасній Україні супроводжується гострими суперечками про їхню доцільність і можливість застосування в українському політичному процесі.

Більшість дослідників одностайні в тому, що стабільність демократії залежить від широкої підтримки з боку громадян. Громадянське суспільство не може бути просто запозичене, воно має формуватися на основі традиційної культури з огляду на економічний і політичний розвиток країни, зростання добробуту і самосвідомість народу.

Політологи виокремлюють три етапи у здійсненні демократичних перетворень:

I. Лібералізація. Тут мають відбутися зміни у взаємовідносинах держави і громадянського суспільства. Громадянське суспільство стає активнішим, а серед еліти спостерігається ініціатива реформування політичної системи в країні.

II. Демократизація. На етапі демократизації мають бути усунені всі суперечності між різними гілками державної влади, сформовані оновлені політичні інститути, внесені зміни до законодавства.

III. Консолідація демократії і, як наслідок, — досягнення демократичної стабільності. Цей перехід може бути дуже тривалим. Утвердження демократії визначається здатністю політичних акторів досягти консенсусу [6].

Так, реальні передумови для успіху процесу демократизації українського суспільства автор вбачає у поступовій активізації громадянського суспільства та наявності в країні демократичної контреліти [6].

Тому, головний демократичний виклик для України міститься не зовні, а всередині, має внутрішній характер і полягає у невідповідності її сучасного стану прийнятим у демократичному світі критеріям.

Найперше демократія означає працю, працю велику, головним чином малопомітну, працю систематичну, наполегливу, постійну і напружену. Громадянство, розвинений громадянський стан є цінностями, бо вони

підносять людину, цивілізують її, формують порядок, заснований на свободі й відповідальності [6].

Демократія—це постійно діючий, але впорядкований конфлікт. Відповідно, культура конфлікту також є важливим здобутком демократії. При цьому, усі групи суспільства мають почуватися його невід’ємною частиною, а воно—спільним для них.

Потрібно також зазначити, що демократія нерозривно пов’язана з законністю. Вона зміцнює повагу до законності, перетворюючи людей на найголовніше джерело права. Та водночас вона залежить від законності, оскільки без дотримання законів неможливо організувати вільні вибори, провести їх чесно або вирішити суперечки щодо виборчого процесу.

Всі зазначені виклики демократизації можуть бути подолані виключно в межах суспільства, готового до вільного законслухняного волевиявлення і активної участі у громадському житті, а отже, небайдужого до всього, що в ньому відбувається. Досягнення такого рівня освіченості—виняткове завдання та надзвичайний виклик для освітніх інституцій.

Список використаних джерел:

1. Троцюк М. М. Політичні режими України та Грузії після кольорових революцій [Електронний ресурс] / М. М. Троцюк. — Режим доступу: <http://eprints.oa.edu.ua/868/1/3.pdf>
2. Политология: учебное пособие / под ред. А. С. Тургаева, А. Е. Хренова. — СПб.: Питер, 2005. — 560 с.
3. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник / О. Ф. Скакун. — Харків: Консум, 2001. — 656 с.
4. Концепція громадянської освіти в Україні [Електронний ресурс] / І. В. Жадан, Т. В. Клищенко, Л. М. Мицик та інші. — Режим доступу: <http://library.kg.ua/women.html/pgovuinidx.html>
5. Андрущенко В. П. Філософія освіти XXI століття: пошук пріоритетів [Електронний ресурс] / В. П. Андрущенко // Філософія о світі. — 2005. — №1. — С. 5–17.
6. Швець В. Особливості становлення демократії та впровадження демократичних цінностей в Україні й світі [Електронний ресурс] / Віктор Швець, Юна Шайхалієва // Віче. — №17. — 2010. — Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/2183>

Стаття надійшла до редакції 10.10.2014 р.

Шелюк Л. Демократия — ведущая ориентация системных социокультурных изменений в области образования

Демократия рассматривается основанием социокультурных изменений в области образования и воспитания современной молодежи.

Ключевые слова: демократия, гибридная демократия, ценности, образование.

Sheliyuk L. Democracy—leading orientation system of sociocultural changes in education sphere

Democracy is considered the basis of socio-cultural changes on the education and upbringing of the youth of today.

Keywords: democracy, hybrid democracy, values, education.

УДК 35.082.2 (124.5)

Отрешко В.

Кандидат педагогічних наук (м. Київ)

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ФОРМУВАННЯ ЗДОРОВОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ

У статті визначаються орієнтири державної політики з питань формування світогляду громадян і позитивної громадської думки щодо здорового способу життя. Акцентується увага на нормативно-правовому забезпеченні, яке має бути відповідною основою політики задля формування здорового способу життя, а також створення відповідної матеріальної бази та організаційна підтримка. Важливим питанням є створення умов для організації спеціального моніторингу і вивчення проблем здоров'я. Звертається увага на сім'ю, яка має двосторонній вплив на молоду людину, та на освіту, засоби масової інформації, фізичну культуру.

Ключові слова: спосіб життя, здоров'я, здоровий спосіб життя.

Постановка проблеми. Динаміка стану і якості здоров'я населення України визначає комплексність заходів, спрямованих на формування здорового способу життя населення. Серед них – не тільки формування належної державної політики, але і створення сприятливого для громадян середовища існування, підвищення їх активності, профілактична робота служб охорони здоров'я тощо. Така політика має спиратися на поширення цінностей і моделей здорового способу життя через засоби масової інформації, систему освіти, фізичної культури і спорту.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Наявні негативні тенденції у динаміці показників стану і якості здоров'я населення України та їх вплив на засади здорового способу життя досліджували такі науковці як: О. Яременко, Р. Левін [1], М. Калина [2], О. Вакуленко [4], М. Лук'янченко [5], Э. Демиденко [6], О. Кириленко [7], О. Марків [8], Т. Семигіна [9], Л. Лаврова [12], В. Успенська [13], О. Федько [14], В. Григор'єв [15], З. Архангородский [16], Бондар А. [18] і багато інших.

Подальше поширення в українському суспільстві руйнівних для здоров'я практик актуалізують проблематику формування здорового способу життя та зумовлюють розробку і втілення системи заходів,

спрямованих на досягнення відповідної мети. Звідси випливає актуальність розгляду основних напрямів формування здорового способу життя в Україні як ресурсу посилення державотворчих процесів.

Метою статті є на основі аналізу досвіду європейських країн визначити орієнтири державної політики з питань формування здорового способу життя як ресурсу посилення державотворчих процесів.

Виклад основного матеріалу. При визначенні орієнтирів державної політики з питань формування здорового способу життя насамперед слід звернути увагу на необхідність вироблення комплексних заходів, спрямованих на досягнення мети. Оскільки вплив на здоров'я людей справляють практично всі явища і події суспільно-політичного та соціально-економічного життя, то, відповідно, й робота щодо збереження і зміцнення здоров'я може бути максимально ефективною, - зазначають О. Яременко та Р. Левін у своїй науковій праці «Ідеологія і основні принципи теорії формування здорового способу життя» [1].

Це можливо лише за умови спільних зусиль представників різних галузей культури, науки, виробництва, сфер законотворчості, управління, господарювання, регулювання, охорони прав і свобод населення. Тобто до активної участі у формуванні здорового способу життя повинні залучатися всі гілки державної влади, самоврядування, недержавні організації, суспільні інститути різного відомчого підпорядкування (наприклад, сім'я, школа, військо, засоби масової інформації тощо [1, с. 67].

Аналізуючи досвід європейських країн, М. Калина виокремлює декілька важливих характеристик сучасного європейського підходу формування здорового способу життя. Зокрема, мова йде про:

- мультисекторний підхід - вирішення питань, пов'язаних із здоровим способом життя, в рамках кількох напрямів державної політики;
- багатойнструментальність - застосування для досягнення цієї мети різних механізмів у комплексі, що відповідає складному характеру самих проблем, пов'язаних зі здоровим способом життя;
- оптимальний розподіл функцій і відповідальності між різними рівнями управління - має на меті досягнення максимальної ефективності усіх заходів;
- залучення до спільних зусиль щодо впровадження здорового способу життя представників приватного сектору та громадянського суспільства [2, с. 45].

Узагальнюючи світовий досвід українські фахівці пропонують розрізнити за напрямками діяльності п'ять великих груп (або комплексів)

заходів щодо формування здорового способу життя. Зокрема це: — формування сприятливої для здоров'я політики; — створення сприятливого середовища існування людей (природних і соціальних); — підвищення активності громад;

- розвиток персональних людських навичок;
- переорієнтація служб охорони здоров'я в бік профілактики [3].

Основою політики з формування здорового способу життя в першу чергу є відповідне нормативно-правове забезпечення. За висновками О. Вакулєнко, в Україні функціонує певна законодавча база щодо забезпечення здоров'я та здорового способу життя (Конституція України, Основи законодавства України про охорону здоров'я, Національна програма «Діти України», Національна програма патріотичного виховання громадян, формування здорового способу життя розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства, Цільова комплексна програма «Фізичне виховання—здоров'я нації», Закон «Про загальну середню освіту» тощо), але очевидною є необхідність доопрацювання законодавчої бази з метою комплексного забезпечення діяльності всіх фахівців, які працюють у сфері впровадження здорового способу життя, у тому числі й соціально-педагогічної діяльності соціальних педагогів та соціальних працівників [4].

У свою чергу, за оцінками М. Лук'янченка, комплексний аналіз законодавчої бази України і порівняння її з положеннями відповідних документів міжнародного співтовариства свідчать про те, що законодавство України в цілому відповідає основним міжнародним стратегіям політики сприяння здоров'ю та здоровому способу життя. Проте, актуально залишається проблема забезпечення виконання вимог чинного законодавства щодо сприяння здоровому способу життя та охороні здоров'я з боку всіх суб'єктів суспільних відносин (органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, громадських організацій тощо). Наявна нормативна база є недостатньо ефективною просто через невиконання діючих законів. Окремі ж положення законодавства України, які прямо або опосередковано стосуються регулювання проблем щодо формування здорового способу життя населення потребують доопрацювання. Головна мета такого вдосконалення полягає у врахуванні міжнародних підходів до даної проблеми та в розвитку правових основ охорони здоров'я, які на сьогодні ще не повною мірою відповідають потребам формування здорового способу життя [5, с. 76–77].

Не менш важливим напрямом формування здорового способу життя є створення належної матеріальної бази й організаційна підтримка з боку

ключових суб'єктів. Як відзначає Е. Демиденко, здоров'я, що є однією з найвищих людських цінностей, у техногенному суспільстві може підтримуватися разом із високою тривалістю життя лише за наявності добре організованої соціально-медичної й оздоровчої інфраструктури. Немало прикладів, коли оздоровчі програми, що проводяться, в окремих школах, садках і спортивно-фізкультурних групах істотно підвищували рівень стану імунної, ендокринної й інших систем, у 3–5 разів знижували захворюваність дітей у порівнянні з середньостатистичною для певного віку. Це ще раз говорить про те, що в умовах масових втрат природного здоров'я необхідні відповідні техніко-технологічні й організаційні заходи, спрямовані на підвищення стану здоров'я і тривалості життя людей [6, с. 192].

У цьому сенсі О. Кириленко вважає за необхідне прискорити в Україні створення умов для організації спеціального моніторингу з вивчення проблем здоров'я та здорового способу життя. Такий моніторинг не може бути прерогативою одного відомства — системи спорту та фізичного виховання або системи охорони здоров'я — він повинен мати характер міжвідомчої дослідної, інформаційно-аналітичної програми. У подібному моніторингу необхідно об'єднання зусиль фахівців із різних наукових сфер — превентивної медицини, валеології, соціології здоров'я, соціології спорту і фізичного виховання, педагогіки тощо. Підготовка і проведення таких досліджень можливі при розширенні їх фінансування й організаційної підтримки з боку держави [7, с. 414–415].

Основним фокусом зусиль при формуванні здорового способу життя має, в першу чергу, стати вплив на індивідуальну, групову та суспільну свідомість, формування відповідного світогляду й позитивної громадської думки щодо здорового способу життя, які, у свою чергу, стають фундаментом здоров'язберігаючих практик, зразків поведінки, індивідуальних і колективних дій з формування, збереження, зміцнення й відновлення здоров'я.

У своїй статті «Здоров'я людини як фундаментальна цінність культури», опублікованій у 27 випуску наукового вісника «Гілея» О. Марків обґрунтовує тезу, що формування прагнення до збереження і зміцнення свого здоров'я, стимулювання тривкої мотивації на здоровий спосіб життя, формування почуття відповідальності за своє здоров'я, ціннісне відношення до життя повинні базуватися на сучасному світогляді, найновітніших досягненнях науки та цілісному уявленні про людину, яка

живе за законами холізму, ієрархічності, системності й гармонійності, тобто за законами духовного розвитку [8, с. 180].

Що політика формування здорового способу життя повинна здійснюватися шляхом поширення наукових знань з питань охорони здоров'я, організації екологічного і фізичного виховання, здійснення заходів щодо профілактики шкідливих для здоров'я людини звичок, а також забезпечення соціальних умов, сприятливих для формування здорового способу життя переконана також Т. Семигіна [9, с. 640].

Формування здорового способу життя, з точки зору О. Вакуленко, є частиною загального процесу соціалізації особистості, що реалізується через низку соціально-педагогічних механізмів, до яких відносяться:

інституційний — процес взаємодії людини з інститутами суспільства та різними організаціями, реалізується через систему громадського виховання: школу, позашкільні навчально-виховні заклади, дитячі та юнацькі організації, засоби масової інформації тощо;

традиційний — засвоєння людиною норм, еталонів поведінки, поглядів, стереотипів, характерних для найближчого оточення: сім'ї, родичів, близьких людей;

стилізований — діє в межах певної субкультури;

міжособистісний — процес взаємодії людини з суб'єктивно значущими для неї особами [10].

Звідси витікає необхідність цілеспрямованого впливу на соціалізацію особистості, у першу чергу молодого покоління, через означені вище механізми. Тому розглянемо деякі з них детальніше.

Отже формування здорового способу життя починається з сімейного виховання, що, як уже зазначалося раніше, відноситься до традиційного способу соціалізації. Засвоєння норм громадської поведінки та вплив традиційного способу проходить, як правило, на підсвідомому рівні, за допомогою сприйняття домінуючих стереотипів поведінки. Сім'я, зокрема, відіграє особливу роль у формуванні уявлення та вироблення способу життя дітей і молоді, вносить корекцію у їхнє здоров'я. Аспектами впливу є також фізичний (фізичне здоров'я), розумовий розвиток дітей та підлітків (духовне здоров'я); емоційний, психологічний стан (психічне здоров'я); засвоєння соціальних норм; ціннісні орієнтації прийнятні в сім'ї (соціальне здоров'я). Відповідно, формування здорового способу життя є одним із важливих напрямів сімейного виховання.

Багато в чому формування здорового способу життя залежить від традиційної складової цього впливу: стилю життя сім'ї, способу орга-

нізації життя, характеру взаємостосунків між подружжям, участі обох батьків у вихованні, правильної організації вільного часу сім'ї, ставлення самих батьків до вживання алкоголю, паління, застосування наркотичних речовин. Таким чином, спосіб життя сім'ї в основному обумовлює і спосіб життя дітей [10].

Водночас треба враховувати й те, що сім'я має двосторонній вплив на спосіб життя молодшої людини. З одного боку, вона виступає як захисний чинник, що перешкоджає появі та розвитку шкідливих звичок, з другого — як особливий чинник, що стимулює розвиток шкідливих звичок у дітей [4].

До одного з найвпливовіших соціальних інститутів, відповідальних за формування здорового способу життя О. Марків відносить освіту. Так, з її точки зору, обов'язковим компонентом нової системи освіти мають бути знання про формування, збереження, зміцнення здоров'я, гігієнічне виховання населення. Цей компонент зробить можливим врахування принципово нових, валеологічних вимог до всього змісту освіти, формування валеологічної свідомості молоді, культури здоров'я, яка включає фізичні, психічні, духовні та соціальні складові [11, с. 73].

Л. Лаврова у своєму дисертаційному дослідженні також прийшла до висновку, що безпосередньою основою формування здорового способу життя в системі освіти є створення та реалізація неперервної валеологічної освіти в Україні [12].

Валеологічна освіта як самостійний компонент національної системи освіти повинна бути зорієнтована на створення компетенцій щодо формування, збереження і зміцнення здоров'я та вибору здорового способу життя, а також на створення здорових умов освітньої діяльності. Конкретним механізмом реалізації теоретичних положень і принципів валеологічної освіти мають бути здоров'єзберігаючі освітні технології. Сам процес здоров'єзбереження та здоров'єрозвитку в освіті може виступати у двох іпостасях:

- як основна мета освітнього процесу, коли мова йде про формування культури здоров'я та здорового способу життя в контексті самоактуалізації особистості;

- як необхідна умова організації освітнього процесу, що визначає його організаційно-технологічні характеристики виходячи із завдань збереження здоров'я його суб'єктів [12, с. 10].

У свою чергу, на необхідність орієнтації системи освіти на розвиток життєвих навичок через формування здоров'єзберігаючої компетентності як основи формування здорового способу життя звертає увагу

В. Успенська [13]. Вона вважає, що навчання учнів на засадах розвитку навичок—це підхід у формуванні чи підтримці здорового способу життя, його умов через розвиток знань, ставлень і особливих навичок з використанням різноманітного досвіду навчання, але при цьому до процесу організації навчання залучаються всі його учасники (через впровадження інтерактивних методик). Здоров'язберігаюча компетентність включає в себе знання, уміння, навички, життєвий досвід, цінності, інтереси, що самостійно реалізуються учнем і використовуються в певній життєвій ситуації [13, с. 297].

У справі поширення цінностей і моделей здорового способу життя значну роль відіграє їх пропаганда через засоби масової інформації. З раннього дитинства людина опиняється в інформаційному полі, вона не може жити без інформації, сприймаючи її через безліч каналів, і на основі її обробки формує свою поведінку. Засоби масової інформації створюють своєрідний інформаційний світ, у якому людина, зокрема молода, виробляє певний світогляд щодо життя—способу, стилю, типів поведінки тощо, хоча, як зазначалося, інформаційний простір має, здебільшого, несистематизований, а часом і суперечливий характер.

Як відзначає О. Федько, важливою галуззю у пропаганді здорового способу життя є засоби масової інформації (ЗМІ), які могли б провадити ідеологію здоров'я. Але ефективність такої діяльності можлива знову ж таки за умови, що вони враховуватимуть потреби суспільства, а не рекламодавців. Перехід ЗМІ на самоутримання призводить до публікування неконтрольованої реклами, яка часто суперечить ідеології здоров'я населення. Тому в цьому випадку найбільш впливовою має бути роль громадськості [14, с. 86].

Акцентує увагу на особливій ролі засобів масової інформації у формуванні та становленні особистості у процесі соціалізації молодого покоління також і О. Вакуленко. Засоби масової інформації він розглядає як особливий чинник впливу на формування способу життя молоді. Безпосереднім об'єктом дії інформаційних повідомлень є як окремих індивідів, так і велика група людей, що становлять аудиторію для того чи іншого конкретного засобу масової комунікації. Засоби масової інформації мають чималі можливості впливу на спосіб життя та здоров'я особистості як суто інформаційно, так і за допомогою практичних зразків такого стилю життя [10, с. 123–128].

Отже українські засоби масової інформації є сьогодні вагомим чинником впливу на свідомість людини. Проте нині в інформаційному просторі України відсутня потужна система узгоджених конструктивних

ідеологом, здатних консолідувати суспільство для подолання наявної кризи. Натомість він містить низку негативних тенденцій, які за умов подальшого розвитку можуть призвести до критичного ступеня деморалізації населення. Природно, такий стан речей суттєво перешкоджає ефективній реалізації стратегії інформованості з формування здорового способу життя. Йдеться не про відсутність окремих теле- і радіограм, друкованих матеріалів, соціальної реклами з проблем здоров'я (вони є і певною мірою виконують своє призначення), а про відсутність єдиної системи пріоритету формування здорового способу життя у ЗМІ, керованої на державному рівні і закріпленої законодавчо.

У ситуації сучасної соціально-психологічної нестабільності доцільніше, щоб засоби масової інформації взяли на себе місію вироблення національної ідеології, орієнтованої на оптимістичну перспективу. На думку багатьох фахівців (О. Яременко, О. Вакуленко, Л. Жаліло, Н. Комарова та ін.), одним із суттєвих компонентів такої ідеології може стати пропагування в ЗМІ ідеї згуртування народу України навколо цінностей здорового способу життя в усій їх різноманітності — фізичних, психічних, духовних, соціальних тощо [3].

Особливої уваги заслуговує такий чинник формування здорового способу життя як система фізичної культури і спорту. Незадовільний стан її функціонування здійснює суттєвий негативний вплив на стан здоров'я населення.

На думку В. Григор'єва, однією з найсуттєвіших умов існування здорового способу життя як такого і його подальшого розвитку є оптимальне функціонування базової його складової - інститутів фізичної культури і спорту. При цьому головний акцент робиться не на спорті у широкому розумінні, що охоплює власне змагальну діяльність і спеціальну підготовку до неї (спортивне тренування), а масовий спорт, або система спорту для всіх [15, с. 90].

Фізична культура є засобом активного повноцінного відпочинку людей, тому особливо важливе значення мають заняття фізичними вправами на лоні природи, що сприяє регуляції вегетативних функцій організму. Нині роль фізичної культури у формуванні здорового способу життя в першу чергу реалізується на основі принципу оздоровчої спрямованості, що передбачає фізичний розвиток підростаючого покоління та молоді, фізичне вдосконалення дорослого зайнятого населення, збереження доброї фізичної форми людей похилого віку, вважає З. Архангородский [16].

Для багатьох фізична культура стає формою самовираження. Адже в більшості видів спорту ми маємо справу не просто з проявами фізичної сили або витривалості, а з цілісним виявом людської особистості або сили колективу. У цьому сенсі спорт дає людині багатостороннє задоволення від прояву своїх сутнісних сил. Нарешті, заняття фізичною культурою та спортом це ефективний засіб зниження соціальної напруженості в суспільстві та профілактики асоціальної поведінки [16, с. 174].

Згідно з висновками О. Кириленко, серед основних причин пасивного ставлення до спорту основними є соціально-економічні чинники, що визначають рівень і якість життя населення України (дефіцит коштів, відсутність вільного часу, часті хвороби, незадовільний стан здоров'я). Разом із цим існує низка негативних чинників системи фізичного виховання та спорту, а також інших інститутів, що взаємодіють із цією системою. До таких чинників належать висока вартість послуг у спортивних закладах, недостатня їх кількість, низький рівень благоустрою та комфорту існуючих спортивних центрів, недостатній рівень розвитку індивідуальної культури здоров'я та фізичної культури. У свою чергу, до чинників, що сприяють спортивній активності людей відносяться високий рівень добробуту (доходів), розташування спортивних центрів майданчиків тощо неподалеку від місця проживання, спілкування, знання, досвід, що були отримані у процесі спортивних тренувань та участі в спортивних змаганнях у минулому [17, с. 182].

Особливого значення нині набуває рекреаційна робота з населенням у місцях масового відпочинку та за місцем проживання, де батьки разом із дітьми займаються фізичними вправами у вільний від роботи та навчання час, бо, як відомо, саме з родини починає формуватися звичка до активного та здорового способу життя. У цьому контексті головне завдання органів управління з фізичної культури і спорту, закладів культури, освіти й охорони здоров'я, спільно з громадськими організаціями провести необхідні заходи щодо перетворення парків культури і відпочинку та пляжів на центри фізкультурно-оздоровчої роботи для організації і проведення масових змагань, активного відпочинку і здорового дозвілля широких верств населення. Це, у свою чергу, потребує вирішення ряду матеріально-технічних питань, таких як: 1) організація агітаційно-пропагандистської й інформаційної роботи; 2) транспортне забезпечення; 3) створення мережі обслуговуючих установ: пунктів прокату спортивного інвентарю, пунктів харчування, човнових станцій; 4) будівництво спортивних споруд, бігових і лижних трас,

доріжок здоров'я, ігрових майданчиків і тому подібне, 5) забезпечення охорони громадського порядку на спортивних майданчиках; 6) забезпечення санітарного контролю і очищення території [18, с. 29–30].

Висновок. Утвердження здоров'я людини як гуманітарного пріоритету державотворення в першу чергу вимагає активізації зусиль різних суб'єктів державотворчого процесу у справі формування здорового способу життя. Здоров'я при цьому розуміється як відсутність психічних, фізичних дефектів, а також повне фізичне, душевне й соціальне благополуччя, розглядається у широкому сенсі, що включає фізіологічний, анатомічний, психічний, психологічний, соціальний та інші аспекти, і виступає однією з найбільш значущих цінностей, що визначає якість життя окремого індивіда та суспільства в цілому. Відповідно, поняття «здоровий спосіб життя» включає всі дії людини, спрямовані на збереження, зміцнення, відновлення здоров'я.

Негативні тенденції в динаміці показників стану та якості здоров'я населення України, вплив негативних чинників, що підривають основи здорового способу життя, поширення практик, що руйнують здоров'я, актуалізують проблематику формування здорового способу життя в сучасному українському суспільстві та вимагають розробки і втілення системи заходів, спрямованих на досягнення поставленої мети.

До важливих напрямів формування здорового способу життя в сучасному українському суспільстві можна віднести створення нормативно-правової, організаційної та матеріальної бази відповідної політики в галузях охорони здоров'я, фізичної культури та спорту, освіти тощо; організацію моніторингу з вивчення проблем здоров'я та здорового способу життя; комплексний вплив на індивідуальну, групову, суспільну свідомість з метою поширення цінностей, знань, навичок щодо здорового способу життя, в першу чергу, через інститути сім'ї, освіти, ЗМІ, фізичної культури та спорту.

Список використаних джерел:

1. Яременко О.О. Ідеологія і основні принципи теорії формування здорового способу життя / О. О. Яременко, Р. Я. Левін // Український соціум. — 2005. — №4. — С. 61–75.
2. Калина М. Тенденції формування здорового способу життя у країнах Європи / М. Калина // Теорія і методика фізичного виховання і спорту. — 2009. — №4. — С. 42–46.
3. Формування здорового способу життя: Навч. посіб. для слухачів курсів підвищення кваліфікації державних службовців

- / О. Яременко, О. Вакуленко, Л. Жаліло, Н. Комарова та ін. [Електронний документ]. — К.: Український інститут соціальних досліджень, 2000. — 232 с. — Режим доступу: <http://www.health.gov.ua/health.nsf/b273bfl73900f702c12565fb002ce0c0/8b72d09d bc248a1fc22569fa003dfb8d?OpenDocument>
4. Вакуленко О. В. Здоровий спосіб життя як соціально-педагогічна умова становлення особистості у підлітковому віці: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.05 / О. В. Вакуленко. — К., 2001. — 20 с.
  5. Лук'янченко М. І. Проблеми формування здорового способу життя: нормативно-правові аспекти / М. І. Лук'янченко // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. — 2011. — №2. — С. 75–77.
  6. Демиденко Э. С. Философское осмысление здоровья человека в техногенном мире / Э. С. Демиденко // Философия здоровья [отв. ред. А. Т. Шаталов]. — М., ИФ РАН, 2001. — С. 175–195.
  7. Кириленко О. Дослідження фізичної активності населення: міжнародний досвід для України / О. Кириленко // Соціальні виміри суспільства. — Випуск 13. — К.: Інститут соціології НАН України, 2010. — С. 401–417.
  8. Марків О. Т. Здоров'я людини як фундаментальна цінність культури / О. Т. Марків // Гілея: Наук. вісник: зб. наук. праць. — К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. — Вип. 27. — С. 176–182
  9. Семигіна Т. В., Політика формування здорового способу життя молоді: український та європейський досвід / Т. В. Семигіна, І. М. Лящук // Гілея: Наук. вісник: зб. наук. праць. — К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. — Вип. 49. — С. С.639–646.
  10. Вакуленко О. В. Взаємозв'язок здорового способу життя та процесу соціалізації особистості [Електронний документ] / О. В. Вакуленко // Український соціум. — 2003. — № 1. — С.123–128. — Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=8&n=50&c=1082>
  11. Марків О. Т. Здоров'я людини як соціальна проблема / О. Т. Марків // Нова парадигма. — Вип. 88. — К., 2009. — С. 71–81.
  12. Лаврова Л. В. Здоровий спосіб життя як предмет філософсько-освітнього аналізу: Автореф. дис.... канд. філософ. наук: 09.00.10 / Л. В. Лаврова. — Одеса, 2011. — 15 с.

13. Успенська В. М. Навчання на засадах розвитку життєвих навичок—ефективний шлях формування здорового способу життя учнів / В. М. Успенська // Педагогічні науки.—2008.— №1.— С. 294–305.
14. Федько О. А. Ціннісна природа здорового способу життя для особистості, нації та держави / О. А. Федько // Стратегічні пріоритети.—2009.— №4.— С. 83–88.
15. Григор'єв В. Здоровий спосіб життя і фізична культура та спорт: філософія трансформаційних зрушень / В. Григор'єв // Теорія і методика фізичного виховання і спорту.—2009.— №3.— С. 87–93.
16. Архангородский З. С. Физическая культура как составляющая часть здорового образа жизни / З. С. Архангородский, Л. Д. Вострокнутов, В. В. Ерёменко, Л. В. Канунова // Слобожанський науково-спортивний вісник.—2010.— № 1.— С. 173–175.
17. Кириленко О. Социологический анализ спортивной активности населения Украины / О. Кириленко // Социология: теория, методы, маркетинг.—2007.— №3.— С. 169–187.
18. Бондар А. С. Сучасні форми організації рекреаційно-оздоровчої роботи з населенням / А. С. Бондар // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту.—2012.— №6.— С. 29–32.

Стаття надійшла до редакції 05.10.2014 р.

Отрешко В. Основные направления формирования здорового образа жизни в Украине

В статье определяются ориентиры государственной политики по вопросам формирования мировоззрения граждан и позитивного общественного мнения относительно здорового образа жизни. Акцентируется внимание на нормативно-правовом обеспечении, которое должно быть подходящей основой политики для формирования здорового образа жизни, а также создание соответствующей материальной базы и организационная поддержка. Важным вопросом является создание условий для организации специального мониторинга и изучения проблем здоровья. Обращается внимание на семью, которая имеет двустороннее влияние на молодого человека, и на образование, средства массовой информации, физическую культуру.

Ключевые слова: образ жизни, здоровья, здоровый образ жизни.

Otreshko V. Main directions of formation healthy lifestyle in Ukraine

The paper defines guidelines of public policy on the formation of citizens' outlook and positive public opinion regarding a healthy lifestyle. Attention is focused on regulatory support, which should be a suitable basis for the policy of formation a healthy lifestyle, as well as the creation of an appropriate material resources and organizational support. An important issue is the creation of conditions for the organization of a special monitoring and study of health problems. Attention is paid to a family which has a bilateral effect on the young man, and on education, media, physical culture.

Keywords: way of life, health, healthy way of life.

УДК 504.3+911.2

Крисаченко В. С.*Доктор філософських наук, професор, завідувач відділу геополітики та глобалістики ННДІУВІ*

КЛАСИЧНА УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИЧНА ДУМКА: НАБУТКИ ДЛЯ СУЧАСНОСТІ

У часи української бездержавності суспільна думка одним з головних пріоритетів визначила пошук шляхів та засобів відновлення соборної незалежної України. Простежується боротьба української еліти за права уярмленої України, виникнення громадських об'єднань, головним завданням яких була кардинальна зміна існуючого ладу, зростання прагнення українського народу стати на боротьбу з чужинцями, на захист прав, вольностей і свобод громадян України. Аналізується діяльність українських партій та політичних об'єднань, скріплених ідеєю про єдину вільну Україну.

Ключові слова: Україна, соборність, українське суспільство, політичні рухи, патріотичний дух, українська еліта, громади, товариства, незалежність.

Кінець XVIII—початок XIX ст. став часом поступової, але невпинної ліквідації ще вцілілих решток політико-державної особливості України та перетворення її в частину адміністративно-територіальної структури Російської імперії.

20 грудня 1753 р. з'явився царський указ про поширення в Гетьманщині єдиного мита Російської держави, а 5 січня 1754 р. — царський указ про скасування в Гетьманщині внутрішніх митних зборів, які поповнювали гетьманський скарб. Так було знищено рештки куцої фінансової незалежності України. 10 листопада 1764 р. царський указ оголосив про ліквідацію Гетьманщини та утворення замість неї суто виконавчої структури — Малоросійської колегії як органу управління Лівобережною Україною на чолі з її президентом П. Румянцевим (діяла до 1786 р.).

Практично одночасно з цим указом, у 1764 р. була утворена Новоросійська губернія, до складу якої ввійшли Нова Сербія, Новослобідський полк, Слов'яно-Сербія, частина земель Миргородського й Полтавського полків, а 28 липня 1765 р. з'явився урядовий указ про

ліквідацію полкового устрою на Слобожанщині й утворення з козацьких 5 гусарських полків; було утворено також Слобідсько-Українську губернію. І територіально-адміністративна реформа, яка в Україні означала «крапку» в її політичній визначеності, невпинно продовжувалась: так, урядовим указом від 14 лютого 1775 р. була утворена Азовська губернія у складі двох провінцій — Азовської та Бахмутської. І, остаточно, 7 листопада 1775 р. було оприлюднено урядовий указ про чинність на Лівобережній Україні «Установления о губерниях», згідно з яким територія Російської держави поділялася на 41 губернію. Старовинний полковий устрій повністю ліквідовувався.

Останньою «кісткою в горлі» для царизму була Запорізька Січ. 4 червня 1775 р. Запорізька Січ царськими військами під командуванням генерала П. Текелі, прямо на Зелені Свята, була зруйнована. Кошового Калнишевського, суддю Головатого та писаря Глобу заарештовано і ув'язнено, сама Січ — пограбована і спалена, а козаки — розсіяні. Через два місяці, 3 серпня, маніфестом Катерини II це беззаконня було узаконено. Прикметно, що в цьому «документі», вільно чи не вільно, царедворці вказали на справжню причину свого вандальського акту: запорожці «розривали залежність від Росії і прагнули створити цілком незалежну область» [16, с. 138]. В адміністративно-територіальному устрої України також відбувалися нові зміни: утворено Харківське (1780), Київське, Чернігівське і Новгород-Сіверське (1781), Катеринославське (1783) намісництва. Царським маніфестом від 2 квітня 1783 р. було оголошено про приєднання до Російської держави Кримського ханства і, натомість, утворення в 1784 р. на його території Таврійської губернії.

Після приєднання до імперії (маніфест від 27 березня 1793 р.) Правобережної України, 13 квітня того ж року з'явився указ про утворення Ізяславської і Брацлавської губерній, а також Кам'янецької області, 17 січня 1796 р. — указ про створення Малоросійської, Новоросійської, Київської, Подільської і Волинської губерній. На початку XIX ст. формування на теренах України нової царської управлінської реальності було практично завершено: указом 27 лютого 1802 р. Малоросійську губернію було поділено на Чернігівську і Полтавську, а указом 8 жовтня 1802 р. Новоросійська губернія трансформувалась у Катеринославську, Таврійську і Миколаївську.

Таким чином, Україна як державно-політична реальність на початок XIX ст. повністю припинила своє існування. Настав тривалий, тяглістю понад століття, період бездержав'я.

Цілком закономірною стала та обставина, що в умовах бездержав'я українське суспільство смисложиттєвими безперечними пріоритетами свого розвитку обрало дві взаємопов'язані системи цінностей: з одного боку, якомога повніше збереження і відтворення свого самобутнього традиційного способу життя, діяння і думання, з іншого— постійно наростаюча за своєю глибиною та обширами духовно-практична і теоретична думка щодо визволення України з-під іноземного ярма та створення власної незалежної демократичної держави, з доведенням її до здійснення практичними діями.

В контексті політичної тяглості, серед пріоритетів першого роду показовими є постійні і невпинні спроби облаштувати повсякденний лад української спільноти за давніми звичаями, в т. ч. з управлінськими та судово-правовими особливостями. Наведемо показові приклади цього чину.

Після зруйнування Січі, боєздатне запорозьке товариство опинилось за Дунаєм. Однак, царські кола, розуміючи, що без цієї військової потуги південні обшири імперії буде важко задовольнити, всіляко намагались повернути запорожців до своїх обіймів. Тому 22 січня 1788 р. з'явився царський указ про формування з колишніх запорожців Чорноморського козацького війська у межиріччі Буга і Дністра. А в 1792 р. розпочалось масове переселення цього війська на Кубань.

Але там, попри всі царські потуги, створювалась і відтворювалась питома Україна. Цим питанням у свій час зацікавилися знатні запорожці—есаул Барилко і хорунжий Кияшко, які у 1865 р. склали вельми цікавий документ (на основі оригінальних актів і постанов 1796—1816 рр. з Чорноморського козачого архіву) під назвою «Про час поселення колишнього Чорноморського козачого війська на місця, які вони нині займають і про зміни, які відбувалися у військовому та цивільному управлінні».

Стародавні акти переконливо засвідчили: саме переселення відбувалося організованим чином, а розселення відбувалось за зразком структури Запорозького війська, по 40 куренях (станіцях), зокрема: Катеринославському, Кисляківському, Іванівському, Канеловському, Сергіївському, Динському, Крилівському, Канівському, Батуринському, Поповичівському, Васюринському, Низамаємовському, Ірклієвському, Щербинівському, Татарівському, Шкуринському, Коренівському, Рогівському, Корсунському, Кальніболотському, Уманському, Дерев'янківському, Переяславському, Полтавському, Мишастівському, Мінському, Тимошівському, Величківському, Леушківському,

Пластуновському, Дядьківському, Брюховецькому, Медведівському, Платнировському, Кущівському, Березанському та Пашківському. Інша ж «частина козаків поселена на границі, при кордонах», що засвідчувало усвідомлення козацтвом своєї геополітичної окремішності.

Так само, за національними принципами та нормами визначалися права і обов'язки запорозько-кубанського люду. У «Порядку загальної користі», ухваленому 1 січня 1794 р. кошовим отаманом з військовою старшиною, полковниками, бунчуковими товаришами та курінними отаманами, визначалось: «Окружні правління повинні піклуватися про започаткування мешканцями хліборобства, млинів, лісів, садів, виноградників, скотарства, риболовецьких устроїв, купецтва та інших мистецтв, для сприяння людському добробуту. А ліси що є і плодучі дерева щоб зберігати від спустошення вирубкою, худобою та пожежею, в цілості на загальну військову користь. Так само поміж людьми постаючі сварки та бійки прилюдно розбирати, ображених захищати, з наданням справедливої втіхи; лютих вгамовувати, лихих виправляти, сиріт та вдів захищати і у всьому їм допомагати; ледачих примушувати до працелюбства; для поширення сімейного життя нежонатих до одруження спонукувати, супротивних владі та непошануючих старійшин, за мірою злочину, штрафувати, а вчинивших важкий злочин для законного суду присилати до військового управління...» [5, с. 51–56].

Таким чином, генетична пам'ять, менталітет і дух козацтва, його звичаєве право намагалися пробитися і утвердитися крізь будь-які пута: чи то польські, чи турецько-татарські, чи московські...

Власну ідентичність і самодостатність, права і вольності українці намагалися зберегти і на законодавчому рівні. Саме під тиском української військово-політичної, церковної та інтелектуальної еліти, центральна влада вимушена була робити (чи робити вигляд що робила) спроби кодифікувати українське право в імперському правовому полі. З цією метою працювали Комісії для укладання проекту нового укладу 1728–1743, 1767, 1796 років. На початку XIX ст. указом Александра I була створена чергова Комісія, пропозиції якої, як і слід було очікувати, надовго загубилися в архівних хащах. І лише в 1993 р. зусиллями українських вчених-правників їх було оприлюднено [18].

Навіть у такому куцою вигляді права українців зводилися лише до прав цивільних: власності, промислу, спадщини, куплі-продажу та ін. Інакше кажучи, ніякої мови про громадянські свободи, права людини, політичні проблеми тощо не могло і бути. Але, навіть і ці регіональні особливості були настільки відмінними від загальноімперських реалій

з тотальним безправ'ям простої людини, що вони сприймалися владою як чужорідне тіло у своєму організмі.

Імперська практика ставлення до українців скрізь і повсякчас ігнорувала національне правочинство. Наприклад, у 1831 р. на Лівобережній Україні було скасовано дію Магдебурзького права, а в 1841 р. там само заборонено використовувати норми Литовського статуту; у 40-х рр. на Правобережній Україні центральна влада масово (число до 64 тис.) викреслила із дворянських реєстрів шляхетські українські роди, принижуючи українських людей навіть і на цьому рівні. Та подібні кроки царизму як на Лівобережній, так і Правобережній Україні, на думку Д. Дорошенка і Н. Полонської-Василенко, мали супротивний і дуже корисний для української справи, ефект: «Тоді серед старшини почався рух: почали розшукувати літописи, хроніки, договори, всякого роду акти, які доводили право на дворянство. Не зважаючи на практичну мету, ця праця принесла велику користь українській культурі, викликала інтерес до минулого, збудила почуття національної гідності» [16, с. 390].

Провісником нової хвилі політичних намірів уярмленої України стала т. зв. «місія Капніста» наприкінці XVIII ст. до європейських володарів щодо обговорення її майбуття.

Василь Васильович Капніст (бл. 1756–1823 рр.)—поет, публіцист, громадський діяч, спадкоємець старовинного шляхетського роду Дуніних-Борковських та італійських графів грецького походження. Палкий оборонець прав та вольностей України. У відповідь на скасування решток української автономії царським урядом, Капніст пише поему «Ода на рабство» (1782). У 1788 р. опрацював проект відновлення полкового устрою України, який був властями проігнорований. У пошуках союзників Василь Капніст вирушає у 1791 р. в Прусію, щоб прихилити її зверхників до українських справ. Намір був переговорити з канцлером Евальдом-Фрідріхом Герцбергом або ж, навіть, з королем Фрідріхом-Вільгельмом II. Про це свідчить доповідна записка канцлера до короля, яка просвітлює обставини та мету місії Капніста. Дворянин з «Російської України», за словами канцлера, «твердить, що [його] післали мешканці цієї країни, що доведені до крайнього відчаю тиранією, яку російський уряд, а саме князь Потьомкін, здійснювали над ними, та що він хотів би знати, чи на випадок війни вони зможуть сподіватися на протекцію Вашої Величності—в такому випадку вони спробують скинути російське ярмо» [2, с. 220] [підкр. — В. К.].

Зі змісту листа вельможі до короля зрозуміло, що посланець—не одинак, а представник певної спільноти—української еліти і пред-

ставляє їхню позицію, і яка при повстанні здатна виставити, практично водночас, збройну силу десь в 30 тис. козаків. Для канцлера, після перемовин, поза всяким сумнівом, серйозність намірів і української шляхти, і козацького народу покласти край чужоземному пануванню. Єдине, в чому канцлер застерігає свого короля, так це те, чи не може бути візит посла провокацією російського двору, тобто що він є емісаром, підсланим «для зондування тут ґрунту»; «хоча по ньому цього не видно» — закінчує свого листа канцлер.

Практично одночасно із місією В. Капніста до Берліна, зі своїми політичними вимогами українська еліта зверталася і до петербурзької влади. Попри зрозумілі вірнопідданські ноти українського дворянства, не можна не помітити глибокий внутрішній супротив імперському гніту. Принаймні, саме таке враження складає «Записка о нуждах малоросійського дворянства», ухвалена шляхетським зібранням Чернігівщини 14 серпня 1801 р. для подання імператору Александру Павловичу (Александру I).

Лейтмотивом «Записки» є прохання не відмінити в Україні дію Литовського статуту, як основи судочинства та місцевого самоврядування. Мова, зокрема, йде про вибраність посадових осіб на всіх рівнях губернського управління, про пільгові подання та митні збори, повноваження земських повітових судів тощо. До речі, чернігівчани нагадали спадкоємцю трону, що його бабуся імператриця Єлизавета II, «височайшим указом 1786 года апреля 23 дня изданном, соблаговолила в Малой России в губернском городе Чернигове назначить быть университету и на создание того денег...» І виборна рада продовжує далі: «но сим высочайшим и нам и нашему юношеству благотворением доселе осчастливлены» [4, с. 341], тобто ніяких грошей виділено не було. Чи варто говорити про те, що й інші прохання українців та царські обіцянки-цяцянки, як завжди, погрузли в столичному болоті.

Того ж 1801 року, на зборах дворянства Роменського повіту, низку доленосних питань для України порушив відомий громадський діяч В. Г. Полетика. До цієї ж теми він неодноразово повертався і в своїх наступних виступах на різних зібраннях, а також в своїх теоретичних роздумах.

Василь Григорович Полетика (1765–1845 рр.), син відомого громадсько-політичного діяча, українського автономіста Григорія Андрійовича Полетика (1725–1784 рр.), продовжив справу свого батька як захисника прав і свобод України, збирача історичних документів

та стародруків. Син і батько Полетики вважаються одними з можливих авторів «Історії Русів».

В. Полетика обіймав низку виборних та управлінських посад, був предводителем дворянства Роменського краю, брав активну участь в громадськомужиттїкраю. Алевцентрійогопомислів—рідна Україна, їминуле та майбутнє. Одним із найзначніших трактатів В. Полетики—«Записка про початок, походження та гідність Малоросійського дворянства», що була видрукована в 1893 р. в «Киевской старине».

В. Полетика стоїть на тому, що власному дворянству Росія ще залишила деякі права, але «права, вольності і свободи малоросійського народу повністю відібрані» [15, с. 243]. Імперські закони не наші, вони супротивні законам України, не справедливі щодо її громадян, міркує політик. Доповідач постійно веде мову про славне минуле України, діяння її вождів, народні звичаги, цілісність і соборність країни, нагадує про 360 тис. козацького війська—непереможну міць України. І знову Г. Полетика нарікає на невиконання імперською владою обіцянок відкрити в Україні університети та військові школи, бідкається про занепад в краї загалом.

Для самого патріота немає ніякого сумніву в тому, що загальна, всебічна і вища освіта повинна бути, і повинна вона бути національно орієнтованою. У своїй промові на дворянських зборах в Полтаві 19 грудня 1802 року, закликаючи владу і громадськість відкрити новий навчальний заклад європейського типу, він виголошує: «Я сподіваюсь, що добродійний Уряд дозволить нам на будинку, створеному для цього училища, власними руками написати: школа ВІТЧИЗНИ [підкреслено і наголошено В. Г. Полетикою], і що в ній нічого пропущено не буде для вдосконалення виховання.—Діти наші будуть, під нашим наглядом, зростати і вдосконалюватись в науках і благочесті.—У вчителях своїх знайдуть вони для себе просвітителів, а в нас самих приклади всіх патріотичних чеснот» [15, с. 248].

Із самого початку XIX ст. практично на теренах всієї України, як в межах Австрійської, так і Російської імперій, почали виникати різноманітні громадські об'єднання, котрі серед головних своїх завдань ставили питання і політичної трансформації, навіть кардинальної зміни існуючого ладу. З огляду на тотальність імперської наруги над поневоленими народами, такі товариства мали як загальногромадянський, так і етнонаціональний характер. Втім, в товариствах обох напрямків неодмінною складовою було і залишалось «українське питання». З часом, однак, дедалі організованими та авторитетними ставали власне україн-

ські об'єднання, з осередковим напрямком своєї діяльності на здобуття державної незалежності.

Так, у 1814 р. в Одесі грецькими патріотами засновується визвольна організація «Філіка Етерія», в 1815 р. в Перемишлі засновується перше українське просвітницьке товариство, а 9 лютого 1816 р. — в Петербурзі створюється «Союз спасения» — перша таємна організація дворянських революціонерів. На той час знаковою стала подія 1818 р. на колишній Гетьманщині: видання у Харкові «Українського вестника», де друкувалися твори відомих просвітителів і вчених — В. М. Каразіна, І. І. Срезневського, П. М. Любавського та ін. В тому ж році в Петербурзі розпочинає свою діяльність «Союз благоденствия» — таємного дворянського революційного товариства.

На початку 20-х рр. зібрання російських офіцерів оформилися в Північне товариство декабристів в Петербурзі. Аналогічно, на території України виникло Південне товариство декабристів; у складі якого було створено Тульчинську управу на чолі з П. У. Пестелем, Кам'янську управу (керівники — В. Л. Давидов, С. Г. Волконський), Васильківську управу (керівники — С. І. Муравйов-Апостол, М. П. Бестужев-Рюмін). Щорічні наради протягом 1822–25 рр. відбувалися у Києві.

Північне товариство, за конституційним проектом Нікіти Муравйова, обстоювало принципи облаштування Росії як конституційної монархії і федеративної держави. Росія ділилася на 14 держав та 2 області, а серед них передбачалось створити чорноморську державу з центром у Києві (3,465 млн. чол.) й «Української держави» з центром у Харкові (3,5 млн. чол.). Ці дві держави мали право вирішувати всі проблеми свого внутрішнього життя та управління, за винятком чеканки монет, міжнародних відносин та воєнних дій: «Федерація Муравйова за досконального вивчення її проекту по суті означала унітарну державу без надання дійсної самостійності державам, цілком залежним від центральної влади».

Свій варіант майбутньої конституції Росії запропонував також фактичний голова Південного товариства П. У. Пестель. І хоча серед його членів було багато офіцерів-українців та місцевих поміщиків, майбутня держава бачилась виключно єдиною і неподільною, без будь-яких натяків на федералізм та права народів. Загарбані Закавказзя, Україна, Бессарабія та ін. були необхідними з господарчих або стратегічних міркувань. Для російського ж народу передбачалась рівність громадян перед законом, ліквідація кріпацтва тощо.

Таким чином, у прогресивних мріях суспільного поступу декабристів Україна була гідна лише згадки як матеріал для розвитку Росії.

Нові політичні ідеї нерідко обговорювались в різноманітних гуртках, клубах та ложах напівмасонського та масонського спрямування в Києві, Чернігові, Харкові та інших містах. Так, наприклад, в 1823 р. дворянами із Слобідської України, братами Петром та Андрієм Борисовими разом з волинянином Юліаном Люблінським було засновано «Товариство З'єднаних Слов'ян». Його учасники пропагували (програмні документи — «Правила», «Клятвення обіцянка») створення вільного союзу слов'янських народів: Росії, Польщі, Богемії, Моравії, Сербії, Молдавії, Волощини, Далмації, Кроації, Угорщини і Трансильванії, увільнення від абсолютистської влади, подолання національного антагонізму між деякими слов'янськими народами, широка політична автономія їхніх держав [1, с. 297–298]. Україна як майбутній член федерації у планах товариства не згадувалась.

В 20-х роках XIX ст. з полтавських інтелектуальних зібрань викристалізувалось таємне політичне товариство під головуванням повітового маршала дворянства Василя Лукашевича, який склав його програмний документ «Катехізис автономіста». Організація дотримувалась виразно автономістсько-сепаратистських тенденцій, а до катехізичного для цього гуртка запитання «Де сходить Сонце?» відповідь була лише одна: в «Чигирині», тобто гетьманській столиці України [1, с. 298]. Головним своїм завданням українські патріоти бачили відрив України від Росії і створення її федерації з Польщею! Вельми близькими до полтавських патріотів позиціями керувались також члени таємного демократичного гуртка в Гімназії вищих наук, який діяв у 1827–30 рр. в Ніжині.

Геній Івана Котляревського (1768–1838), який своєю «Енеїдою» повернув кожному українцю гідність та гордість за самого себе, велична когорта його сучасників та подвижників: Кость Пузина (1790–1850), Михайло Макаровський (1783–1846), Остап Рудиковський (1784–1854), Павло Білецький-Носенко (1774–1856), Олександр Корсун (1818–1891), Кость Димитрашко (1814–1886), Василь Гоголь (1777–1825) і ще велика спільнота інших творців нової української культури, на весь світ возвеличили живу українську мову, неповторність українського життя і самодостатність української людини. Подібну же долю більшість українських істориків, політологів, філософів відводять уславленій «Історії Русів», але вже в царині історико-політичній.

«Історія Русів» — блискучий політичний трактат — зауважує Н. Полонська-Василенко [16, с. 391]. «Історія Русів» — це найвизначніший

твір української національно-політичної думки» — наголошує Валерій Шевчук [20, с. 15]. «Історія Русів» істотно вплинула на подальшу гуманітарну науку, навіть на формування нових світоглядних цінностей. Мова йде, зокрема, про О. Бодяньського, О. Пушкіна, М. Гоголя, Т. Шевченка, А. Метлиневського, М. Костомарова, П. Куліша, М. Драгоманова, М. Чайковського, В. Барвінського і ще багато інших знаних постатей і пересічних громадян. Очевидно, слід погодитися з думкою Валерія Шевчука, причина цього полягає в тому, що «основна засада твору — натуральне, моральне та історичне право кожного народу на самостійний державно-політичний розвиток, а боротьба українського народу за визволення — головний зміст книги» [20, с. 18].

До сих пір достеменно не відомо, хто саме є автором «Історії Русів». Коли в 1828 р. члени Стародубського суду Лайкевич та Гамалія описували в містечку Гриневі на Чернігівщині бібліотеку племінниці Олександра Безбородька, вони знайшли невідомий рукопис, який показали знаним людям. І відразу з нього почали робити і поширювати списки, що свідчило про неабиякий інтерес до твору, аж поки Осип Бодяньський не оприлюднив її друком в 1846р. в Москві спочатку в «Чтениях Общества Истории и Древностей Российских», а потім і окремою книгою.

Серед ймовірних авторів «Історії Русів» називають відомих знавців старовини Г. Кониського, батька і сина Полетиків, А. Худорбу, О. Безбородька, М. Репніна та ін. Істина, очевидно, полягає в тому, що знайдений в бібліотеці текст є кінцевим варіантом тривалої праці не одного, а декількох дослідників, однодумців за поглядами та політичними орієнтаціями, знавцями джерельної та епістолярної спадщини, глибоко ерудованими в класичній та сучасній літературі, патріотами України. Принаймні, та обставина, що в передмові до самої «Історії Русів» згадано імена Георгія Кониського та Григорія Полетики як авторів твору, робить ідею одноосібного авторства не такою вже й безсумнівною.

«Історія Русів» подає історію України від найдавніших часів до сучасності, критично спираючись на існуючі джерела та історичні версії різних авторів. Для автора, Русь — це Україна, тому події в ній — то і є власне українська історія. І надалі всі зусилля українського народу були спрямовані на боротьбу проти чужинців, на оборону власної Вітчизни, на захист прав, вольностей і свобод її громадян. Тим-то автор «Історії Русів», на що звернув увагу ще М. Драгоманов, виступає не лише як український патріот-незалежник, а й як оборонець прав конкретної людини.

Перша половина XIX ст., таким чином, явила собою цілу палітру поглядів та проєктів щодо шляхів розвитку України. Настання доби бездержавності, з одного боку, і включення України в структуру Російської імперії, з іншого, викликало великий розумовий розбрат і спонукало робити особистий вибір. В таких умовах поставили найрізноманітніші варіанти, включно з полярно протилежними: від закликів покласти всі сили, навіть життя задля України, до ідеї примирення з новим політичними реаліями і лаштувати своє життя згідно накладених Росією норм і правил.

Напрочуд глибоко і чітко вирізнив головні напрямки розвитку української національно-політичної думки у першій половині XIX ст. блискучий мислитель Юліан Охримович, безжалісно страчений більшовиками у свої 29 літ.

Ю. Охримович народився в 1893 р. в Стрию. Навчався в гімназіях Львова та Коломиї, а з 1911 р. — на філософському факультеті Львівського університету, брав активну участь в діяльності Українського Студентського Союзу. Початок війни 1914 р. застав у своєї рідні на Наддніпрянщині, в 1915 і 1916 рр. переховувався в Мелітополі і Криму. Саме там, для нелегальних студентських громад у Києві та Москві він пише «Нарис розвитку» української національно-політичної думки в XIX ст», перша частина якого з'явилася друком в 1918 р. накладом видавництва «Серп і Молот». Планувалася також друга і третя частини книги, та їхня доля невідома. Брав активну участь у визвольних змаганнях 1917–18 рр., в 1919–21 рр. був учителем жіночої школи в Мелітополі, яка його стараннями українізувалась. Як сповістили його приятелі, «Наш Юльчик ще 10.X. 1921 «отправлен» на той світ...» [19, с. XII]. Сама передмова Ф. Федорціва була написана 19 лютого 1922 р.

Ю. Охримович виділив чотири головні напрямки української національно-політичної думки I-ї пол. XIX ст. [14, с. 17–18]:

1) Першу течію силами людей, які відреклися від всього українського; їх ідеологія — «це московський націоналізм, рабська погорда до всього українського, особливо до політичного українства. Вони являються продуктом денационалізації і взагалі панування одної нації над другою». І донині такі перевертні є напрочуд помітною силою, докладаючи до своєї лютої ненависті до всього українського ще змогу завдяки своєму становищу впливати на перебіг суспільно-політичних процесів.

2) «Другий напрямок» творили Українці-декабристи, що в ім'я загально-державного поступу нехтували рідним народом і його національними інтересами уярмлених народів є надуманою, псевдопро-

блемою: вони ж бо повністю перейняті загальноросійським прогресом. Українська справа для них не просто зайва, але й шкідлива, оскільки заважає їхнім благородним «начинанням».

3) До третьої течії належали піонери українського літературного відродження. Вони знову були духовними батьками «українофільства», що створило українську літературу, а почасти й науку, але все стояло осторонь політики, намагаючись всіма силами доказати, що українство це чисто культурний рух». Відтак, Ю. Охримович, з огляду на величезну будительну роботу таких діячів, вказує на їхню націє творчу роботу, підводячи українців з колін і виводячи їх із задвірків на широкі шляхи історії. Роль духовного чинника як вирішальної онтологічної підстави національно-визвольного руху анітрохи не змінилася і донині.

4) Четвертий напрямок і є, за суттю своєю, визначальним для українського державотворення, а його духовні батьки — гурток Лукашевича та сподвижники ідеї, подальші знакові віхи — Кирило-Мефодіївське братство, Т. Шевченко, М. Драгоманов, галицька радикальна та українська революційна партія. Цей напрямок»подає руку сучасному українському автономізму й самостійництву».

Мудрість мислителя дозволила виокремити дійсно весь спектр політичних течій, і є унікальною в тому, що до політичних напрямків він зарахував не тільки течії національно-визвольного гатунку, але й ворожі, супротивні їм, антиукраїнські. Без врахування цього чинника не можна до кінця зрозуміти труднощі і перепони, які доводиться долати свідомому українству у досягнення визначеної мети і в наш час.

Своєрідною концентрацією інтелектуальних зусиль патріотичної української еліти Києва, котра мріяла про незалежність України, була діяльність Кирило-Мефодіївського товариства чи, як його іменували в поліційних паперах 1847 р. — Українсько-Слов'янського товариства.

Початки організації та концептуальної діяльності Товариства відносяться до весни 1846 р., коли в спілкуванні між собою М. Гулака, В. Білозерського, П. Куліша, О. Марковича, М. Костомарова зароджується ідея створення товариства, яке б ставило собі за мету об'єднання слов'янських народів у федерацію на принципах рівності націй та ліквідації кріпосництва. У квітні до товариства приєднується Т. Шевченко, який щойно приїхав до Києва з Петербургу.

На той час М. Костомаров був обраний (28 травня) професором російської історії Київського університету, і переважно на його долю випала розробка ідеології та програмних завдань товариства. Народився він 16 травня 1817 р. у селі Юрасівка на Вороніжчині, навчався

в Харківському університеті, де спілкувався з І. Срезневським, П. Гулак-Артемівським, А. Метлинським та іншими діячами української культури. Саме в цей час у нього сформувались світоглядні принципи, котрі він втілював в програмних документах товариства, і вірним яким він залишився аж до своєї смерті 19 квітня 1884 року в Петербурзі.

До київської професури, М. Костомаров встиг попрацювати викладачем гімназії і пансіонів Рівного та Києва, вивчав причини та характер унії, особливості народної поезії, написав драму «Сава Чалий» (1832) і трагедію «Переяславська ніч» (1841), активно виступав як критик та оглядач літературного процесу в Україні («Обзор сочинений писанных на малорусском языке» (1842)) та ін. Тому його шлях до Товариства був цілком закономірним.

Статут самого Товариства склав Василь Білозерський (1825–1899рр.). У Статуті йдеться про слов'янську єдність незалежно від релігійних переконань, самодостатність кожного з народів федерації, примирення між ними розбіжностей, керування євангельськими правилами любові, смирення і терпіння. В ньому ж формулюється українська національна ідея, котра витікає з традиційного українського волелюбства. Логіка викладу полягала в тому, що Україна «не знала ні царя, ні пана», бо вони, існуючі, були чужими, тобто неукраїнцями: «справжній українець не любить ні царя, ні пана і знає одного Бога [7, с. 258]. Саме в цьому полягає особливість української місії в світі, оскільки народ спілкувався з Богом без посередників, а а тому пани-царі йому не потрібні, маємо, таким чином, своєрідний переспів давньої ідеї про богообраність одного з народів.

Головні програмні ідеї та принципи Товариства розробив М. Костомаров. Це, насамперед, «Книги битія українського народу» та дві відозви: «Брати Українці» і «Брати великоросіяни і поляки». «Книги»—це своєрідний «Закон Божий» для українського народу; вони написані як наслідування смислового ряду, ритміки та призначення Святого письма і забарвлені у народний стиль. В «Книгах» осередковою складовою є історія і історіософія українського народу, призначення—формулювання цілей та завдань Товариства, кінцева мета—незалежність України.

М. Костомаров в афористичному стилі викладає засадничі положення Товариства: федералізм, терпимість, рівність між народами, подолання перепон на шляху до людського щастя. Так, усіх слов'ян гнітять—констатує автор,—але це робить сила, ворожа для них, не їхньої природи. М. Костомаров алегорично називає пригноблювачів «німці», але це не

етнонім — а позначення верхівки імперської влади, яка і в Росії є за своїм етнічним походженням чужоземною. І панує «деспот кат» над народами слав'янськими, калічить добру їхню натуру. І саме у вивільненні слав'ян і полягає месіанське призначення українського народу:

«103. Бо голос України не затих. І встане Україна з своєї могили і знову озоветься до всіх братів своїх Слав'ян, і почують крик її, і встане Слав'янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сиятельство, ні превосходительство, ні пана, ні боярина, ні крепака, ні холопа — ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні в Хорвутан, ні у Сербів, ні у Болгар...

104. Тоді скажуть всі язики, показуючи на те місце, де на карті буде намальована Україна: «От камень, него же на берегоша зиждущі, той бисть во главу угла» [8, с. 268].

Зрозуміло, що це була романтична мрія пригноблених людей. Своїми душевними поривами вони хотіли змінити світ, не шкодуючи самих себе, а жорстока реальність жорстоко покарала їх: суди, заслання, відлучення від роботи тощо. Втім, серед самих мекфодіївців було тверде розуміння шляхів досягнення мети. «Ясно, зрештою, — зауважував В. Білозерський, — що окреме її [України] існування неможливе; вона буде знаходитися між кількома вогнями, її будуть тіснити і вона може мати гіркішу долю, ніж мали поляки» [7, с. 269]. І, на жаль, до сих пір українці не можуть розв'язати цю проблему повністю.

Ідеї кирило-мекфодіївців не були спонтанним, випадковим явищем в суспільній думці. Після карного вироку влади члени товариства не здалися, а продовжували жити і творити згідно до своїх переконань. Безперечно, в ідейно-світоглядній правильності обраного українськими патріотами погляду на майбутнє слав'ян переконливо засвідчили події, відомі як «весна народів» у Європі, зокрема революція 1848–49 рр. у Габсбурзькій імперії. Вагомими стали наслідки у здобутті її українським населенням громадянських та національних свобод: у березні 1848 угорський сейм відмінює кріпосне право в Закарпатті, а в квітні-травні того ж року — кріпосне право було ліквідоване у всій імперії, зокрема і в Східній Галичині. У червні 1848 р. у Празі збирається Слов'янський конгрес, скликаний з метою досягти слов'янської єдності у боротьбі за національну незалежність. Фактично, мова йшла про практичне втілення програмних завдань та мрій, які бавили перед собою і члени розгромленого Кирило-мекфодіївського товариства.

«Весна народів» вдихнула політичну свіжість і в західно-українські землі. 23 квітня 1848 р. у Львові українська шляхта організовує свій

об'єднаний орган «Руський собор», а 2 квітня виникає перша українська організація—Головна руська рада, виходить (15 травня) перший номер української газети «Зоря галицька». Для Європи загалом і для України зокрема (нехай і не всієї, а лише у Львові і Новому П'ємонті) настали нові часи. І заскоружла система влади в російській імперії також мусила реагувати на ці неприємні для неї обставини.

Вже в 1855 р. Александр II дарував амністію більшості членам Товариства. У кінці 1857 р. повертається звільнений із заслання Тарас Шевченко. В Петербурзі знову зібралися члени Товариства: П. Куліш, М. Костомаров, В. Білозерський, Т. Шевченко, які продовжили свою творчу і політичну діяльність. Волею долі, таким чином, імперська столиця стала «духовним осередком» українського національного руху» [16, с. 310]. По суті справи, мова йде про новий етап боротьби за національне визволення, створення ефективної ідеології досягнення мети, і чи не найприкметнішу роль в цьому відіграв визначний громадський діяч, письменник, історик, перекладач і видавець Пантелеймон Куліш.

Пантелеймон Олександрович (Панько Омелькович) Куліш народився 7 серпня 1819 р. у містечку Вороніж на Глухівщині у заможній козацькій родині, навчався в Київському університеті, як член Кирило-Мефодіївського товариства у вересні 1847 р. був засланий на три роки в Тульську губернію без права писати. Активно займався науковою та літературною працею в Петербурзі, Варшаві, Відні. Оселившись на власному хуторі Мотронівка на Чернігівщині, багато працював також над перекладами та літературною творчістю.

Творча і наукова спадщина П. Куліша—величезна; недарма ж Іван Франко у плеяді українських корифеїв вважав його «першорядною зіркою». Ось лише деякі віхи його творчості. Мандруючи в молоді роки Україною, Куліш, пише поему «Україна» (1840) та історичний роман «Михайло Чернишенко или Малороссия восемьдесят лет назад» (1843), роман «Чорна рада. Хроніка 1863 року» (перша редакція 1845–46 рр., окремі видання українською і російською мовою 1857р.), збирає і видає збірку «Украинские народные предания» (1847). В Петербурзі друкує глави з фундаментальної праці «Опыт биографии Николая Васильевича Гоголя» (1852–54), енциклопедичні «Записки о Южной Руси» в двох томах (1856) (третій том вийшов у 1876 р. у Москві). Вже в цьому виданні було застосовано розроблений П. Кулішем український правопис, який докладно було розтлумачено у «Граматиці» (1857) письменника—одному з перших українських букварів та читанок. Пізніше видає тритомне дослідження «История воссоединения Руси»

(1873–74). За станом здоров'я повернувшись в Мотронівку, пише низку соціально-філософських праць, зокрема «Хуторская философия и удаленная от света поэзия» (1879), брошуру «Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 року», тритомну історичну працю «Отпадение Малороссии от Польши» (1888–90). П. Куліш творить оригінальну лірику, поеми і драми, постійно виступає з літературно-критичними статтями. Митець перекладає і переспівує знаних європейських поетів—Й. В. Гете, Ф. Шіллера, Дж. Байрона та ін. Поза сумнівом, осібно стоїть його титанічна праця над перекладом Святого Письма, який після численних життєвських негараздів, було таки зроблено. Так, завдяки Пантелеймону Кулішу і віденському українцю Івану Пулюю, український народ отримав перший науковий, літературно досконалий, на сучасній українській мові, переклад Біблії.

Друга половина 50-х-60-х років наскрізь просякнута організаційною та творчою роботою соціально-політичного спрямування, консолідацією українських творчих сил. У 1860 р. в Петербурзі він видає український альманах «Хата». Спільними зусиллями з Т. Шевченком, В. Білозерським і М. Костомаровим вдалося організувати журнал «Основа» (1861–62). Обидва видання стали могутнім українським (за мовою, проблематикою, орієнтаціями) світлом у промозглому світі імперської столиці.

Для Куліша Україна, так само як і для Тараса Шевченка,—святе сакральне начало, об'єкт безмежної любові і, водночас, страждань за її негаразди. Програмний вірш письменника так і зветься «Святиня», «Годі, браття, сумувати! Ще не вмерла наша Мати!»—звертається до сущих поет. І переконаний, що її чекає краща доля, бо не було в світі людей, завзятіших і славніших від козаків, що народ, який має таке героїчне минуле, не може не мати ще кращого майбутнього.

Свої патріотичні позиції П. Куліш обґрунтовує науковими дослідженнями—історичними, політичними, філософськими. Мова йде, зокрема, про цикл світоглядно-філософських нарисів «Листи з хутора», вперше опублікованих в «Основі» 1861 р. В них досліджуються цінності традиційного українського устрою життя і його деформація прийшлою (міською, за Кулішем) чужоземною культурою. У своїх роздумах автор сягає осмислення цілісності цивілізаційного процесу, умов та обставин гармонії людини із власним довкіллям. «Цивілізація, кажуть, веде чоловіка до всякого щастя... —розмірковує П. Куліш.—А як же ні?... Що тоді робити панове? Де тоді візьмете людей, світлих душею і міцних здоров'ям, щоб іншим робом зопсовану по всій землі жизнь поправити?... Так покиньте ж хоч нас, будьте ласкаві, по хуторах про запас:

може, ми вашим правнукам згодимося. Пишіть собі там і друкуйте що хоча. Може, воно й добре кому слухати, тільки не нам. У нас, панове, наука своя, тисячолітня: вона навчила нас більше слухати праведного слова Божого, аніж лукавої панської мови. Коли б ви так учили, як учив Христос, то ми б вас послухали одразу, а то ви учите не Богові, а мамоні служити; золотому ідолу розумною головою кланяєтесь, думаючи, що пішли ще дальш самої Євангелії... «Просвітились», як той мовляв» [12, с. 250].

Експлікуючи погляди П. Куліша на сучасну політологію, не без здивування знаходимо паралелі з однією з найбільш популярних нині глобалістичних доктрин, а саме, концепцією «зіткнення цивілізацій» С. Хантінгтона. У свій час, таким чином, П. Куліш міркував над тим, як уберегти одну (незахищену) цивілізацію від агресивних намірів іншої.

Ще в 1843 р. П. Куліш звернувся до земляків із зверненням: «Україна». Вже в цій відозві проглядаються ідеї месіанства українського народу, його славної минувшини від княжих часів і до Хмельниччини, і вже тут звучить тема, розгорнута пізніше в «Листах з хутора»: «Не було в світі люду [одважнішого] завзятішого й славнішого од греків і козаків: нема ж ні у кого й пісень [луччих] кращих, як у греків та в козаків» [11, с. 333]. В тому ж році створена і «Книга о ділах народу українського і славного війська козацького запорозького», в якій проголошено віру у прихід в Україну віщого пророка, коли «все оживе, все стрепенеться, відчує Україна свої питомі сили, і оновиться, як орля, юність її» [10, с. 337].

Поза сумнівом, дослідники розрізняють величезне пасіонарне значення поглядів і практичної роботи П. Куліша для політичної української думки, з одного боку, і певну ефемерність, романтизм його мрій про майбутнє — з іншого, не випадково М. Попович зазначав, що «у філософії П. Куліша помітні витoki пізнішого українського консерватизму, і саме тому український національний рух не міг прийняти в той час Кулішової ідеології» [17, с. 475].

Цю функцію з успіхом виконало постаюче громадянство і, особливо, її духовний лідер М. Драгоманов.

Громади є явищем загальнонаціональним, їхнє виникнення і діяльність розгорнулася наприкінці 50-х — на початку 60-х рр., і активно продовжувалась в наступні десятиліття як в Україні, так і за її межами. Певним аналогом українському громадянству було російське народництво, однак останнє мало переважно соціальний характер, тоді як український рух основну увагу звертав на національно-державницькі

та культурно-освітні проблеми, не полишаючи, звичайно, і питання соціального розвитку. Основними центрами громадівського руху стали Петербург і Київ.

Петербурзька Громада, крім кола засновників журналу «Основа», В. Білозерського, М. Костомарова, П. Куліша та Т. Шевченка, своїми активними учасниками мала видавця Д. Каменецького, письменника М. Стороженка, історика О. Лазаревського, правника О. Кістяківського та інших вимушених емігрантів з України. Коло її завдань було якнайширшим: безпосереднє спілкування між собою закинутих далеко за межі Батьківщини людей, обмін думками про збереження і розвиток української культури, пошук шляхів консолідації патріотичних сил та досягнення кращого майбутнього України. Не в останню чергу, саме завдяки зусиллям громадівців, культурне життя тодішнього Петербурга виразно набирало українських рис.

Київська, т. зв. «Стара Громада» остаточно викристалізувалась у 1861р., а її засновниками були В. Антонович, П. Житецький, К. Михальчук, Т. Рильський, Б. Познанський, а згодом до них приєдналися М. Зібер, П. Чубинський, М. Драгоманов, М. Старицький, О. Русов, Ф. Вовк, М. Лисенко. Загалом, Київська Громада нараховувала близько трьохсот активних членів.

«Стара Громада» виростала в ідейно-інтелектуальному річищі Кирило-Мефодіївського товариства, коли наприкінці 50-х років в Києві почали виникати студентські гуртки, котрі пропагували як просвітницькі, так і національно-патріотичні ідеї. Вже тоді визначилися дві основні течії всередині громадівців, що проявилось, наприклад, під час їхньої роботи в недільних школах. «Вже в час відкриття шкіл виявилися розбіжності в українському студентському гуртку: частина вважала, що орієнтуватися треба на «суто українську» культуру, частина орієнтувалася на світовий рівень. Перші називали себе українцями, а других — самостійниками» [17, с. 433]. Втім, їх об'єднувала спільна відданість українській справі, тому різниця між напрямками була суто зовнішня, про що свідчить бодай той факт, що певний час до «космополітів» належав і студент Михайло Драгоманов.

Петербурзька, Київська Громади стимулювали громадський рух по всій Україні: базуючись на засадах «Старої Громади», засновувались громади в інших українських містах: Полтаві, Одесі, Чернігові, Харкові, Ніжині. Зазвичай, як у свій час в Києві, індуктором таких громадських зібрань була студентська молодь, до якої прилучалось і доросліше покоління. Пробудження національної свідомості — ось головна мета

громадівців, яку вони втілювали в життя через шкільництво, концерти, пропагування української книжки, авторські вистави тощо. Цілоком природними були наступні думки громадівців: чому ми, українці, є невольниками? Україна повинна стати незалежною державою!

Відповіддю на ці питання став живий національно-патріотичний рух серед прогресивної молоді в 90-ті роки XIX ст. «На цьому етапі створюється ряд організацій: «Братство тарасівців» (1892), група молоді, що ставила собі за мету боротьбу за самостійну Україну (Самійленко, брати Міхневські, Черняхівський, Грінченко, Вороний); Загальна Українська Організація (1897) на чолі з В. Антоновичем та О. Кониським, що поставила собі за мету згуртувати всі національні сили. Наприкінці XIX ст. український національний рух набуває вже політичного характеру» [9, с.232]. До цього слід додати, що саме подібні організації були предтечами справжніх незалежницьких партій. Власне кажучи, заснована в 1897 р. в Києві на з'їзді представників громад «Загальна українська безпартійна демократична організація», фактично вже була партією, зі своїми громадськими філіями в більшості міст України. Ця організація, як і заснована в 1897 р. в Харкові під проводом Д. Антоновича Революційна Українська Партія, як і її відгалуження — Народна Українська Партія, програмним завданням на перших етапах боротьби із самодержавством визначали здобуттям Україною автономії, з кінцевою метою повної незалежності.

Зазвичай, потужний поштовх національному розвитку дали не тільки політичні, але знакові для України науково-культурні події другої половини XIX ст. Україна, крім етнічного унікаму, постала перед світом як потужна інтелектуальна країна, не провінційна родичка, а повноцінний член європейської сім'ї.

У 1874 р. старогромадівці виступили з ініціативою заснувати українське наукове товариство під назвою «Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства». Члени Товариства зробили неоціненний внесок у вивчення історії, етнографії, економіки, мови та природи України. Водночас, члени «Старої Громади» активно популяризували результати своїх досліджень в журналі «Киевская старина» (1862–1906 рр.), в якому чільну роль відігравав відомий історик Володимир Антонович. Стараннями українських науковців були створені фундаментальні праці фактично з усіх напрямків суспільно-гуманітарних наук, зібрано і видруковано багатющий джерельний матеріал з етнографії України. «Ці праці, — зауважувала Н. Полонська-Василенко, — здивували науковий світ своєю солідністю та розмахом»

[16, с. 318]. Якщо врахувати, що в цей час в Україні жили і працювали вчені зі світовим ім'ям — медик М. Пирогов, бактеріолог І. Мечников, біолог О. Ковалевський та інші ушавлені дослідники, то цей висновок є цілком закономірним.

Практично в цей самий час, в 1875 р. в Києві відбувся III Археологічний з'їзд, який ретельно готували українські вчені і на якому були представлені унікальні археологічні артефакти, витвори народного мистецтва, українські мапи та гравюри. Українська археологія, а, отже, вся українська культура, відмічали відвідувачі і учасники виставки, є неоціненою складовою світової культури. Українська археологія здобула загальносвітове визнання (П. Курінний).

Водночас, потужна гілка українського громадівства через низку обставин перемістилася на терени Європи. Після звільнення з Київського університету, один з чільних діячів «Старої Громади» Михайло Драгоманов її коштом був делегований за кордон. Драгоманов оселяється в Женеві, де (спільно з М. Павликом та С. Подолинським) засновує журнал «Громада». Коло авторів цього часопису стає своєрідним здобутком українського соціалістичного руху. На ґрунті розходження позицій, «Стара Громада» перестає фінансувати Драгоманова, і він у 1889 р. переїздить до Софії, де й працював до кінця свого життя.

М. Драгоманов народився 30 вересня 1841 в містечку Гадяч на Полтавщині в сім'ї із давнього козацько-старшинського роду. Брат Олени Пчілки, дядько Лесі Українки, він все життя жив і працював для і задля України. Навчався в Гадяцькому повітовому училищі, Полтавській гімназії, Київському університеті (історико-філософський факультет). Все подальше життя і діяльність М. Драгоманова були напрочуд всебічними і дуже насиченими — в Києві, Женеві, Парижі, Відні, Софії тощо. Свої творчі здобутки Драгоманов, крім української, оприлюднював російською, німецькою, французькою та болгарською мовами.

Суспільно-політична та історико-етнографічна спадщина М. Драгоманова напрочуд багата. Серед основних праць наступні: «Література російська, великоруська, українська і галицька» (1873–74), «Исторические песни украинского народа» (в 2-х т., 1874–75) (спільно з В. Антоновичем), «Малоруські народні переклади і оповідання» (1876), «Нові українські пісні про громадянські справи. 1764–1880» (1881), «Політичні пісні українського народу XVIII–XIX ст.» (1883–85), «Листи на Наддніпрянщину» (1893–94) та ін..

Захищаючи українську літературу від нападників, учений вважав, що вона має бути «по ідеях демократична, по манерах критична і реа-

лістична, по мові живонародна». Його порівняльно-історичний метод дозволяв робити експлікацію загальнолюдських моральних та естетичних цінностей з цінностей національних, не позбавляючи при цьому останніх власної своєрідності та самодостатності.

Драгоманов виступав за еволюційний шлях розвитку суспільства, а майбуття держав бачилось йому федерацією вільних громадян зі спільними територіальними та господарськими складовими, а кожна нація (народ) має право на автономію. Доконане становлення незалежної держави охоплює три етапи: культурно-просвітницький, політичний, та формування соціально-економічних відносин. Ядром політичного етапу є здобуття громадянських свобод і запровадження демократичної конституції. При цьому політичні зрушення повинні бути прерогативою всього народу, а гарантом нормативних зрушень виступає його здатність до самоорганізації та самоуправління.

Драгоманівський ліберальний еволюціонізм органічно не сприймав радикалізм новітніх політичних неофітів, насамперед, марксизму. Його заклики до кардинальних змін, причому будь-яким шляхом і завдяки будь-яким методам, є несумісними з інтересами широкого громадянства. А тому негідним є виправдання досягнення мети будь-якими засобами: «не кажучи вже про пролиття часто невинної крові, дуже часто і багато хорошого із старого порядку чине при встановленні нового» [3, с. 12]. На превеликий жаль, подальша історія повністю підтвердила істинність цього роздуму М. Драгоманова.

Своєрідним «рубіконом» між XIX і XX ст. на царині політичної думки в прямому і переносному смислі стала програмна робота Миколи Міхновського «Самостійна Україна», яка на тривалий час стала основоположним документом для нового покоління українських патріотів. Наразі, таке поважне значення «Самостійної України» могло бути лише через те, що вона стала своєрідним ідейно-концептуальним узагальненням роздумів і напрацювань усіх попередників М. Міхновського у XIX ст.

Микола Міхновський народився у 1873 р. на Чернігівщині. За освітою адвокат-правник, займався юридичною практикою в Харкові. Все свідоме життя присвятив боротьбі за незалежність України, як думкою, так і ділом. Відійшов у небуття в 1924 р.,—переслідуваний більшовицьким режимом, наклав на себе руки.

У роки визвольних змагань 1917–21 рр. Міхновський—один із лідерів військової справи. Вже 22 березня 1917 р. за ініціативою поручника М. Міхновського відбулися Перші Збори українських старшин і

вояків, які ухвалили послати меморіал до Тимчасового уряду з вимогою автономії для України і проголосив Тимчасову Українську Військову Раду [6, с. 712]. 18 травня 1917 р. відбувся перший Всеукраїнський Військовий з'їзд, на якому головував М. Грушевський, а членами Президії були обрані С. Петлюра, В. Винниченко, Ю. Капеах та М. Міхновський. На цьому з'їзді було утворено Український Генеральний Військовий комітет як верховний провід всього українського військового уряду, до складу якого було обрано і М. Міхновського. Загалом, історики збройної боротьби українців за незалежність, роздумуючи над причинами поразки, з гіркотою відзначали прикру нестачу таких людей, як Міхновський з його прихильниками з колишньої Української Народної Партії (УНП), брати Шемети, д-р Луценко, полуботківці і т. ін., що рубом ставили державну окремішність України і, що боротьбу проти всякої Москви, лівої чи правої, білої чи червоної, вважали за перший свій заповіт, найшлося у той же час спільно, що тих вірлів [орлів] між гайвороннями» [6, с. 411].

Основні ідеї «Самостійної України» М. Міхновський виголосив в 1900р. в Харкові і Полтаві на зібраннях молодих незалежників; в тому ж році на публічному вічі виступив Д. Донцов і українське студентство прийняло резолюцію про свій ідеал — створення самостійної Української Держави. А незадовго перед цим у Львові 1 січня 1900 р. Українська Національно-Демократична Партія, до керівного органу якої (Народного комітету) були обрані М. Грушевський, К. Левицький, В. Охримович, Д. Савчак та І. Франко, утвердила в програмі максимуму вимогу соборної незалежної України, «де усі частини нашої нації об'єдналися в одну новочасну культурну державу». Отже, українське суспільство стало повноцінним і свідомим суб'єктом політичних трансформацій у своїй країні.

Щоб усвідомити шляхи і засоби здобуття Україною незалежності, М. Міхновський звертається до історичного минулого і критично його переосмислює, вишукує позитивний досвід для сучасників. У цьому контексті пильний інтерес і дотепер становить чи не перша в новітній історії спроба критичного потрактування ним Переяславської угоди 1654 р. Зокрема, дослідник звертає увагу на той промовистий і нині практично всім відомий факт, що московська держава не виконала основних пунктів угоди, а українська сторона була обдурена. Хоча в «Переяславських статтях» мова йшла про військовий союз, тобто рівноправну міждержавну угоду України-Руси і Москви. І це політичний злочин, за Міхновським, не має строку давності. Далєбі: «Та навіть,

коли б ми не бачили у нашій історії безупинних протестів, то й тоді наше власне існування є протест проти насилля не тільки над нами, але й над нашими предками, воно перериває течію задавнення, воно накладає на нас обов'язок розбити пута рабства, щоб спадкоємці Богдана Хмельницького — ми по праву могли користуватися нашою спадщиною» [13, с. 163–164].

У політичному маніфесті М. Міхновського «Вірую» задекларується погляд на Росію як на окупанта України, а метою визвольних змагань є здобуття повної державної незалежності. Досягнення цієї мети мають уможливити наступні постулати-гасла:

«Україна для українців і доки хоч один ворог-чужинець залишається на нашій території, ми не маємо права покласти зброю»;

«Візьмемо силою те, що належить нам по праву, але відняте від нас теж силою»;

«Вперед! Бо нам ні на кого сподіватись і озиратись назад»;

«Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпат до Кавказу!».

Проект конституції майбутньої вільної України, запропонованої М. Міхновським, гарантує її громадянам основні права людини: свободу совісті, свободу слова, недоторканість особи, відокремлення церкви від держави, а держави від церкви, право на освіту, свободу друку, свободу зібрань, свободу утворення спілок, право на рідну мову за визнання української мови офіційною, право на звернення до суду та ін. Територіально-адміністративно Україна поділяється на 9 спілок, вільних і самоврядних громад, тобто 9 земель — Чорноморську, Слобідську, Степову, Лівобережну (або Гетьманщину), Північну, Гайову (або Полісся), Підгірську, Горову і Понадморську Україну. Це мала бути водночас держава унітарна, з Президентом, двопалатним парламентом та радою міністрів. Судова влада належала всім судам і суддям, а самоуправління на місцях здійснювалося виборними земськими і громадськими радами за власними законами. Ці та інші ідеї М. Міхновського знайшли своє повне або часткове втілення в державотворчій діяльності УНР та сучасній Україні, а деякі з них ще чекають свого часу.

У часи української бездержавності суспільна думка одним з головних пріоритетів визначила пошук шляхів та засобів відновлення соборної незалежної України.

Список використаних джерел:

1. Велика історія України: У 2-х томах. / Передм. д-ра І. П. Крип'якевича; зладив М. Голубець. — К.: Глобус, 1993. — Т. 2.
2. Дашкевич Я. Р. Берлін. Квітень 1791 р. Місія В. В. Капніста. Її передісторія та історія // Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип. 1. Український археографічний збірник. — К.: Наукова думка, 1992. — Т. 4. — С. 220–260.
3. Драгоманов М. П. Вопрос об историческом значении Римской империи и К. Тацит // Университетские известия. — 1869. — № 2. — С. 12.
4. Записка о нуждах малороссийского дворянства (1801) // Пам'ятки суспільної думки України (XVIII—перша половина XIX ст.). — Хрестоматія / Під ред. проф. А. Г. Бolečуха. — Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1995. — С. 341.
5. Записка, составленная по архивным источникам, в 1865 году есаулом Барилком и хорунжим Кияшко. О времени поселения бывшего Черноморского казачьего войска на места ныне занимаемые, и о происходивших переменах по военному и гражданскому управлениям. — Екатеринодар, 1896. — С. 51–56.
6. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.). / Упорядник Б. З. Якимович. — Львів: Світ, 1992. — 4-е вид., змін. і доповн.
7. Кирило-Мефодіївське товариство. — К.: Наукова думка, 1990. — Т. 1.
8. Костомаров М. Книга битія українського народу // Політологічні читання. — 1992. — №2. — С. 268–279.
9. Коцур В. П., Коцур А. П. Історіографія історії України. — Чернівці: Золоті литаври, 1999. — С. 232.
10. Куліш П. Книга о ділах народу українського і славного війська козацького запорозького // Пам'ятки суспільної думки України (XVIII—перша половина XIX ст.). — С. 337.
11. Куліш П. Україна // Пам'ятки суспільної думки України (XVIII—перша половина XIX ст.). — С. 333.
12. Куліш П. О. Твори. В 2-х т. — К.: Дніпро, 1989. — Т. 2. — С. 250.
13. Міхновський Микола. Самостійна Україна // Вивід прав України / За ред. Богдана Кравцева. — Нью-Йорк: Пролог, 1964. — С. 163–164.

14. Охрімівч Ю. Розвиток української національно-політичної думки. — Нью-Йорк: Вид-во Чарторинських, 1965. — С. 17–18.
15. Полетика В. Промова, виголошена на зборах дворянства Роменського повіту. 29 серпня 1801 року // Пам'ятки суспільної думки України (XVIII — перша половина XIX ст.). — Хрестоматія / Під ред. проф. А. Г. Бolečуха. — Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1995.
16. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 Т. — К.: Либідь, 1993. — Т. 2.
17. Попович М. В. Нарис історії культури України. — К.: «АртЕК», 1998.
18. Собрание малороссийских прав 1807 г. / Сост. К. А. Вислобоков и др. — К.: Наук. думка, 1993. — 368 с.
19. Федорців Ф. Юліан Охримович (Грудка землі на могилу покійного товариша) // Юліан Охримович. Розвиток української національно-політичної думки. — Нью-Йорк: Вид-во Чарторинських, 1965. — С. XII.
20. Шевчук Валерій. Нерозгадані тасмниці «Історії Русів» // Історія русів / Пер. І. Драча; вступ. ст. В. Шевчука. — К.: Рад. письменник, 1991.

Стаття надійшла до редакції 01.10.2014 р.

Крысаченко В. С. Классическая украинская политическая мысль: достижения для современности

Во времена Украинской безгосударственности общественное мнение одним из главных приоритетов определило поиск путей и средств восстановления соборной независимой Украины. Прослеживается борьба украинской элиты за права порабощенной Украины, возникновение общественных объединений, главной задачей которых было кардинальное изменение существующего строя, рост стремления украинского народа встать на борьбу с чужаками, на защиту прав, вольностей и свобод граждан Украины. Анализируется деятельность украинских партий и политических объединений, скрепленных идеей о единой свободной Украине.

Ключевые слова: Украина, соборность, украинское общество, политические движения, патриотический дух, украинская элита, общины, общества, независимость.

Krysachenko V. Classical ukrainian political thought: achievements for the present

At the time of the Ukrainian statelessness, the public opinion determined the search of ways and means of renewal of united and independent Ukraine as one of the main priorities. The fight of the Ukrainian elite for the rights of enslaved Ukraine, emergence of public associations which main task was a cardinal change of the existing system, growth of aspiration of the Ukrainian people to rise on fight against strangers, on protection of the rights, liberties and freedoms of citizens of Ukraine is traced. Activity of the Ukrainian parties and political associations fastened with idea about uniform free Ukraine is analyzed.

Keywords: Ukraine, conciliarity, Ukrainian society, political movements, patriotic spirit, Ukrainian elite, communities, societies, independence.

УДК 321:127.1

Печенюк Д. О.*Здобувач кафедри політології Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Б. БАРБЕР ПРО АКТУАЛЬНІ ВИКЛИКИ СИЛЬНОЇ ДЕМОКРАТІЇ

У даній статті автор досліджує ключові проблеми, які, на думку Б. Барбера, є вагомими чинниками розвитку сильної демократії, а саме: ідеологічну спрямованість інформаційних та комунікаційних технологій, а також якість освіти громадян, першочергово загально-освітньої школи. З'ясовується, що обидва чинники можуть виступити як рушійною силою для прогресу сильної демократії, так і навпаки гальмуючим елементом. Зауважується, що вектор політики та розуміння суті демократії впливають на характер освіти та визначають роль інформаційних та комунікаційних технологій.

Ключові слова: сильна демократія, інформаційні технології, комунікаційні технології, освіта, свобода, пряма демократія.

Говорячи про сучасні перепони, з якими зустрічається сильна демократія у вигляді її окремих інститутів, або інструментів хотілося б звернутися до тих аспектів, які саме Б. Барбер вважає проблематичними. У більшій кількості своїх робіт, особливо тих, що з'явилися протягом останнього десятиліття, американський політолог акцентує увагу на двох моментах: інноваційних комунікаційних технологіях та демократичній освіті (і за змістом, і за означенням). Чому вчений зупиняється на цих двох проблемах і вважає їх ключовими? Певно, тому що сучасні комунікаційні можливості, сконцентровані в руках різних людей, можуть по-різному вплинути на демократичне суспільство. З одного боку, вони можуть значно спростити поширення процедур прямої демократії, а з іншого, — можуть стати зняряддям маніпуляцій над пересічними громадянами з боку власників.

Щодо освіти, її демократизації і демократичності, можна сказати наступне: неможливо народитися демократом, але у процесі виховання, починаючи зі школи, продовжуючи вузом і включаючи неперервне нарощення власного освітнього потенціалу упродовж всього життя, можна принципи демократії зробити своїми життєвими переконаннями, набути

необхідних знань, вмінь і досвіду, щоб стати по-справжньому толерантним, свідомим і відповідальним громадянином, якому не байдуже те, що відбувається у нього в місті, регіоні та країні. Школа у загальному розумінні не просто робить нас соціалізованими, вона визначає напрям і якість нашої соціалізації. І якщо ми хочемо бачити в наших дітях не розумних егоїстів, а свідомих громадян, ми вже сьогодні повинні гостро підіймати освітнє питання.

Саме тому вважаємо за доцільне розглянути більш предметно ці дві ключові проблеми і спробувати, слідуючи логікою Б. Барбера, віднайти шляхи подолання цих чинників, які з часом можуть привести людство до калапсу або ж кризових ситуацій у багатьох або й усіх суспільних сферах, чи дати шанс на самовдосконалення і виходу на якісно новий рівень розвитку.

Нові телекомунікаційні технології, на думку Б. Барбера, з великим захопленням сприймаються у США. Білл Гейтс на економічному форумі в Давосі 1997 року назвав їх ключем до нової глобальної економіки, Білл Клінтон — можливістю поліпшити нову американську стратегію глобальної економіки, а деякі науковці — новою ерою в американській політиці. Але якщо стосовно економічних питань телекомунікаційні технології і справді зможуть посприяти, то на думку, Б. Барбера, у політичній сфері говорити про новий етап розвитку глобальної демократії дуже суперечливо, а може й загалом неправдиво. Безперечно, нові інформаційні та комунікаційні технології пропонують технічні можливості зміцнити громадянську освіту, посилити і спростити діалог між громадянами. Однак, помилково мислити, що за допомогою переваг цифрових технологій ми зможемо подолати усі проблеми і недоліки комунікації в межах політичної системи.

Історично, розвиток технологій завжди мав суттєвий амбівалентний вплив на демократію. Так, зокрема, Ж.-Ж. Руссо був переконаний у тому, розвиток науки і мистецтва мав розбещуючий вплив на людську мораль, представники Франкфуртської школи зазначали, що просвітницька віра у прогрес має значно серйозніші наслідки за ті, що є видимими. І справа не в тому, що технології є ворожими по відношенню до громадянських ідеалів, але вони так швидко впливають на демократію, що її вразливість перед недемократичними силами може просто лишитись непоміченою.

Проблема, на думку Б. Барбера, кориниться ще глибше, у самій суті демократії. Остання залежить від обговорення, розсудливості, неквапливої взаємодії, що вимагає часових витрат, які під кутом зору постмодерних стандартів можуть здаватися занадто нудними, тривалими і просто не цікавими. Імперативом електронно-цифрових технологій виступає швидкість,

а людина в силу своєї фізики і психіки значно поступається «машині» по цьому критерію, що було підтверджено партією з шахів між комп'ютером та Г. Каспаровим. Людині потрібен час, щоб обміркувати, охолонуть, проаналізувати, перш ніж прийняти наступне виважене рішення. Людський розум спричинює товариськість і обговорення, але уповільнює, а не прискорює вироблення висновків і прийняття рішень. Цифровий мислинневий процес побудований на принципі бінарності, комп'ютер вибирає найпростіший варіант з двох можливих, процес прийняття політичних рішень є більш складним і має купу нюансів, громадяни можуть обрати обидва варіанти, або від обох відмовитись тощо. І саме тому ми повинні пильнувати, щоб не стати інструментами в руках інструментів.

У роботі «Нові телекомунікаційні технології: нескінченний кордон чи кінець демократії» Б. Барбер ставить питання: чи є технології відображенням демократії, чи віддзеркаленням ринку? Він передбачає можливість ще гіршого сценарію, коли люди стануть інструментами інструментів наших інструментів, під чим має на увазі імовірність того, що ми можемо стати керованими не самими технологіями, а тим, як вони використовуються силами ринку. Вчений зазначає, що Західна Європа постає більш традиційною щодо питання контролю громадськості над каналами комунікацій, хоча в той самий час знаходиться під перманентним тиском структур, бажаючих їх приватизувати. В США ситуація виглядає зовсім інакше. І хоча ми розуміємо, що Інтернет в силу своєї специфіки переважно характеризується горизонтальними зв'язками, особливо якщо порівнювати з телебаченням та радіо, лишається незрозумілим, як довго він зможе вистояти під натиском комерції і корпоративізму. Дослідник переконаний, що якщо видима регуляторна політика держави не матиме альтернативою вільний ринок, тоді з'явиться невидимий регулятивний ринок, який з більшим задоволенням слугуватиме приватним, аніж суспільним інтересам.

«Хто володіє, як використовує і з якими цілями: це є критичні питання, відповідь на які сформує актуальну роль технологій у прийдешньому столітті» [3, с. 261]. Технології можуть гоїдатись як маятник, і їхній вплив на інститути і поведінку людини буде доволі серйозним. Але вони можуть не тільки впливати, а й відображати суспільство і економіку, що їх породили. «Нові телекомунікації навряд чи змінять або покращать, але скоріше відобразять і збільшать поточні соціально-економічні інститути і політичні ставлення. Комерційна культура спричинить комерціалізовані технології. А суспільство, одержиме ідеологією приватизації, породить приватизований Інтернет» [3, с. 261]. І справді, чому

раптом без людського стремління до більшої політичної участі і розвою громадянської системи технології самі по собі не захочуть продукувати той самий цинізм, яким відрізнялась політика і за старих технологій? Але без такої волі ми можемо говорити лише про потенціал нових технологій. «Якщо ми хочемо, щоб технології змінили політику, ми маємо спершу змінити політику» [3, с. 263].

Ще одне суперечливе питання ставить перед нами Б. Барбер: нові медіа — це різноманіття чи монополія? І доводить, що кількість каналів на телебаченні, або сайтів у світовій мережі Інтернет абсолютно не є тотожною якісній та корисній інформації. Він наводить дуже яскравий приклад задля ілюстрації своєї думки і пропонує нам уявити телебачення за часів нацистської Німеччини з сотнею каналів, де на одному з них демонструвалися промови Й. Геббельса, на іншому — молодіжна програма А. Гітлера, на третьому — документальний фільм Л. Ріфеншталь і т. д. Чи можна б було таку телевізійну систему назвати різноманітною? Питання, звісно, риторичне. Так само і сьогодні, коли медіа простором володіють корпорації, які продають, а не навчають, заробляють гроші, а не допомагають збагатитись духовно аудиторії, мова не йдеться про доступ до різних джерел, мова іде про доступ фактично до уніфікованого джерела, але інформація надається з різних каналів. Це саме стосується і виробників програмного забезпечення, які узурпують владу над кишнями і розумом споживачів. І в результаті: «Голівуд знімає сіквели на успішні мегахіти, а не провадить арт експерименти, видавці шукають мегакниги від популярних особистостей, а не серйозні нові романи, а телебачення стає прихистком для всього, що видається «занадто»: занадто політично радикальним, чи реакційним; занадто релігійним, або наполегливо атеїстичним...» [3, с. 265].

І ми знову стаємо свідками того, як банальний приватний прибуток витісняє громадську корисність. Ідеологія вільного ринку XVIII століття використана задля легітимізації антипідприємницької монопольної практики глобального капіталізму XXI століття, що втратив смак справжньої конкуренції. Подібну ситуацію Б. Барбер патетично називає тоталітаризмом споживання, коли той хто чимось володіє, сповнений жаги повноцінно контролювати і мати зиск. Єдина цінність — прибуток, єдиний власник — монополіст. І переважно люди, які домінують у новому технологічному світі — представники США. Можливо ця країна і переживала період занепаду у 80-ті роки XX століття, коли превалювали власники індустріальних благ, але сьогодні, коли інфраструктура розваг і комп'ютерні технології створили «нову постіндустріальну еконо-

мічну супервладу», американські медіамагнати, титани телекомунікації мають прямий вплив на базові засади інформаційного суспільства: ідеї, образи, слова, зображення. «Такі монополії не лише руйнують змагальний капіталізм, а й підривають різноманіття і плюралізм інформації, від якої залежить демократія» [3, с. 267]. І те, що сьогодні кожен із нас має можливість створити власну сторінку в мережі Інтернет, ще не означає, що ми володіємо рівними можливостями щодо впливу на світ.

І загалом, коли ми аналізуємо віртуальну спільноту, ми усвідомлюємо, що вона є розмитою і позбавленою ідентичності. Чоловіки і жінки, сидючи перед екранами своїх комп'ютерів, перетворюються на абстракції, це анонімний світ, де людина, з якою ти в чаті, може виявитися ким завгодно. «Віртуальні сусіди можуть стати гарною перепоною перед реальними сусідами» [3, с. 268]. Світова мережа впливає на швидкість комунікації, але аж ніяк не на якість. І серед великої кількості сайтів для розваг лише незначна частка зосереджується на важливій та актуальній політичній проблематиці. І переважно вони використовуються для донесення передвибірної агітаційної інформації, а не налагодженню дорадчого діалогу між громадянами. Подібні сайти працюють від виборів до виборів. Монополія кіберпростору не націлена на демократизацію, вона не переймається проблемою громадської волі, суспільних благ. Ці технології можуть набути іншого значення, але а пріорі в них не закладена програма на вдосконалення людини демократичної.

Б. Барбер стверджує, що у поєднанні нові технології і комп'ютерне забезпечення мають потенціал посилити горизонтальне спілкування між громадянами, можуть відкрити доступ до будь-якої інформації і озброїти громадян комунікаційними зв'язками на великих просторових дистанціях, які колись завадили прямій демократії. Але тут виникає значна перепона, яка полягає у способі запровадження цих технологій: доки ми не визначимося, що значить для нас демократія, і який різновид демократії ми насправді хочемо мати, технології можуть як зупинити, так і розвинути громадянську політику.

Чи ми націлені на подальший розвиток репрезентативної системи, що вирізняється виборами численних депутатів, які перебирають на себе повністю усе управління, чи ми прагнемо плебісцитарного мажоритаризму, що поєднує більшість думок, зібраних з необміркованих поглядів окремих особистостей, що голосують за власні вигоди? Але якщо ми націлені на сильну демократію, різновид, що відображає обережне і виважене судження громадян, що беруть участь у дорадчих, самоврядних спільнотах, ми будемо змушені протистояти інноваційним

формам демагогії, які супроводжують ці технології повсякчас. Вони мають використовуватися для щирих інтерактивних дебатів щодо обґрунтованих позицій реальних людей, що не приховують власну ідентичність. Якщо демократія хоче мати зиск від сучасних технологій, ми маємо розпочати не з технологій, а з самої політики. Домагаючись голосу щодо творення політики в сферах науки та технології, громадяни зроблять перший крок на шляху до гарантування демократизації технологій. Адже останні все ще лишаються засобом комунікації, і не можуть визначати змісту наших промов і обирати за нас адресатів.

Але на думку дослідника, велика кількість питань все ще лишається відкритими. «Чи зможе віртуальна спільнота загоїти тріщини реальних спільнот? Чи зможемо ми за допомогою наших клавіатур зробити те, що не змогли зробити, знаходячись обличчям до обличчя?» [3, с. 278]. Чи стане це все реальністю, залежить не від якості і характеру технологій, а від якості наших політичних інститутів і характеру наших громадян.

Друга у списку проблем, але не менш важлива, як ми і зазначали дещо вище, пов'язана з освітньою цариною. Демократична освіта задля виховання демократичних громадян. Якою вона має бути, навіщо вона потрібна, і які її реальні перспективи сьогодні? Усі ці питання знаходяться в аналітичному полі Б. Барбера, і він, досліджуючи освітню систему США, намагається на них відповісти. Перелік робіт вченого безпосередньо присвячений цій тематиці вражає: «Томас Джефферсон і освіта громадян», «Громадянська місія університету», «Культурний консерватизм і демократична освіта: уроки з шестидесятих», «Америка оминає школу: чому ми так багато говоримо про освіту і робимо так мало», «Освіта для демократії» тощо. Освітня практика США, без сумніву, має суто їй властиві ознаки та особливості, але певні узагальнення, висновки, що стосуватимуться будь-якої системи освіти західно-цивілізаційної держави, на основі матеріалу, опрацьованого американським вченим, безперечно, можна зробити і застосувати до конкретних освітніх проблем в Україні.

Почнемо із загального начерку ключових проблем, виявлених Б. Барбером, і зрештою, перейдемо до порад, які виробив дослідники стосовно вдосконалення освіти для громадян, які хочуть жити за справжньої, а не уявної, демократії, користатися всіма правами сповна і відповідально ставитися до обов'язків.

Характеризуючи сучасну американську школу, дослідник акцентує увагу на недолугій освітній політиці, яка на його думку, проявляється у тому, що діти стали політично невидимими, безкоштовні середні школи

перестали бути школами для громадян. Вчений дивується тому, як така раціонально мисляча нація як американці може виявитися настільки короткозорою у питаннях освітнього процесу. Вчений наводить цікаву статистику, щодо витрати коштів з бюджетів штатів на утримання шкіл та тюрем, і зазначає, що один долар витрачається на школяра, а на в'язня — чотири. Окрім того 85% ув'язнених — це недоучки, яких вигнали зі шкіл, але тепер їхнє утримання у тюрмі коштує в чотири рази більше, ніж коштувало б їх навчання. П'ята або навіть четверта частина дітей до шести і старше живе на межі бідності, при цьому майже все, починаючи зі шкільних обідів, закінчуючи додатковими програмами, урізається на рівні штату і в федеральних масштабах. «Немає нічого сумнішого за країну, яка відвертається від своїх дітей, адже роблячи так, вона відвертається від свого майбутнього. Як може нація з університетами і магістратурами, яким заздрий освічений світ, мати таку слабку й неефективну початкову школу?» [2, с. 225].

Висловлюючись літературно, вчений зазначає, що якщо школи — це занедбані кузні майбутнього, тоді вони також покинуті майстерні демократії. І в даному аспекті вчений атакує не лише освіту шкільну, а й освіту громадянську, загальний рівень політичної культури, її підвалини. Він переконаний того, що школи не є лишень місцем навчання громадян, це джерело формування публічності. Саме тут ми не лише здобуємо комплекс знань, а й вчимося бути громадянами, формуємося як представники громади і нації. Споживацька культура вибудовує стіни між містом і пригородом, білими і чорними, заможними і незаможними, в результаті чого публічне ставиться на протилежний бік терезів по відношенню до приватного. І останнє починає сприйматись як щось безпечне і привілейоване, а його опонент — небезпечним і злочинним. Дослідник пише: «Ми зможемо утриматися на плаву лише за умови, якщо зрозуміємо, що ми є один корабель» [2, с. 226].

І в цьому аспекті американці опиняються на роздоріжжі. Адже, з одного боку, якщо вони піддаватимуть дітей ризику, вони підриватимуть спільне майбутнє, а з іншого, — обмежуючи умови свободи для когось, вони підриватимуть майбутнє демократії для всіх. Для подолання відповідного протиріччя, вчений пропонує розібратися з двома складнощами: 1) дебатами щодо грошей, в результаті чого і школи, і діти опиняються перед катастрофічною ситуацією; 2) фіскальними обговореннями, які повністю відкидають життєво важливу місію державної освіти.

Якщо американська нація має за власний намір повернути собі свою громадянську душу, вона зобов'язана повернути центральні громадян-

ські зобов'язання публічній школі. А це у свій час значить, що якщо американська школа хоче вирізнитися освіченістю, тоді громадянська освіченість має посісти рівнозначне місце поряд з математикою, мовами, літературами і культурною освіченістю. Возз'єднання освіти і ліберального громадянства вимагає серйозного ставлення до ліберального навчання. І тільки тоді школа зможе випускати не лише професійно підготовленого учня, а й кваліфікованого громадянина, готового посісти чільне місце у громадянському суспільстві. Б. Барбер говорить, що повернення до демократичного призначення школи вимагає як фінансової підтримки, так і прищеплення громадянського ентузіазму. А це є можливим тільки по виконанню послідовних виважених кроків.

Зокрема, публічність школи має розумітися не лише в сенсі її служіння спільноті, а й як середовище формування спільноти. Вона має стати синонімом для плюралізму і різноманіття, а це значить, що мультикультурна освіта не є дискретною, вона визначена демографічною та педагогічною необхідністю. «Якщо ми хочемо, щоб молоді люди з Лос-Анджелесу, чії родини говорять понад 160 мовами, були «американцями», ми маємо спершу визнати їхнє різноманіття і поважати їхні самотності» [2, с. 230].

Секретом успіху нації і ключем до демократичної освіти повинна стати повага до відмінностей. Окрім того, школи мають стати і демократичним і громадянським ідеалом, а це значить, що співпраця і допомога повинні бути вихідними принципами навчального процесу, коли сильний допомагатиме слабшому задля обопільної користі, а не переслідуватиме і цькуватиме. Тоді можна буде вести мову про аристократію кожного, за якої висока якість стане спільною ознакою. Ми маємо залучати школярів і особливо студентів до самоврядних інституцій, які б прищеплювали їм основи учасницької моделі, необхідні для подальшої участі в самоуправлінні громади і держави.

Б. Барбер додає, що освіта має носити не чисто пізнавальний характер, вона має бути прикладною. Тоді навчальний процес стане шляхом до соціальної відповідальності і громадянства. Саме в класі виникає чудова нагода прокласти міст між прірвою, що існує поміж теорією демократії і її значно більш неспокійною практикою. Служіння демократичній освіті і навчання служінню має стати відповідальністю кожного, не залежно від кольору шкіри, фінансових статків родини та району проживання. Служіння, на думку американського вченого, — це універсальне продовження того, що значить жити і насолоджуватись правами вільного суспільства.

Отже, резюмуючи, можемо зробити наступні висновки разом із Б. Барбером: школа — це заклад освітній і просвітній, вона тісно пов'язана з потребами суспільства. Скарги громадян на високі податки, включаючи кошти, що йдуть на утримання освітніх закладів, стосуються першочергово не розмірів стягнень, а слабкої відчутності результатів їх використання. Права і свободи всіх без виключення американців залежать від живучості демократії. І єдиний шлях до неї — це освіта. А прагнучи демократії, за якої свобода значиться головним принципом, і освітяни і політики мають усвідомлювати пріоритети навчання (вміння бути вільним). Якщо реформування шкільної освіти відбуватиметься з урахуванням даного принципу, тоді і освіта, і демократія розквітнуть. «Давайте дамо можливість школам надалі тонути у бідності і приватизації, і ми не лише наразимо дітей на небезпеку, а скоріш за все, піддамо загрози самі основи їхніх свобод і так само наших» [2, с. 233].

Ознайомившись з роботами Б. Барбера, важко лишитися байдужим до освітніх проблем, ще складніше не погодитися з висновками і порадами вченого. США мають свій шлях розвитку, Україна як незалежна і демократична держава свій, але те, що формування людини і громадянина починається зі школи, не без урахування сімейного впливу тощо, є вірним і по відношенню до американської дійсності, і стосовно вітчизняних реалій. Аналізуючи сучасний стан української загальноосвітньої школи, ми розуміємо, що і проблеми? і завдання стоять дуже схожі на ті, які критикує і пропонує вчений.

Українська школа потребує державного фінансування, адже ні для кого не секрет, що безкоштовна освіта сьогодні в Україні лише на папері, підручники, ремонти, обіди, факультативні заняття — все лягає додатковими витратами на гаманці батьків. Але починати треба навіть не з підготовки учнів у школі, а з більш відповідальної і якісної підготовки педагогічних кадрів, і забезпечувати їм належну оплату праці, яка, напевно, є однією з найважливіших серед усіх, адже спрямована на формування особистості, має справу з дитячими душами, і те, якими діти будуть, ставши дорослими, значною мірою закладається саме в школі. Вчитель може стати орієнтиром, прикладом, взірцем поведінки, життєвої позиції, моральності, а може зіпсувати психіку, травмувати, недооцінити. Робота вчителя має стати шанованою, тоді педагоги, знатимуть, що їх поважають, поважатимуть себе і своїх учнів.

Стосовно дихотомії приватних і державних шкіл, ми можемо констатувати, що сьогодні в Україні, так само як і у США, кількість грошей, заплачених батьками за привілейований навчальний заклад, абсолютно

не означає стовідсоткової їхньої трансформації у якісне знання. А інколи навпаки, подібні умови навчання псують дітей, роблять їх грубими, безвідповідальними, егоїстичними. Не залежно від форми власності, школа повинна стати місцем викристалізування особистості, громадянина. І певно, в цьому аспекті ми можемо згадати соціальну функцію радянської школи, яка не лише давала знання, а й переймалася суспільним виміром. Звісно, однобічний ухил соціалізації радянської школи не може стати рекомендацією для дій, але варіант, запропонований Б. Барбером, ґрунтований та повазі і плюралізмі, може стати запорукою успішного виховання громадян з демократичною свідомістю і високим рівнем політичної культури.

Сьогодні в Україні склалися унікальні умови, коли на шляху до ЄС, ми маємо нагоду якісно змінити освітню сферу, і не лише її. Цей шанс з'явився в результаті жорсткого протистояння свідомих громадян і «сліпої» до людських проблем, корумпованої влади, на превеликий жаль, ми здобули таку можливість шляхом людських життів, через кров і страждання. І змарнувати цей шанс для всіх свідомих українців означатиме лише одне: втрату надії на процвітання, демократію і добробут. Заручившись теоретичною базою видатних західних вчених таких, як Б. Барбер, врахувавши досвід країн ЄС, і пам'ятаючи історію власної держави, особливо новітню, керманичі країни і все свідоме громадянство повинні використати цей шанс, бо іншого може вже і не бути. Зрозуміло, що складна економічна ситуація, суворі геополітичні реалії не сприятимуть швидким трансформаціям, однак не можна чекати позитивних змін одразу. Американська демократія вишліфовується понад 200 років і досі має купу проблем, українській демократії дещо більше 20 років, але в українського народу нарешті сформувалася національна свідомість і національна ідея, лише тепер більшість наших громадян усвідомила, що ми українці, різні, але самобутні, і що держава єдина і неділима, і що рухатися можна лише в сторону, яка пропонує прогрес, а тупотіти на місці або рухатись у регресивному напрямку немає сенсу.

Список використаних джерел:

1. Barber B. *Strong Democracy: Participatory Politics for a New Age.* — Berkeley: University of California Press, 2003. — 320 p.
2. Barber B. *Education for Democracy // A Passion for Democracy: American Essays.* — Princeton: Princeton University Press, 1998. — P. 225 — 237.

3. Barber B. The New Telecommunications Technology: Endless Frontiers or the End of democracy//A Passion for Democracy: American Essays. —Princeton: Princeton University Press, 1998. —P. 258–283.
4. Barber B. Pangloss, Pandora, or Jefferson? Three Scenarios for the Future of Technology and Democracy //A Passion for Democracy: American Essays. —Princeton: Princeton University Press, 1998. —P. 245–257.
5. Barber B. America Skips Schools: Why We Talk So Much about Education and Do So Little //A Passion for Democracy: American Essays. —Princeton: Princeton University Press, 1998. —P. 214–224.

Стаття надійшла до редакції 07.10.2014 р.

Печенюк Д. А. Б. Барбер об актуальных вызовах сильной демократии
В данной статье автор исследует ключевые проблемы, которые, по мнению Б. Барбера, являются существенными факторами развития сильной демократии, а именно: идеологическое направление информационных и коммуникационных технологий, а также качество образования граждан, первоначально общеобразовательной школы. Обнаруживается, что оба фактора могут выступить как стимулом для прогресса сильной демократии, так и наоборот тормозящим элементом. Отмечается, что вектор политики и понимание сути демократии влияют на характер образования и определяет роль информационных и коммуникационных технологий.

Ключевые слова: сильная демократия, информационные технологии, коммуникационные технологии, образование, свобода, прямая демократия.

Pechenyuk D. A. B. Barber about Strong Democracy Current Challenges

In this article the author examines the key issues that, according to B. Barber, are significant factors in the development of a strong democracy, namely the ideological orientation of information and communication technologies, as well as the quality of the education of citizens, primarily secondary school. It turns out that both factors may act as a driving force for the progress of a strong democracy, and vice versa as a braking element. It is observed that the vector of policy and understanding of democracy affects the nature of education and defines the role of information and communication technologies.

Keywords: strong democracy, information technologies, communication technologies, education, liberty, direct democracy.

УДК 342:351.746.1. (477)

Примуш М. В.

*Доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології
Донецького національного університету*

ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ У КОНТЕКСТІ ВІЙСЬКОВО- ПОЛІТИЧНИХ ВИКЛИКІВ СУЧАСНОСТІ

Дослідження присвячено вивченню процесів формування системи національної безпеки України в контексті військово-політичних викликів. Проаналізовано й уточнено сучасне науково-теоретичне вивчення проблематики національної безпеки з точки зору політологічної науки. Представлено на концептуальному рівні шляхи вдосконалення системи національної безпеки України з урахуванням викликів сепаратизму, іноземного військового втручання й наслідків «євромайдану». Доведено, що система національної безпеки є концепцією стабільного політичного розвитку й не може розвиватися як реакція на внутрішню політичну кризу. Запропоновано шляхи реформування існуючої системи національної безпеки України. Додатково визначено виклики та загрози для національної безпеки Республіки Польща у контексті подій в Україні.

Ключові слова: національна безпека, геополітична стратегія, зовнішньополітичний курс, євроінтеграція, політична стабільність.

Проблематика вивчення системи національної безпеки України є одним з актуальних й найбільш проблемним колом вітчизняної політичної науки. Знаходячись у концептуальному стані, система національної безпеки України формувалася виключно в інформаційній сфері й стосувалася виключно предметного аналізу викликів зовнішньополітичного курсу (багатовекторність, проросійський курс, євроінтеграція) [1, с. 20]. Це призвело до того, що такі фундаментальні її аспекти як військовий та політичний залишалися самими уразливими її місцями, про що йде мова у дослідженнях А. Гальчинського, Л. Губерського, П. Доброва, В. Крисаченка, В. Кременя, В. Литвина, М. Михальченка, П. Панченка, В. Радецького, О. Реєнта, В. Солдатенка та інших. На думку вказаної групи авторів, система національної безпеки це не тільки оборонно-політичний

потенціал України, а також чітка система реагування на зовнішньополітичні стратегії акторів світової політики, зокрема Росії. Тому, влада України має розробити й вдосконалити мобільний сегмент системи національної безпеки, що передбачає переш за все утворення в її структурі аналітичного рівня, який й займається питаннями швидкого реагування на неминучі загрози для України [2, с. 196]. Втім, як вважає інша група дослідників, національна безпека України не може формуватися як окрема частка державної політики й виступати окремим рівнем процесів становлення зовнішньої політики України. Вона являє собою цілісну систему державної політики й виступає лише її певним рівнем [3]. Саме на цьому наголошують дослідження С. Віднянського, Л. Гайдукова, Л. Чекаленкота інших. Разом з тим, незважаючи на спроби ряду науковців України, на концептуальному вимірі розробити ефективну систему національної безпеки України покищо не вдалося. Вона продовжує на рівні практичного втілення рухатися у сторону європейської та євроатлантичної інтеграції, де засобами такого розвитку є орієнтація на вирішення ресурсами країн Заходу внутрішньополітичних українських питань [4, с. 169–170].

Як наочно показав джерельний аналіз досліджень процесу формування і розвитку системи національної безпеки України, її інтеграція у певний зовнішній простір виступає виключно у політичному полі, що не тільки сповільнює такий рух, але робить його неможливим за багатьма показниками (економічними, соціальними, культурними тощо). Тобто, система національної безпеки України знаходиться у так званій системі «вільних координат», вона здатна лише орієнтуватися на зовнішньополітичний курс держави й тим самим є уразливою, відкритою до небезпеки зовні. Наочно такий її стан продемонстрували події у Криму й на Донбасі, де ключові підсистеми національної безпеки (армія, розвідка, служба безпеки) виявилися неготовими до випробувань зовнішньої агресії, навіть незважаючи на те, що їх можливість була проаналізована американськими військовими ще у 2008 році [5].

Отже, не зважаючи на те, що науковий пошук попередніх дослідників створив підґрунтя для подальшого поглиблення вивчення теоретичної бази системи національної безпеки України, він виявив слабо висвітлені або невивчені компоненти, що дало нам можливість принципово переглянути й уточнити існуючий досвід дослідження системи національної безпеки України. Дуже часто українські дослідники у питаннях національної безпеки йдуть шляхом дещо механічного копіювання іноземного досвіду з намаганням переосмислити його в умовах розвитку вітчизняного суспільства. Іноземний досвід дослі-

дження системи національної безпеки ґрунтується на уявленні про неї як соціокультурного історичного феномену, який виступає механізмом багатостороннього співробітництва з огляду на перспективи об'єднаної Європи у будь-якій сфері життєдіяльності зі збереженням національної специфіки. Це означає, що сформовані західні теорії й концепції національної безпеки не використовують лише складові оборонного потенціалу країни (економічні, морально-політичні, військові) як певні системні кроки підвищення ефективності існуючої моделі національної безпеки. Також, основна увага західних дослідників у галузі національної безпеки формується не навколо її будівництва, а сконцентрована на проблемі підготовки силових структур й пересічних громадян до можливої війни з можливим ворогом (не обов'язково це відкрита агресія певної держави, а також й виклики ХХІ століття—тероризм, торгівля людьми, «кібер» чи «гібридна» війна тощо) [8, с. 27–28].

Однак, в Україні названі аспекти дослідниками відносять до розряду системи реагування національної безпеки. Мова йде про те, що сама по собі державна система національної безпеки являє собою також й складний багаторівневий бюрократичний механізм, який здебільшого орієнтується на основні проблеми вирішення реальних та потенційних загроз (причому виключно воєнних) [7, с. 53]. На наш погляд, це лише одна сторона глибинної проблеми формування системи національної безпеки Україна. Як показала реальна практика, вона виявилася не тільки не здатною швидко реагувати на загрози, а також їх й розпізнавати. Так, в Україні суспільно-політичні події останніх років, як і в перші роки незалежності, гостро порушили проблему забезпечення національної єдності та соборності Української держави, вирішення якої ускладнюють низка складних факторів. По-перше, це ціннісно-світоглядне розшарування українського суспільства, яке обумовлюється культурно-історичними відмінностями окремих регіонів України і поглиблюється внаслідок спекуляцій на цій проблематиці з боку певних внутрішньо- і зовнішньополітичних сил, зокрема екстремістського спрямування. Не реагуючи й не включаючи в спектр національної безпеки названі фактори, українська влада утворила штучний вакуум внутрішньополітичної безпеки. Тобто, будь-який політик шляхом безвідповідальних заяв мав реальну здатність формувати спектр внутрішніх загроз (електоральний злам, штучна «проблема Донбасу», питання російської мови тощо). По-друге, існуюча бюрократична модель національної безпеки виявила низьку ефективність механізмів прийняття та виконання державних рішень, що має місце внаслідок неузгодженості дій між різними гілками та органами державної

влади, зниження професіоналізму державних службовців, поширення корупції, хабарництва, зрощення бізнесу й політики у цьому середовищі. У наслідок цього проявилася слабкість та розпорошеність інституцій громадянського суспільства, що не дозволяє належним чином реалізовувати їхній потенціал стосовно демократизації суспільного життя. На нашу думку, до наведеного також слід додати невизначеність в економічному розвитку: відкладання процесу реалізації асоціації з Європейським Союзом, замороження стосунків з країнами Митного Союзу та СНД, нестійкість економічного зростання та його надмірна залежність від зовнішніх чинників й впливу бюрократії, невизначеність орієнтирів й відсутність програми економічного реформування, перевантаження сфери середнього бізнесу податками і соціальними проектами влади, неефективність використання матеріальних ресурсів (зокрема енергетичних, перевантаженням галузей з невеликою часткою доданої вартості, що спричиняє низьку конкурентоспроможність вітчизняної продукції), неефективність захисту права власності, тяжкі наслідки АТО на Донбасі у вигляді зруйнованих підприємств та об'єктів інфраструктури. Результатом стало те, що сектор національної безпеки відкритий для будь-якого ураження як зовні, так й з середини країни. Але, виникає логічне запитання, що саме може вдіяти у цьому випадку влада й яким саме чином має бути сформована нова система національної безпеки.

Даючи відповідь на це запитання треба зробити декілька пояснень. По-перше, у межах одного наукового дослідження це зробити неможливо, оскільки для цього потрібна думка колегіального органу, що має бути складений з фахівців, науковців та громадських діячів. По-друге, система національної безпеки має розробляти аналітичні програми захисту й атаки (інформаційної, військової, економічної), що передбачає фахове переосмислення її пріоритетів й встановлення небюрократичного центру прийняття рішень. По-третє, необхідна комплексна програма державного розвитку, яка передбачає чіткі й зрозумілі для суспільства пріоритети розвитку. Але, разом з тим, фундаментальне переосмислення концепції розвитку системи національної безпеки потребує значних фінансових, ресурсних та соціальних вливань, тому позитивні результати суспільство відчує не відразу. Назване означає, що влада мусить взяти на себе політичну волю й бути зі власним суспільством максимально чесною. Саме спільне з народом її переживання тих негативних аспектів, які несуть системні реформи, й має стати фактором прямого діалогу зі суспільством, що у свою чергу збудує соціокультурну орієнтацію системи національної безпеки Україні. Також, на наш погляд, у цьому

процесі варто відійти від пануючого в Україні популізму. У нагоді може стати європейський досвід, але він також має певні огріхи і не може бути повністю використаний в Україні. Як ми й наголошували вище, мова не йде про сліпе запозичення кращих зразків іноземного досвіду, а на аналізі практики будівництва системи національної безпеки як інтегрованого в спільне середовище соціокультурного феномену. Це означає, що система національної безпеки має ґрунтуватися не на «військовій силі» (друг/ворог), а на збереженні національного простору певної культурної ідентичності, де все інше є засобами безпеки. Тобто, зараз діюча влада формуючи з Росії образ ворога багато в чому завдає шкоди власній культурній ідентичності, що має в собі спільні з росіянами орієнтації, почуття, історію та культуру. Тому, пріоритети мають бути змінені вже зараз, оскільки політика керівника держави-сусіда й громадська думка самої держави це не одне й теж саме.

Отже, саме на визначенні ключових пріоритетів й ґрунтується система національної безпеки країн Європейського Союзу. Найсерйознішу небезпеку для світової спільноти та окремих держав, у тому числі й України, створює тероризм. Ця загроза значно посилюється через ймовірність використання ним зброї масового ураження чи захвату окремо взятих територій держави під свій контроль. Також мають місце окремі терористичні прояви як засіб реалізації економічних та політичних інтересів. Серед основних загроз Європейському Союзу названі: тероризм, розповсюдження зброї масового ураження, регіональні конфлікти, організована злочинність. Окремо серед інших загроз слід виділити неналежне управління, зловживання владою та неефективність державних інститутів, оскільки це створює підґрунтя для конфліктів, злочинності, породжує корупцію та нестабільність [4, с. 86]. У Стратегії вказано, що «Європа ніколи не була такою процвітаючою, безпечною та вільною». У цьому документі ЄС позиціонує себе як глобальний актор. На користь цього приводиться той аргумент, що ЄС, як об'єднання 28 країн з населенням близько 530 млн. чол., що виробляють близько чверті світового ВВП, не може не відігравати значної ролі у глобальних процесах. Отже, від Європейського Союзу значним чином залежить світова безпека, яка формується у свою чергу як система глобального аналізу наявних і можливих загроз [4, с. 82]. Отже, позиціонуючи себе як глобальний світовий актор й відчуваючи соціальну потребу в безпеці, «Стратегія» буде фундаментом колективної безпеки, яка діє на наступних засадах: своєчасне реагування на загрози та залучення відповідних заходів будь-якого змісту (у тому числі військового); створення безпечного оточення у країнах-сусідах, що полягає у наданні їм будь-якої допомоги, окрім прямого військового

втручання; утворення багатополярного міжнародного центру прийняття політичних рішень, метою якого є збереження існуючої моделі безпеки від будь-яких загроз [4, с. 101].

Саме на представленому підході країн Євросоюзу й буде свою систему національної безпеки Республіка Польща. Її забезпечення при цьому полягає в постійному моніторингу кордонів країни з метою аналізу факторів стабільного, безпечного та прогнозованого оточення зі сторони країн-сусідів. Тобто, на наш погляд, Польща на базовому рівні буде свою систему національної безпеки здебільшого за географічним критерієм, який хоча й не відноситься до її зовнішньополітичного пріоритету, а виступає лише структурним рівнем колективної системи національної безпеки країн Європейського Союзу [7, с. 100]. Тобто, у зону відповідальності Республіки Польща й одночасно з цим орієнтація національної системи безпеки базується на аналізі й моніторингу Політики сусідства з країнами пострадянського простору—Росія, Білорусь та Україна [7, с. 102]. Названа програма продиктована не національними інтересами Польщі, а бажанням Європейського Союзу охопити всіх своїх географічних сусідів єдиним інструментом відносин, що призвело до розробки та втілення ними Європейської політики сусідства (ЄПС). Причому ЄПС залишалася фактично складовою частиною політики ЄС—«країни-сусіди» [7, с. 117]. Мова йде про те, що європейська система національної безпеки не готова прийняти до себе систему національної безпеки України. Концептуальні основи, мета та основні напрями національної безпеки України є окремою складовою частиною ЄПС, яка у свою чергу орієнтується на «зусилля, спрямовані на досягнення цілей Європейської стратегії безпеки» [7, с. 117]. Тобто, політика Східного партнерства, як окрема складова ЄПС, значною мірою направлена на досягнення цілей Європейської стратегії безпеки. Ініціатива Східного партнерства має на меті, крім простого посилення співпраці та певного «наближення країн-партнерів до ЄС», цілком конкретні завдання та заходи щодо забезпечення та посилення безпеки самого Європейського Союзу—створення зони вільної торгівлі, енергетичного співтовариства країн-партнерів, укладання угод про асоціацію, а також угод мобільності і безпеки, створення тематичних платформ співробітництва та ін. У свою чергу, в регіоні дії «Східного партнерства» у зоні відповідальності Польщі фактично немає жодної країни, яка б цілком відповідала критеріям стабільності та демократичності. Різною є й зовнішньополітична орієнтація країн-партнерів. Наприклад, Україна проголосила євроінтеграцію як свій стратегічний

пріоритет, а, скажімо, Білорусь не бачить себе членом ЄС й взагалі включена у систему національної безпеки Росії. Назване цілком відповідає Європейській стратегії безпеки, яка наголошує, що «нам необхідно розповсюдити переваги економічної та політичної співпраці на наших східних сусідів, у той же час вирішуючи політичні проблеми у цьому регіоні» [8, с. 39]. З наведеного виходить, що Європейський Союз утворив унікальну систему захисту власної національної безпеки, яка ґрунтується на аналітичній моделі попередження та моделювання внутрішніх й зовнішніх загроз, й при цьому, кожна з національних держав Європейського Союзу зберігає власний національний простір закритим для ураження від країн-сусідів.

Ще один важливий фактор, на який слід звернути увагу України є те, що на дієвість політики «Східного партнерства» активно впливає позиція Росії. На думку російського керівництва, «Східне партнерство» має на меті створення своєї «зони впливу» ЄС біля російських кордонів. Крім того, «Східне партнерство» певним чином зачіпає російські інтереси (в тому числі і в енергетичній сфері) відносно країн «близького зарубіжжя». Відсутність визначеності у самому ЄС щодо кінцевої мети «Східного партнерства» також має негативний вплив на ефективність цієї політики. Існує думка, що найефективнішим інструментом зовнішньої політики ЄС у минулому була перспектива надання членства, навіть якщо вона не була чітко та ясно закріплена у міжнародних документах, оскільки вона є стимулом, що спонукає країну більш активно проводити реформи з метою наближення до стандартів ЄС [9, р. 190]. Але, згодом політика Європейського Союзу у цьому відношенні змінилася, й ЄПС, як і «Східне партнерство», не передбачає набуття членства у майбутньому, і тому її ефективність, на наш погляд, стає сумнівною. У той самий час, логіка Європейського Союзу полягає дещо в іншій площині, де політика «Східного партнерства» виступає інструментом побудови в певному прикордонному регіоні добре керованих, відносно демократичних та політично стабільних країн, так званого «кола друзів». Тим, чи іншим чином відкриваючи свій ринок, Євросоюз через пакет політичних реформ утворює систему власного інтересу в системі національної безпеки певної країни. Наслідком є те, що запропоновані партнерам реформи впливають на групу фундаментальних факторів, з яких й утворюється національна безпека держави. Мова йде про значну неоднорідність «країн-партнерів» (політична, культурна, релігійна та ін., а також різний рівень розвитку країн і їх відносин з ЄС); вкрай низький рівень співпраці між самими країнами партнерами» [9, р. 190].

Окремо, слід зупинитися на внеску політики «Східного партнерства» до енергетичної безпеки Європейського Союзу. Серед ініціатив ЄС по «Східному партнерству» було посилення підтримки повної інтеграції енергетичного ринку України до енергетичного ринку ЄС. Одним з першочергових завдань також була і є реконструкція мережі українських транзитних газо- та нафтопроводів та завершення у стислі терміни переговорів щодо членства України та Молдови в Енергетичному співтоваристві. На часі є посилення повної інтеграції України у європейський енергетичний ринок, розширення політичного діалогу з Азербайджаном як з країною-експортером енергоносіїв до ЄС. Європейський Союз прагне до диверсифікації джерел поставок енергоносіїв, з одного боку, з іншого—до посилення безпеки транзитних шляхів, що полягає у ролі арбітражу між Україною та Росією [10, р. 203–204]. Отже, з наведеного виходить, що система європейського простору складається з ряду підсистем, що у сукупності утворюють складний механізм «дії», «аналізу» та «проектуванню».

Таким чином, підсумовуючи результати дослідження ми дійшли ряду висновків. Українська система національної безпеки залишається у концептуальному стані, вона є уразливою для загроз й нездатною до швидкого реагування на них. У той самий час вона орієнтується на механізми й стандарти європейської системи захисту національного простору, яка у свою чергу не орієнтується на інтеграцію з українських середовищем й обмежується лише захистом власних інтересів (транзит енергоносіїв, політичний контроль за владою, надання доступу до європейського економічного середовища). Сама об'єднана Європа на початку XXI століття постає як глобальний актор, який прагне забезпечити свою безпеку шляхом створення демократичного, передбачуваного та стабільного оточення «країн-сусідів». Після чергового етапу розширення ЄС запровадив нову Європейську політику сусідства, що має на меті посилення співпраці між ЄС та країнами-партнерами. На дієвість цієї політики як інструмента забезпечення безпеки ЄС впливає низка факторів, серед яких неоднорідність регіону, наявність невирішених конфліктів, негативне ставлення до «Східного партнерства» Росії, а також внутрішня боротьба інтересів у самому ЄС. Тому Європі слід проявити рішучість та єдність у реалізації ініціативи «Східного партнерства». Це сприятиме побудові зони демократизації, стабілізації, процвітання та консолідації європейського безпекового простору, в якому Україна повинна зайняти належне місце, перетворившись із джерела нестабільності на успішну європейську державу.

Список використаних джерел:

1. Рудич Ф. М. Зовнішньополітична стратегія України після президентських виборів: сучасні виклики // Сучасна українська політика. Спецвипуск: Україна як суб'єкт сучасних цивілізаційних процесів. За редакцією А. І. Кудряченка—К., 2011.—С. 18–24.
2. Радецький В. Г. Основи стратегії національної безпеки та оборони держави.—Національний ун-т оборони України. Кафедра стратегії національної безпеки та оборони.—К.: НУОУ, 2009.— 596 с.
3. Надтока Г. М. Перспективи євроінтеграції України: порівняльний аналіз розвитку країн-сусідів ЄС. Офіційний сайт Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України.—// Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/Monitor/may/007.htm>;
4. Чекаленко Л. Д. Зовнішня політика і безпека України. Людина—Суспільство—Держава—Міжнародні структури: Моногр.—К.: НІПМБ, 2004.— 355 с.
5. Следующая война в Европе— между Россией и Украиной? («The Washington Times», США)[електронний ресурс]//Режим доступу: <http://inosmi.ru/world/20081013/244608.html#ixzz3DНu3fHJ8>
6. Дергачов О. П. Український досвід трансформації влади та європейські стандарти // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї.—К., 2009.—Вип. 17.—С. 53–63.
7. Інтеграція—європейський напрямок розвитку України / під кер. В. Одзімка.—Краків, 2007.— 394 с.
8. Європейська інтеграція України: поточна ситуація, завдання та пріоритети державної політики: мат. засідання «круглого столу» / за заг. ред. О. В. Снігир.—К.: НІСД, 2010.— 63 с.
9. Snidal D. Between utopia and reality: the practical discourses of international relations. // The Oxford handbook of international relations. / Ed. by Reus-Smit C., Snidal D. Oxford University Press, 2008.—P. 190 [електронний ресурс] // Режим доступу:
10. <http://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199219322.001.0001/oxfordhb-9780199219322-e-1>
11. Bukkvol T. Ukraine and European Security. London: Royal Institute.— 1997.- 475 p.

Стаття надійшла до редакції 04.10.2014 р.

Примуш Н. В. Формирование системы национальной безопасности Украины в контексте военно-политических вызовов современности

Исследование посвящено изучению процессов формирования системы национальной безопасности Украины в контексте военно-политических вызовов. Проанализированы и уточнены современные научно-теоретические учения проблематики национальной безопасности с точки зрения политической науки. Представлены на концептуальном уровне пути совершенствования системы национальной безопасности Украины с учётом вызовов сепаратизма, иностранного военного вмешательства и последствий «Евромайдана». Доказано, что система национальной безопасности является концепцией стабильного политического развития и не может развиваться как реакция на внутренний политический кризис. Представлено пути реформирования существующей системы национальной безопасности Украины. Дополнительно изучены вызовы и угрозы для национальной безопасности Республики Польша в контексте событий в Украине.

Ключевые слова: национальная безопасность, геополитическая стратегия, внешнеполитический курс, евроинтеграция, политическая стабильность.

Primush N.V. Formation of national security in the context of Ukraine military and political challenges of our time

Research to study the formation of the national security of Ukraine in the context of military and political challenges. Analyzed and refined modern scientific and theoretical study of national security issues from the perspective of political science. Presented at the conceptual level by improving the system of national security of Ukraine, taking into account the challenges of separatism, foreign military intervention and consequences «Euromaidan». It is proved that the national security system is the concept of sustainable development policy and can not develop in response to the domestic political crisis. The basic ways of reformatting the existing system of national security of Ukraine. Additionally identified challenges and threats to the national security of the Republic of Poland in the context of the challenges Ukraine.

Keywords: national security, geopolitical strategy, foreign policy, European integration, political stability.

УДК 321.7: 323.21

Смірнова В. О.

Кандидат педагогічних наук, викладач кафедри політології, соціології і соціальної роботи Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»

МОТИВАЦІЙНА ПАРАДИГМА ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ВОЛІ

Здійснено теоретичний аналіз поняття «політична воля». Розглянуто особливості й суб'єктів реалізації політичної волі в умовах реформування держави і вдосконалення суспільства. Систематизовано принципи втілення політичної волі у рішеннях владної еліти. Доведено необхідність вивчення пропонованого поняття для практичного забезпечення ефективної політичної модернізації.

Ключові слова: політична воля, політичний процес, громадянське суспільство, політичний актор, суспільна ініціатива.

Політичний процес — багатогранне середовище кореляції політичних інститутів та взаємодії суб'єктів соціально-політичного простору. В основі процедурного підходу щодо розуміння рамок перебігу політичного процесу лежить позиціонування індивідуальних прагнень ключових політичних акторів та громадських ініціатив як рушійної сили політичних трансформацій. Таким чином, закономірності імплементації політичних ідей в функціональну матрицю політичного поля, матеріалізація ідеології в політичному режимі, визначення курсу розбудови державної політики знаходяться у площині втілення політичної волі громадянського суспільства і правлячої еліти. Актуальність даної тематики полягає в необхідності вивчення політичної волі як ключової складової генерування політичного процесу задля осмислення сутності перебігу політичних подій та вироблення механізмів модернізації соціально-політичного життя. Систематизація принципів реалізації політичної волі у політичних рішеннях правлячої еліти та консолідація суспільного світогляду в рамках процесу національної ідентифікації дозволить встановити сутність детермінації політичного процесу, а також визначити ключові проблеми збалансування соціально-політичного середовища та раціоналізації методології розбудови державної політики.

Особливої ваги вищезазначені проблеми набули в межах українського соціально-політичного простору. Складність модернізації управлінських інститутів, регулювання каналів владно-громадської взаємодії та нівелювання конфронтації суспільних ініціатив потребує нагального вироблення алгоритмів трансформації політичного устрою на основі матеріалізації суспільної політичної волі та узгодження громадських очікувань з функціональними орієнтирами ключових політичних акторів. Передумовою для даних прогресивних зрушень виступає теоретичне осмислення процесів практичного втілення політичних інтересів громадянського суспільства у політичних рішеннях правлячої верхівки, що можливе за умов вивчення політичної волі як основи реформування соціально-політичної сфери та рушійної сили поступового вдосконалення політичного улаштування державної системи.

Дослідження політичної волі фігурує у наукових доробках представників різних політичних шкіл та наукових традицій, серед яких варто виокремити Дж. Барбера, С. Хука, К. Малену, Е. Бріск, Дж. Велдона, Є. Шестопал. В цілому, генезис теоретичного обґрунтування політичних процесів через призму функціональних можливостей окремих політичних акторів й консенсусу громадських ініціатив має досить широкий діапазон і бере свій початок ще з античних часів та знаходить своє відображення в науковому доробку представників епохи Просвітництва.

Головна мета цієї статті полягає у встановленні ключових теоретичних і практичних принципів, що детермінують необхідність вивчення складових компонентів, сутнісних ознак та векторів застосування такого суспільного явища як політична воля. Досягненню поставленої мети підпорядковане розв'язання наступних завдань: 1) визначити ключові підходи до розуміння змісту поняття «політична воля» в смислових парадигмах різних наукових традицій; 2) охарактеризувати фундаментальні мотиви дослідження «політичної волі» як універсального інструменту модернізації соціально-політичного простору; 3) розглянути потреби вивчення механізмів консолідації індивідуальних інтенцій провідних політичних акторів та загальних громадянських інтересів у рамках формування української державності.

Проблема модернізації соціально-політичного простору, здатної не тільки успішно задіяти потенціал державних органів влади, а й забезпечити функціонування каналів владно-суспільної взаємодії, постала об'єктом дослідження ще на початкових етапах становлення національних держав. Ключовою особливістю фундаментальних концепцій організації соціально-політичного простору виступає апелювання до політичної

волі. Виокремлюючи теоретичні засади «ідеальної держави» Платона та Аристотеля, квінтесенцію успішного функціонування різноманітних політичних утворень, можна говорити про матеріалізацію політичної волі спільноти у правових механізмах регламентації політичного середовища [1, с. 125]. Якщо політична воля управлінських структур певної спільноти не виходитиме за рамки правового поля, а реалізація суспільних інтересів лежатиме в площині правового регулювання, функціонування політичної системи носитиме системний, ефективний характер.

На думку політичного мислителя епохи Середньовіччя Н. Макіавеллі, незамінним елементом розбудови державного устрою та консолідації структурних елементів політичної системи виступає послідовна і безпечна реалізація політичної волі правлячого суб'єкта державної політики, яким у його теорії виступає монарх. Персоніфікований характер політичного середовища, що полягає у необмеженості можливостей втілення волі державця у політичному моделюванні, постає в інтерпретації італійського мислителя фундаментальною обставиною ефективності політичних конфігурацій державної моделі [2].

Політична воля громади виступає важливою складовою теорії «народного суверенітету» Ж.-Ж. Руссо. У його інтерпретації вона постає як основа моделі організації державної влади. В рамках ідеальної держави даного формату за народом закріплено статус головного суб'єкта політичного процесу, який «не тільки відповідає за реалізацію конституційних законів, а й запобігає зловживанню цими законами з боку держави». На своїх зібраннях громада «може видозмінювати форму державного улаштування за власним бажанням, а також слідкувати за діяльністю своїх управлінців» [3, с. 107]. Таким чином, ключовим компонентом державної організації виступає політична воля суспільства як рушійна сила формування правової бази консолідації політичного простору.

Політична воля виступає також ключовим інструментом функціонування представницької демократії й лежить в основі конструктивного архетипу політичного моделювання сучасної демократії [4]. Успішність функціонування каналів владно-суспільної кореляції як незамінних інститутів державного устрою, що відображається на динаміці взаємодії політичних акторів з громадянським суспільством, визначається через призму артикуляції громадських ініціатив й узгодження владних орієнтирів із суспільними інтересами.

Фундаментальною «константою» вищезгаданих теоретичних моделей формування державного ладу та системи управління виступає політична воля. У рамках формування правової держави, що керується виключно правовими нормами у регламентації владно-суспільної взаємодії, під час максимального збільшення функціональних прерогатив і політичних преференцій громадянського суспільства, при моделюванні політичного устрою з жорстким превалюванням окремого політичного актора як генератора політичного процесу країни основою виступає політична воля суб'єктів державної політики.

Позиціонування політичної волі в конструктивній матриці будь-якої моделі державного устрою актуалізує необхідність системного аналізу даного соціально-політичного явища і мотивує розширення методології вивчення її сутності та складових. Перманентна суспільна потреба в модернізації умов існування, координації продуктивної взаємодії та раціоналізації політичного середовища детермінує ґрунтовне дослідження політичної волі через призму кореляції інститутів державної влади та громадянського суспільства. Поліваріативність теоретичних підходів до осмислення змісту даного концепту зумовило різноманіття інтерпретації фундаментальних принципів даного явища. Саме тому систематизація наукових концепцій, що визначають природу політичної волі — важливий мотив структурного узагальнення поняття в контексті імплементації теоретичного підґрунтя в практичне поле організації соціально-політичного простору.

Один із поширених векторів розуміння «політичної волі», характерний для західної політичної думки, полягає в ідентифікації даного явища з інструментом консолідації інститутів державної влади з метою артикуляції громадських інтересів та вироблення механізмів реального забезпечення широкої участі суспільства в процесах визначення державної політики через збалансування функціональних можливостей каналу владно-суспільної взаємодії [4]. В основі даного визначення лежить припущення щодо функціонування політичного середовища як механізму реалізації громадських інтересів та інтеграції суспільних ініціатив в систему загальнонаціональних політичних цінностей і орієнтирів. Отже, через призму теоретичних уявлень, притаманних західній науковій традиції, політична воля постає як дієвий механізм регламентації напрямків діяльності ключових політичних акторів держави та активізації здійснення громадського впливу на процеси державного управління. Суб'єктивізація волі громадянського суспільства як ключової детермінанти розподілу політичних преференцій зумовлює

ефективну трансформацію державного правління в бік демократизації соціально-політичних відносин.

В українській науковій традиції політичній волі відводиться ключове місце в рамках удосконалення адміністративно-територіального устрою та демократичного реформування соціально-політичних підвалин державного устрою. Зокрема, даного підходу дотримується український дослідник О. Кучабський, який ототожнює політичну волю з дієвим механізмом соціальної організації: «Соціальний чинник відіграє головну роль у перебігу трансформаційних процесів кожного суспільства. Отже, правомірно стверджувати, що становлення адміністративно-територіальної організації в Україні визначається, насамперед, соціальними механізмами. В умовах трансформації адміністративно-територіальних структур важливо враховувати цілу низку чинників соціального спрямування, серед яких чільне місце належить політичній волі до здійснення реформ» [5]. В основі процесів політичного реформування й оптимізації формату консолідації політичного середовища лежить політична воля. Дана теза зумовлює необхідність аналізу змісту зазначеного явища соціальної природи задля осмислення сутності ключових чинників політичних трансформацій. Потреба у перманентному вдосконаленні політичного середовища та пряма залежність даних процесів від політичних ініціатив й орієнтирів політичних акторів розширює мотиваційну парадигму дослідження політичної волі.

Зазначений підхід окреслює рамки фундаментальної форми становлення соціально-політичного середовища, за якою знаменником політичного прогресу в ході структурних трансформацій політичної системи виступає політична воля суспільства, а визначення ефективності використання механізмів моделювання державного устрою та улаштування соціально-політичного простору знаходиться в площині осмислення принципів реалізації політичної волі. Лінію залежності політичного процесу від політичних орієнтирів й діяльності суспільства, що створює додаткові мотивації в дослідженні політичної волі, можна прослідкувати на прикладі перебігу демократичного транзиту в політичній системі. Позиціонуючи процедурний характер політичного процесу в центрі власного підходу до розуміння політики, американські дослідники Х. Лінц і А. Степан відзначають наступне: «Демократичний транзит — це реалізований процес консолідації і досягнення консенсусу відносно політичних процедур для забезпечення виборного правління, коли інститут влади наділяється повноваженнями в результаті незалежного голосування; коли вибране правління де-факто володіє

прерогативами моделювання нових курсів політики; коли виконавча, законодавча і судова гілки влади сформовані новою демократією, не повинні ділити владу з іншими елементами соціально-політичного процесу де-юре» [6, с. 3]. В рамках даного визначення проявом політичної волі виступає інститут голосування, що є втіленням матеріалізації громадських інтересів у практичному вимірі на основі плюралізму демократичного устрою політичної системи, та регламентоване право на визначення курсу державної політики, закріплене за обраними політичними акторами, які керуючись національними інтересами, приймають політичні рішення.

В той же час, відомий дослідник процесів модернізації політичного устрою Р. Інглгарт виділяє активізацію політичної участі мас та ріст динаміки інтеграції суспільства в державотворчих процесах як ключові сегменти модернізації політичного середовища та прогресу політичної системи [7, с. 307]. Дана теза підтверджує актуальність розкриття змісту політичної волі через призму демократизації й прогресивного реформування демократичного устрою. Фундаментальним принципом зазначених позитивних трансформацій виступає демократична переорієнтація ментальних установок суспільної дії та політичної поведінки громади. Саме тому визначення механізмів реформування політичного світогляду народу та розвитку демократичних архетипів суспільної поведінки створюють реальні передумови для моделювання чіткої програми модифікації державного устрою. Зазначений алгоритм соціально-політичного реформування виступає додатковим підтвердженням тези щодо необхідності дослідження політичної волі соціуму як ключового інструменту генерування суспільного прогресу та раціоналізації державного устрою.

Якщо розглядати необхідність вивчення сутності поняття «політична воля» через призму практичного виміру політичного процесу, надзвичайну цінність у контексті пошуку першопричин і вироблення механізмів модернізації державного управління становить попередження негативних явищ політики—централізації політичної влади та авторитаризації політичної системи. Адже найбільший потенціал та можливості щодо реалізації політичної волі закріплені за політичними акторами, наділеними чи то в силу демократичних процедур, чи в силу форми організації політичного режиму владними преференціями. Як при функціонуванні представницької демократії західного зразка з превалюванням законодавчого інституту, так і при президентській формі організації політичної влади, притаманній деяким країнам

пострадянського політичного простору, реалізацію функціональної програми моделювання державної політики де-факто закріплено за представниками владних інстанцій. В будь-якому разі політична воля окремого політичного актора в рамках здійснення національної політики не повинна превалювати над колективними ініціативами громадянського суспільства. Тільки тоді представницька демократія, заснована на артикуляції суспільних інтересів демократично орієнтованими політиками, не перетвориться на державний устрій авторитарного типу, де визначення курсу зовнішньої і внутрішньої політики країни знаходитиметься в площині індивідуальних переконань одного чи декількох політичних акторів [8]. Саме тому осмислення змісту концепту «політична воля» та принципів його матеріалізації у практичному вимірі політичного процесу дозволить виробити превентивні механізми обмеження централізації політичної влади та збалансування політичних цінностей і переваг між політичними акторами.

Розширення мотиваційної парадигми політичної волі набуває особливої актуальності для визначення змісту процесів демократизації на теренах пострадянського політичного простору, в тому числі й в Україні. Тривалий процес формування української державності супроводжувався приходом до влади низки політичних сил, що відзначалися різними політичними поглядами та зміною конституційної матриці організації політичного простору. Проте, не завжди політична воля еліти країни до формування курсу державної політики знаходилась у полі національних орієнтирів української громадськості. Як результат, дисонанс політичної волі владно-суспільних інститутів призвів до політичної активізації громадськості та переформатування політичної влади на основі народної волі. Збіг різних факторів суб'єктивного та об'єктивного характеру поставив українську державу перед вибором вектору подальшого політичного розвитку. Виклики знаходяться не тільки в площині консолідації суспільних орієнтирів, але й у раціоналізації адміністративно-управлінської системи та вдосконалення програми політичних дій владної еліти.

Розв'язання представлених проблем потребує детального комплексного аналізу задля консолідації й демократичної організації державного правління, формування адекватної концепції забезпечення національних інтересів та модернізації принципів збалансування функцій і прерогатив владних інститутів. З точки зору наукового дослідження і осмислення змісту й можливих векторів здійснення реформування української політичної системи ключовим об'єктом дослідження виступає політична

воля, що детермінує зазначені трансформації. Важливим елементом реорганізації українського соціально-політичного простору виступає забезпечення пропорційного розподілу політичних преференцій між суб'єктами політичної системи, завдяки чому функціонування державних інститутів буде спрямовано на візуалізацію і матеріалізацію громадських інтересів. Збалансування волі політичної еліти із суспільними ініціативами потребує застосування широкої методологічної бази вивчення концепту «політична воля» з метою моделювання практичних механізмів створення програми владно-суспільної взаємодії.

Аналіз теоретичної матриці політичного процесу з подальшим її втіленням у певному політичному просторі дозволяє зробити висновок щодо важливості поняття політична воля як інструменту продукування взаємодії громадянського суспільства з інститутами політичної влади. Прагнення суспільства до існування в рамках демократичного політичного устрою, де значно розширений діапазон громадського впливу на процеси формування державної політики, потребує системного вивчення механізмів і детермінант організації відповідного формату кореляції діяльності суб'єктів політики. Необхідність раціоналізації форми державного правління та улаштування демократичного політичного режиму значно розширює мотиваційну парадигму дослідження політичної волі. Вивчення теоретичної складової зазначеного суспільно-політичного явища дозволить осмислити практичні тенденції функціонування інструментів впливу громадянського суспільства на становлення політичної системи. Саме тому, ефективне моделювання системи політичних конфігурацій та соціальних цінностей держави неможливе без належного теоретичного осмислення політичної волі як невід'ємної складової політичної модернізації.

Список використаних джерел:

1. Chaurasia R.S. History of Western Political Thought.—N.-D.: Atlantic Publishers & Dist, 2001.—269 p.
2. Макиавелли Н.Государь: Сочинения исторические и политические. Сочинения художественные: Сборник / Никколо Макиавелли; [пер. с итал. Г. Муравьевой, Н. Томашевского, Е. Солоновича и др.; примеч. М. Андреева, Р. Светлова].—М.: Эксмо, 2008.—512 с.
3. Miller J. Rousseau: Dreamer of Democracy.—Hackett Publishing, 1984—272 p.

4. Malena C. From Political Won't to Political Will: Building Support for Participatory Governance. — Kumarian Press, 2009 — 310 p.
5. Політична воля як складова соціального механізму удосконалення адміністративно-територіального устрою України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.lvivacademy.com/visnik5/fail/+Kuchab.pdf>
6. Linz J., Stepan A. Levels of Socio Economic Development Theory. — JHU Press, 2011 — 504 p.
7. Inglehart R. Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies. — Princeton University Press, 1997 — 453 p.
8. Herpen M. V. Putinism: The Slow Rise of a Radical Right Regime in Russia. — Palgrave Macmillan, 2013 — 296 p.

Стаття надійшла до редакції 28.09.2014 р.

Смирнова В. А. Мотивационная парадигма исследования политической воли

Осуществлен теоретический анализ понятия «политическая воля». Рассмотрены особенности и субъекты реализации политической воли в условиях реформирования государства и совершенствования общества. Систематизированы принципы воплощения политической воли в решениях властной элиты. Доказана необходимость изучения предлагаемого понятия с целью практического обеспечения эффективной политической модернизации.

Ключевые слова: политическая воля, политический процесс, гражданское общество, политический актор, общественная инициатива.

Smirnova V.O. Motivational paradigm of political will investigation.

A theoretical analysis of the concepts of «political will». Learn the features and subjects of political will in reforming the State and improvement of the society. Organizing principles of the political will of the Government elite. Proved the need to examine the proposed concepts with a view to ensuring effective political modernization.

Keywords: political will, political process, civil society, political actor, social initiative.

УДК 32-027.21

Макаренко Б.*Кандидат політичних наук, здобувач НПУ імені М. П. Драгоманова*

ПОНЯТТЯ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ В СУЧАСНОМУ ПОЛІТОЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ

У статті зміст поняття політичної участі розглядається в контексті наявного щодо неї політологічного дискурсу.

Ключові слова: політика, політична наука, політологічний дискурс, політична участь.

Вивчення поняття політичної участі має міждисциплінарний характер. Це питання вивчається в політології, філософії, соціальній і політичній психології, загальній соціології і політичній соціології.

У тлумачному словнику «Політика» політична участь (political participation) трактується як участь у політичному житті. Притому загальний рівень участі у справах суспільства визначається як ступінь політичної активності населення в цілому: в арифметичному вимірі — це кількість політично активних громадян, помножене на кількість їх дій [1].

У словнику-довіднику «Політична наука» наведені такі варіанти визначення поняття «політична участь»:

1) включення (залучення) у той чи іншій формі членів суспільно-політичної спільноти на індивідуальній, класово-груповій, національно-етнічній, релігійній або іншій основі в процес політики-владних відносин;

2) готовність, вміння та спроможність людини виступати активним суб'єктом політичного процесу, використовуючи для цього наявні політичні інститути, процедури та механізми або змінюючи їх у ході політичного процесу таким чином, методами та засобами, щоб наслідки цих змін не порушували соціальної та політичної стабільності [2].

З середини 1950-х років дане поняття набуває статусу наукового терміна і входить до числа ключових у категоріальному апараті чотирьох соціологічних концепцій — демократії, модернізації, політичної культури і масового суспільства. Так, наприклад, у концепціях демократії політична участь у специфічному розумінні окреслює особливу

якість взаємодії суб'єктів у межах демократичного суспільства, спрямовану на реалізацію ціннісного імперативу партисипативної демократії [3, с. 20]. У власне політичній сфері модернізація, яка характеризується становленням та зміцненням національних суверенних держав, правових структур державності, реального розподілу основних гілок влади, політичної демократії, тісно пов'язана з реальною активізацією політичної участі населення, розвитком багатопартійності та, зрештою, становленням і розвитком відкритих плюралістичних систем [4, с. 13].

У сучасних словниках та енциклопедіях по соціології політики політична участь трактується як: ступінь залучення індивідів у політичні відносини та структуру влади, що існують всередині суспільно-політичної спільноти, або як участь громадян у певних справах держави [5].

У концептуальному апараті політичної психології поняття політичної участі займає особливе місце. Як вважають фахівці, у цьому понятті відображується уся складність і суперечливість розвитку галузі на перетині політичних і психологічних наук. Політичні психологи застосовують поняття «політична участь» до дій індивідів, груп, спільнот, які прилучаються до взаємодії у сфері політики, щоб тим чи іншим чином (своєю підтримкою чи, навпаки, протестом) вплинути на існуючу систему влади в суспільстві [6].

Отже, оскільки феномен політичної участі вивчається в міждисциплінарному просторі, окреслимо традиції його розуміння насамперед під кутом зору політологічної науки.

Найбільш широку теоретичну та методологічну базу для вивчення проблеми політичної участі представляють праці західних, зокрема американських політологів та соціологів останньої третини ХХ ст. Так, класичне визначення політичної участі було вперше запропоноване американськими політологами — С. Вербою та його колегами (Н. Най і Дж. О. Кім) у 1971–1978 рр. Згідно з цим визначенням, політична участь — це дії приватних громадян з метою прямого чи опосередкованого впливу на відбір державних управлінців та їхню діяльність [7].

Проблема політичної участі найбільш повного теоретичного осмислення набула також в дослідженнях Дж. Нагеля, М. Каазе, А. Марша, роботи яких і заклали теоретико-методологічний та емпіричний фундамент концепції політичної участі.

У сучасній зарубіжній політичній науці розроблені і узагальнені способи і методи вивчення політичної участі, проаналізовано характер прояву політичної участі в різних соціально-політичних умовах. Серед них особливе місце займають праці Г. Алмонда, С. Верби, Р. Даля,

Р. Кловарда, Р. Мілса, Л. Мілбрайта, Б. Барбера, Д. Ціммермана, Дж. Нагеля, Н. Ная, Р. Патнама, К. Пейтмен, С. М. Ліпсета та інші.

У російській політичній науці варто виокремити наукові доробки таких дослідників як Г. Артемов, Д. Гончаров, О. Мелешкіна, В. Петухов, Ю. Шевченко, О. Шестопал, А. Клюев та ін.

Проблема залучення громадян до сфери політичних відносин все більше привертає увагу і вітчизняних вчених, серед яких І. Алексєєнко, Н. Дембіцька, В. Речицький, Л. Угрин, О. Чемшит, І. Воронов, В. Бортніков, Н. Ротар та ін.

Найбільш універсальне визначення політичної участі було запропоноване американським дослідником Дж. Нагелем, який розуміє її як «дії, через які рядові члени будь-якої політичної системи впливають або намагаються впливати на результати діяльності» [3, с. 20]. Тобто участю є реальні дії індивіда в політиці.

Близьким до визначення Дж. Нагеля є визначення політичної участі українського дослідника М. Юрія. На думку дослідника, «...поняття «політична участь» використовується для позначення різноманітних форм непрофесійної політичної діяльності, показуючи ступень реального впливу громадян на інститути влади і процеси прийняття рішень. Політичній участі протистоїть така форма поведінки, як політична імовільність (від лат. *Immobilis*—нерухомий)—пасивність, повна відстороненість від політичного життя» [7].

На такий висновок вченого наштовхує наступне: М. Вебер у своїй лекції «Політика як покликання і професія» виділив три можливих рівні участі у політиці:

професійне заняття політикою;

участь у політиці «за сумісництвом»;

участь у політиці «за випадком», з яких перший рівень є не «участю» у політиці, а процесом «творення» політики. М. Юрій конкретизує та пояснює свою точку зору: Професійний рівень заняття політикою демонструють політичні лідери, що зробили політику «справою життя», а також люди, які в професійному плані обслуговують політичних лідерів: партійні функціонери, державні чиновники, політтехнологи, журналісти.

Другий рівень участі у політичному житті виражений активістами партій і суспільних рухів, які, хоча і займаються політикою, беручи участь у мітингах, виступаючи в ролі агітаторів, спостерігачів на виборах, все ж мають сферу професійних інтересів, що лежить поза політикою.

Третій рівень об'єднує більшу частину громадян, чия політична активність проявляється в участі у виборах, в акціях протесту або підтримки [7].

Німецький вчений М. Каазе ширше аналізує політичну участь, він розуміє це поняття як «вільну активність громадян, зорієнтовану на прямий чи опосередкований вплив на ухвалення тих чи інших варіантів або альтернатив на різних рівнях політичної системи», тобто він пов'язує її з впливом громадян не лише на уряд і його структуру, а на всю політичну систему [8]. Крім того, дослідник розуміє політичну активність як вільну активність громадян, наголошував на її добровільному та автономному характері. Таке визначення охоплює всю діяльність, яка добровільно здійснюється громадянами з метою впливу на процес прийняття політичних рішень на різних рівнях політичної системи.

У російській науковій літературі найґрунтовніший аналіз політичної участі здійснив вчений Д. Гончаров. Політична участь, на його думку, водночас є інститутом та складним соціокультурним явищем. Водночас Д. Гончаров акцентує увагу на таких важливих теоретико-методологічних аспектах політичної участі, як характер і зміст соціальної та політичної дії в структурі участі. Він визначає політичну участь перш за все як інструментальну активність, «...через яку громадяни намагаються впливати на уряд таким чином, щоб він здійснював бажані для них дії» [9, с. 146.].

Російська дослідниця О. Мелешкіна політичною участю вважає більш-менш регулярне і, перш за все, інструментальне застосування акторами різних форм політичної діяльності, засобом, за допомогою якого громадяни намагаються впливати на процес прийняття політичних рішень [3]. При цьому О. Мелешкіна наголошує на проблемі термінологічної неадекватності основних категорій та понять, що стосуються участі громадян у політичних процесах. З огляду на те, вона пропонує такі термінологічні комбінації: політична поведінка — *political behavior*; політична діяльність — *political action*; політична активність — *political activity*; політична участь — *political participation*.

За А. Беловим, під політичною участю розуміють «будь-яке сприяння політичній системі у здійсненні її функцій, впливовий прояв громадянином, його групами своїх інтересів і позицій по відношенню до влади» [10, с. 233.]. Але, на думку вченого, політична участь — це передусім непрофесійна політична діяльність.

П. Шляхтун також пов'язує сферу політичної участі громадян з непрофесійною політичною діяльністю, найпоширенішими формами

якої є вибори та референдуми. Політичною діяльністю, на його думку, є загальне поняття, яке відображає всю багатоманітність дій людей у сфері політики як у персоналізованих, так і в інституціоналізованих формах [11, с. 417].

Значний внесок до теоретичного осмислення проблеми політичної участі громадян внесла Н. Ротар. Дослідниця розуміє політичну участь як «...вплив громадян на функціонування політичної системи, формування політичних інститутів та процес вироблення політичних рішень» [3, с. 19.].

Істотне доповнення у розуміння категорії політичної участі додає О. Чемшит. На його думку, політична участь це «будь-яка дія або бездіяльність, спрямована на зміну або збереження існуючого способу розподілу ресурсів у масштабах усього суспільства» [12, с. 254.].

Вчений робить слушне зауваження, що політична участь як володарювання або прагнення до влади є лише окремим випадком політичної участі взагалі. Політичну участь «взагалі» дослідник визначає як свідомі дії або відмову від них, які роблять політичні актори (громадяни, групи інтересів, політичні партії тощо) «...з метою якнайповнішої реалізації відповідних базових потреб» [12, с. 386].

Наявність такої кількості трактувань вказує на той факт, що зміст даної дефініція знаходиться у полі постійних дискусій фахівців різних наукових галузей. Разом з тим, багато політологів, розуміючи всю умовність і абстрактність визначень, відмовились від чітких дефініцій політичної участі, але не від переліку структурних компонентів цього поняття.

Вимір активності політичної участі одним з перших запропонував Р. Даль (у книзі «Хто управляє?», 1961), висловивши припущення, що «...чим активніша форма участі, то тим менше громадян беруть в ній участь» [13, р. 29].

Основними способами «участі» (політичної участі) він вважав:

1. Голосування на виборах.
2. Участь у політичних кампаніях (переконування, пожертвування коштів, відвідування мітингів тощо).
3. Участь у місцевих справах (обговорення місцевої політики, контактування з місцевими посадовцями чи політиками, вирішування місцевих проблем).

Справжній перелом у ставленні до структури політичної участі був пов'язаний з класичними книгами С. Верби, Н. Ная і Дж. Кіма 1971 («Способи демократичної участі»), 1972 («Участь в Америці») і 1978

(«Участь і політична рівність: порівняння семи націй») років. Автори цих праць, спираючись на проведені ними соціологічні дослідження, дійшли висновку про необхідність заміни одновимірною підходом до політичної участі багатовимірним підходом (у 1971 р. — чотири виміри, а в 1978 р. — п'ять). Тобто у 1978 р. вони запропонували використовувати такі виміри політичної участі:

1. Тип впливу, який політичні дії громадян здійснюють на лідерів (через здійснення тиску або через передавання інформації).

2. Потенційна результативність (обсяг впливу ухвал урядовців — від впливу на одного громадянина до впливу практично на всіх).

3. Конфліктність (до якої міри одна група учасників намагається дістати певну користь для себе за рахунок іншої).

4. Рівень співпраці (кооперації) з іншими для виконання певної діяльності (чи відсутність цієї співпраці взагалі).

5. Ступінь ініціативи (скільки ініціативи має проявити політичний учасник для того, щоб зайнятися певною діяльністю чи здійснити певну дію) [14].

Ступінь і характер включення особистості в політичне життя безпосередньо визначається значущими для неї причинами, факторами участі. Прийнято розрізняти передумови (умови) і фактори (безпосередні причини, що обумовлюють діяльність індивіда) політичної участі. До передумов належать економічні, політичні, правові, соціокультурні та інформаційні відносини та структури, які створюють найширше середовище для різноманітних проявів індивідуальної активності. В межах цього середовища складаються ті головні причини, до яких можна віднести макро- (здатність держави до примусу, добробут, стать, вік, рід занять) і мікрофактори (культурно-освітній рівень людини, її релігійна приналежність, психологічний тип, тощо) політичної участі. Кожен фактор здатен впливати на ті чи інші форми політичної участі людей, в залежності від часових та просторових умов їхнього життя. Але найбільшого значення в науці набувають психологічні стани особистості, наприклад, відчуття загрози власному політичному положенню (Г. Лассуелл); раціональне усвідомлення власних інтересів та завоювання нового статусу (А. Лейн); бажання життєвого успіху та суспільного визнання (А. Доунс), тощо [15, с. 326–327].

Ще одним з найбільш дискусійних моментів, пов'язаних з використання терміну «політична участь» є те, що часто не відбувається чіткого розподілу між поняттями «політична участь», «політична активність», «політична поведінка» (на що, як вже наголошувалося, у своїх роботах

звертала увагу російська дослідниця О. Мелешкіна). Наприклад, політична участь у широкому розумінні збігається з поняттям політичної поведінки, особливо при розгляді її різних форм. Наприклад, голосування, участь у виборах різного рівня (від національних до місцевих) розглядається як одна з головних форм політичної участі. Так що фактично дослідження політичної поведінки виборців розкривають механізми політичної участі в суспільствах, де голосування є формою участі громадян у політиці. Можна виділити два основні напрями дослідження політичної участі, зумовлені практичними соціальними запитами: з'ясування механізмів прийняття рішення про участь у голосуванні (зменшення політичного абсентеїзму) та визначення детермінант політичного вибору певного кандидата.

Також об'єктом уваги вчених виступають функції політичної участі.

Перш за все, це функція політичної соціалізації та залучення пересічних громадян в політику. В реальному житті більшість громадян не має ані часу, ані можливостей для постійної участі у політиці. Більше того, для тих, хто бажає робити кар'єру політика, залучення до цієї галузі життя потребує додаткових знань, сил, психологічної готовності до суперництва та ін.. Тому політика для більшості громадян—це область життя, куди вони добровільно вступають тільки у тих випадках, коли не можуть іншими шляхами реалізувати власні інтереси.

Другою може бути названа функція досягнення індивідуально усвідомлених цілей і вирішення індивідуальних проблем. Так, різновиди автономної політичної участі демонструють дії, які індивід виконує, по-перше, самостійно звертаючись до політичних форм захисту власних інтересів, а, по-друге, так само автономно вибираючи форми та канали прояву власної активності. Разом з тим, нерозривний зв'язок політики з життєво важливими для індивіда інтересами показує, що і надмірна участь у даній області життя, і довготривале відчуження від нього надзвичайно небезпечні. Зокрема, це призводить до надмірної політизації суспільного життя, або—через відсутність у людей навичок пошуку компромісу, ведення дискусій про проблеми суспільства, тощо,—до панування конфронтаційного стилю політичної конкуренції, нарощування радикалізму в суспільному житті.

Нарешті, політична участь виконує інформаційно-комунікативну функцію. В демократичних державах, наприклад, нормою можна назвати участь громадян у політиці через політичні партії та групи інтересів.

Під «приватними громадянами» в сучасній літературі щодо політичної участі прийнято вважати тих громадян, для яких участь у політиці

та урядуванні не є складовою їхньої професійної діяльності. Сутність цього визначення зводиться за С. Гантінгтоном і Д. Нельсон до діяльності приватних громадян з метою впливу на прийняття рішень урядовцями.

Список використаних джерел:

1. Политика. Толковый словарь / Общая редакция: д. э. н. Осадчая И. — М.: ИНФРА. — М.: Издательство «Весь Мир», 2001.
2. Политическая наука: словарь-справочник [Электронный ресурс] / Сост. Санжаревский И. И., д. пол. н., проф. — М., 2010. — Режим доступа до ресурсу: <http://www.polit-gloss.narod.ru>
3. Ротар Н. Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду: Монографія [Текст] / Ротар Н. — Чернівці: Рута, 2007. — 472 с.
4. Милецкий В. П. Российская модернизация: предпосылки и перспективы эволюции социального государства [Текст] / Милецкий В. П. — СПб: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 1997. — 128 с.
5. Энциклопедия социологии. Antinazi. — М., 2009.
6. Головатий М. Ф. Політична психологія: підр. [для студ. вищ. навч. закл.] / М. Ф. Головатий. — [2-ге вид.]. — К.: Центр учбової літератури, 2009. — 400 с.
7. Політологія. Підручник / Юрій М. Ф. — К.: Дакор, 2006. — Режим доступа до ресурсу: http://www.ebk.net.ua/Book/political_science/uriy_politologiya/part7/1504.htm
8. Каазе М. О политическом действии и не только. Доклад на специальной пленарной сессии Президента МАПН на XX-м Всемирном конгрессе Международной ассоциации политической науки «Работает ли демократия?», 13 июля 2006 г. (Фукуока, Япония) [Электронный ресурс] / Каазе М. О / Пер. с англ. Л. В. Сморгунова. — Режим доступа до ресурсу: <http://www.politex.info/content/view/308/>
9. Гончаров Д. В. Теория политического участия / Гончаров Д. В. — М.: «Юристъ», 1997. — 206 с.
10. Белов А. Г. Политология: Учебное пособие. — М.: ЧеРо, 1996. — 303 с.
11. Шляхтун П. П. Політологія (Теорія та історія політичної науки): Підр. для студ. вузів. — К.: Либідь, 2002.
12. Чемшит А. А. Государственная власть и политическое участие. — К.: Украинский центр духовной культуры, 2004.

13. Dahl R. A. Who governs? Democracy and power in an American city. — New Haven, : Yale University Press, 1961.
14. Вегеш М. М. Політологія: Підручник [Електронний ресурс] / За ред. М. М. Вегеша. — 3-тє вид., перероб. і доп. — К.: Знання, 2008. — 384 с. — Режим доступу до ресурсу: <http://politics.ellib.org.ua/pages-2639.html>
15. Соціологія політики: Підручник: у 2-х частинах / За ред. В. А. Полторака, О. В. Петрова, А. В. Толстоухова. — К.: Вид-во Європейського університету, 2011. — Ч. 1. — 399 с.

Стаття надійшла до редакції 24.09.2014 р.

Макаренко Б. Понятие политического участия в современном политологическом дискурсе

В статье содержание понятия политического участия рассматривается в контексте имеющегося в отношении его политологического дискурса.

Ключевые слова: политика, политическая наука, политологический дискурс, политическое участие.

Makarenko B. The concept of political participation in the modern political science discourse

In the paper, content of the concept of political participation is considered in the context of the existing political science in relation to its discourse.

Keywords: politics, political science, political science discourse, political participation.

УДК 316.652.2

Григор О.

Кандидат наук з державного управління, доцент (м. Черкаси)

ПОНЯТТЯ КОНСЕНСУСУ В СУЧАСНОМУ ПОЛІТОЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ

Досліджується зміст поняття консенсусу в сучасному політологічному дискурсі.

Ключові слова: людина, політика, консенсус, політичний консенсус, політологічний дискурс.

Консенсус в усіх його проявах є обов'язковим елементом демократичних та правових суспільств, а отже спрямування на розвиток консенсусних засад є вектором розвитку демократії в українській державності [1, с.48–51]. Тому опрацювання попереднього досвіду дослідження консенсусу, та розробка на його базі теорії політичного консенсусу, що відповідає реаліям українського суспільства, стає актуальним та першочерговим завданням сучасної української політичної науки.

Термін «консенсус» походить від латинського «consensus» — згода, співучасть. Консенсус — це часткова узгодженість дій або схожа спрямованість дій і думок між двома і більшою кількістю людей. Консенсус — це метод прийняття рішень, у разі якщо в думках обох і більше сторін немає принципової відмінності та заперечення; загальна думка, до якої прийшли під час спільного обговорення.

Термін «консенсус» вперше введено у науковий обіг французьким вченим О. Контом, який активно використовував принцип консенсусу у своїх теоретичних побудовах, розуміючи під ним погоджену взаємодію елементів соціального цілого, будь то мала група або велике співтовариство.

У роботах вченого термін «консенсус» мав дві трактовки:

без консенсусу не можна зрозуміти елементи системи розвитку, бо рух передбачає узгодженість. Тож Конт визначав консенсус як основний момент соціальної статичності і динаміки;

консенсус — суб'єктивне узгодження, тобто форма соціальної солідарності, особливими умовами зв'язує суб'єкти в єдиний колективний організм — «Велику істоту» [2, с. 232].

У широкому концептуальному тлумаченні консенсус означає стан масової, колективної й індивідуальної свідомості, коли поділені на групи люди орієнтовані на стратегію соціального партнерства [3].

Консенсус є погодженим рішенням з суперечливих питань, прийнятним для конфлікуючих сторін, в опрацюванні якого раціонально й свідомо беруть участь всі учасники взаємодії, що за суттю є соціальним діалогом [4].

Смисл поняття «консенсус» і способи його досягнення були різними в різні епохи.

Ступінь розробки проблеми отримує розробку у вченні про договірний характер суспільства: Ж.-Ж. Руссо надає загальній волі онтологічний статус правоти, в роботах Т. Гоббса, Дж. Локка, Ш. Монтеск'є представлені мотиви осмислення суспільства як цілісності, у якій відносини згоди та незгоди забезпечують і соціальний порядок, і ентропійність.

На думку Г. Гроція, схильність до згоди іманентно притаманна природі людини, необхідна для існування людства. Конфлікти ж у соціальному житті не відіграють визначальної ролі. Тому нідерландського мислителя XVII ст. можна вважати класичним представником консенсусної парадигми в політичній науці. Держава як результат суспільного договору, загальної згоди людей виступає у Б. Спінози засобом реалізації спільного інтересу в захисті та взаємодопомозі. А відтак закони мають закріплювати не страх, а сподівання людей на загальне благо. У Т. Гоббса договір лежить в основі виникнення держави і є своєрідним консенсусом. Тому поняття договору має концептуальне значення для пояснення природи держави і політичного життя в цілому. Цю ідею Дж. Локк доповнює важливим поясненням про те, що консенсус неможливий за умов тоталітарності. Як творіння свідомої діяльності людей, суспільство у Ш. Монтеск'є неминуче руйнується без спільної волі й справедливості. У І. Канта суспільний договір постає угодою індивідів про ідеал правової держави, а у Д. Юма громадянська угода як поведінковий мотив є вираженням людської природи [5].

Вплив цього напрямку на розвиток знань про суспільство особливо посилюється у XIX столітті на базі гегелівського вчення про діалектику. В історичній науці О. Тьєррі, Ф. Гізо, а в політекономії К. Маркс відстоювали ідею класового конфлікту як рушійної сили суспільства у розвитку

політики та економіки. Одночасно з ними ідея згоди та консенсусу як принципів соціального порядку підтримувалася органіцистами, у першу чергу О. Контом та Г. Спенсером, який сформулював теорії про двусторонній перманентний процес інтеграції та дифференціації. Е. Дюркгейм визначав консенсус як необхідну передумову соціального контракту [6].

Безпосередньо до проблеми розгортання конфліктної та консенсусної парадигм зверталися західні дослідники. М. Вебер розкрив консенсус як основу будь-яких соціальних процесів і навіть як передумову самого соціального буття; Р. Дарендорф обґрунтував «загальну теорію конфлікту»; Т. Парсонс розглядав консенсус як вияв структурної залежності суспільства; Г. Зіммель, Л. Козер, П. Сорокін аналізували функції та механізми регулювання конфліктів; Х. Алмонд, С. Верба, І. Шапіро систематизували проблеми демократії, стабільності, культури; Х. Ортега-і-Гасет тлумачив консенсус як рівень домагання, форму організації суспільного «проекту».

У закінченій формі теорія консенсусу склалася в 1950–1960-х саме у працях Т. Парсонса. Вона будується на переконаності в здатності людини запобігати різним конфліктам і вести дебати в спокійній атмосфері [7, с. 122–127].

В праці американського вченого А. Лейпхарта викладено теорію «консенсусної демократії», яка спирається на досвід передуючих його дослідників у галузі узгоджувальних теорій. «Консенсусна демократія» — різновид суспільно-політичного розвитку, що передбачає формування відповідної політичної культури. Остання, зокрема, передбачає визнання того, що змагальність політичної взаємодії поступається першістю співпраці.

Системно-процедурний підхід (представлений Н. Луманом), який є розгалуженням правового підходу, передбачає, що легітимність політики полягає у засадовому консенсусі, тобто у загальному визнанні рішень, затверджених через певні правові процедури, що є незалежними від задовільного або незадовільного значення окремих рішень. Інакше кажучи, легітимність політики визначається через довіру до процедур вироблення політичних рішень, незалежно від їх ефективності.

Консенсусно-комунікативний підхід (до якого належать К.-О. Апель, Ю. Хабермас) передбачає, що легітимною політика є тоді, коли вона відповідає волі комунікативного співтовариства, комунікативній раціональності, загальнообов'язковим суспільним нормам, значимість яких вільно визнається всіма членами спільства. Традиції раціональної

комунікації, дискурсивного спілкування між людьми закріплюють, таким чином, тісний зв'язок між легітимністю політики, політичним консенсусом і розвитком демократії. Теорія демократії XVIII століття бачила в демократичному процесі раціональне міркування, яке веде до єдності, що в результаті й відповідає спільному інтересу. Згідно із цим світоглядом, усі розбіжності — це розбіжності в думках: не існує конфліктів, які не можна було б усунути за допомогою раціонального обговорення. Роль політичного процесу розумілася як епістемологічна, пошук істини, а статус консенсусу був моральним — як втілення спільного інтересу.

В міркуваннях щодо консенсусу Ю. Хабермаса особливе значення мав розподіл дії на інструментальну та комунікативну. Хабермас довів, що комунікативна дія орієнтована на взаємопорозуміння, консенсус, у той час, коли інструментальна орієнтована на досягнення результату, успіху.

Подібні до поглядів Ю. Хабермаса, погляди на консенсус декларував і А. Етціоні, який активно інтергує консенсус у політичну практику. Ж. Падьоло з соціологічних позицій пропагує синтез інструментальної та комунікативної концепцій у поглядах на консенсус. У той же час критично налаштовані Т. Рокмор та Дж. Грей мають сумніви щодо обґрунтованості положень консенсусної теорії, у першу чергу, через метафізичне розуміння консенсусу та апелювання до його практичної нестійкості [6].

Не тільки в теоретичних доробках Ю. Хабермаса, але й у політичних програмах багатьох партій знову наполегливо звучить думка про політичні дискусії як механізм формування консенсусу. На думку видного німецького політика О. Лафонтена, у демократичному суспільстві нормативний консенсус може встановитися лише в результаті широкої суспільної дискусії [8].

Бажання узагальнити практики обговорень і дискурсивні явища в суспільстві до нового абстрактного рівня продовжується у роботах сучасних вчених. Н. Шматко стверджує, що «поняття «публічна політика» у повсякденному сприйнятті тісно пов'язана з активно політично функціуючої «демократичною громадськістю» (*Öffentlichkeit* Ю. Хабермаса). Це поняття являє собою своєрідний відгук на констатацію факту глибокої і гострої громадської розбіжності, характерної для сучасних «західних демократій». Зміна «горизонту легітимності» і знайшло своє відображення у зверненні соціологів до феномену публічної полі-

тики. Завдання публічної політики — досягнення консенсусу, тобто суспільної згоди з фіксованим проблем» [9].

70–80-ті роки XX ст. принесли значне ускладнення громадських і політичних зв'язків, масове розповсюдження ідеалів соціальної держави і дали поштовх теоретичному зближенню і навіть синтезу конфліктної і консенсусної парадигм. Поза тим головний акцент робиться на ролі консенсусу (Е. Шилз), провідній ролі «інтегрованої політичної культури», що ґрунтується на єдиних фундаментальних цінностях (Е. Тейлор) чи на «помірному конфлікті, який існує в рамках консенсусу» (Л. Дівайн). Піднесення політичної значущості консенсусних начал політики базувалося насамперед на подоланні західним суспільством розколу на антагоністичні класи, а також на піднесенні соціальної ролі середнього класу. Отже, в останнє десятиліття намітилося підвищення теоретичного авторитету консенсусної інтерпретації природи політичного життя. Це дає змогу визнати, що єдність ціннісних соціокультурних орієнтирів політичної поведінки широких соціальних прошарків відображає реалію лише окремих високорозвинених західних держав. У політичному житті значної групи країн зіткнення політичних ідей, програм, емоцій і настанов спричиняє протиставлення фундаментальних цінностей і орієнтирів [5].

На сучасному етапі розвитку суспільства теорія політичного консенсусу отримала свій розвиток у зв'язку з переосмисленням питання про засади соціального порядку та різноспрямовані дослідження конфліктних відносин. У закордонній науці можна виділити низку найважливіших напрямків вивчення консенсусу.

Так, наприклад, Х. Арндт показала, що політичний консенсус робить можливим існування влади як мотиву дії від імені групи, і, таким чином, консолідує політичну систему. Це дозволяє бачити, як відбувається процес переходу участі у політику за допомогою консенсусу, але не пояснює сутності самого консенсусу.

Д. Ролзу, який базує свою теорію справедливості на понятті консенсусу, перехресний консенсус у суспільстві позиціонується як данність, що потребує лише необхідного розкриття для того, щоб побудувати мінімальну політичну систему, що буде незалежною від будь-яких теоретичних міркувань. М. Хаттіхом у розгорнутому вигляді запропоновано інструменталістське розуміння політичного консенсусу.

На Заході різні аспекти соціально-політичної згоди досліджують такі науковці, як Б. Андерсон, З. Бжезінський, С. Верба, С. Гантінгтон,

Д. Горовіц, Г. Лембрух, Х. Лінц, В. Лорвін, Д. Ролз, Р. Роуз, Д. Сорос, М. Уоллерстайн та ін.

На пострадянському просторі проблеми консенсусу як умови демократичних трансформацій та інструменту вирішення політичних конфліктів розглядаються у працях багатьох російських вчених, серед яких І. Базілева, О. Васильєва, В. Вітюк, Д. Гудименко, І. Данилевич, Н. Зяблюк, З. Івановський, М. Лебедева, Л. Окунева, М. Марченко, А. Панаріна, А. Родіонов, Д. Фадєєв та ін.

Вітчизняні дослідники також активно займаються дослідженнями в цій галузі. Проблематика консенсусу постає в працях та ких українських вчених, як Є. Бистрицький, який аналізує державотворче значення суспільного консенсусу, Т. Грозіцька, що здійснює спробу адаптації консенсусної моделі А. Лейпхарта до українських реалій, Ю. Корольчук, який досліджує питання ролі принципу консенсусу в процесах глобалізації та побудови громадянських суспільств, В. Вовк, А. Клепиков та Н. Костенко вивчають вплив мовлення на побудову стратегії порозуміння та узгодження. Деякі аспекти праць таких відомих українських політологів, як О. Бабкіна, Є. Головаха, В. Гриньов, Ю. Ключковський, В. Кремень, М. Логунова, О. Майборода, Г. Постригань, Ф. Рудич, М. Рябчук, В. Шаповал також присвячені проблемам консенсусу в українському сьогоденні.

Були захищені дисертації, об'єктом яких був консенсус, наприклад: Вознюк П. Ф. «Консенсус як принцип сучасної демократії 2004 року» (2004 р.), Москаленко О. М. «Конфліктно-консенсусна парадигма регулювання суспільно-політичних відносин» (2006 р.).

Але при усій важливості внеску відчизняної та зарубіжної політичної науки у розробку теорії консенсусу, треба відзначити, що: а) змістовне трактування поняття та функцій політичного консенсусу розроблене не повністю; б) політичний консенсус залишається не виділеним з функцій регулювання політичного конфлікту у конфліктній парадигмі; в) недостатньо з'ясовані підвалини для прийняття консенсусу у якості моделі політичної дії суб'єктів. Таким чином, можна зробити висновок, що при попри наявності широкої наукової дискусії, теорія політичного консенсусу не отримала на цей час відповідного рівня наукової розробки.

Список використаних джерел:

1. Климкова І. І. Сутність та зміст проблеми суспільно-політичного консенсусу / І. І. Климкова. Наукові праці МАУП, 2012. Вип. 2 (33).— С. 48–51
2. Конт О. Система позитивной политики / О. Конт // Западноевропейская социология XIX века: [Тексты] / Под ред. В. И. Добренёва. — М.: Издание Международного Университета Бизнеса и Управления, 1996. — С. 232–257.
3. Консенсусні технології вирішення конфліктів. http://pidruchniki.ws/10780621/psihologiya/konsensusni_tehnologiyi_virishennya_konfliktiv
4. Герасіна Л. М. Принцип толерантності і конценсуальні практики демократичного суспільства: пошук соціального діалогу / Герасіна Людмила Миколаївна // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.—Режим доступу до ресурсу: http://www.sociology.kharkov.ua/socio/docs/magazin/vesnik_soc/795.pdf
5. Москаленко О. М. Конфліктно-консенсусна парадигма регулювання суспільно-політичних відносин / Москаленко Олена Михайлівна.— Автореферат дис... канд. політ. наук. Спец.: 23.00.02— політичні інститути та процеси.— К., 2000.—Режим доступу до ресурсу: <http://cheloveknauka.com/konfliktno-konsensusnaya-paradigma-regulirovaniyaobschestvenno-politicheskikh-otnosheniy>
6. Очиров Н. Л. Политический консенсус как форма взаимодействия субъектов политических отношений / Очиров Николай Лиджиевич.— Автореферат дис... канд. полит. наук по спец.: ВАК РФ 23.00.02.— Волгоград, 2006.—Режим доступу до ресурсу: <http://cheloveknauka.com/politicheskij-konsensus-kak-forma-vzaimodeystviya-subektov-politicheskikh-otnosheniy#ixzz2mdoFWFdr>
7. Сартори Дж. Управляемая демократия и управляющая демократия / Дж. Сартори // Мир политики. Суждения и оценки западных политологов.— М., 1992.— С. 122–127.
8. Лафонтен О. Общество будущего. Политика реформ в изменяющемся мире / О. Лафонтен.— М.: Международные отношения, 1990.— 257 с.

9. Шматко Н. Феномен публичной политики / Н. Шматко [Электронный ресурс].—Режим доступа до ресурсу: http://sociologos.net/textes/chmatko/politique_publique.htm

Стаття надійшла до редакції 13.09.2014 р.

Григор О. Понятие консенсуса в современном политологическом дискурсе

Исследуется содержание понятия консенсуса в современном политологическом дискурсе.

Ключевые слова: человек, политика, консенсус, политический консенсус, политологический дискурс.

Grygor O. The notion of consensus in contemporary political science

Discourse is to study the content of the concept of consensus in contemporary political science discourse.

Keywords: human, politics, consensus, political consensus, political science discourse.

УДК 323.2 (043.3) (477.7)

Матушкіна С. В.

Аспірантка кафедри політології Донецького національного університету

СПЕЦИФІКА ВИРОБЛЕННЯ МЕТОДІВ МОДЕЛЮВАННЯ ТА ПРОГНОЗУВАННЯ В ДОСЛІДЖЕННІ ЕТНОПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ

Представлене наукове дослідження висвітлює специфіку застосування методів політичного моделювання і прогнозування при дослідженні етнополітичних процесів в Україні. Доведено, що використання методів кількісного аналізу динамічної сфери етнополітики дозволяє комплексно виділити її перспективні та проблемні вектори розвитку. У дослідженні висловлюється авторська позиція, що етнополітика та етнополітична сфера здебільшого являють собою один зі способів моделювання політичної реальності. Пропонуються комплексний аналіз наявних й можливих векторів трансформації етнополітичної сфери України у контексті викликів сучасності.

Ключові слова: етнополітика, політична методологія, метод моделювання, політична реальність, державна політика.

Етнополітика, виступаючи одним зі специфічним соціально-політичним феноменом в структурі державотворення, формує якісні показники її розвитку: гармонізація міжетнічних взаємовідносин, створення умов національної інтеграції, включення аспектів поліетнічності в формування національної політики тощо [1, с. 32]. Разом з тим, формується також фундаментальне проблемне коло етнополітичних процесів — аспекти та критерії підвищення ефективності управління етнополітичними процесами, конструктивне вирішення проблем етнонаціонального порозуміння, з'ясування засобів гармонізації міжнаціонального середовища, профілактики міжетнічного напруження. Все це передбачає дослідження тенденцій розвитку, засобів впливу й вектору трансформації етнополітичної сфери [2, с. 14–15]. А, це вже формує нові виклики не тільки для офіційної державної політики у сфері управління етнічними процесами, але й для науковців — оскільки проблема конструювання розвитку будь-якого політичного процесу ведеться зі широким

застосуванням методів моделювання та прогнозування [3, с. 23–24]. Отже, представлене дослідження є однією зі спроб застосування методів прогнозування та моделювання при дослідженні етнополітичних процесів в Україні.

Особливого значення представлена проблема набуває також крізь призму подій в Криму та на Донбасі, які показали недосконалість не тільки системи національної безпеки, а також поставили під сумнів так звану «присутність» державної етнополітики в процесах формування національного державотворення [4, с. 127]. Існуюча модель етнополітики багато в чому зосереджується на контрольно-регулятивних принципах державного управління етнополітичною сферою, те держава виступає суб'єктом, а етнопонаціональні спільноти — об'єктом процесів державотворення [5, с. 101–102]. Це означає, у структурному плані, етнополітика України має три стратегічні рівні — це розробка та прийняття політичних рішень центральною владою, на другому відбувається технічне здійснення перерозподілу владних повноважень й компетенції між основними агентами та акторами етнополітичного процесу (центр-регіони-етнопонаціональні спільноти) й нарешті, третій рівень — визначає собою оперативне вирішення практичних задач розвитку етнополітичної сфери (переважно, цим займаються безпосередньо етнопонаціональні спільноти через здійснення місцевого самоврядування в межах певних адміністративно-територіальних одиниць) [6, с. 240–241]. Зазначене багато в чому відповідає аспектам функціонування системи національної безпеки держави, де така проблемна й небезпечна сфера життя суспільства як етнічна — знаходиться під потрійним державним контролем, а саме: розробки, впровадження й здійснення певної моделі політики. Але, з методологічної точки зору, на наш погляд, такий стан справ етнополітичній сфері формує її як певний структурний рівень державної політики, де вона виконує передусім закладені державою, а не етнополітичними спільнотами функції. В результаті, виникає розрив між політичною реальністю та механізмами державного контролю, де цілком реальною може виникнути ситуація невідповідності стратегічного державного держави з цілями й інтересами етнопонаціональних меншин цієї держави. Саме це можна спостерігати у при аналізі подій на Донбасі та в Криму, де українська влада виявилася неготовою знайти ефективні контраргументи й контрдії на діяльність місцевих сепаратистів.

Метою представленого дослідження є з'ясування методологічних меж застосування методів прогнозування та моделювання в дослідженні етнополітичної сфери України.

Об'єктом дослідження виступають глобальні/регіональні етнічні процеси інтеграції, розвитку і саморозвитку, а також тенденції їх подальшого розвитку й трансформації.

Предметом—етнополітика держави як об'єкт політичного прогнозування й моделювання.

Задля поставленої мети необхідно виконати низку дослідницьких задач. По-перше, з'ясувати аспекти методів моделювання й прогнозування при дослідженні етнополітичної сфери. По-друге, визначити раціональність використання методів моделювання й прогнозування в дослідженні етнополітичної сфери. Й, нарешті по-третє, пояснити межі державного контролю й впливу на етнічну сферу у контексті моделювання ситуації й прогнозуванні її наслідків.

Проблематика методологічного апарату методів моделювання й прогнозування широко використовується фахівцями як гуманітарних, так і технічних наук [7]. Також, методи політичного моделювання й прогнозування у політологічних дослідженнях сьогодення переживають власний свій пік популярності й дедалі будуть визначати напрямок і характер досліджень. З однієї сторони, моду на них диктує напруженість й невизначеність політичних процесів сьогодення, а з іншої—необхідність діяти на випередження у взаємозалежному політичному світі змушують політиків й науковців все більше моделювати певні процеси і простежувати наслідки тих чи інших рішень. Також, глобальність політичних процесів й подальший їх напрямок у бік стирання національних кордонів підняли проблему етнічних питань на принципово новий рівень комплексних досліджень. Формуючись на уявленні про етнополітику як сфери політичної конфліктології, методологічний апарат цієї сфери сьогодні виявився нездатним вирішити не тільки конфліктні аспекти представленої проблеми, а ще й дослідити характер і специфіку сучасних етнополітичних питань (проблеми Косово, Абхазії, Північної Осетії, Південного Судану, Криму й Донбасу, Ісламської держави тощо). І, як наочно демонструє непередбачуваність сучасного політичного розвитку—попит на прогнозування й моделювання у дослідженнях певних тенденцій й дедалі буде зростати. Але, разом з тим, метод моделювання й прогнозування дуже часто і дослідники, і політологи розуміють як своєрідну «гру на випередження». Назване у свою чергу не тільки обмежує перспективний методологічний апарат зазначених підходів, а ще може призвести до непередбачуваних наслідків—утворити, дослідити й проаналізувати відірвану від реальності політичну модель й впровадити її у життя.

З'явившись у американській політичній науці наприкінці 70-х років ХХ століття, методи політичного моделювання розроблялися такими фахівцями як С Прайс, Д. Бартолом'ю, Ван Гіг, П. Чекленд, Дж. Річардсон та інші і стосувалися переважно аналізом двох аспектів—розвитку глобального світу та вивчення його якісних показників (військовий потенціал країн, формування загроз національної безпеки, вивчення наслідків «гонки озброєнь» тощо [8, с. 20–21]. Інший напрямок розробки методів моделювання вивчали вітчизняні та російські дослідники М. Кондратьєв, С. Маслов, В. Тихомиров, Б. Гаврилишин та інші, де предметною базою аналізу стало вивчення політичних процесів як певного набору циклів, які через механізми культурної інтеграції й соціальної репродукції формують ту чи іншу комбінацію політичної реальності [9, с. 50]. Суттєвим доповненням методів політичного моделювання стало утворення кількісних методів політичного прогнозування, які розробляли такі відомі дослідники як Д. Істон, Г. Спіро, Г. Алмонд, Т. Пронс. Предметною базою їх дослідження стало те, що певна політична реальність формується як набір певних моделей сформованих «дійсностей» (політичних подій або ситуацій) [10, с. 163–164]. Ключова роль такого утворення є розробка певного інструментарію контролю та впливу над всіма можливими напрямками розвитку й на підставі їх аналітичного вивчення сформувати стратегічний апарат щодо прямого контролю над ними. З позицій теоретичного аналізу модель представляє собою фрагмент існуючої політичної дійсності, де вона виступає як концептуально-політичне утворення (модель соціально-політичного життя, наприклад—«комунізм» чи «капіталізм») або набір прикладних характеристик—аналіз існуючих, проблемних, можливих чи перспективних напрямків розвитку політичної реальності (яка, доречі, є також моделлю більш високого порядку, яка сформована існуючим «порядком речей» в державі, наприклад діючим законодавством («поліцейська», «авторитарна», «демократична» держава, тощо) [11, с. 114–115]. Такий стан речей призвів до того, що політичний процес розглядався як набір структурно цілісних систем, де вони мали однорідний характер, певну структуру взаємозалежних елементів й виступали як «єдине ціле». І, головне—орієнтувалися здебільшого на сферу міжнародних відносин [12, с. 98–99]. Але, на наш погляд, таке поєднання методів прогнозування і моделювання можливе лише за однієї умови—єдності всіх елементів політичної системи і наявності ознак політичної стабільності. Як показує політична практика, назване єднання відбувається не завжди. Наприклад, досліджувана нами етнополітична сфера дуже

часто може рухатися асинхронно з існуючою політичною реальністю й формуватися в її межах як певна тенденція з власним вектором трансформації. Й, головне—при цьому буде також справедливим використання технік політичних сценаріїв за вірогідністю проявів певних аспектів (наприклад, конфлікт чи подальше загострення етнополітичної ситуації)—вірогідність (біль-менш), тенденційність, характер прояву, рівень впливу на інші сфери діяльності держави, тощо [13, с. 21–22]. Таким чином, при аналізі етнополітичних процесів варто дещо розширити методологічні межі використання методів прогнозування й моделювання. З цього приводу, американський соціолог Т. Парсонс при дослідженні політичних процесів і тенденцій їх прояву пропонує відійти від розуміння політичної реальності як «чинника» до сприйняття її як «засобу впливу й самоорганізуючої підсистеми» [14, с. 32–33]. Тому, специфіка використання методів прогнозування й моделювання в етнополітичній сфері пояснюється передусім необхідністю вивчення саме соціально-політичних наслідків певної моделі державної політики в сфері регулювання й створення умов для саморозвитку етнічних груп, що мешкають на її території. Також, це означає, що етнополітична сфера у методах політичного моделювання й прогнозування постає як багатоступенева структура політичної реальності зі врахуванням всіх її суперечностей, протиріччями й специфікою прояву [15, с. 225–226]. Тобто, один й той самий методологічний апарат не може буди застосований до значної кількості моделей етнополітичного розвитку й до кожної ситуації ми будемо змушені розробляти персональний методологічний апарат дослідження. З наведеного виходить, що використання методів політичного моделювання й прогнозування підіймає дві проблеми—з однієї сторони це вироблення методологічного апарату дослідження для розуміння етнічної сфери як певної моделі політичної реальності, а з іншої—необхідність відійти на методологічному рівні від формування суто суб'єктивного сприйняття певної моделі етнічної політики як «ідеальної моделі». Задля цього у дослідженнях з етнополітичної тематики широкого використання отримала техніка інтерполяції. Сутність вказаної техніки криється у з'ясуванні якісних характеристик предмету дослідження на підставі аналізу окремих його функцій й сфер діяльності. Складність такого підходу полягає у тому, що крізь призму динаміки соціально-політичних процесів обраний предмет дослідження дуже часто буде змінювати своє якісне наповнення й виконувати нетипові для нього функції [16, с. 37–38]. Й тому, дуже часто замість побудування якісної методологічної конструкції моделі чи варі-

анту прогнозу ми отримуємо імітовану дійсність. На думку українського дослідника О. Кортунова у цьому випадку мову можна вести про те, що при дослідженні етнополітичних процесів (як структурного елемента політичних процесів) методами моделювання й прогнозування необхідно взагалі відходити від утворення будь-яких імітацій й досліджувати динаміку вже існуючого процесу [17, с. 12–13]. На думку іншого українського дослідника І.Зварича, застосування методів моделювання і прогнозування при дослідженні етнополітичних процесів дозволяє виявити весь спектр тенденцій, що здійснюють вплив на їх розвиток. З однієї сторони, це дозволяє розуміти зміст етнополітичних процесів як структурність рівнів економічного, культурного й політичного розвитку — сукупність яких визначає потенціал розвитку етносів [18, с. 28–29]. З іншої — предмет політичного моделювання етнічних процесів зводиться до з'ясування факторів взаємозалежності між зазначеними елементами й фокусують увагу на збільшенні чи зменшенні інтеграції між ними. Це означає, що етнополітична сфера в цьому випадку постає як прогнозно-аналітична галузь, де предметним центром постають управлінські рішення й стратегії формування певного апарату державної політики [18, с. 30–31]. Й, з цього приводу, фокус уваги дослідника формується на виділенні двох моделей етнополітичної сфери в Україні — локальної (вивчення регіональних аспектів етнічних проблем зі з'ясуванням сфери державного управління) та державної (як засобу врегулювання й управління певною ситуацією чи тенденцією) [18, с. 32]. Але, на наш погляд таке розуміння методологічного апарату дослідження етнополітичної сфери залишає дуже багато аспектів поза сферою наукового аналізу, що може зробити дослідження нецілісним, з відсутністю рада фундаментальних факторів. Наприклад, побудування прогнозу чи моделі функціонування етнополітичною сферою в умовах військово-політичної кризи або з урахуванням можливого її сценарію, що є актуальним для сучасного розвитку України. За для цього, з урахуванням представлених нами специфічних аспектів, методологія моделювання й прогнозування етнополітичних процесів має базуватися на наступних принципах:

1. Нульова або перед прогнозна фаза наукового аналізу — передбачає складання декількох моделей етнополітичного розвитку України де метою такої дослідницької роботи має стати виявлення як можна більшої кількості взаємозалежних між собою елементів розвитку й саморозвитку етнічних процесів (як локальних, так й загальнонаціональних);

2. Програмна або стратегічна фаза етнополітичних досліджень має чітко з'ясувати направленість, зміст, характер й структуру існуючого стану етнополітичної сфери навіть за умов її перебування у кризовому стані. Метою цього етапу має стати вироблення моделі реального часу, яка включає в себе максимально широкий спектр процесів й явищ, що здійснюють безпосередній вплив на розвиток етнополітичної сфери України.

3. На цьому етапі необхідно з'ясувати й визначити ті структурні рівні, які забезпечують динамічний розвиток етнополітичної сфери, визначають напрямки її перспективного чи проблемного розвитку, а також мають формують певний варіант політичної реальності. Саме на цьому етапі відбувається гармонійне поєднання методів моделювання й прогнозування.

4. Наступним етапом є формування когнітивної мапи дослідження зі з'ясуванням вірогідних, можливих й найбільш реалістичних сценаріїв розвитку етнополітичної сфери. Але, варто розуміти, що фокус уваги має переміщуватися від самої моделі до її процесуального оформлення, бо саме на рівні процесів відбувається формування певної стратегії управління етнополітичною сферою.

5. Заключний, логічний етап формування методологічного інструментарію моделювання й прогнозування в етнополітичній сфері має на меті побудувати динамічну модель певного набору реального розвитку з урахуванням найбільш вірогідного вектору трансформації й включенням в предмету сферу аналізу лише тих політичних процесів, які й дедалі будуть визначати динаміку розвитку етнополітичного простору. У разі, якщо на всіх етапах сукупність політичних процесів збігається й взаємодії з процесами в іншій сфері — методи моделювання й прогнозування були застосовані вірно. Також, варто зазначити, що на цьому етапі може відбуватися побудування більш фундаментальних суто емпіричних методів дослідження, але це вже є предметом наших наступних наукових розробок.

Таким чином, підсумовуючи результати дослідження ми дійшли наступних наукових результатів. По-перше, методи моделювання й прогнозування при дослідженні етнополітичних процесів в Україні використовуються недостатньо ефективно й об'єктивно. Це пояснюється слабкістю методологічного апарату й значною швидкістю змін в політичному розвитку України, структурним рівнем якого є етнополітика. По-друге, методи моделювання й прогнозування орієнтується на вивченні саме процесуального оформлення цього явища, у той

самий час на рівні наукового аналізу етнополітична сфера залишається об'єктом державного управління. На практиці це означає, що фокус уваги науковця замикається на моделюванні й прогнозуванні комплексу дій офіційної влади в сфері етнополітики, ніж на вивченні взаємозв'язків між структурними елементами системи. По-третє, методи моделювання й прогнозування в етнополітиці покликані дослідити вказану сферу кризь призму специфіки політичних процесів й розвитку взаємозалежних елементів між системними елементами, які й формують собою відповідну модель й тенденцію розвитку.

Список використаних джерел:

1. Ахременко А. С. Политическое прогнозирование на российском фоне // Вестник Московского ун-та. Серия 12. Политические науки. — 1999. — №1. — С. 28–42.
2. Майборода О. Принцип системності в управлінні етнополітичною сферою: проблеми і шляхи вирішення // ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. — 2008. — Випуск 40. — С. 6–28.
3. Сприяння поширенню толерантності у поліетнічному суспільстві: наукове видання / О. Майборода, Р. Чілачава, Т. Пилипенко; ред. Н. Лисюк. — Київ: Фонд «Європа ХХІ»; Київ: Агенство «Україна», 2002. — 312 с.
4. Тертичка В. Державна політика: аналіз здійснення в Україні. — К., 2002. — 750 с.
5. Котигоренко В. О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт / В. О. Котигоренко. — К.: Світогляд, 2004. — 722 с.
6. Трощинський В. Інтеграційна модель державної етнополітики: концептуальні засади, можливості застосування в Україні / В. Трощанський // Вісник Української Академії державного управління. — 2002. — №3. — С. 240–248.
7. Панфілова Т. Етнополітичні процеси в сучасній Україні // Науковий вісник «Демократичне врядування». — 2008. — Вип. 2. [електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.lvivacademy.com/visnik2/fail/Panfilova.pdf>
8. Антонюк О. В. Основи етнополітики: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / О. В. Антонюк. — К.: МАУП, 2005. — 432 с.
9. Етнос. Нація. Держава: Україна в контексті світового етнодержавного досвіду. Монографія / Ю. І. Римаренко, М. М. Вівчарик, О. В. Картунов, І. О. Кресіна, С. Ю. Римаренко, С. О. Телешун,

- Л. Є. Шкляр. За заг. ред. Ю. І. Римаренка. — К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. — 2000. — 516 с.
10. Луцишин Г. Особливості впливу міжетнічних відносин на розвиток політичної нації / Г. Луцишин // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку, Вип. 20. — С. 167–170.
  11. Євтух В. Б. Етнополітика в Україні: правничий та культурологічний аспекти / В. Б. Євтух. — К.: Фенікс, 1997. — 215 с.
  12. Кривицька О. Етноконфліктний потенціал України / О. Кривицька // Національна інтеграція в полікультурному суспільстві: український досвід 1991–2000 років / Упор. І. Ф. Курас, О. М. Майборода. — К., 2002. — С. 97–129.
  13. Михальченко М. Українська регіональна цивілізація: минуле, сьогодення, майбутнє. Монографія / М. Михальченко. — К., 2013. — 340 с.
  14. Парсонс Т. О социальных системах / Т. Парсонс. — М.: Академический проект, 2002. — 832 с.
  15. Антонюк О. Етнополітичний чинник державотворчих процесів в Україні: основні концептуальні засади / О. Антонюк // Міжнаціональні відносини і національні меншини України: Стан, перспективи. — К., 2004. — С. 224–241.
  16. Куропятник А. И. Мультикультурализм: проблемы социальной стабильности полиэтнических обществ / А. И. Куропятник. — СПб., 2000. — 320 с.
  17. Кортунов О. В. Вступ до етнополітології. Науково-навчальний посібник / О. В. Кортунов. — К.: Інститут економіки, управління та господарського права. — 1999. — 300 с.
  18. Зварич І. Методи моделювання та прогнозування в етнополітиці / І. Зварич // ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. — 2008. — Випуск 37. — С. 28–40.

Стаття надійшла до редакції 10.09.2014 р.

Матушкіна С. В. Специфика выработки методов моделирования и прогнозирования в исследовании этнополитических процессов в Украине

Представленное научное исследование освещает специфику использования методов политического моделирования и прогнозирования при исследовании этнополитических процессов в Украине. Доказано, что использование методов количественного анализа динамичной сферы этнополитики позволяет комплексно выделить

ее перспективны и проблемные вектора развития. В исследовании освещается авторская позиция, что этнополитика и этнополитическая сфера по большей части представляет собой один из способов моделирования политической реальности. Предлагается комплексный анализ существующих и возможных векторов трансформации этнополитической сферы Украины в контексте вызовов современности.

Ключевые слова: этнополитика, политическая методология, метод моделирования, политическая реальность, государственная политика.

Matushkina S.V. Specifics of development of methods of modelling and forecasting in research of ethno-political processes in Ukraine

The presented scientific research lights specifics of use of methods of political modeling and forecasting at research of ethno-political processes in Ukraine. It is proved that use of methods of the quantitative analysis of the dynamic sphere of ethno-policy allows to allocate in a complex it are perspective also problem a development vector. In research the author's position is lit that the ethno-policy and the ethno-political sphere mostly represents one of ways of modeling of political reality. The complex analysis of the existing and possible vectors of transformation of the ethno-political sphere of Ukraine in the context of present calls is offered. Keywords: ethno-policy, political methodology, modeling method, political realities, state policy.

УДК 323 (4/9)

Головченко В. І.

*Доктор політичних наук, професор Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

НЕЛІБЕРАЛЬНІ ДЕМОКРАТІЇ ЯК СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ФЕНОМЕН ПОСТЫПОЛЯРНОГО СВІТУ

Розглядаються сучасні тенденції глобального поширення демократичних інститутів і труднощі їхнього вкорінення в незахідних суспільствах.

Ключові слова: демократія, держава, західна цивілізація, країни, що розвиваються, суспільство.

Стрімке поширення демократичних засад на значні терени світового суспільно-політичного простору після розпаду СРСР і краху біполярної системи глобального протистояння природно спричинило внутрішню диференціацію Спільноти демократій — міжурядової структури, заснованої в червні 2000 р. у Варшаві з ініціативи США задля зміцнення й поглиблення демократичних процесів на глобальному рівні. А західна політична думка актуалізувала запропоновану ще в середині 1980-х рр. концепцію неліберальної демократії (illiberal democracy).

Тоді цей термін був висунутий американськими сходознавцями для кваліфікації специфічних політичних режимів нових індустріальних держав Південно-Східної Азії (а пізніше й Тайваню та Республіки Корея), де елементи формальної процедурної демократії поєднувалися із жорстким авторитаризмом влади. Але західноєвропейські політологі-компаративісти з насторогою поставилися до «неліберальної демократії», оскільки термін містив «ересь» сумніву в універсальній значимості класичних моделей народоправства, що в західній політології трактувалися як єдино демократичні й гідні такими вважатися. Відомий американський політолог індійського походження й редактор нью-йоркського щотижневика «Newsweek International» Ф. Закарія, по-суті, наново відкрив термін «неліберальні демократії», забезпечивши йому широку популярність і стимулювавши відповідну дискусію [1; 2].

У 2006 р. зазначений термін отримав офіційне визнання з боку державно-політичного керівництва США: у посланні до Конгресу про становище країни Дж. В. Буш, ритуально згадавши про множинність шляхів народів до свободи, фактично вперше визнав можливість особливих моделей демократії для близькосхідних країн, а відповідно, й узагалі для всіх незахідних держав. Розмірковуючи щодо перспектив процесів демократизації в Іраку, Єгипті, Палестині й Саудівській Аравії, президент США наголосив: «Демократичні держави на Близькому Сході не будуть схожі на нашу державу, тому що вони виражатимуть традиції їхніх громадян. І все ж свобода—майбутнє кожного народу Близького Сходу, тому що свобода—це право й надія всього людства» [3].

Така постановка питання здається вірною, хоча й трохи запізнілою щодо реалій сьогодення. Дійсно, за чверть століття демократизації колишньої «соціалістичної співдружності» й нових незалежних держав на пострадянських теренах очевидно виявилася неможливість єдиного шляху політичних перетворень у посткомуністичних державах. Центральноєвропейські й балтійські країни—Польща, Чехія, Словаччина, Словенія, Хорватія, Чорногорія, Естонія, Латвія й Литва—пішли шляхом дублювання моделей класичного демократичного політичного режиму. Більшість балканських держав (Албанія, Болгарія, Боснія і Герцеговина, Македонія, Молдова, Румунія й Сербія), Грузія та Україна продемонстрували різноманітні варіанти комбінації класичних і некласичних моделей демократичного транзиту. Решта держав Південного Кавказу й центральноазійські країни та Росія—взагалі рушили в напрямку до, за визначенням американського політолога й засновника Інституту дослідження Східної Азії Р. Скалапіно, «плюралістичного авторитаризму» [4]. Причому невідповідність класичним демократичним моделям є більш наочною в міру географічної віддаленості таких держав від євроатлантичного й західного культурно-політичного ареалу.

З концептуально-теоретичного погляду серед головних питань, які мають бути осмисленими в цьому контексті, є:—співвідношення між «класичною» й «незахідною» моделями демократії, їхня подібність і відмінність;—форми взаємодії держави й суспільства в різних цивілізаційних середовищах;—перспективи утвердження демократії в якості основної форми політичної життєдіяльності в постбіполярному світі.

Обговорення такої тематики передбачає чітке розуміння соціально-історичної сутності двох типів суспільств—індустріально-капіталістичного й традиційного, що модернізується. Оскільки вони

синхронно існують у світовому просторі, найефективнішим методологічним засобом компаративного дослідження видається інструментарій школи політичної економії розвитку. Вона ґрунтується на синтетичному аналізові суспільних реалій, що органічно поєднує методи економіки, історії, політології й інших суспільних дисциплін. «Піонерами» цього наукового напрямку є такі корифеї світового суспільствознавства, як французький історик і соціолог, представник школи «Анналів» Ф. Бродель [5] та британський дослідник-марксист Е. Гобсбаум— Автор термінів «довге дев'ятнадцяте сторіччя» та «коротке двадцяте сторіччя» [6].

Безумовно, сучасна демократія в її класичній ліберальній формі є продуктом розвитку індустріально-капіталістичного способу виробництва. Втілюючи складність і суперечливість капіталізму як системної цілісності, демократія (політичне представництво) виступає найбільш досконалою формою соціальної організації індустріального й постіндустріального суспільства. Інституціоналізація демократії відбиває історичні віхи розвитку громадянського суспільства, що утворює поле для функціонування політичного представництва. Для даного аналізу концептуально важливий макросоціологічний зріз громадянського суспільства, що постає як автономний і самоврядний простір суспільних відносин, де виявляються економічні, соціальні, безпекові та інші інтереси. В середині цієї сфери життєдіяльності, що охоплює сукупність міжособистісних та міжгрупових взаємодій і їхніх інституційних втілень, формуються й артикулюються соціальні інтереси.

Тому громадянське суспільство можна визначити як простір, де економічні мотивації, індивідуалізуючи й емансипуючи особистість, витіснили чи невідворотно витісняють моделі поведінки, що визначаються доіндустріальними формами життєбуття й соціально-інституційних зв'язків. Громадянське суспільство утворює природну людську іпостась системи політичного представництва— демократії.

Стало загальноновизнаним твердження, що інституційна демократія є певна історична тривалість, що всотала в себе досвід кількох епох, їхні уявлення, ідеї, цінності, світоглядні орієнтири й нормативи поведінки. Процес розвитку громадянських відносин, що тривав у західноєвропейській колиці індустріальної цивілізації більше пів-тисячоліття (поч. XIII—XVIII ст.), супроводжувався висуненням комплексу новаторських ідей у різних галузях Знання. Водночас відбувалося конституювання людського виміру демократії, суверенної індивідуалізованої особистості.

Звичайно, заростки демократії й громадянських відносин можна знайти і в класичній Античності (Еллада й республіканський Рим), але політика як наймасовіше суспільне явище (без чого неможлива реалізація системи політичного представництва) набула адекватного концептуального вираження лише на північному заході Європи, що став ареалом зародження сучасної демократії. Система політичного представництва фактично підсумувала тривалий розвиток громадянських відносин. Своєю чергою, громадянське суспільство, що формувалося, виступило певною соціальною конструкцією, в якій втілилася нова економічна, духовно-інтелектуальна й політична реальність європейської історії. Ця історія стала альфою й омегою новоєвропейської індустріально-капіталістичної цивілізації. Її генетичними ознаками стали дух пошуку й новаторства, сміливе соціальне експериментування, утвердження ідеології вільного товарообміну, початків індивідуальної відповідальності й самоцінності особистості. Тому формування передумов розвитку громадянського суспільства вже на сер. XV ст. набуло в Західній Європі незворотного характеру — багато в чому завдяки кумулятивній дії кількох чинників.

По-перше, християнство сприяло виникненню у мешканців Західної Європи відчуття регіональної ідентичності, належності до єдиного «великого» цивілізаційного субстрату. А належність до християнського соціуму відіграла опосередковану, але важливу роль у становленні ринків, бурхливому розвитку «ігор обміну», в усвідомленні раціоналістично витлумачених інтересів. Під «іграми обміну» Ф. Бродель розумів сформоване в Європі XVII–XIX ст. стійке уявлення про те, що обмін сам по собі відіграє вирішальну, врівноважуючу роль, що за допомогою конкуренції він згладжує нерівності, узгоджує пропозицію й попит, що ринок — це «приховане й прихильне божество» [7].

По-друге, розвиток громадських відносин у Західній Європі вимагав модернізацію системи управління суспільством, тобто інституціоналізацію «органічної» держави, що функціонує на основі балансу інтересів різноманітних соціально-політичних сил. «Консолідація національних держав у Європі на початку Нового часу, — зазначали американські політологи С. Боулс і Г. Джинтіс, — включала в себе руйнацію докапіталістичних форм народної солідарності й сприяла доступу різних груп до влади через систему політичного представництва, що стала ключовим елементом посилення соціальних позицій для всіх суспільних утворень. Контроль над державою перетворився на головну причину соціального конфлікту» [8, р. 37]. А примус до покори й захист привілеїв еліти, влас-

тиві для переважної більшості доіндустріальних цивілізацій Ойкумени, в Західній Європі втратили свою дієвість.

По-третє, новоевропейська держава, як жодна інша, стимулювала розвиток капіталізму, що вперше змістовно відокремив різні сфери суспільних відносин—економіку, політику, право, культуру, науку й релігійну духовність. Зі свого боку, прогресуючий капіталізм, зміцнюючи приватновласницькі засади суспільного життя й—через «ігри обміну»—проникаючи в усі ніші соціуму, посилював економічні основи політичного плюралізму. Таким чином, виникав природний міцний фундамент теорії політичного представництва, що слугував орієнтиром, пунктом призначення для всієї подальшої еволюції західноєвропейського соціально-політичного масиву.

По-четверте, сфери «функціонування» громадянських відносин не обмежувались містами Західної Європи, що виступали плацдармами системи політичного представництва. Процеси перетворення підданого на громадянина охопили й великі сільські терени, що безповоротно залучалися у вир індустріального економічного, політичного й культурного життя.

Спонтанна модернізація соціально-економічної структури (передусім індустріалізація й урбанізація) призвела, зокрема, до зростання територіальної мобільності населення, розвитку промислових центрів і міських агломерацій. Спільне проживання в цих центрах представників різних соціально-професійних і вікових груп, носіїв різноманітних переконань втягувало масові громади в процеси виробництва, обміну й розподілу. Останній сприяв появі суспільної свідомості індустріального типу—осмисленню загальної й універсальної взаємозалежності членів бюргерського буржуазного суспільства, що формувалося.

Випереджаючи інші регіони тогочасного світу за фундаментальними показниками розвитку (прогрес матеріального виробництва, зрілість соціально-економічних відносин, наявність політичних інститутів і механізмів їхнього регулювання, стан наукових досліджень), Західна Європа шукала нову екзистенціальну парадигму, нову модель взаємодії держави й громадянського суспільства, що народжувалося.

Стабільність соціуму та його інститутів, що досягалася регулюванням стихійних процесів в економіці, а також соціальний захист маргіналізованих верств населення—такі основні ознаки цієї, пов'язаної з іменем Г. Гегеля, моделі співвідношення держави та суспільства. В такій парадигмі охоронні функції держави (на відміну, приміром, від доін-

дустріальних імперій Сходу) впливають зі стратегії реформаторства й захисту населення.

«Розщеплення» індивіда в громадянському суспільстві було ґрунтовно досліджено ще К. Марксом, але вповні коректна констатація двоїстості внутрішньої природи людини (взаємодія егоїстичних і альтруїстичних начал), відчуження особистості від суспільства не мала наслідком пошук спонтанних механізмів упорядкування суспільних процесів. Очевидно, саме тут методологічні витoki деструктивних концепцій класової боротьби й диктатури пролетаріату, що невдовзі виявили обмежену ефективність, причому не лише в Західній Європі.

Насправді ж розуміння загальної взаємозалежності підштовхувало різні соціально-політичні сили до узгодження інтересів і вироблення механізму вирішення конфліктів, нормативні принципи якого мали б загальнообов'язковий характер. Гарантом рівноваги суспільства була покликана стати новоевропейська держава — сила, що підтримує стабільність світопорядку, сформованого ходом історії, з одного боку, і здатна нейтралізувати руйнівні для нації тенденції, присутні в самому громадянському суспільстві, з іншого.

Логіка й динаміка економічних процесів у Західній Європі в другій половині XIX ст. призвела до формування «трикутника» соціальних сил. Його своєрідними вершинами виступали: — дрібні власники (пов'язані як із традиційними, так і з індустріальними типами господарської діяльності); — підприємці торговельно-промислового профілю (знаходилися на різних стадіях класоутворення); — промисловий пролетаріат (значно поповнився після першої промислової революції 1770–1830-х рр.).

Ці три соціальні спільноти, співвідношення між якими змінювалося, створили основу конфігурації влади в західноєвропейському суспільстві. Складність, рухливість, мінливість взаємин головних соціально-політичних сил, посилені імперативом суспільного спокою, визначили координуючу роль держави. Вона розміщувалася на «поверхні» соціального трикутника — на перетині силових ліній, що виходять із кожної його вершини.

Розширення соціального простору індустріально-капіталістичного розвитку мало далекоглядні політичні наслідки. Зокрема, інституціоналізація політичного представництва (навіть в урізаній формі) зробила виборчу урну безпосереднім джерелом влади й перетворила політику на самостійну сферу професійної й суспільно необхідної діяльності. Історичною вихідною точкою цього процесу, на думку автора, слід вважати адміністративну революцію 1830–1850-х рр. Сенсом і

змістом цього феномену стало перетворення державного управління на спеціалізований, суспільно затребуваний вид людської діяльності. Адміністративна революція стала початковим пунктом перетворення функціонерів держави на самостійну громадську силу, непідвладну прямому впливові диспонентів економічної влади.

Квінтесенцією політичної діяльності стало мистецтво завоювання й утримання влади за рахунок вмілого розподілу матеріально-речових результатів економічного росту серед політично значимих класів і соціально-професійних груп суспільства. Незважаючи на недосконалість, цей механізм дозволяв враховувати інтереси різноманітних сил, корегувати прорахунки в економічному курсі й соціальній політиці та висувати на керівні позиції групи «елітаріїв», чий уявлення про потрібну модель розвитку відповідали (чи не суперечили) інтересам основної маси виборців.

Нові суспільні реалії легітимізувалися концепцією держави загального добробуту, органічно вплетеної в соціально-історичний і духовно-культурний контексти Західної Європи. Крім того, всі найважливіші суспільно-політичні рішення ухвалювалися після загальнонаціональної дискусії, підсумовували котру, як правило, парламентські вибори.

У формуванні класичної траєкторії становлення демократії важлива роль належала чинникам політекономічного походження. Так, духовно-інтелектуальна підсистема виробничих сил, що вже мала потужний греко-римський культурно-політичний фундамент, ускладнювалася, вдосконалювалася й відшліфовувалася Відродженням, Реформацією, Просвітництвом та рухом за права людини. Кожне з цих епохальних явищ позначало новий якісний стан громадянського суспільства й одночасно фіксувало наступний рубіж у диверсифікації системи суспільних відносин. Своєю чергою, взаємодія між елементами/підсистемами соціуму пришвидшувала загальний перебіг розвитку суспільства, оскільки цей процес додатково стимулював вивільнення соціальної й інтелектуальної енергії його складових членів.

Формаційному становленню капіталізму (для Великої Британії, приміром, це 1850-ті рр.) відповідають структурне й функціональне розмежування держави та громадянського суспільства, інституціоналізація представницької демократії, а також рухи за громадянські й політичні права. В останній чверті XIX ст. феномен системності суспільства став частиною політичної культури західноєвропейської еліти. Правлячі угруповання найрозвиненіших націй-держав (*nations*), нарешті, відчули й усвідомили взаємозалежність головних елементів соціальної струк-

тури (класів, професійних груп та ін.), динамічна рівновага між якими передбачала наявність механізмів компромісу — вирішення конфліктів.

Ефективність таких механізмів була безпосередньо пов'язана з економічним потенціалом держави, її здатністю без насилля знаходити «точки рівноваги» інтереси різних соціально-політичних сил. Про важливість коригувальної ролі держави в довершеній індустріально-капіталістичній системі нагадує висловлювання одного з видатних політиків повоєнної Європи — президента Франції 1974–1981 рр. й керівника Конвенту для розроблення проекту Конституції ЄС В. Жискара д'Естена: «В ряду великих держав Франція стоїть серед тих, хто гірше всього управляв своїм суспільним розвитком: французьке суспільство еволюціонувало хаотично, долаючи численні перешкоди й обмеження революційними ривками» [9, с. 167].

Щоправда, утвердження демократії в Західній Європі відбувалося у вигляді тенденцій, що аж ніяк не відразу набували невідворотного характеру. Приміром, у «колиці» парламентаризму — Великій Британії в 1867 р. лише 8 % дорослого населення мали виборчі права, а на 1911 р. їхнє число сягнуло лише 30 % [10, р. 10]. Крім того, склад британського кабінету міністрів протягом 1830–1860-х рр. відрізнявся абсолютним переважанням вихідців із традиційної аристократії, у той час як юристи й підприємці становили відповідно лише 1/5 і 1/12 частки від представників державного нобілітету.

Зрештою, розуміння демократії в її класичній, західноєвропейській іпостасі передбачає з'ясування співвідношення ринку й політичного представництва, діалектики їхньої взаємодії. Звичайно, чимало відомих європейських науковців мають сумнів щодо наявності прямого зв'язку ринкових механізмів, з одного боку, й представницької демократії — з іншого. На думку автора, очевидно, що така залежність існує, оскільки саме ринкові імпульси й механізми надали потужний (хоча й опосередкований) поштовх розвитку політичної демократії.

Але природна диверсифікація суспільства як структурної, так і функціональної цілісності зажадала дієвих механізмів регулювання економічних і соціальних процесів. Віковичну суперечність між можливістю й дійсністю в політиці проникливо відмітив і афористично висловив сучасний індійський економіст Д. Найяр: «Стурбованість ефективністю має неодмінно бути врівноважена політичним імперативом рівності, так само як і прагнення до економічного зростання слід поєднувати з обов'язковістю соціального прогресу: адже ефективність і зростання є засобами, але не цілями» [11, р. 17].

І регулятором, і посередником між ринком (економіка) та демократією (політика) на Заході стала держава. Саме інтервенціоністська держава є фундаментальною рисою західноєвропейської цивілізації, що сприяє економічному й духовно-інтелектуальному самовираженню суспільства.

Міцність фундаменту політичного представництва/демократії в Західній Європі зрештою визначається наявністю потужного чинника політекономічного походження. Основним суб'єктом політики як найбільш масового суспільного явища став середній клас—неоднорідна соціальна спільнота, що включає в себе дрібних і середніх підприємців, службовців, кваліфіковані сегменти робітництва й інтелігенцію. Ця частина суспільства, що охоплює в розвинених державах від 2/3 (Південна Європа) до 4/5 (Захід у його історичному розумінні) всього самодіяльного населення, виступає стабілізатором суспільства й гарантом відтворення політичного представництва. Незважаючи на неоднорідність, середній клас може розглядатися як гомогенне утворення в тому сенсі, що утворюючи його групи віддають перевагу політичному представництву перед усіма іншими видами влади й згодні з перетвореннями виключно еволюційного характеру (там, де останні диктуються логікою розвитку суспільства та його підсистем).

Очевидно, наявність середнього класу, його відносні розміри, характер та ідейні орієнтири мають стати вихідною точкою аналізу можливої інституціоналізації політичного представництва/демократії в незахідних суспільствах, тобто в «некласичних» умовах.

Але незахідні суспільства помітно більшим чином, ніж західні, характеризуються різноманіттям економічних, етнонаціональних, соціокультурних та інших умов, які кінець-кінцем визначають параметри політичного розвитку. Така гетерогенність, звісно, ускладнює не лише прискорення економічного зростання й політичного вдосконалення, але й управління суспільними процесами.

В абсолютній більшості незахідних суспільств на господарський розвиток і політичну динаміку досі впливають чинники доіндустріального походження, передусім специфічна соціальна організація суспільства, що синтезує сучасні (індустріальні) громади й «традиційні» інституційні об'єднання (сільська громада, кастовий кластер, велика родина та ін.). На перипетії політичної боротьби активно впливають і взаємини між етносами та конфесіями, чисельність яких часом не поступається населенню багатьох європейських держав.

Сучасні незахідні суспільства фокусують на собі головні суперечності глобального світу: 1) між вищими формами наукоємного виробництва й стагнуючими структурами традиційного сектора; 2) між сучасними спільнотами (насамперед середнім класом), що розростаються, й досі чисельно переважаючим населенням, що посідає периферійне становище в суспільстві; між імперативом ефективності господарства й політично мотивованими принципами соціальної справедливості.

На соціально-політичні процеси в таких суспільствах істотний вплив продовжує чинити дуалізм, чи «поляризованість» їхньої внутрішньої структури. Цей дуалізм виявляється на кількох зрізах: — економічному: різна ефективність господарських секторів; — технологічному: розширення економічного простору, виокремлення своєрідних «поліусів», що уособлюють відповідно натурально-традиційну й індустріальну системи виробничих сил; — територіальному: нерівномірність економічного розвитку в різних регіонах, що виявляється в існуванні великих масивів традиційних і «нетрадиційних» економічних відносин; — духовно-інтелектуальному: ступінь відкритості доступу до інформації у елітних і масових верств суспільства; — політичному: свідомість політичної участі у різних етнічних, професійних і конфесійних груп.

Збереження і відтворення дуалістичного характеру сучасного незахідного суспільства безпосередньо впливає із соціально-історичного досвіду більшості країн, що розвиваються. Нерідко це визначається присутністю минулого в сучасному. Соціально-політична структура незахідного суспільства, досі не трансформована процесами індустріально-капіталістичного типу, зберігає (за винятком небагатьох країн, таких як Туреччина чи Південна Корея) пригноблюючий вплив на динаміку особистісних відносин. Традиційні соціально-інституційні зв'язки, підтримувані силами релігії, громадівсько-кастової організації та інших до- і ранньоіндустріальних інститутів, гальмують становлення індивідуалістичних моделей взаємин.

Якщо для Західної Європи середини XVIII ст. був властивий індивідуалістичний тип суспільної свідомості, то навіть в Індії, що останніми роками випередила Японію за показниками ВВП за паритетом купівельної спроможності й вийшла на третє місце в світі (після США і КНР), а під час боротьби за незалежність пережила своєрідну культурно-політичну революцію, формування конструктів, ідентичних західній ментальності, охопило лише середній клас і верстви населення, що тяжіють до нього. Індивідуалістичний тип свідомості в Західній Європі складався в містах,

що були плацдармами й каталізаторами духовно-інтелектуальної революції. В Індії ж чисельність міського населення за даними загального перепису 2011 р. ледве перевищила 31 % [12].

Безумовно, не лише економіка, але й політика бере участь у формуванні міщан як носіїв цілераціональних форм свідомості й діяльності, але якісні зрушення в масштабі всього суспільства, на думку автора, вимагають як мінімум десятиліть інституціоналізації.

В сучасних незахідних суспільствах розвиток середнього класу й відповідних форм свідомості та моделей поведінки вже визначився як тенденція. Але громадянське суспільство, що перебуває в стадії становлення, є своєрідним дзеркалом соціально-політичної структури та класів, верств і груп, які утворюють її й повсякдень взаємодіють. З певною часткою умовності такий стан можна було б назвати «поляризованим громадянським суспільством». Всередині цієї цілісності співіснують типи відносин, які реалізують подальші види соціальної організації й господарської діяльності. Власне ж громадянські взаємини мають багатоярусний характер.

Тому становлення громадянського суспільства як «концептуального» контексту функціонування політичної демократії в кінцевому підсумку залежить від тривалості, інтенсивності й послідовності кумулятивної дії кількох чинників. По-перше, від наявності дієздатної держави, що покриває своїми імпульсами всі ніші суспільства й залучає до виру загальнонаціонального життя масові верстви населення. Така держава в особі професійного адміністративного апарату виступає значимою силою економічної й політичної інтеграції всього територіального простору. Адже розвиток і вдосконалення горизонтальних зв'язків в економіці шляхом проведення системних перетворень призводить до зміцнення політичних засад життєдіяльності суспільства, про що, наприклад, свідчить досвід тієї ж Індії 1990-х рр.

Крім того, важливою є й інституціоналізація розвиненої та диверсифікованої системи комунікацій, що створює сприятливі умови для територіальної рухливості населення — ущільнення соціальних контактів мешканців різних частин країни.

Істотну роль відіграє й будівництво та поширення сучасної системи освіти з орієнтацією на світоглядний раціоналізм, професійну підготовку, оптимізацію рішень, ясне відчуття цінності часу. Практика (особливо в східно-азійських суспільствах) демонструє, що освіта є одним із каталізаторів як економічного зростання, так і розвитку громадянської свідомості.

Значимим чинником є утвердження політичних партій у якості «вихователів» модерної раціоналістичної еліти, стимуляторів органічного сприйняття народом зразків політичної культури й свідомості, характерних для індустріальних суспільств (з очевидною поправкою на своєрідність соціально-історичного досвіду). Фактично відбувається своєрідна інверсія, тобто випередження становлення політичних основ громадянського життя, в той час як економічні сторони його розвитку утверджувалися з певним запізненням, що зумовлювалося природною інертністю господарських інститутів.

Взаємини політичної системи й соціальної структури в незахідному суспільстві, як і раніше, визначаються тією обставиною, що політична свідомість, політична культура й моделі поведінки масових верств населення формувались під визначальним впливом первісних, конфесійних форм зв'язку. Але потреби—результат залучення до певної сфери економічної активності—в діяльній «схемі» особистості й колективу посідали підлегле становище.

Зрештою, зіставлення західних і незахідних суспільств показує наявність двох різних моделей інституційного розвитку. З одного боку, підсумком становлення індустріально-капіталістичного способу виробництва як системоутворюючого начала в Західній Європі було конституювання вповні «самовизначених» підсфер суспільних відносин: економіки, політики, науки, культури й мистецтва, а також релігії. Відповідно сформувались закони, що регулювали діяльність економічних, політичних та інших інститутів з перспективою їхньої щільної діалектичної взаємодії. Вдосконалення життєво важливих інститутів, що відбувалося під час такого процесу, виводило суспільство на новий рівень рівноваги й саморозвитку, поліпшувало його життєздатність (вітальність). З другого боку, незахідні суспільства були змушені пройти таку складну траєкторію в терміни, різко ущільнені загальносвітовими процесами глобалізації.

Будь-яке сучасне (чи те, що модернізується) суспільство відтворюється на підставі множинності інтересів його членів. Але у двох типів розглядуваних соціумів множинність має, так би мовити, різноякісний характер. Розвинені суспільства Заходу дослідники виправдано відносять до складних цілісностей, тобто існуючі етнічні, деномінаційні й історико-географічні відмінності відбиваються на загальній динаміці «західного» політичного процесу. Суперечності, що виникають на неекономічній основі, напевне підвищують напруженість у політичній системі. Але інтенсивність, щільність, регулярність горизонтальних

зв'язків в економіці зрештою відтворюються в політичній системі на допустимому рівні соціальної конфліктності. Саме таким чином регулюються досить гострі внутрішні суперечності в поліетнічних державах Євросоюзу (Бельгія, Велика Британія, Іспанія) й навіть у моноетнічній Франції.

Інша справа—незахідні суспільства, де розмаїття конфліктів, що виникають на неекономічній основі, не завжди врівноважується диференційованою економікою, зацікавленість у розвитку котрої змушує конкуруючі групи спільно підтримувати територіальну цілісність суспільства. Тому концепція політичної стабільності в незахідних суспільствах реалізується з різним ступенем успішності. На думку автора, з усього масиву країн, що розвиваються, доцільно виокремити три групи щодо ефективності стабілізаційної функції їхніх політичних систем.

По-перше, це Індія, Малайзія й Таїланд, що послідовно здійснюють соціально-економічні реформи, які спрямовані на пом'якшення майнових диспропорцій (в Нью-Делі таку модель розвитку називають «growth with equity») й зміцнення горизонтальних зв'язків між господарськими одиницями та регіонами/штатами. Правлячі еліти цих держав активно використовують реформаторський потенціал для забезпечення політичної стабільності суспільства протягом доволі тривалого часу. А в Індії відтворення політичної організації соціуму підтримується й національно-етнічним консенсусом, що є предметом особливої турботи Індійського національного конгресу й Індійської народної партії, які по черзі перемагають на парламентських виборах і формують уряди.

По-друге, це такі держави-архіпелаги як Індонезія, Сінгапур і Філіппіни, де політична стабільність виступає функцією не лише від послідовної модернізації (що спирається на широкий громадський консенсус), але й залежить від успішності реалізації концепції держави як головної сили підтримання єдності й територіальної цілісності країни. Тут варто послатися на професора-політолога Університету Макгілла Б. Р. Найяра, що наголошував на мінливій ролі держави в Південно-Східній Азії: від «вирішальної» в Індонезії й Малайзії до «субстанційної» (тобто такої, що забезпечує макроекономічну стабільність) у Таїланді й «найслабшої» на Філіппінах [13, р. 175]. Послаблення етатизму як керівного принципу збереження територіальної цілісності країни в Індонезії на зламі 1990–2000-х рр. спричинилося до посилення консервативно-охоронних настроїв у «низах», які проявилися на президентських виборах 2004, 2009 і 2014 рр.

По-третє, доцільно виділити так звані «failed states»—держави Тропічної й Південної Африки, що «не відбулися». В цих суспільствах спостерігається своєрідне суміщення принаймні двох несприятливих для внутрішньої стійкості соціуму обставин. З одного боку, для цих країн властиве слабе артикулювання процесів націєтворення внаслідок архаїчного домінування законів простого відтворення над «пульсуючими» в анклавах індустріально-капіталістичними імпульсами. З іншого боку, становище в них визначається відносною нетривалістю дії сучасних чинників на багатоукладний соціум, що не в останню чергу пов'язане з пізнім освоєнням лідерами світової економіки основної частини африканських територій. Нерозвиненість сучасних індустріально-капіталістичних інститутів (економічних і політико-правових) у Демократичній Республіці Конго й Зімбабве, Гвінейській Республіці й Буркіні-Фасо, Ефіопії й Мозамбіку робить суспільства цих країн «крихкими», вразливими для соціальних конфліктів різного походження (що швидко перетворюються на потужні дестабілізатори й політичної системи, і соціуму як такого).

Глобалізація поглибила перепад рівнів розвитку між трьома основними центрами світового господарства (США, Східна Азія і ЄС), з одного боку, й абсолютною більшістю перехідних суспільств—з іншого. Чимало науковців вважають, що досить ймовірним результатом економічної поляризації стане відтворення політичних систем багатьох країн, що розвиваються, на надзвичайно високому рівні соціальної напруги. Швидке вичерпання ресурсів міцності, як правило, веде до руйнування політичних систем і «ретрансляції» назовні (на країни «золотого мільярда») всього комплексу суперечностей, супутніх такій траєкторії розвитку.

Не дивно, що прогностично мислячі громадсько-політичні діячі пропонують Заходу «ремені безпеки» у вигляді проекту «глобалізації знизу»:—уніфікація умов праці, охорони навколишнього середовища, забезпечення економічних і громадянських прав населення в перехідних суспільствах шляхом впровадження світових стандартів соціальних відносин у практику діяльності ТНК в країнах, що розвиваються;—демократизація політичних та інших інститутів на всіх рівнях їхнього функціонування—від локального до глобального;—наближення процесу прийняття рішень до інтересів тих, кого вони зачіпають;—зменшення майнових диспропорцій між лідерами й аутсайдерами глобалізації в процесі нової розподільчої політики й списання боргів найбільш нужденним членам світового співтовари-

ства; — вироблення ефективного механізму захисту найбільш вразливих суспільств від наслідків фінансових і економічних криз у світовому господарстві (впровадження «податку Тобіна» на міжнародні трансфери капіталу, передусім на валютні трансакції) [14, р. 146–147].

Але глобальна розстановка соціально-політичних сил, боротьба Заходу проти міжнародного тероризму й радикального ісламізму не сприяють реалізації цього проекту, що віддаляє перспективу інституціоналізації демократії на більшій частині світового простору.

Як зазначав згаданий вище британський історик і соціолог Е. Гобсбаум, незважаючи на планетарні «вітри змін» по завершенню холодної війни, об'єктивні умови для конституювання «дійсно стійких демократій» (*genuine lasting democracy*) у незахідних країнах досі ще не сформувалися [6, с. 442–443]. Та й власне демократичний транзит, як і будь-яка глибока суспільна трансформація, вважає Ф. Закарія, має очевидні тіньові боки. «А що коли демократія вистилає шлях ісламській теократії чи режиму, схожому на неї?... По всьому світу демократично обрані режими... систематично нехтують конституційними обмеженнями, що накладаються на владу, й позбавляють громадян основних прав і свобод [1, р. 16].

Уявлення про «неліберальну демократію» добре сполучається з концепцією «авторитарного парламентаризму», запропонованою відомим радянським сходознавцем Н. Сімонією, що прагнув чітко позначити відмінність цих двох суспільств від західних аналогів, з одного боку, та основного масиву країн, що розвиваються, — з іншого [15, с. 296–381]. На погляд автора, такий підхід зберігає до сьогодні евристичні можливості для розуміння змісту політичного процесу на Сході.

Таким чином, у міжстадійного політичного переходу є два важливі аспекти, які безпосередньо стосуються інституціоналізації демократії в країнах, що розвиваються. Перший аспект, пов'язаний з оцінкою політичної ефективності моделей модернізації, має бути поєднаний із внутрішньою здатністю суспільства (і влади, й народу) самостійно перетворювати патримоніальну державу й кардинально оновлювати соціальні організації традиційного типу.

А другий полягає в тому, що успішність ліберального проекту в незахідних суспільствах безпосередньо залежить від спроможності народних мас використати політичні інститути демократії для поглиблення й розширення соціально-економічних реформ. Але слабкість горизонтальних зв'язків у суспільстві, акцентована особливостями територіальної організації, приміром Бангладеш, М'янми чи Філіппін, дозволяє ствер-

дживати існування перманентно відтворюваної «системи», що гасить на ранніх стадіях визрівання будь-яких імпульсів до внутрішньої модернізації соціуму.

Поглиненість державної еліти внутрішньогруповими відносинами й несформованість у суспільстві людини як суверенного типу особистості—ці два макросоціальні чинники й досі перешкоджають розширенню реальної політичної участі. Таке явище на початку 1990-х рр. було найменоване «демократією низької ефективності», коли суспільство за наявності «формальних» інститутів народоправства нездатне: 1) здійснити у власних інтересах назрілі соціальні реформи; 2) хоча б частково перерозподілити земельний фонд на користь численного селянства; 3) закласти базу для інституціоналізації справжньої партисипаторної демократії [16, р. 195–225]. На тих же Філіппінах стаціонарність «неліберальної демократії» виявляється в стійкому відтворенні неопатримоніального ладу і в певному «зависанні» суспільства між реформою й революцією.

Отже, гетерогенні суспільства розпадаються під впливом кризи економічної ефективності та політичної легітимності й кризи етнонаціональних суперечностей. Інституційна демократія, що органічно вбирає в себе довершений національний відтворювальний комплекс, розвинене громадянське суспільство й відлагоджену систему політичного представництва, є найбільш ефективним засобом відвернення соціальної деструкції.

Демократизація в світі так чи інакше буде поширюватися, але рух країн до найбільш розвинених форм політичної організації є суперечливим процесом, що часом містить у собі взаємодію протилежно спрямованих тенденцій. Проблема полягає в тому, що сучасні реалії демократизації істотно випереджають теорію й, що набагато важливіше, перевершують її за складністю. Тому в політологічному дискурсі триває різномудство, що межує з розгубленістю, щодо оптимальної форми політичної організації незахідних суспільств, до яких типологічно в багатьох відношеннях належить абсолютна більшість членів СНД.

Список використаних джерел:

1. Zakaria F. *The Future of Freedom. Illiberal Democracy at Home and Abroad* / Fareed Zakaria. — New York—London: W.W. Norton & Co., 2003. — 286 p.

2. Закария Ф. Будущее свободы: нелиберальная демократия в США и за их пределами / Фарид Закария; пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. — М.: Ладомир, 2004. — 383 с.
3. President Bush Delivers State of the Union Address [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2006/01/20060131-10.html>.
4. Scalapino, Robert A. The Politics of Development: Perspectives on Twentieth-Century Asia / Robert A. Scalapino. — Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1989. — 137 p.
5. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV—XVIII ст. / Фернан Бродель; пер. з фр. Григорій Філіпчук. У 3 тт. — Т. 3. Час світу. — К.: Основи, 1998. — 631 с.
6. Гобсбаум Е. Вік екстремізму: Коротка історія XX віку, 1914—1991 / Ерик Гобсбаум; з англ. пер. Олександр Мокровольский. — К.: Вид. дім «Альтернативи», 2001. — 543 с.
7. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV—XVIII ст. / Фернан Бродель; пер. з фр. Григорій Філіпчук. У 3 тт. — Т. 2. Ігри обміну. — К.: Основи, 1997. — 585 с.
8. Bowles S., Gintis H. Democracy and Capitalism: Property, Community and the Contradictions of Modern Social Thought / Samuel Bowles, Herbert Gintis. — New York: Basic Books, Inc., Publishers, 1986. — 262 p.
9. Жискара д'Эстен В. Власть и жизнь / Валери Жискара д'Эстен; пер. с фр. Н. Ю. Дубининой. — М.: Международные отношения, 1990. — 320 с.
10. The Reform Bill of 1832: Why not Revolution? / edited by William Henry Maehl. — New York: Holt, Rinehart and Winston, 1967. — 122 p.
11. Governing Globalization: Issues and Institutions / Deepak Nayyar and Julius Court (ed.). — Helsinki: UNU World Institute for Development Economics Research, 2002. — 43 p.
12. India [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/in.html>.
13. Nayar B. R. The Geopolitics of Globalization: the Consequences for Development / Baldev Raj Nayar. — New Delhi: Oxford University Press, 2007. — 301 p.
14. Steger M.B. Globalization: The New Market Ideology / Manfred B. Steger. — Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 2002. — 195 p.

15. Эволюция восточных обществ: синтез традиционного и современного / Отв. ред. Л. И. Рейснер, Н. А. Симония. — М.: «Наука», 1984. — 402 с.
16. Gills B.K., Rocamora J., Wilson R. Low Intensity Democracy: Political Power in the New World Order / Barry K. Gills, Joel Rocamora, Richard Wilson. — London; Boulder, CO: Pluto Press, 1993. — 264 p.

Стаття надійшла до редакції 03.09.2014 р.

Головченко В.И. Нелиберальные демократии как общественно-политический феномен постбиполярного мира

Рассматриваются современные тенденции глобального расширения демократических институтов и трудности их укоренения в незападных обществах.

Ключевые слова: демократия, государство, западная цивилизация, развивающиеся страны, общество.

Holovchenko V.I. Illiberal democracies as a socio-political phenomenon of post-bipolar world

Modern trends in the global spread of democratic institutions and the difficulties of their rooting in non-Western societies are considered.

Keywords: democracy, state, western civilization, developing countries, society.

УДК 327.8: 15

Семченко О. Р.

Кандидат політичних наук

ТЕЛЕВІЗІЙНА ДЕМОКРАТІЯ І ПОЛІТИЧНА СТАБІЛЬНІСТЬ

Досліджено роль телебачення в стабілізації політичної системи. Виділено телевізійний етап розвитку інформаційного суспільства. Розглянуті маніпуляційні можливості телебачення. Порівнюються наявні моделі телевізійної трансляції й виявлена оптимальна модель для України. Зроблено висновок про те, що саме ЗМІ здатні створити комунікативний простір, здатний сприяти конструктивному вирішенню можливих спірних питань між владою й суспільством, різними політичними силами за допомогою дискусій і діалогів між ними.

Ключові слова: політична стабільність, телевізійна демократія, інформаційне суспільство, маніпуляційні технології.

Особливість періоду, сучасниками якого ми є, полягає в тому, що нині основним критерієм розвитку сучасної цивілізації виступає інформаційне суспільство. І це не дивно. Реальність така, що інформаційний простір впливає на всі сфери життя суспільства — політику, економіку, культуру та ін. Сама поява поняття «інформаційне суспільство» свідчить про те, що сучасний етап розвитку суспільства є специфічним, а інформація набуває особливого значення настільки, що перетворюється, без перебільшення, на вагомий чинник влади й управління. Більше того, можна сказати, що інформаційне суспільство є каталізатором абсолютно відмінних, від колишніх, політичних відносин.

Актуальність пропонованого напряму наукового дослідження полягає в тому, що механізми інформаційного суспільства здатні не тільки скоротити економічні витрати з метою оптимізації розвитку економіки, але й регулювати стан політичної системи, робити її більш стабільною. Так, наприклад, ніхто не буде заперечувати, що завдяки певним інформаційним механізмам політичні суперечності можна вирішувати набагато простіше, і частіше вдається запобігти конфліктам ще до їхнього виникнення. В умовах інформаційного суспільства співробітництво як форма

комунікації виглядає більш логічно, ніж конфліктність або конфронтація. Відтак мета статті полягає в тому, щоб показати роль телебачення в стабілізації політичної системи. Завдання статті: позначити телевізійний етап розвитку інформаційного суспільства; розглянути маніпуляційні можливості телебачення; порівняти наявні моделі телевізійної трансляції й виявити оптимальну модель для України.

Внаслідок стрімкого розвитку інформаційного суспільства росте й змінюється роль інформації в житті людей. Значна частина валового внутрішнього продукту—це невід’ємна складова інформаційних комунікацій, продуктів і послуг. Як наслідок, формується глобальне інформаційне суспільство, що забезпечує ефективну інформаційну взаємодію людей, їхній доступ до світових інформаційних ресурсів, за допомогою яких стає простіше задовольняти соціальні й особистісні потреби [1, с. 40]. Ідеї інформаційного суспільства розвиваються такими відомими теоретиками, як Й. Масуда, М. Маклюен, Д. Белл, Е. Тоффлер, М. Хоркхаймер та багатьма іншими.

Цей особливий період П. Друкер, основоположник сучасного менеджменту, називає четвертою інформаційною революцією [2, с. 168]. Це означає, що акцент робиться не на технологічному забезпеченні інформаційно-комунікаційного простору, а на якості інформації, що стає ключовим ресурсом розвитку сучасного суспільства. Таким чином, засоби масової інформації (ЗМІ), будучи, по суті, технічними каналами передачі інформації, одержують статус впливового учасника взаємодії суспільства й влади. За словами П. Бурдьє, ЗМІ є найважливішим атрибутом «символічної влади», що запускає механізм процесу «медіатизації політики» [3, с. 132–133].

Розвиток інформаційного суспільства пройшов через два етапи. Перший, коли в 1960-і роки особливу популярність знайшло телебачення. Термін «телебачення» уперше пролунав уже в 1900 році, на Всесвітній виставці в Парижі, але тільки в 1925 році з’явилися більш-менш повні системи передачі й прийому телевізійного зображення. Роль телебачення як вагомого фактору впливу на політичне життя обґрунтована тим, що аудиторія не обмежується.

У результаті політики, здійснюваної за допомогою телебачення, ми переходимо, як вважає С. Московічі, «від демократії мас до демократії публіки»: всі телеглядачі об’єднані одним джерелом інформації. За словами С. Московічі: «залишаючись кожний у себе в будинку, вони існують усі разом» [4, с. 43].

Назва знаменитої книги Г. Маклюена «Розуміння медіа» зберігає свою актуальність і сьогодні. Щоб зрозуміти телебачення, треба враховувати наступне. Телебачення привабливе й сприйнятливе завдяки ефектному поєднанню картинки й тексту. Ця характерна риса телебачення активно використовується політичними силами у своїх цілях. Крім того, варто враховувати й більш високий рівень довіри до телебачення порівняно з іншими засобами масової інформації [5].

З огляду на більшу популярність використання медійних технологій для впливу на свідомість людей, державні органи, політичні партії, політики прийшли до розуміння того, що класичні моделі політичного менеджменту стрімко застарівають, у зв'язку з чим вони мають потребу в перегляді відповідно до сучасних реалій.

Риторичним є питання про корисність телебачення для стабілізації політичної системи. Інформаційні й пропагандистські можливості телебачення величезні. І не секрет, що вони часто використовуються з метою маніпуляції суспільною свідомістю. З моменту появи телебачення його звинувачували в «обробці» аудиторії, в ослабленні зв'язків між людьми, у поширенні стереотипів і т. д. І в цьому є певна частка істини. Але не можна заперечувати й того, що завдяки телебаченню люди стали більш інформованими, політика — більш відкритою, політики — більш відповідальними. Сьогодні такі ж докори адресують Інтернету.

Засоби масової інформації багатоликі, вони можуть використовуватися як у процесі стабілізації, так і дестабілізації. Так, наприклад, відомо, що коли Леха Валенсу запитали про причини демократичної революції в Польщі, він показав на телевизор і сказав: «Він». Політика ЗМІ, спрямована на зіставлення інформації про провали комуністичних урядів і про західний спосіб життя привела до падіння підтримки польським суспільством діючої влади [6, с. 143]. А в Іспанії в 1981 р. телевіступ короля Хуана Карлоса зупинив державний переворот у країні. В той же час ЗМІ можуть провокувати протести, демонстрації й навіть путчі, особливо в країнах, де немає демократичних стабілізаторів.

Популярність телебачення настільки велика, що сучасні дослідники вважають за можливе виділити два історично послідовних типи демократії: дотелевізійну демократію й телевізійну демократію. В умовах останньої ми перебуваємо дотепер. Її характеристики: телевізійна демократія тотальна й авторитарна. Посттелевізійна або мережна демократія тотальна й тоталітарна [7, с. 13]. Справедливості заради, варто відзначити, що маніпуляція суспільною свідомістю застосовується як у недемократичних, так і в демократичних суспільствах. «Взагалі

ж історія маніпуляції так само стара як сама історія медіа. Безглуздо дорікати масмедіа в маніпуляції. Адже їх цікавить не дійсність як така, а те, як цю дійсність бачать інші. Тому те, що відбувається, і його причини повинні бути такими, щоб задовольняти вимоги масмедіа. Масмедіа інформують не про те, що відбувається, а про те, що інші вважають важливим», — пише відомий німецький теоретик медіа Норберт Болц [8, с. 36].

Багато західних дослідників вважають маніпуляцію загрозою демократії. Наприклад, Д. Белл у своїй праці «Соціальні рамки інформаційного суспільства» підкреслює, що доступ до інформації є умовою свободи [9, с.335]. Адже практика є такою, що маніпуляція іноді просто необхідна, щоб, наприклад, не сіяти паніку серед населення. Доводиться визнати, що політика не може обійтися без маніпулювання суспільною свідомістю навіть у демократичному суспільстві, не кажучи вже про ту країну, що демократизується. У демократичному суспільстві інформаційні механізми застосовуються для непомітного управління суспільством, при якому останнє може думати, що приймає рішення саме, саме обирає тих, хто повинен здійснювати владу й саме їх контролює.

Варто погодитися з існуючою думкою про те, що демократія за своєю суттю — це влада еліт, оформлена за допомогою демократичних процедур. У другій половині ХХ ст. відбулося об'єднання елітократії з медіакратією, внаслідок чого політика набула видимості зовнішньої публічності. Іншими словами, елітократія одержала можливість маніпулювати суспільством, ховаючись під маскою демократії [10, с. 12].

На початку ХХІ ст. з'являється новий термін «нетократія», що означає нову — мережеву форму управління суспільством, за якої новий зміст отримують інформація і структурні підрозділи управлінської системи. У цьому контексті особливого звучання набувають слова авторів сучасного німецького посібника з політології: «Мати важливу інформацію — значить мати владу; уміти відрізнати важливу інформацію від неважливої — означає мати ще більшу владу; можливість поширювати важливу інформацію у власній режисурі або замовчувати її — означає мати подвійну владу» [11, с. 353]. Нетократією А. Бард і Я. Зодерквіст називають новий правлячий клас [12, с. 7]. Їхні теоретичні побудови засновані на тому, що капіталістичний спосіб виробництва перестає бути головним й, відповідно, варто очікувати появи й розвитку нового нижчого класу. На зміну пролетаріату прийде новий «споживчий» клас — консьюметаріат. Звідси — «панування інтерактивності

як головного атрибуту інформаційного обміну приведе до повної зміни самих основ сталого порядку або, говорячи науковою мовою, до зміни парадигми існування, що у свою чергу приведе до зміни механізмів розподілу влади в суспільстві й переходу її від одного правлячого класу до нового» [12, с. 7].

Нетократія є джерелом багатьох побоювань, зокрема, значно розширюються можливості маніпулювання свідомістю людини, що може виявитися один на один з віртуальним інформаційним простором. Не говорячи вже про загрозу інформаційній безпеці. Адже ті, хто керують соціально-інформаційними мережами володіють персональними даними користувачів, які можуть бути використані, наприклад, з метою збору інформації про особисте життя людей.

У політичному аспекті виникають побоювання щодо того, чи не будуть прийоми маніпуляції використані з метою дискредитації демократичних цінностей. Механізмом протидії такому сценарію є самі ЗМІ, які в демократичному суспільстві непідпорядковані державі й розвиваються на основі конкуренції в інформаційному просторі. І, звичайно, — політична культура, що допомагає людині усвідомлено оцінювати інформаційні продукти сучасних ЗМІ.

Як відомо, у демократичних країнах мають місце кілька моделей телебачення. Комерційна модель, у рамках якої телебачення фінансується за рахунок реклами, орієнтована на показ найбільш «проданої» інформаційної продукції. Державна модель, орієнтована на показ просвітницьких та інформаційних програм, схильна до ідеологізації й цензури. Завданням демократичного розвитку найбільше відповідає модель суспільного телебачення, що фінансується за рахунок своєї аудиторії, а значить — не залежить ні від держави, ні від власників. Є приклади й поєднання переваг різних моделей, наприклад, комерційної й суспільної у Великобританії.

17 квітня Верховна Рада прийняла закон «Про суспільне телебачення й радіомовлення України». Документ, підписаний Олександром Турчиновим, що виконував на той момент обов'язки Президента, вступив у дію 15 травня 2014 р. Кабінет Міністрів України ухвалив рішення щодо створення публічного акціонерного товариства «Національна суспільна телерадіокомпанія України» (НСТУ). Закон містить важливу норму, згідно з якою забороняється втручання державних органів і органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб, а також недержавних організацій у діяльність НСТУ з метою встановлення цензури, попереднього контролю й незаконного впливу на зміст інформації,

розповсюджуваної суспільним телерадіомовленням України. НСТУ не зобов'язана висвітлювати діяльність органів виконавчої влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових осіб. Програми НСТУ становлять не менш 75% національних телепродуктів і європейського (країн, що ратифікували Європейську конвенцію про трансграничне телебачення) щодобового виробництва ефірного транслювання [13].

Вищевикладене дозволяє зробити висновок про те, що в ЗМІ є величезний стабілізаційний потенціал. Від того як ЗМІ висвітлюють політичні процеси в країні залежать успіх і ефективність забезпечення політичної стабільності. В цьому контексті можна запропонувати такі рекомендації: розглядати інформаційне забезпечення політичної стабільності як особливо важливий напрям державної політики, що вимагає особливої уваги; з метою підтримки політичної стабільності використати всі види ЗМІ: телебачення, Інтернет, пресу.

У сучасній Україні ЗМІ повинні стати не просто виразником усього спектру суспільних думок, а й одним із впливових суб'єктів досягнення і збереження політичної стабільності. Саме ЗМІ здатні створити такий комунікативний простір, який буде сприяти конструктивному вирішенню можливих спірних питань між владою й суспільством, різними політичними силами за допомогою дискусій і діалогів між ними.

Список використаних джерел:

1. Невоструева А. Развития социальной сущности информационно-коммуникационного пространства на современном этапе / Антонина Невоструева // Власть. — 2013. — № 2. — С. 38–42.
2. Друкер П. Задачи менеджмента в XXI веке: пер. с англ. / П. Друкер. — М.: ИД «Вильямс», 2007. — 272 с.
3. Бурдьё П. Социология политики: пер. с фр. / П. Бурдьё. — М.: Socio-Logos, 1993. — 336 с.
4. Московичи С. Век толп. Исторический трактат по психологии масс [Пер. с фр.] / С. Московичи. — М.: Центр психологии и психотерапии, 1998. — 238 с.
5. Маклюэн М. Понимание медиа: внешние расширения человека / М. Маклюэн. — М.: Кучково поле, 2014. — 464 с.
6. Алмонд Г. Сравнительная политология сегодня: Мировой обзор: Учебное пособие / Г. Алмонд, Дж. Пауэлл, К. Стром, Р. Далтон / Сокр. Пер. с англ. А. С. Богдановского, Л. А. Галкиной; Под

- ред. М. В. Ильина, А. Ю. Мельвиля.—М.: Аспект Пресс, 2002.—537 с.
7. Третьяков В.Т. Будущий виртуальный коммунизм и гипновидение: о массовом телевидении и массовой политике / В. Т. Третьяков // Полис.—2014.—С. 13.
  8. Больц Н. Азбука медиа / Норберт Больц.—М.: Издательство «Европа», 2011.—С. 36.
  9. Белл Д. Социальные рамки информационного общества / Д. Белл // Новая технократическая волна на Западе.—М., 1986.—С. 330–342.
  10. Третьяков В.Т. Будущий виртуальный коммунизм и гипновидение: о массовом телевидении и массовой политике / В. Т. Третьяков // Полис.—2014.—С. 9–20.
  11. Пугачев В.П. Введение в политологию / В. П. Пугачев, А. И. Соловьев.—М.: Аспект Пресс, 1998.—447 с.
  12. Бард А. Нетократия. Новая правящая элита и жизнь после капитализма / А. Бард, Я. Зодерквист / пер. с англ.—СПб.: Стокгольмская школа экономики в Санкт-Петербурге, 2004.—252 с.
  13. В Украине появилось общественное телевидение [Электронный ресурс].—Режим доступа: <http://news.mail.ru/inworld/ukraina/society/20071737/?frommail=1>

Стаття надійшла до редакції 14.09.2014 р.

Семченко О.Р. Телевизионная демократия и политическая стабильность

Исследована роль телевидения в стабилизации политической системы. Выделен телевизионный этап развития информационного общества. Рассмотрены манипуляционные возможности телевидения. Сравниваются имеющиеся модели телевизионного вещания и выявлена его оптимальная модель для Украины. Сделан вывод о том, что именно СМИ способны создать такое коммуникативное пространство, которое будет способствовать конструктивному разрешению возможных спорных вопросов между властью и обществом, различными политическими силами посредством дискуссий и диалогов между ними.

Ключевые слова: политическая стабильность, телевизионная демократия, информационное общество, манипуляционные технологии.

Semchenko O.R. Television democracy and political stability

The role of television in the stabilization of the political system. Isolated television stage of development of the information society. Considered dexterity television. Check the available models and television broadcasting, the optimal model for Ukraine. It is concluded that it is the media can create such a communicative space that will promote constructive resolution of possible disputes between the authorities and society, different political forces through discussions and dialogues between them.

Keywords: political stability, democracy, television, information society, manipulation technology.

УДК 323.2; 352.07

Донченко К. А.

Аспірант кафедри політичних наук Київського національного університету будівництва і архітектури

БАГАТОСТРУКТУРНИЙ ПІДХІД ДО ПОНЯТТЯ «ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ»

Проаналізовані основні підходи до поняття «децентралізація». Процес передачі владних повноважень може відбуватися не лише між органами влади та органами місцевого самоврядування, але й з іншими суб'єктами. Показано зв'язок децентралізації з деєтатизацією та регіоналізацією.

Ключові слова: децентралізація, державні повноваження, місцеві органи влади, деєтатизація

Останні десятиліття одним з найпоширеніших у політичній риториці стало поняття децентралізації. Передвиборчі програми, проекти реформ ґрунтуються навколо проблеми перерозподілу повноважень державної влади, зміни моделі місцевої влади. У зв'язку з цим термін «децентралізація» ідеологізується, часто формуючи у свідомості громадян односторонній акт передачі влади, пов'язаний зі зростанням добробуту місцевих громад.

Безперечною залишається необхідність перетворень саме в період підйому суспільно-політичної думки та інтересу до політики, коли реформи сприймаються з розумінням і сформовано так званий «кредит довіри». У іншому разі суспільні групи відмовляться від тимчасового компромісу, а реформування проходитиме у складних умовах узгодження інтересів та маневрування між політичними силами. В Україні розробка концепцій децентралізації влади відбувається протягом усього періоду незалежності. Останнім проектом є зміни до Конституції, запропоновані Президентом України П. Порошенком.

Проблеми децентралізації досліджували А. Береза, В. Борденюк, А. Гавриленко, І. Дробуш, М. Іжа, І. Курас, Л. Лозовська, О. Макаренко, П. Трачук, Т. Татаренко, М. Харитончук, О. Євтушенко. Водночас аналіз існуючих підходів свідчить про деяку їх звуженість. Часто під децентралізацією розуміють передачу повноважень від центральних органів

державної влади виключно органам місцевого самоврядування або місцевим органам виконавчої влади (деволюція та деконцентрація) [1, с. 101]. При такому тлумаченні виникає низка проблем. Зокрема, чи досягається таким чином наближення влади до населення? Це питання особливо актуальне в сучасній Україні, коли місцеві еліти користуються не більшою легітимністю в очах населення, ніж еліти центральних органів влади, прикладом чого є, зокрема, ситуація на Донбасі та й в інших регіонах країни. Отже, існують суперечності, які вимагають уточнити підходи до поняття децентралізації з урахуванням актуальних особливостей розвитку суспільства.

Метою статті є уточнення підходу до децентралізації влади в сучасних умовах.

Низький ступінь довіри до влади, зокрема місцевої, революційні події 2013–2014 рр. призвели до зростання самоорганізації населення, активізації існуючих та виникнення нових громадських організацій, які прагнуть вплинути на державну політику, процеси регіонального управління тощо. В цих умовах подальша еволюція влади, зокрема, в контексті її децентралізації, неможлива без урахування цього чинника.

Ці процеси відбуваються не лише в Україні, а й в інших країнах світу, що призвело до перегляду концептуальних підходів до проблем суспільного управління та децентралізації, зокрема. Як відомо, у 1980-тих рр. була поширена концепція нового державного менеджменту. Аналіз децентралізації також здійснювався крізь призму ринкового підходу. О. Томасі і Ф. Вейншелбаум розуміють децентралізацію у сенсі наближення уряду до людей, що є способом полегшити проблеми політичного контролю [2, с. 370]. Згідно іншої дефініції основою для визначення децентралізаційних процесів є ринковий підхід. Децентралізація—це процес, в якому публічні послуги і товари розглядаються через призму переваг для індивідів через ринкові механізми [3, с. 59].

Диверсифікація соціальної структури суспільства, поява безлічі соціальних груп, явище розмивання влади у суспільстві, поява численних організацій, які представляють інтереси цих груп змусили переглянути концепцію нового державного менеджменту та призвело до появи концепції урядування, яка базується, зокрема, на мережевому підході, концепції співробітництва [4]. Це не могло не призвести й до зміни погляду на децентралізацію.

Цей чинник враховано у визначенні, згідно з яким децентралізація—це передання владних повноважень іншим (недержавним)

органам. Ці органи, як правило, обираються населенням і не входять до ієрархічної підлеглості держави [1, с. 100]. Найчастіше під останніми йдеться про органи місцевого самоврядування. Але поняття «недержавні органи» теоретично може бути застосоване не лише щодо органів місцевого самоврядування, а й інших структур, які можуть здійснювати управлінські функції.

На думку експертів UNDP, децентралізація не є реформою виключно державного сектору, вона включає усі сфери суспільства—уряд, приватний сектор, громадянське суспільство [5, с. 6]. Отже, ми можемо визначити децентралізацію як передачу повноважень від центральних органів державної влади до суб'єктів, які діють або мають представництво на місцях. Ці суб'єкти не обов'язково повинні представляти публічну владу, тобто бути органами державної влади або місцевого самоврядування.

Політичними акторами на місцевому рівні, які взаємодіють у процесі децентралізації, виступають обрані посадовці, громадські організації, окремі керівники, інші громадяни, окремі громади, кооперативи, комітети тощо. Вони знаходяться на різних рівнях соціальної взаємодії, мають конкретний тип влади і відносини підзвітності [6, с. 9]. Ми виділяємо також політичні партії та депутатів національного та місцевого рівнів, міжнародні громадські організації. Донори—міжнародні громадські організації, фонди—виступають повноцінними політичними акторами на місцевому рівні. Свої ресурси через місцевих виконавців вони спрямовують на структурні зміни у системі політичних, соціальних та економічних відносин. Децентралізація підвищить увагу донорів до регіонів, оскільки механізми прийняття рішень щодо розподілу вагомих ресурсів будуть наявні на цьому рівні.

Процес децентралізації може відбуватися у різних формах, залежно від мети, завдань, методів, цільових груп тощо. А. Агравел та Дж. Рібот при визначенні децентралізації пропонують керуватися акторами, яким передаються повноваження. Вони виділяють децентралізацію у політичному та адміністративному сенсі [6, с. 7]. Адміністративна децентралізація—це деконцентрація, передача повноважень місцевим органам державної влади. Натомість політична передбачає надання повноважень акторам, які підзвітні громадянам. Вибори тлумачаться як механізм забезпечення підпорядкованості у політичній децентралізації.

За передачею повноважень виділяють три типи політичної децентралізації: передоручення функцій місцевим державним органам (деконцентрація); децентралізація—передача повноважень до адміністративних одиниць у межах певного відомства центрального уряду; делегування—передача повноважень напівдержавним органам [7, с. 80]. У цій класифікації поняття «децентралізація» відображає як сам суб'єкт, так і його форму.

Розширене розуміння форм децентралізації наводять Д. Рондінеллі, Дж. Маккалоф та Р. Джонсон [3, с. 72]:

1) приватизація і дерегуляція—передача повноважень з надання сервісів (послуг) волонтерським організаціям, бізнесу або інтернаціональним асоціаціям;

2) делегування—передача повноважень до напівдержавних чи публічних організацій, часто у специфічній сфері до організації, яка представляє інтереси у цій сфері;

3) деволуція—передача повноважень місцевому самоврядуванню;

4) деконцентрація—передача повноважень до місцевих органів державної влади.

У класифікації органи публічної влади не є єдиними суб'єктами передачі повноважень, особливо у сфері надання соціальних послуг, що, на нашу думку, є правильним. Немає гарантій, що органи місцевого самоврядування або місцеві органи державної влади підвищать рівень надання соціальних послуг.

За сферами впровадження децентралізації виділяють: адміністративну (зміну адміністративно-територіального устрою); фіскальну / фінансового управління (зміну механізмів перерозподілу фінансових ресурсів та трансфертів); політичну або демократичну (передачу політичних повноважень); децентралізацію надання сервісів (механізмів надання населенню соціальних послуг); децентралізацію механізму участі і системи зворотного зв'язку (створення системи місцевого контролю за наданням соціальних послуг) [5, с. 11]. Процес децентралізації, проведений у окремій сфері, впливає й на інші.

Гетланд серед існуючих форм децентралізації виокремлює деконцентрацію, делегування, деволуцію. Деконцентрація посилює значення центральної влади на локальному рівні. Вона поділяється на інтегровану та неінтегровану локальну адміністрацію. У першій місцеві посадовці працюють під контролем структур вищого рівня, у другій місцева адміністрація відповідальна перед центральним урядом, але не підконтрольна

йому. Делегування є структурно глибшою формою децентралізації, оскільки не передбачає прямого впливу центральних органів влади на прийняття рішень. Деволуція означає передачу повноважень місцевій владі, яка повністю або частково незалежна від центрального уряду та демократично обирається [8, с. 63].

Іншого підходу щодо поділу децентралізації за сферами дотримується Д. Трейсман. На його думку, існує 6 «концепцій» децентралізації — критеріїв, за якими проводиться реформування: вертикальна, децентралізація прийняття рішень, призначень, електоральна (виборча), фіскальна (фінансова), децентралізація персоналу [9, с. 5].

Вертикальна децентралізація передбачає створення адміністративних/управлінських зв'язків на кожному з адміністративних рівнів. Великі країни завжди будуть мати більшу вертикальну децентралізацію через потребу в існуванні більшої кількості зв'язків.

Децентралізація прийняття рішень ґрунтується на питанні «хто вирішує?». Ця концепція викликає багато питань, оскільки оцінити справжній рівень децентралізації дуже складно — місцеве самоврядування може мати повноваження в одних сферах і не мати в інших. Також виникає проблема зворотного зв'язку — впливу місцевого самоврядування на рішення центральних органів державної влади. Кореляція між цим впливом та повноваженнями самоврядування на місцевому рівні не обов'язково повинна співпадати. У рамках концепції виділяють три її види: «слабка автономія» (субнаціональні рівні мають виключне право хоча б в одній сфері); «залишкова влада» (право регулювати сфери, не врегульовані Конституцією і законодавством); «субнаціональне вето» (обрана регіонами верхня палата парламенту має право вето) [9, с. 14].

Децентралізація призначень показує, на якому рівні у системі влади здійснюється призначення та звільнення посадовців. Основним недоліком цієї концепції є відсутність одностайного зв'язку з демократичною системою. Система, в якій посадовці призначаються місцевою елітою, має той же ступінь децентралізації, як і система, де посадовці обираються на місцевому рівні. Більш важливим є ієрархічне положення того, хто призначає, ніж спосіб призначення [9, с. 10].

Електоральна (виборча) децентралізація характеризує спосіб призначення керівників у державних структурах. Ступінь децентралізації показує залежність посадовців від прямих виборів.

Фіскальна (фінансова) децентралізація торкається методу розподілу доходів і видатків між різними рівнями. Фіскальна децентралізація зале-

жить як від частки загальнодержавних доходів, які отримують нижчі рівні, так і від їхньої участі у фінансуванні державних витатків.

Децентралізація персоналу відображає розподіл адміністративних ресурсів. Основною характеристикою є частка персоналу на нижчих рівнях управління.

Фіскальна децентралізація фокусується на економічній ефективності ринкової конкуренції між різними громадами. Отримавши повноваження у встановленні місцевих податків та зборів, органи місцевого самоврядування пропонують різні підходи до оподаткування. Відповідно створюються умови для розвитку підприємництва та залучення інвестицій та відбувається «змагання» за платників податків. Недоліком цього механізму є існування лімітів для міжрегіональних податкових змагань. Вигідні для бізнесу (податкові) умови можуть стати надто важкими для окремих громад, особливо у бідних країнах [10, с. 188]. Програвши ринкові «змагання», вони залишаються без прибутку, внаслідок чого виникає необхідність підтримки держави та підвищення оподаткування місцевих мешканців. Незважаючи на розширення вибору фінансування, після проведення децентралізації основним джерелом надходжень для бюджетів залишатимуться платежі «користувачів» послуг громади— жителів громади. Вірогідно, що за умов дефіциту держбюджету і зміни механізмів розподілу бюджетних коштів вони зростуть для жителів громади. Зростання платежів викличе підвищення рівня уваги до розподілу коштів громади і загалом до інвестицій органів самоврядування [3, с. 70].

Проблемою залишаються міжбюджетні трансферти та дотації вирівнювання. В цьому напрямку потрібно здійснити кілька кроків, які частково врегулюють ситуацію: по-перше, чітко визначити механізми надання міжбюджетних трансфертів; по-друге, створити гранти вирівнювання, які надаються згідно з показниками ефективності в залежності від регіону; по-третє, визначити механізми контролю за розподілом коштів в регіонах. Однак існують ризики нарощування результатів на папері.

Передача повноважень до громадських і приватних структур матиме наслідком підвищення якості надання послуг для користувачів (громадян) через наявність ринкових механізмів. У випадку відсутності покращення надання послуг для кінцевих споживачів виникають ризики неотримання компенсації за неналежні послуги, відсутності контролю за ціноутворення. Ці питання мають врегулюватися законодавчо.

Проблема є особливо актуальною для країн, що розвиваються та країн третього світу, у яких механізми впливу громади не працюють повноцінно.

Вибір політики децентралізації, формування механізму та інструментів не гарантують успішності впровадження цього процесу. Факторами, що впливають на реформи децентралізації, є розмір країни; етнічний склад; колоніальні традиції; економічний розвиток; наявність демократії; наявність федералізму [9, с. 23].

При проведенні реформ децентралізації виникає низка ризиків, які необхідно враховувати. Головними є політичні мотиви, якими керуються реформатори та відсутність економічних обрахунків [3, с. 60]. Разом зі збільшенням повноважень місцевого самоврядування виникає ризик захоплення місцевими групами (елітами) місцевих органів влади. Іншим ризиком є відсутність механізмів оцінювання ефективності посадовців. Цікавим виходом з ситуації є регулювання місцевих відносин за допомогою контрактної системи. Підписання контракту з громадою — від імені обраного представника або посадовця державного органу — дозволить врегулювати питання кореляції діяльності до результатів. Контракт як форма контролю потребує вирішення проблеми оцінки та підпорядкованості. Яким чином оцінювати внесок у розвиток громади? Логічним є результат виборів. Але вибори як елемент контролю лише ускладнюють цю систему — для перемоги вирішуються питання «наглядного» значення, питання починають вирішуватися безпосередньо перед виборами тощо. За таких умов, особливо у бідних країнах, вибори стають каталізатором, а не елементом системи оцінювання. Довгострокові проекти потребують більшого часового проміжку, ніж одні вибори для оцінки їхньої ефективності. Іншим питанням є підпорядкованість. Перед ким відповідальна особа повинна бути відповідальною? У випадку виборної громадою посади — перед мешканцями громади. Якщо ж контракт укладається з державним посадовцем, то які повинні існувати механізми впливу на нього для виконання умов контракту.

Непотрібно забувати про ризики тиску з боку регіональних або загальнодержавних еліт. Протидія децентралізації може відбуватися на двох рівнях: центральному та місцевому. Для центрального керівництва важливо не просто втримати певні важелі впливу, а залишити в руках центру найбільш прибуткові сфери. Місцевий спротив в більшості випадків викликаний існуванням фінансового інтересу місцевої еліти, який в разі перетворень зникає [11, с. 4].

Причиною спротиву на місцевому рівні є відсутність сильної центральної влади і контролю. Виникає парадокс, коли для проведення ефективної децентралізації необхідно провести централізацію. Для проведення децентралізації потрібна наявність принаймні кількох механізмів, які забезпечать стабільність результату [11, с. 4]:

- 1) існування інституційного і політичного контексту для роботи механізмів децентралізації;
- 2) сильний і функціональний центр;
- 3) зв'язок між фінансовими механізмами місцевого рівня і наданням послуг (можливість впливу на них);
- 4) інформування громади про витрати на сервіси і розподіл ресурсів;
- 5) механізм вираження громадою підтримки рішень;
- 6) прозора система підпорядкування.

До соціально-економічних та політичних факторів, що впливають на реалізацію політики децентралізації, належать: політичні, організаційні, поведінкові (психологічні), фінансові та людські ресурси [3, с. 77]. До політичних факторів відносяться насамперед сильна центральна влада, яка зможе забезпечити ефективне впровадження реформ, а також наявність зворотного зв'язку з громадою. Під організаційними мається на увазі чіткий розподіл функцій між центром і територіями, планування процесу децентралізації. Психологічні відображають готовність населення громад до проведення реформ. Без фінансових та людських ресурсів громади не зможуть самостійно існувати.

Запровадження ринкових механізмів регулювання життя громад не повинно передувати комплексній реформі держави та суспільства. Для бідних країн вибір ринкових механізмів регулювання децентралізації нерідко є невдалим, оскільки [10, с. 188]:

- 1) громадяни «голосують ногами» у відповідь на диференціацію (розподіл) публічного виконання суспільних послуг. Частина громад (особливо сільських) залишається наодинці з цією проблемою;
- 2) в країнах з низькими доходами механізми моніторингу бюрократії є значно слабшими, не всі кошти отримує кінцевий споживач;
- 3) слабкість інститутів місцевої демократії і механізмів політичної відповідальності;
- 4) за умови недовісти принципу стримувань і противаг громади шукають захисту в центральній владі від місцевих політичних груп;

5) зв'язок між прогресивною податковою шкалою і місцевим управлінням є доволі неоднозначним. У більшості випадків таке оподаткування вводиться центральним урядом;

6) різні рівні управління не мають однакових технічних і адміністративних умов.

UNDP розглядає децентралізацію також як контрольну точку у переході до глобалізації [5, с. 15]. Процес глобалізації виявляється у політичній, економічній, культурній уніфікації. В політичній сфері глобалізація пов'язана з процесами світової централізації, деєстатизації та регіоналізації. Роль національних держав поступово послаблюється, змінюється їх суверенітет, зокрема, шляхом делегування частини повноважень міжнародним організаціям (НАТО, МВФ, ВТО тощо). Це стосується і економічної складової, де зменшується втручання держави. Відповідно посилюється політичний вплив міжнародних корпорацій, які взаємодіють з державою економічно (сплата податків, інвестиції), соціально (соціальне підприємництво, надання соціальних послуг) та політично (лобіювання власних інтересів, підтримка політичних груп).

Деєстатизація проявляється в процесах регіоналізації та децентралізації, відповідно збільшенні впливу регіонів на внутрішню політику держави, впливу на світову політичну систему. Регіоналізація стає вагомим чинником у політиці не лише федеративних держав, а й унітарних. Децентралізація, в такому разі, виступає механізмом передачі владних повноважень від центру до регіонів. Посилення регіонів може відбуватися за двома моделями: передача повноважень до місцевих органів державної влади або до органів місцевого самоврядування. Перша модель є перехідною, оскільки зберігає вплив держави та ієрархічну вертикаль підпорядкування на місцевому рівні. Затвердження керівництва регіону відбуватиметься вищими посадовими особами держави, вплив населення на такі призначення буде мінімізовано. В цьому разі механізм прийняття управлінських рішень не змінюється, але лише подовжується ланка бюрократичного апарату. Друга модель надає повноваження місцевому самоврядуванню, яке обирається і формується на місцях. Перед місцевими громадами встає питання належного забезпечення власної діяльності, тобто створення матеріально-фінансової бази. Це можливо в рамках більших територіальних об'єднань, які перерозподіляють місцеві кошти, виконуючи роль держави на регіональному рівні.

Відповідно децентралізація є частиною процесів деєтатизації та регіоналізації, які, в свою чергу, пов'язані з переходом до громадянського суспільства, збільшення участі громадян в управлінні.

Таким чином, децентралізація є багатоструктурним суспільним процесом, формулювання конкретних кроків якого залежить від політичної мети реформатора. Безперечно, що єдиним постійним критерієм децентралізації є передача повноважень національних державних органів до інших суб'єктів. Суб'єктами децентралізації не обов'язково повинні бути органи публічної влади. Отримувачем можуть бути як місцеві органи державної влади, органи місцевого самоврядування, так і громадські організації, приватні та наднаціональні структури. Необхідною умовою проведення успішної децентралізації є наявність сильної центральної влади, яка зможе не лише втілити перетворення у життя, а й зберегти їх.

Завданням децентралізації у сучасному світі стає вирівнювання нестабільного розвитку суспільств та відкриття місцевих ринків послуг для наднаціональних акторів. У країнах, що розвиваються, це має особливо актуальне значення — державні сервіси грають виключну (подекуди монопольну) роль у житті громад, без їхньої приватизації неможливий контроль над місцевим ринком. Така передача часто носить позитивний характер для громади, особливо за умови неналежного виконання державою сервісних функцій та підвищення якості послуг недержавними структурами.

Список використаних джерел:

1. Державна регіональна політика України: особливості та стратегічні пріоритети: Монографія / За ред. З. С. Варналія. — К.: НІСД, 2007. — 820 с.
2. Mariano T. Centralization vs. Decentralization: A Principal-Agent Analysis / Mariano Tommasi, Federico Weinschelbaum // *Journal of Public Economic Theory*. — 2007. — Vol. 9. — № 2. — Pp. 369–389.
3. Dennis A. Rondinelli, James S. McCullough and Ronald W. Johnson. Analysing Decentralization Policies in Developing Countries: a Political-Economy Framework / Rondinelli Dennis A., McCullough James S. and Johnson Ronald W. // *Development and Change*. — 1989. — Vol. 20. — № 1. — Pp. 57–87.
4. Шевчук Б.М. Європейські принципи належного врядування та реформа системи органів виконавчої влади в Україні / Б.

- М. Шевчук. // Демократичне врядування: Електронне наукове фахове видання Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України. — 2012. — №9. — С. 1–9.
5. Decentralization: a sampling of definitions (Working paper prepared in connection with the Joint UNDP-Government of Germany evaluation of the UNDP role in decentralization and local governance), October 1999. — 40 p.
  6. Agrawal A. Analyzing decentralization: a framework with South Asian and West African environmental cases / Arun Agrawal, Jesse C. Ribot // Working Paper Series. — Washington, D.C.: World Resource Institute, 2000. — 43 p.
  7. Трачук П. А. Деякі проблемні питання реалізації принципів народовладдя у системі місцевого самоврядування України / П. А. Трачук // Держава і право. Юрид. і політ. науки: Зб. наук. пр. — 2002. — Вип. 16. — С. 77–84.
  8. Hetland Ø. The politics of the decentralisation reform in Mali: Democratisation, state-society relations and local governance / Hetland Øivind. — Oslo: University of Oslo, 2007. — 173 p.
  9. Treisman D. Defining and Measuring Decentralization: A Global Perspective [Електронний ресурс] / Treisman Daniel // Unpublished manuscript. — Режим доступу: <http://www.sscnet.ucla.edu/polisci/faculty/treisman/Papers/defin.pdf>.
  10. Bardhan P. Decentralization of Governance and Development / Bardhan Pranab // Journal of Economic Perspectives. — 2002. — Vol. 16, № 4. — Pp. 185–205.
  11. The political economy challenge of decentralisation // OECD DAC POVNET Joint Learning Event: Promoting Pro-Poor Growth. Policy Instrument Note №8 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.oecd.org/dac/povertyreduction/47466992.pdf>.

Стаття надійшла до редакції 16.09.2014 р.

Донченко К. А. Многоструктурный подход к понятию «децентрализация»

Проанализированы основные подходы к понятию «децентрализация». Процесс передачи властных полномочий может происходить не только между органами власти и органами местного самоуправ-

ления, но и с другими субъектами. Показана связь децентрализации с деэтизацией и регионализацией.

Ключевые слова: децентрализация, государственные полномочия, местные органы власти, деэтизация.

Donchenko K.A. Multi-structural approach to the notion of «decentralization»

The main approaches to the notion of «decentralization» analyzed. The process of transfer of authority can occur not only between government and the local authorities, but also with other subjects. A connection of decentralization with the processes of regionalization and de-etatization was established.

Keywords: decentralization, state powers, local government authorities, de-etatization.

УДК 342.7

Тукаленко І. А.

Кандидат філософських наук, доцент кафедри політології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ГРОМАДЯНСЬКА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ: МІЖ ПРАВОМ ТА ОБОВ'ЯЗКОМ

Досліджується феномен громадянської відповідальності з точки зору виокремлення конституційно закріплених форм реалізації прав та свобод громадянина. З огляду ж на відсутність юридичної відповідальності перед державою за «неналежну» реалізацію своїх прав, здійснюється аналіз сфери поширення та форм вияву громадянської відповідальності в суспільстві.

Ключові слова: громадянська відповідальність, право, обов'язок, права та свободи людини.

Сучасні демократичні суспільства, що спираються у своєму функціонуванні на інститути народного представництва, породили проблему громадянської відповідальності як результату наділення громадян правами, що й закріплювали за ними новий статус активного учасника суспільно-політичних процесів. Оскільки, реалізація цих прав не ставиться громадянам в обов'язок, а віддається на власний розсуд останнім, то громадянська відповідальність не може витлумачуватися в юридичній площині. З'ясування ж того в яких формах і засобах реалізуються основні громадянські свободи і права та як у цьому контексті трактується громадянська відповідальність й становить фундаментальне завдання цієї статті.

Громадянська відповідальність є поняттям, що фіксує історичний феномен народження такого типу відносин між владою і народом, який характеризується двосторонньою взаємодією громадянського суспільства і держави. Саме формування громадянського суспільства одночасно з процесами демонополізації влади суверенних держав стало підставою для конституювання нового політико-правового суб'єкта — громадянина. «Громадянин» (citizen) поступово починає розумітись як індивід, який не просто мешкає на території міста, але й наділений певними екстериторіальними ознаками громадянства. До них належить сукупність

прав та обов'язків, моральних і культурних норм та принципів політичної поведінки, що покладаються на співмешканців даного політичної спільноти. Зрозуміло, що історико-політичний контекст накладає суттєві особливості витлумачення статусу громадянина в системі відносини «держава—індивід» чи «держава-громадянське суспільство», де громадянин взаємодіє через мережу недержавних інституцій з іншими громадянами та інститутами політичної системи. Проте цей факт не знімає потреби окреслення базових засад громадянства, принаймні на той історичний період, коли воно набуло свого зрілого концептуального змісту.

На середину XX століття, на думку Т. Х. Маршала—одного з найвизначніших мислителів із теорії громадянства—є підстави визначити три складові громадянства: громадянсько-правове, політичне та соціальне. Кожна з них формувалась і функціонувала в різний час як сукупність певних прав індивіда як громадянина. Так становлення громадянських прав припадає на XVIII сторіччя, політичних—на XIX, а соціальних—на XX [5].

Громадянсько-правова складова представлена сукупністю таких прав як: свобода слова, думки та совісті, права власності й пов'язаною з ним економічною діяльністю, правом на справедливий суд (правосуддя). Усі ці права характеризували тогочасні уявлення про передумови свободи особистості. Особливої ж ваги надавалось правосуддю як механізму захисту, проте не інших зазначених прав, а права, що конституює рівність всіх перед законом. В умовах статусно і класово розшарованого суспільства це означало формування солідарної підстави для об'єднання всіх членів спільноти на засадах рівноцінності (закріпленої законом) кожного індивіда в межах держави.

Політична складова об'єднує в собі два види виборчого права: активного і пасивного. Тобто йдеться про право обирати і право бути обраним до представницького органу. Ці права здобувалися поволі протягом усього XIX століття, проте всезагального формату—поширення на всіх людей, а не на обрані категорії заможних чоловіків із високим соціальним статусом, вони набули тільки в першій половині XX століття. Поступова втрата ексклюзивного (монопольного) володіння правом голосу деяких груп тлумачилась Т. Маршалом як подія переведення статусу політичних прав з «вторинного результату громадянських» [5, с. 163] (що було характерно для капіталістичного суспільства XIX століття) до «прямої та незалежної складової громадянства як такого» [5, с. 163] (важливого

наслідку тих подій ХХ століття, що шляхом зміщення засадничих принципів політичних прав з економічного статусу на особистісний статус призвели до поширення їх спочатку на всіх представників чоловічої статі, а пізніше й на жінок).

Соціальна складова громадянства актуалізує проблему якості життя та відповідальності держави за те, що традиційно не входило в коло її обов'язків: гарантування стандартів життя, а не дотримання принципів його організації (що й закріплюється за громадянсько-правовим та політичним громадянством). Державі покладається дбати про певний економічний добробут та забезпечення запиту на користування культурно-цивілізаційними здобутками суспільства. Соціальний елемент впливає на сутнісне навантаження категорії «громадянина», яка тепер стосується не просто кожного мешканця держави із сукупністю громадянсько-політичних прав, а кожного, кому державою додатково гарантується соціальна безпека через впровадження системи заходів, що мають суттєво знизити «градус» соціальної нерівності. До них відносяться, насамперед, дії у сфері освіти та соціального забезпечення.

Отже, громадянство розуміється Т. Х. Маршалом як певний статус, який надається членам спільноти й урівнює їх у правах та обов'язках. До того ж еволюція громадянства демонструє прагнення до втілення такого його ідеального формату, який одночасно збільшує кількість володарів цього статусу та ґрунтується на засадах наближення до цілковитої рівності. І саме соціальне громадянство є тим кроком, який покликаний забезпечити однаковий доступ до користування всіма громадянськими правами різними суспільними групами («соціальними класами»). Тобто громадянство соціального рівня надає право вимагати від держави дотримання гарантій реалізації всіх інших прав однаковою мірою для всіх суспільних прошарків. Тим самим стверджується, що сучасна держава є інститутом, на який покладається обов'язок за ефективність впровадження та функціонування декларованих нею прав громадянина.

Зрозуміло, що основний закон сучасної політичної спільноти — конституція — визначає державу як суб'єкта обов'язку та відповідальності. Це означає, що скута ланцюгами обов'язків держава тим самим забезпечує свободу громадян. Різні (громадянські, політичні та соціальні) свободи чітко фіксовані конституційно між тим не мають такого ж широкого чи рівнозначного переліку обов'язків. Він зводиться до двох основних напрямків: дотримання конституційних положень

та зобов'язань не втручання у свободу і права інших людей. Відтак громадяни вільні розпоряджатися власними свободами так само як і вільні їх проігнорувати, оскільки конституційно не декларується й законодавчо не виписується відповідальність громадян за «недіяння», відмову від використання своїх прав громадянина.

Звідси постає питання, якщо громадянська відповідальність не є правовою нормою сучасної конституційної держави, то які ж інші конотації містяться в цьому понятті. Відповідь потребує перевести фокус уваги із закладеної Т. Х. Маршалом позиції державної відповідальності за функціонування прав громадян на можливі шляхи та цілі їх використання з боку останніх. Надмірне наголошення саме на державній відповідальності породжує явище громадянського клієнтізму, що має негативним наслідком поширення настроїв політичного абсентеїзму, пасивності та знецінення всіх громадянських здобутків. Тож сутність громадянської відповідальності належить тлумачити не стільки в контексті її співвідношення із державою, скільки у сфері відносин громадян поміж себе. Тобто про відповідальність громадян потрібно говорити з точки зору шляхів використання різноманітних прав на користь всього суспільства з метою досягнення загальносуспільного добробуту.

Просте розмежування двох історичних форм громадянства—підданства і партисипації—дозволяє говорити і про два типи громадянства, що ґрунтуються на цих історичних зразках. До того ж визначення «підданства» і «партисипації» як типів громадянства уможливило оперування ними як певним методичним шаблоном, що дає можливість аналізувати феномен громадянства з точки зору наявності в ньому рис, властивих тому чи тому типу. Статус підданих визначається як комплекс зобов'язань особи щодо держави, яка натомість береться гарантувати мінімум життєво необхідних прав (зокрема право на захист). Підданство не лише феномен історично віддалених абсолютистських режимів, але й гнітюча даність всіх диктаторських режимів, які й по-досі експлуатують патерни підданського типу політичної культури. Партисипативне громадянство, що приходить на зміну підданському утверджується саме як нова форма взаємовідносин, що визначає активний статус громадянина як співучасника вироблення політичної волі спільноти. Цьому звісно передують правова «революція», що наділяє підданих правами та свободами громадян, що й лягли в підґрунтя демократизації існуючих тоді політичних систем. Тобто формування правової держави, що наділяла своїх громадян базовими громадянськими і політичними правами

й визначило напрямок розвитку демократичних засад цих держав та формування нового громадянського статусу їх «підданих».

Виходячи з витлумачення підданського та партисипативного громадянства можна й розмежовувати два типи громадянської відповідальності. З огляду на зазначені вище характеристики підданства (як типу) цілком правомірним є тлумачення «громадянської» відповідальності підданого винятково «сферою звітності» перед державою. Оскільки ця відповідальність прямо впливає з його статусного положення та тотальної залежності від держави. Тож і відповідальність носить здебільшого формально-юридичний характер й почасти «ідеологічний», з точки зору нав'язаної державою ідеологічної системи переконань.

Партисипативна ж відповідальність стає феноменом значно ширших масштабів. Насамперед, вона на пряму залежить від інтенсивності використання громадянами всього спектру громадсько-політичних прав, не зводячи їх винятково до виборчих прав. Громадянська відповідальність не повинна ототожнюватися винятково із електоральною активністю. А громадянська безвідповідальність не є отже «зліпком» електорального абсентеїзму. Тобто партисипативна громадянська відповідальність не зводиться до наслідків від уникання виконання виборчого права. Не менш значимим є також і участь (поінформована, компетентна тощо) громадян у інших системах відносин із державними та громадсько-політичними інституціями. Зокрема йдеться про участь у діяльності партійних та громадських об'єднань, громадсько-політичних акціях протестного чи солідаризованого характеру тощо. І хоч активність громадян на всіх рівнях їхньої взаємодії з державою є важливим елементом демократичної політичної системи, все ж громадянська пасивність, вочевидь, не зупинить функціонування державного апарату в цілому. Тож і відповідальність має місце не стільки перед державою, скільки перед самим суспільством, на добробуті якого й може позначитись спосіб реалізації громадських та політичних прав кожним наділеним ними.

Права та свободи, конституційно задекларовані та законодавчо закріплені, насправді незобов'язують громадянина ними скористатися і не вказуються рамок цього застосування. Вони лише визначають обсяг громадських свобод, контроль над використанням яких держава не уповноважена здійснювати, але покликана гарантувати умови (можливість) їх реалізації. Проте особливості застосування цих прав та свобод не можна й кваліфікувати як приватну справу. Громадські,

політичні та соціальні права як врешті й фундаментальні свободи особистості, що лежать у підґрунті всіх перерахованих прав повинні служити на користь суспільного блага. А, оскільки держава не компетентна встановлювати формат використання прав, то саме розумність індивідуального вибору моделі їх використання й впливатиме на загальний добробут та суспільне благо. Так сучасний німецький науковець у царині політичної філософії Йозеф Ізензее вказує, що «внесок у суспільне благо здійснює лише розумна, доцільна реалізація свобод, що базується на певних етичних та ділових якостях громадян. Ці якості не гарантовані конституцією і не закріплені нею як обов'язки» [2, с. 49]. Тож, передбачається, що громадяни в цілому (не обов'язково кожен) реалізовуватимуть свої права та свободи на користь суспільства.

Отже, громадянська відповідальність партисипативного типу (в суспільствах з конституційно визначеними громадсько-політичними правами і свободами індивіда) насправді не сягає обов'язку відповідальності за саму державу, як і держава не примушує громадян до реалізації своїх прав. Між тим, очевидно, що вибір громадян щодо форм і способів використання закріплених за ними прав, відбивається не лише на особистому житті кожного, але й на колективному співіснуванні. Звідси цілком зрозумілою виглядає теза щодо наявності прямої залежності між відповідальністю за свої особисті дії та відповідальності інших переді мною, а отже і перед громадою в цілому.

Отто Депенхоер, аналізуючи феномен громадянської відповідальності у демократичній конституційній державі, досліджує з помірних складових проблеми питання громадянської відповідальності в *status negativus* й *status activus*. У межах першого статусу ним розглядаються опосередкована та безпосередня відповідальність громадян за суспільне благо, конкретна відповідальність громадян згідно специфіці виконуваних ними ролей та громадянська відповідальність у наслідок реалізації вільного права вибору альтернатив. У межах другого – відповідальність громадянина як виборця та відповідальність у сфері формування політичної думки [1].

Опосередкована відповідальність громадян за суспільне благо реалізується, на думку автора, саме як справжня свобода. Пояснюється ця теза здатністю неконфліктного та невимушеного поєднання державою приватного інтересу із завданнями суспільного блага. Так, громадянин, що виконуючи свої особисті справи, тим самим несе відповідальність перед суспільством одразу у трьох відношеннях. Наприклад, пекар,

задовольняючи суспільний попит на хліб, окрім особистого прибутку ще й наповнює державну скарбницю, сплачуючи податки, а отже сприяючи реалізації державних заходів скерованих на суспільне благо. Звідси, громадянська відповідальність ґрунтована на приватних інтересах має підстави бути витлумаченою як одна з найпоширеніших та найфундаментальніших форм, значно успішніших за безпосередні форми участі у державних справах.

Безпосередня відповідальність громадянина за суспільне благо трактується ж як нетипова форма реалізації базових прав певної кількості людей, діяльність яких носить цілком альтруїстичний характер і прямо скерована на суспільне благо. Звісно така діяльність не має великого поширення, але вона достатня для акумулювання уваги навколо основних прав, зокрема — нових форм економіки, що краще зорієнтовані на підтримку реалізації людиною права на гідне життя.

Обидві ці форми громадянської відповідальності сукупно із відповідальністю за виконувани ролі в межах конкретної компетентності індивіда, відповідальності за вільно здійснюваний вибір власних рішень та посадова відповідальність громадян наділених державними повноваженнями скеровані на суспільне благо і приречені на суспільну повагу чи суспільний осуд як способів вияву відповідальності за успіх чи неуспіх реалізації прав громадянами у різних сферах життєдіяльності.

Відповідальність же громадянина як виборця та у сфері формування політичної думки виявляє себе як усвідомлення наслідків за прийняття масових рішень (виконуючи свою електоральну роль) чи рішень, прийнятих обмеженою кількістю людей — політичним класом, наділених реальними повноваженнями чи можливостями їх генерування та впровадження. І в одному й другому випадках громадянська відповідальність стосується ситуації використання своїх політичних прав, а отже є надзвичайно близькою до держави. Зважаючи на зазначений на початку статті факт відсутності конституційних зобов'язань громадян до примусової реалізації своїх прав (зокрема і політичних) актуалізується проблема можливості опертя державних механізмів на свідому активність своїх громадян. Очевидно, що за таких обставин, покладатися винятково на громадянську правосвідомість не зовсім правильно, оскільки вагома частка людей зазвичай (не зважаючи на трансформативні процеси в сучасних демократіях, скерованих на розширення партисипативних форм компетентної участі) залишається пасивною та індиферентною

до форм і сутності політичних процесів. А отже держава завжди продукуватиме механізми «страхового поясу» надмірної залежності від електоральної та політичної в цілому активності громадян.

З огляду на вище зазначене, доречно припустити, що проблема громадянської відповідальності стосовно електоральної і політичної участі (чи швидше неучасті) не стоїть так гостро як може видатись при побіжному аналізі. Завдяки «самозахисним» рішенням і діям держава нівелює вплив достатньо поширеної громадянської «безвідповідальності» у вигляді електоральної пасивності. Тож ціна громадянської відповідальності електорально-політичних форм є порівняно нижчою, за її приватні та колективні форми опосередкованого впливу на державу. Це ж означає, що відповідальність громадян найсильніше мусить виявляти себе стосовно використання, гарантованих конституцією громадянських та соціальних прав у сфері, вільній від державно-політичного контролю. Саме розвиток громадянського суспільства з широкою мережею інституцій дає можливість уповні розвинути й застосувати потенціал громадянських прав, а значить і відчутти відповідальність за власний добробут і спільне благо всієї громади.

Список використаних джерел:

1. Депенхоер Отто. Гражданская ответственность в демократическом конституционном государстве // Политическая философия в Германии: Сб. ст. Изензее Й. и др. — М.: Современные тетради, 2005. — С. 360–379.
2. Изензее Йозеф. Гражданская свобода и гражданская добродетель важнейшие условия функционирования демократической общности // Политическая философия в Германии: Сб. ст. Изензее Й. и др. — М.: Современные тетради, 2005. — С. 43–52.
3. Капустин Борис. Гражданство и гражданское общество. — М.: Изд. дом Гос. ун-та — Высшей школы экономики, 2011. — 224 с.
4. Криле Мартин. Свобода и «освобождение». К вопросу о субординации прав человека // Политическая философия в Германии: Сб. ст. Изензее Й. и др. — М.: Современные тетради, 2005. — С. 72–94.
5. Маршалл Т.Х. Гражданство и социальный клас // Капустин Борис. Гражданство и гражданское общество. — М.: Изд. дом Гос. ун-та — Высшей школы экономики, 2011. — С. 145–223.

Стаття надійшла до редакції 11.10.2014 р.

Тукаленко И. А. Гражданская ответственность: между правом и обязательством

Исследуется феномен гражданской ответственности с точки зрения выделения конституционно закрепленных форм реализации прав и свобод гражданина. Учитывая же отсутствие юридической ответственности перед государством за «неподобающую» реализацию своих прав, осуществляется анализ сферы распространения и форм проявления гражданской ответственности в обществе

Ключевые слова: гражданская ответственность, право, обязанность, права и свободы человека.

Tukalenko I. A. Civil liability: between the right and the obligation

The phenomenon of civic responsibility is discussed through the distinction of constitutional ways to implicate citizenship rights and responsibilities. Taking into consideration the lack of legal liability to a state for «inappropriate» implementation of one's rights, scope and forms of civic responsibility are analysed.

Keywords: civic responsibility, right, duties and responsibilities, human rights and freedoms.

УДК 321.7:316.42 (043.3)

*Улицька І. І.**Здобувач Національного інституту стратегічних досліджень*

ЕЛЕКТРОННІ КОМУНІКАЦІЇ ВЛАДИ З ГРОМАДСЬКІСТЮ ЯК НЕОБХІДНА ПЕРЕДУМОВА ЕФЕКТИВНОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Розглядеться роль і значення електронних комунікацій влади з громадськістю (Е-комунікації; e-communications), що здійснюються за посередництвом інформаційно-комунікативних технологій (ІКТ), демократію (Е-демократія; e-democracy) в процесі побудови сильної держави.

Ключові слова: влада, демократія, електронна демократія, ефективна держава, неспроможна держава.

Актуальність теми. Поняття електронної політичної комунікації (Е-комунікації) має порівню тривалу передісторію й безпосередньо пов'язане з трьома трендами, характерними для другої половини ХХ в.: — демократизацією політичних процесів; — виникненням і зростанням ролі нових інформаційно-комунікативних технологій (ІКТ); — розвитком кібернетичної теорії управління.

Саме завдяки кібернетиці та оригінальним поглядам її засновника Норберта Вінера сформувалася парадигма, відповідно до якої усі феномени навколишнього світу можуть знайти «принципове» пояснення з погляду інформаційного обміну, (циркуляції інформації). Відтак, термін «комунікація», що вживався свого часу головню у царині мови техніків, зв'язківців і військових, перетворився на термін міждисциплінарний, що набув поширення в найрізноманітніших галузях знань.

Щодо кібернетичного підходу до соціально-політичного управління, то він набув особливої популярності в 50–60-х роках минулого століття. Його ентузіасти й досі не полишають надії на те, що на базі інтенсивного та екстенсивного розвитку новітніх ІКТ та АСУ (автоматизованих систем управління) рано чи пізно вдасться взяти під контроль усі соціально-політичні ризики, мінімізувавши негативні впливи й забезпечивши ефективні механізми управління.

Недивно, що таких «кібернетиків» їхні критики звинувачують у технократизмі, некоректному перенесенні уявлень про управління технічними системами на соціосистеми, що виникли еволюційним шляхом, висловлюючи при цьому обґрунтований скепсис щодо «кібернетичної ілюзії» (термін французького філософа-постмодерніста Жана Бодріяра).

У сумнозвісному «визначенні «кібернетики», даним радянським «Стислим філософським словником», де її критикували як «реакційну лженауку» за механіцизм, милітаризацію й необґрунтовані «аванси» підкреслювалося, що йдеться про «імперіалістичну утопію— [прагнення] замінити живу, мислячу, [таку, що] бореться за свої інтереси людину, машиною як у виробництві, так і на війні» [7].

Звичайно, у даному разі предметом турботи була не «доля людини», а доля радянської бюрократії, пов'язана з перспективою підміни філософською версією кібернетики офіційної філософії «діалектичного й історичного матеріалізму». Теоретично й практично йшлося про зіткнення двох філософсько-політичних дискурсів й способів комунікацій («двох новомов»): мови кібернетики й мови офіційної радянської діамату й істмату.

Але водночас, якщо, на протипагу «кібернетичним методам», віддавати перевагу механізмам «чисто людської самоорганізації», то можна логічно дійти до класичних концепцій анархізму як суспільного самоуправління (П. Кропоткін, М. Бакунін, Н. Махно).

Метою даної статті є аналіз ролі й значенні Е-комунікацій в процесі побудови сильної державності.

Відносини керуючих (владоможців) та керованих (підвладних; об'єктів владного впливу тощо) у комунікативному просторі Ж.-М. Котре запропонував розглядати у наступній парадигмі:— відносини ідентичності: керуючі ідентичні керованим;— відносини включення, які передбачають взаємопроникнення й взаємовплив керуючих і керованих: всі керуючі є членами політичного суспільства, але не всі керовані є членами керівного кола;— відносини перетину: складаються за умов розширення політичного суспільства: клас керуючих частково відділяється від класу керованих і комунікація між ними набуває опосередкованого характеру— через процедури референдуму чи виборів, а також за допомогою ЗМІ, політичних та неполітичних комунікацій.

Низка моделей політичної комунікації враховує роль еліти, яка здійснює владу не безпосередньо, а через проміжні ланки—бюрократичний апарат і ЗМІ, але при цьому між політичною елітою, бюрократією й «масами» відбувається безперервний інформаційний обмін. Причому, еліти завжди конструюють і передають «донизу» інформацію, яка б зміцнювала їхню власну легітимність [2].

Е-врядування як форма описаних вище політичних комунікацій принципово додає до них лише нові можливості й передбачає різні форми й стадії пасивної й активної інформаційної присутності.

1. Початкову (надання Е-урядом статичної інформації).
2. Розширену (більше динаміки, оновлення інформації, багаторівнева структура сайтів із гіперлінками, взаємопов'язання сайтів тощо).
3. Інтерактивну (використання реєстрації користувачів, надання їм можливостей доступу до інформації за інтересами, використання форумів, поштових сервісів тощо).
4. Транзакційну (кастомізація порталу під потреби й запити індивідуального користувача, впровадження зручних систем оплати Е-послуг та управління останніми).

5. Вертикальну (інтегрованість різнорівневих порталів різних органів державної влади, що надають Е-послуги конкретному Е-громадянину).

6. Горизонтальну (Е-інтегрованість послуг різних державних структур з метою отримання Е-громадянином максимально можливого ефекту від використання ним усього інформаційного потенціалу Е-уряду).

7. Цілковиту інтегрованість (всі послуги доступні Е-громадянину з одного порталу, можуть бути сплачені єдиним платежем; використовується уніфікований унікальний ідентифікатор та пароль громадянина тощо).

Перехід від Е-урядування до Е-демократії є тривалим й узалежненим від конкретних обставин справляння народом своїх владних повноважень у даній країні. В одній з Рекомендацій Кабінету Міністрів Ради Європи Е-демократія визначена як «одна з дієвих стратегій підтримки й розвитку демократії, демократичних інститутів й демократичних процесів засобами ІКТ. Належне тлумачення Е-демократії, згідно зазначеного документу має ґрунтуватися на наступних положеннях: — активне надання громадськості всеосяжної, збалансованої та об'єктивної інформації, покликаної допомогти їй розуміти проблеми, альтернативи, можливості та/або шляхи вирішення демократичних проблем (це положення, вочевидь, тісно кореспондує зі свободою інформації та свободою слова); — широке залучення до політичного життя громадян з числа осіб і груп осіб, які постійно проживають в даній країні і інтегровані в її політичну реальність, незалежно від національності; — громадянська участь, тобто залучення громадян та груп громадян, (наприклад, груп за інтересами, корпорацій, об'єднань і некомерційних організацій (НКО) до суспільних справ, щоб вони могли впливати і покращувати якість і прийнятність результатів демократичних процесів; — надання повноважень: йдеться, зокрема, про стратегії і заходи з підтримання громадянських прав та наданням ресурсів для участі в реалізації подібних стратегій; — «електронне долучення», інклюзивність, тобто таке політичне та технологічне озброєння громадян, незалежно від їх віку, статі, освіти, соціально-економічного становища, мови, особливих потреб і місця проживання; яке має на увазі спроможність користуватися електронними інструментами (знань, електронних навичок, електронної готовності), наявних і доступних інструментів і поєднання електронних та неелектронних підходів; — дискусія, зокрема, раціональні дебати на рівних, де люди публічно обговорюють, схвалюють і критикують

точки зору один одного в ході змістовного, ввічливого обговорення певного питання і дій, необхідних в його відношенні [4].

Головна мета Е-демократії в її найслабшому тлумаченні — це електронна підтримка демократії; використання ІКТ для політичного залучення громадян, підтримки демократичних процесів прийняття рішень і зміцнення представницької демократії.

Основою довіри в сучасній концепції Е-урядування є електронний цифровий підпис (ЕЦП), технологічно підтриманий інфраструктурою відкритих ключів (РКІ). Нині національна українська система ЕЦП (НСЕЦП) як організаційно-технічна система інтегрує сертифікати відкритих ключів, засоби ЕЦП (криптографічних перетворень), центри сертифікації ключів (ЦСК) і власників сертифікатів в єдину структуру і гарантує від імені держави якість послуг ЕЦП. Якість послуг ЕЦП регулює Центральний засвідчувальний орган (ЦЗО), який є органом акредитації та державного нагляду за діяльністю центрів сертифікації ключів, акредитованих (АЦСК) і зареєстрованих (ЦСК).

Проте НСЕЦП поки що відстає від сучасного рівня майже на десятиліття. Не вистачає їй належного законодавчого забезпечення. Тому новообраній (26.10.2014 р.) Верховній Раді України слід буде прийняти принципово нові Закони України або внести істотні зміни й доповнення до уже існуючих Законів України: «Про інформацію»; «Про звернення громадян»; «Про адміністративні послуги»; «Про телекомунікації»; «Про національну програму інформатизації»; «Про впровадження електронного урядування в Україні»; «Про відкриті дані»; «Про єдину систему електронної взаємодії»; «Про електронний підпис та електронну ідентифікацію».

Істина щодо ефективних методів соціально-політичного й державного управління, безумовно, полягає у твердженні про те, що демократія й державний порядок — ланки одного ланцюга. Тобто демократія передбачає державний суверенітет та усі характеристики (параметри) сильної держави.

Але, з іншого боку, державний суверенітет слід визнати похідним від народного суверенітету, що, до речі, відображає скопійована з кращих конституцій світу стаття 5 Конституції України, яка в процесі тлумачення тези «Україна є республікою» проголошує: «Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні

належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами» [1].

При цьому варто зазначити, що конституційна максима про демократію й народ як «єдине джерело влади в Україні» залишиться лише гарним побажанням, якщо під «народом» розуміти аморфну «масу», здатну до голосування та виконання інших виборчих функцій, а не політичну націю.

У свою чергу, для того, щоб політична нація в Україні сформувалася, потрібна готовність української влади до публічного діалогу з громадськістю й готовність громадян до діалогу з владою. Зокрема, йдеться про діалог за посередництвом сучасних ІКТ включно з мережею Інтернет. Бо лише такий діалог здатен забезпечити взаємну довіру між громадянами та владою. Отже, влада повинна виразно демонструвати готовність бути відкритою та прозорою, а громадяни — готовність відкривати владі в потрібний час у потрібному місці інформацію про себе та свою діяльність.

Йдеться, зрештою, про формування атмосфери взаємної довіри у системі «громадянин—влада», про певні ризиковані ставки, які робить людина як громадянин у відносинах з владою щодо її невизначених майбутніх дій. Як зазначає Пьотр Штомка, тут можливі три способи орієнтації на дії іншої сторони: надія, впевненість, довіра [12].

Якщо ж довіра зруйнована, то тут з боку громадян вступають в дію сім захисних механізмів: провіденціалізм (фаталізм); корупція; надмірна пильність (параноя безпеки); правдошукацтво в судах; геттизація; патерналізація; екстерналізація довіри, які мають значне поширення в українському кризовому соціумі.

1. Провіденціалізм або фаталізм, тобто зневіра у власних можливостях й покладання виключно на «Волю Божу» й всесильну Долю (Фатум) має позитивне значення психологічного самозахисту для громадян, але на соціальному рівні небезпечні, бо чинять руйнівну дію, спричиняють пасивність і стагнацію.

2. Корупція забезпечує помилкове відчуття впорядкованості та передбачуваності, контролю над хаосом навколишнього світу, стимуляції дій інших в потрібному напрямку (хабар особам, які приймають рішення, подарунки лікарям, учителям).

3. Надмірне посилення пильності призводить до ситуацій, коли індивід перебирає на себе виконання функцій контролюючих інстанцій, оскільки їх компетентність і відповідальність ставляться ним під

сумнів (звідси — приватна охорона, зброя в особистому користуванні, установка охоронних систем і сигналізації на автомашинах).

4. Надмірне правдошукацтво (сутяжництво), суть якого проявляється в прагненні максимально формально, у суто юридичному порядку, зафіксувати відносини з державою та іншими громадянами в цілях власної безпеки.

5. «Геттизація» — це зведення непроникних кордонів навколо «своїєї» групи в чужому і загрозливому оточенні. Відрізаючи себе таким від зовнішнього світу, люди, як їм здається, роблять його менш складним і невизначеним. Недовіра до суспільства й держави в цілому компенсується відданістю місцевим, етнічним або сімейним групам, що нерідко супроводжується ксенофобією і ворожістю стосовно чужинців. Сучасні ІКТ тільки посилили цю загрозу «геттизації» з тією хіба що відмінністю, що йдеться про електронні гетто різноманітних форумів, чатів, ком'юніті тощо.

6. Патерналізація у кризовому соціумі зводиться до мрії про Отця, сильного авторитарного лідера, який залізною рукою наведе порядок, очистить світ від усіх неблагоннадійних осіб, організацій, інститутів і відновить (якщо необхідно — силою) порядок і передбачуваність. Подібна потреба задовольняється не лише через державу і через інші інститути. Звідси поширення культів, сект.

7. Екстерналізація довіри пов'язана з тим, що, недовіру до національних (місцевих) політиків, інститутів, товарів тощо, люди компенсують надмірною довірою до іноземних держав, їх лідерів, організацій і товарів, розцінюють економічну допомогу з-за кордону (зокрема, допомогу МВФ), членство в НАТО або Європейському Союзі як панацею від усіх «наших бід».

Відсутність (несформованість) політичної нації, спроможної забезпечити дотримання усіх зовнішніх й внутрішніх процедур демократії, призводить до існування слабких (неспроможних) держав, що супротивники національної державності часто-густо використовують як аргумент на користь «смерті держави» й впровадження глобального правління й космополітичної (імпортованої) демократії (а *cosmopolitan democracy*; а *global government*). Справді, лідерам країн, де державні інституції кволі й неефективні, де центральна влада втрачає контроль над окремими територіями, де відбуваються зіткнення фінансово-промислових груп («кланів») із залученням загалу або окремих верств населення, важко утриматися від «екстерналізації безпеки», від постійного апелювання до міжнародних економічних й безпеково-оборонних організацій,

потужних світових держав та наддержавних утворень тощо. Подібна ситуація є типовою для України зразка 2013–2014 рр.

Уявлення про «неспроможні держави» не є принципово новим в історії людства. Уже Платон виокремлював дві форми державності, — прогресивну або «прийнятну» й регресивну або «занепадаючу». Проте, ця проблема нині особливо актуалізувалася у зв'язку з двома сумірними процесами, — деколонізацією та глобалізацією, що призвело до виникнення чималого числа нових держав, які зазвичай перебувають під ослоною держав старих (частіше всього — попередніх імперських центрів, які очолюють різноманітні «Співдружності», що, звичайно, не завжди поєднуються з повноцінним державним суверенітетом.

Саме така ситуація склалася з державним суверенітетом України, який досі серйозно обмежувала Російська Федерація, що вважає себе законною спадкоємицею старого імперського утворення і яка намагалася (й досі намагається) нав'язати Україні різноманітні форми васальної залежності, починаючи від СНД й закінчуючи Митним та Євразійським союзами.

Не випадково деякі російські політологи й політики постійно зловживають стосовно України терміном «держава, яка не відбулася» («несостоятельное государство»; «несостоявшееся государство» тощо), маючи на увазі аналогічний англійський термін «failed state». У цьому плані помітну активність розвиває російський політичний експерт Михаїл Делягін [4].

Цими ідеями України як неспроможної держави керується й російський президент Володимир Путін, який, за даними російських видань, ще в квітні 2008 р. переконував экс-президента США Джорджа Буша-молодшого на тлі намагань тодішньої української влади забезпечити вступ України до НАТО: «Ти ж розумієш, Джордж, що Україна — це навіть не держава! Що таке Україна? Частина її територій — це Східна Європа, а частина, й значна, подарована нами (тобто Росією. — Авт.) [9]. Як з'ясувалося згодом, В. Путін не зупинявся навіть перед спробами повторити щодо України нову версію Пакту Молотова-Ріббентропа, поділивши її між РФ та Польщею [3].

Таким чином, агресивні дії РФ щодо суверенної України зразка 2014 року (відторгнення Криму, воєнне втручання у конфлікт на Сході України тощо) були запрограмовані ідеологічно й геополітично вищим політичним керівництвом РФ задовго до подій на Майдані-2 з усіма їх наслідками для трансформації української державності.

Існує дві протилежних концепції, з позицій яких оцінюють силу або слабкість держави. Одну з них, яку можна назвати безпеково-силовою, акцентує на нездатності держави забезпечити хоча б мінімальний рівень безпеки порядку на території, за яку вона «суверенно» відповідає. Інша концепція, яку можна назвати демократично-громадянською, навпаки, акцентує на надмірному втручанні держави в життя соціуму під приводом «наведення порядку» й забезпечення безпеки.

З точки зору другого підходу, який принципово узгоджується з концептом демократії, держава «національної безпеки», подібна до колишнього Радянського Союзу або нинішніх Російської Федерації чи КНР, Туркменістану, Ірану тощо вважається так само слабкою як і та держава, що самоусунулася від забезпечення безпекової сфери.

Звідси випливає потреба у практичному поєднанні обох зазначених концепцій в одній синтетичній [5].

Отже, практична цінність концептів «слабкої державності» або «неспроможної державності» (weak states; failed states), полягає передусім у тому, що вони, ці концепти, вказують на розумні межі, у яких слід поєднувати ідеали демократичного розвитку та безпеки. Оскільки розвиток, «куплений» ціною втрати суспільної й персональної безпеки, так само небезпечний як небезпечною є та безпека, за яку довелося заплатити втратою перспектив суспільного й особистісного розвитку.

Водночас слід визнати, що оптимальне поєднання державної та суспільної безпеки й демократичного розвитку для більшості держав світу перетворюється нині на малореальну перспективу на тлі того комплексу проблем, який іменується «глобалізацією» («вестернізацією») й супроводжується руйнівними для національних держав вилученнями фінансів та інтелекту на користь планетарного «ядра», до представників якого потім доводиться звертатися по допомогу.

Відповідно, докорінно змінюється уявлення щодо державності та державотворення, суверенізації й десуверенізації. Загалом, між суверенітетом «de jure» й суверенітетом «de facto» щодо більшості країн «Третього світу» існує велике провалля, що є серйозною перепорою на шляху утвердження глобальної, регіональної й національно-державної безпеки.

Не дивно, що у відповідь на подібну космополітизацію захисники державного суверенітету виходять на вельми проблематичні формулювання «суверенної демократії», прикладом чого можуть бути дуже популярні свого часу в РФ концепції Владислава Суркова [11].

Суверенітет—це дійсно одне з ключових окреслень державності й міждержавних відносин, а відповідно—й демократії. Згідно з поглядами Стівена Краснера, одного з найбільш авторитетних дослідників державного суверенітету, у цьому понятті закладено ідеї: (а) автономності даної держави, її незалежності від інших держав; (б) забезпечення внутрішнього порядку з певною ієрархією влади; (в) контролю транскордонного руху; (г) міжнародного визнання [8].

Висновки. Реальним критерієм сильної державності є реальний суверенітет. Стосовно слабких або ж неспроможних держав винятково недоречно ставити питання про ефективну демократію як вищу форму політичної комунікації й, у розвиток цієї тематики, — про Е-демократію як ту форму соціально-політичних відносин, за умов реалізації якої громадяни та організації шляхом широкого застосування ІКТ дедалі ефективніше залучаються до державотворення та державного управління, процесів місцевого самоуправління тощо.

Водночас слід визнати вищою формою суверенітету держави народний суверенітет, тобто здійснення громадянами даної держави прямого або опосередкованого правління за допомогою усіх доступних їм методів з сучасними ІКТ включно.

Список використаних джерел:

1. Конституція України. [Електронний ресурс].—Режим доступу: kodeksy.com.ua/konstitutsiya_ukraini/statja-5.htm
2. Грачев М. Н. Политическая коммуникация: теоретические концепции, модели, векторы развития: Монография / М. Н. Грачев.—М.: Прометей, 2004.—328 с.
3. Грохаль, Рената (Renata Grochal). Радослав Сикорский: Раздел Украины Россией все равно произошел («Gazeta Wyborcza», Польша). Интервью с Радославом Сикорским—спикером польского Сейма, экс-главой МИД Польши. [Електронний ресурс].—Режим доступу: inosmi.ru/world/20141022/223837658.html#ixzz3NHx99qkR
4. Делягин М. Россия и кризисы глобализации / М. Делягин // Политический класс.—2006.—№ 14.
5. Dorf Robert H. Failed States After 9/11: What Did We Know and What Have We Learned? // International Studies Perspectives. 2005.—№ 6.—Рр. 20–34.

6. Fukuyama, Francis. State-building: Governance and World Order in the 21st Century. New York: Cornell University Press, 2004. — P.20.
7. Кибернетика // Краткий философский словарь / Под редакцией М. Розенталя и П. Юдина. Издание 4-е, доп. и испр. М.: Государственное издательство политической литературы, 1954. — С. 236–237.
8. Krasner, Stephen D. Think again: Sovereignty // The Foreign Policy. January 1, 2001. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: www.foreignpolicy.com/articles/2001/01/01/think_again_sovereignty
9. Путин: «Украина—это даже не государство» // Цензор. Нет. 07.04.08. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: censor.net.ua/r294.
10. Рекомендации Комитета министров Совета Европы CM/Rec (2009)1 государствам-участникам Совета Европы по электронной демократии и пояснительная записка. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: dsnmp.ru/rekomendatsii-komiteta-ministrov-sov
11. Суверенная демократия: от идеи к доктрине. Сборник статей. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: www.e-reading.me/book.php?book=73463
12. Штомпка П. Доверие: социологическая теория / П. Штомпка // Социологическое обозрение. — 2002. — Т. 2. — № 3. — С. 30–41.

Стаття надійшла до редакції 06.09.2014 р.

Улицкая И. И. Электронные коммуникации власти с общественностью как необходимое условие эффективной государственности

Рассматривается роль и значение электронных коммуникаций власти с общественностью (Е-коммуникации; e-communications), которые осуществляются при посредничестве информационно коммуникативных технологий (ИКТ), демократии (Е-демократия; e-democracy) в процессе построения сильного государства.

Ключевые слова: власть, демократия, электронная демократия, эффективное государство, несостоятельное государство.

Ulizka I.I. Electronic communications of power with public as necessary precondition of effective state system

Role and value of electronic communications of power with public (E-communications; e-communications), that carried out at mediation informatively communicative technologies (IKT), democracy (E-democracy; e-democracy) in the process of construction of the strong state.

Keywords: power, democracy, electronic democracy, effective state, helpless state.

УДК 316.614–026.39

Берега В. О.*Кандидат педагогічних наук (м. Черкаси)*

ПРОБЛЕМИ УНИКНЕННЯ МАНІПУЛЯЦІЙ У ПОЛІТИЧНІЙ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Розглядаються проблеми політичного маніпулювання як прихованого управління свідомістю і поведінкою людини та засоби протидії йому.

Ключові поняття: політичний вплив, політичне маніпулювання, способи політичного маніпулювання.

Сучасний рівень розвитку інформаційних технологій у поєднанні із значною міфологізацією масової свідомості створюють для політичних сил спокусу підвищення своїх рейтингів шляхом застосування дієвих політичних маніпуляцій. Саме тому не можна не відзначити актуальність проблеми уникнення політичних маніпуляцій, становлення демократичної електоральної культури суспільства, що б забезпечило нейтралізацію згубних для демократичного розвитку маніпулятивних впливів та формування політичної еліти на раціональних началах [1, с. 75].

Суть політичного маніпулювання полягає у штучному створенні або фабрикуванні додаткових психологічних важелів впливу у процесі боротьби за владу, а зміст у: а) прихованому корегуванні масової свідомості; б) вживленні у масову свідомість штучних стимулів/мотивацій дії; в) спрямуванні суспільних настроїв та громадської активності у потрібному для маніпулятора напрямі.

У науковій та навчальній літературі існує декілька визначень терміна «політичне маніпулювання», у яких автори намагалися відобразити специфіку, ключові завдання, механізм цієї форми впливу на суспільство:

1) система засобів ідеологічного і духовно-психологічного впливу на масову свідомість з метою нав'язування певних ідей, цінностей; цілеспрямований вплив на громадську думку і політичну поведінку задля спрямування їх у потрібному напрямі (В. Воронкова);

2) частина технології влади, сутність якої полягає у програмуванні думок і устремлень мас, їх настроїв і навіть психічного стану з метою

забезпечення такої їхньої поведінки, яка потрібна тим, хто володіє засобами маніпуляції (С. Кара-Мурза);

3) система психологічної дії, орієнтована на впровадження ілюзорних уявлень; махінація (А. Деркач, В. Жуков);

4) дії суб'єкта, що приховано створюють умови для запланованої дії об'єкта маніпулювання (О. Савельєв);

5) загальнолюдський досвід творення, збереження і реалізації тіньової влади, цілеспрямована гра на людських забобонах і упередженнях (Ю. Єрмаков) [2, с. 9].

Таким чином, політичне маніпулювання (від лат. *manipus* — кисть руки) — це приховане управління політичною свідомістю та поведінкою людини, що ґрунтується на ірраціональності та формуванні хибних висновків з метою примусити особу до дій або бездіяльності всупереч її справжнім інтересам [1, с. 75].

Маніпулювання як специфічна форма політичного впливу виконує декілька функцій: — інформаційна функція: отримання, пристрасне інтерпретування, упереджене коментування та розповсюдження відомостей про найважливіші для громадян і органів влади події; — функція набуття (посилення) впливу: стимулювання зміни мотивів та установок партнера по спілкуванню з метою трансформації його поведінки та дій; — функція встановлення контролю над свідомістю: фіксація у суспільній свідомості необхідних стереотипів, іміджів, міфів тощо, які в потрібний момент включають дію механізмів психічного автоматизму; — функція регулювання: спрямування поведінки та дій об'єкта політичного маніпулювання у потрібному для маніпулятора напрямі, відволікання жертви від достовірної інформації і переорієнтація її на сприйняття сфальсифікованої інформації; — провокативна функція: інспірування у потрібний момент конфлікту з партнером по політичному спілкуванню або у таборі опонентів; — функція маскування: камуфлювання справжніх намірів шляхом замовчування, приховування, перекручування достовірної інформації, яка необхідна партнерові по політичному спілкуванню для прийняття правильних рішень; — захисна (оборонна) функція: використання маніпулятивних засобів та дій під час фронтальної атаки супротивника у ситуації дефіциту психологічних та інших ресурсів; — адаптивна функція: пристосування маніпулятивної стратегії і тактики до конкретної ситуації та специфіки партнера по політичному спілкуванню; — мобілізаційна функція: формування комплексу спонук (інформаційних, мотиваційних,

емоційних тощо), які забезпечують необхідну політичному маніпулятору дію чи бездіяльність об'єкта маніпулювання [2, с. 12].

До основних способів політичного маніпулювання належать: брехня—пряме підтасовування фактів і поширення недостовірної інформації; замовчування—блокування правдивої інформації; напів-правда—грунтовне та об'єктивне висвітлення малозначущих деталей із одночасним замовчуванням або неправильною інтерпретацією важливих подій; впровадження іміджів і кліше—формування, зміцнення та використання стереотипів щодо політиків, ідеологій, фактів тощо; навішування ярликів—бездоказове нав'язування суспільству негативних характеристик з метою компрометації певних суб'єктів політики («націоналіст», «фашист», «антисеміт» тощо) [3, с. 303].

Процес маніпулювання, як правило, складається з семи послідовних фаз:

1) пробудження інтересу в потенційного об'єкта маніпулювання до дій, слів маніпулятора;

2) входження маніпулятора в довіру до об'єкта маніпулятивної дії;

3) зацікавлення інтригою (можливість виграти, дізнатися, отримати тощо);

4) маневр відволікання (перенесення уваги об'єкта маніпулювання на другорядну деталь; повідомлення сенсаційної звістки, яка не стосується справи, тощо);

5) підміна, приховування (слова, предмета, дії);

6) констатація сфабрикованого результату;

7) приховане або відверте спонукання об'єкта маніпулювання до дій, слів, поведінки, вчинків, необхідних маніпулятору.

Отже, суть маніпулювання як специфічної форми політичного впливу, полягає у штучному створенні додаткових психологічних важелів ефективної дії у процесі боротьби за владу, а зміст у прихованому коригуванні масової свідомості; вживленні у масову свідомість штучних стимулів (мотивацій) дії; спрямуванні суспільних настроїв та громадської активності у потрібному для маніпулятора напрямі. Залежно від обставин політичне маніпулювання може виконувати інформаційну, регулювальну, провокативну, захисну, мобілізаційну, адаптивну та інші функції [2, с. 14].

Засоби політичного маніпулювання класифікуються за багатьма критеріями. За ступенем законності вони поділяються на законні та незаконні, за рівнем впливу—на міжособистісні, групові і масові, за інформаційними носіями—на друковані, електронні, зовнішні

тощо. До найбільш розповсюджених тактичних прийомів дослідники відносять надання перед виборами матеріальної допомоги у поєднанні з ігноруванням інтересів громадян під час прийняття важливих політичних рішень, а також прямих підкуп виборців. Такий прийом не рідко супроводжується спробами маніпулятора спровокувати виборців до оцінки кандидатів за незначними критеріями, такими, як фізичні дані, зовнішній вигляд, тембр голосу тощо. Тому для нейтралізації його впливу на масову свідомість виборці мають оцінювати політиків за логічними чітко визначеними критеріями, основним з яких виступає діяльність політиків на займаних посадах протягом усієї каденції починаючи з моменту обрання чи призначення.

Не рідко застосовується надмірний тиск на почуття за допомогою емоцій, виклик активної емоційної реакції аудиторії, що часто використовується під час багатолюдних мітингів, де маса втрачає критичність та легко піддається навіюванню, спрямовуючи емоції та дії у визначеному оратором напрямку. Для запобігання реалізації цього прийому громадяни мають діяти обережно та завжди зберігати емоційну рівновагу, не допускаючи домінування емоційного чинника електоральної поведінки над логічним. Одними з найбільш поширених є прийоми з усунення альтернативи, до яких належать недопущення діалогу та можливості порівняти різні точки зору, на кшталт показу новин-близнюків по різних телеканалах, адресування ведучим телепередачі різним політикам кардинально різного співвідношення лояльних та агресивних запитань, а також безальтернативне нав'язування аудиторії певного рішення [1, с. 79].

У дослідженні з політичного маніпулювання О. Д. Бойко виділяється низка соціально-психологічних, які виникають під час маніпуляції. Серед них, наприклад, ефект «присутності інших» посилення («ефект соціальної фасилітації») або послаблення («ефект соціальної інгібації») домінантних реакцій у присутності опонента, аудиторії. Цей ефект зумовлений посиленням (ослабленням) мотивації людини до дій, яка суттєво залежить від кількості людей, що її оточують; ступеня взаємної симпатії або антипатії всередині групи; значущості оцінки дій оточення для самої людини; діапазону просторової близькості між людьми. Також ефект групової (соціальної) ідентифікації формування у члена групи позитивних відчуттів з приводу перебування у певній групі; деперсоналізації, тобто усвідомлення себе невід'ємною частиною групи і блокування відчуття індивідуальності; ефект гомогенності чужої групи сприйняття членів чужих груп більш схожими один на одного, ніж членів власної

групи; оцінювання інших на основі принципу «вони схожі, ми різні»; ефект ослаблення самоусвідомлення накладання високого рівня соціального збудження на «розмиту» відповідальність, за якого люди здатні забути, ігнорувати притаманну у звичайних обставинах стриманість і втрачати відчуття індивідуальності та персональної відповідальності; ефект «узгодженості у незгоді» (термін Х. Ортеги-і-Гасета) — основна формула (підстава) формування меншості (для консолідації меншості необхідно відмежуватися (відштовхнутися) від маси та об'єднатися на основі смаків, ідей, ідеалів, які не поширюються на масу); ефект соціальної лінії, або колективної безвідповідальності, прогресуючий процес зменшення середнього індивідуального внеску в загально групову роботу в міру збільшення кількості членів у групі [2, с. 17].

Той же дослідник пропонує захист від маніпулювання — це система дій, направлена на усунення чи зведення до мінімуму негативних переживань (відчуття тривоги, невпевненості, вини, дискомфорту тощо) та можливих збитків, що можуть травмувати особистість. Специфіка захисту від політичного маніпулювання полягає у захисті права особистості/колективу/суспільства на вільне (без зовнішнього тиску та впливу) волевиявлення у питаннях ставлення до існуючої форми правління, структур офіційної влади, діючих політичних сил тощо. Важливою умовою свідомого захисту від негативного зовнішнього політичного впливу є адекватна діагностика маніпулятивної дії [4, с. 39].

Серед найвпливовіших чинників маніпуляції визначаються всі засоби масової комунікації, зокрема під час загострення політичної ситуації чи політичних змін. Важливою тенденцією маніпулятивного впливу, наприклад українських засобів масової комунікації на сучасному етапі їх існування є своєрідна драматизація політичного процесу в Україні, прагнення домогтися співпереживання переважно більшістю представників масової політичної аудиторії України процесів політичної боротьби між провідними політичними силами та ідентифікації своєї політичної позиції з позицією тієї чи іншої впливової сили [5, с. 76].

Важливою складовою маніпулятивного впливу системи вітчизняних засобів масової комунікації є напрямок, що умовно можна назвати «поширенням жахів». Його наявність простежується в тому, що переважна більшість українських ЗМІ є справжніми довідниками нещасних випадків, людських трагедій, кримінального життя.

Зрозуміло, що такому факту треба визначити протидію. Необхідною умовою зміни вважають активізацію процесів горизонтальної політичної комунікації, за участю так званих дрібних суб'єктів політики через

неформальні і неінституціоналізовані форми спілкування зі створенням «альтернативних комунікаційних систем на локальному рівні» [6, с. 12], що володіють значно більшим потенціалом адекватної оцінки процесів політичного життя країни, що, в свою чергу, зумовлений відсутністю в їх представників інтересів, принципово відмінних від інтересів переважної більшості громадян. Звісно, цей процес є складним і тривалим. Однак лише його наявність дає підстави розраховувати на нейтралізацію переважної більшості маніпулятивних впливів у межах системи української політичної комунікації, а відтак зміну суспільно-політичних обставин, що формують цю систему.

З аналізу методів нейтралізації політичних маніпулювань випливає, що тільки стійка демократична електоральна культура в змозі протидіяти політичним маніпулюванням та має наступні характерні риси: — знання прийомів політичних маніпуляцій, вміння їх бачити; — критичне осмислення інформації, визначення сутності питань та цілей організаторів інформаційних повідомлень; — обережність, запобігання терміновості у прийнятті рішення, прогнозування їх наслідків; — стриманість емоцій, недопущення бурхливих емоційних реакцій; — політична компетентність, відсутність міфів та стереотипного мислення, ігнорування чуток; — здійснення оцінки діяльності політичних сил за логічно обґрунтованими критеріями; — усвідомлення відповідальності за результати виборів, чіткість внутрішніх пріоритетів та відстоювання власної незалежної позиції; — прагнення до пошуку та аналізу альтернативних точок зору; — вміння знаходити і застосовувати необхідну інформацію, що, зокрема, передбачає адекватність вибору джерел інформації, тобто аналіз діяльності максимальної кількості засобів масової комунікації, об'єктивне визначення ступеня їх маніпулятивності та надання переваги тим ЗМІ, які найменше застосовують маніпулятивні прийоми [1, с. 80].

Власні висновки щодо специфіки та наслідків впливу політичної маніпуляції на широкі маси запропонував свого часу також Йозеф Шумпетер:

- 1) тільки-но звичайний громадянин починає порушувати політичні питання, він опускається на нижчий рівень розумової діяльності і знову стає дикуном його мислення стає асоціативним і афективним;
- 2) звичайний громадянин у політичних питаннях більш схильний до нерациональних або ірраціональних забобонів та імпульсів;
- 3) слабкість логічного елемента в політиці, відсутність раціональної критики відкривають широкі можливості для груп, які переслідують

свої корисливі інтереси. Інакше кажучи, створюють умови для здійснення політичних маніпуляцій [2, с. 22].

Зрозумілим є факт, що чим менше знань та обізнаності у політичному процесі проявляє громадянин, тим легше ним маніпулювати. Об'єктами найбільшої маніпуляції як правило стають люди, які взагалі виключені з політичного процесу. В Україні існує таке явище, як «політична бідність». Поняття «політична бідність» уперше використав Дж. Бохман, а означає воно нездатність деяких груп громадян брати участь у демократичному процесі, що робить їх вразливими перед наслідками рішень, які приймає влада. На думку Дж. Бохмана, поріг «політичної бідності» проходить по лінії здатності-нездатності тієї чи іншої групи ініціювати обговорення суспільних проблем, які зачіпають її інтереси [7, с. 20]. Політична бідність існує не тільки в авторитарних чи транзитивних державах. І в розвинених демократичних країнах є люди, вилучені з політичного процесу. Це представники андеркласу. Андеркласом називають «пасивних бідних», тих, які відмовляються брати участь у політичному процесі (не голосують на виборах, не беруть участі в організаціях громадянського суспільства). Основними рисами андеркласу вчені називають бідність, економічну залежність від держави, патерналізм, депривацію, незалученість до соціальних мереж і домінуючої культури. Відповідно зменшення градусу політичного маніпулювання залежатиме також від скорочення рівня «політичної бідності».

Список використаних джерел:

1. Колісніченко Р. М. Прийоми політичних маніпуляцій і стійкість до маніпулятивних впливів як складова демократичної електоральної культури / Р. М. Колісніченко // Освіта регіону: Політологія. Психологія. Комунікації. — 2010. — № 2. — С. 75–81.
2. Бойко О. Д. Політичне маніпулювання / О. Д. Бойко. — К.: Академвидав, 2010. — 432 с.
3. Бебик В. М. Інформаційно-комунікаційний менеджмент у глобальному суспільстві: психологія, технології, техніка паблік рілейшнз / В. М. Бебик. — К.: МАУП, 2005.
4. Бойко О. Д. Комплексна діагностика факту політичного маніпулювання як органічна частина психологічного захисту / О. Д. Бойко // Наукові праці: наук.-метод. журнал. — Т. 156. Соціологія. Вип. 144 / ред. Л. П. Клименко [та ін.]. — Миколаїв: ЧДУ ім. Петра Могили, 2011. — С. 38–42.

5. Яковлев О. Маніпулювання в системі політичної комунікації України: стратегічний аспект / О. Яковлев // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — К., 2010. — Вип. 21. — С. 74–80.
6. Зернецька О. В. Глобальні трансформації систем масової комунікації: Автореф. дис... д-ра політ. наук: 23.00.04 / О. В. Зернецька; НАН України. Ін-т світ. економіки і міжнар. відносин. — К., 2000. — 34 с.
7. Кіндратець О. Ризики українського суспільства / Олена Кіндратець // Віче: теоретичний і громадсько-політичний журнал. — К.: Верховна Рада України. — 2009. — №17. — С. 19–21.

Стаття надійшла до редакції 17.09.2014 р.

Бережа В. А. Проблемы избежания манипуляций в политической социализации личности

Рассматриваются проблемы политического манипулирования как скрытого управления сознанием и поведением человека и средства противодействия ему.

Ключевые понятия: политическое влияние, политическое манипулирование, способы политического манипулирования.

Bereza V.O. Problems with avoiding manipulations in political socialization of a personality

The problems of political manipulation as covert mind control and human behavior and means of combating it.

Keywords: political influence, political manipulation, methods of political manipulation.

УДК 32.019.51

Зубро Т. П.

Викладач кафедри міжнародних політичних відносин факультету міжнародних відносин Економічного університету в Братиславі (Словацька республіка)

ПОЛІТИЧНИЙ МІФ В СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ РЕАЛІЯХ

У статті здійснено спробу дослідити теоретичні аспекти такого явища як міф і його політичної складової, проаналізувати функції, які здатні виконувати політичні міфи у сучасних реаліях.

Ключові слова: міф, символ, свідомість.

Протягом усього існування людства міфи були його невід'ємною частиною. Наше життя, у певній мірі пронизане міфами, і дослідження міфологічної складової суспільно-політичного буття як у минулому, так і в сьогоденні є одним з найважливіших завдань наукових пошуків. Історія багатьох держав розпочинається з міфів. У стародавні часи саме релігійно-міфологічна трактовка лежала в основі сприйняття політики, а уявлення про божественне походження влади передавалося у формі міфів. Послаблення традиційних релігій не означало зникнення політичної міфології. Аналіз наукових і публіцистичних джерел свідчить, що міф проникає в різні сфери життя і як органічна складова суспільства, змінивши обриси, мету і функції, пристосовується до нових політичних реалій: «міф, поряд з наукою і ідеологічно обґрунтованими політичними ідеями, символами, громадською думкою, а іноді і в синтезі з ними, продовжує своє побутування в соціально-політичних структурах сучасної цивілізації. У такому поєднанні він втрачає багато чого від колишньої поетичності і барвистості архаїчного міфу, але зберігає з ним внутрішню якісну і функціональну спорідненість» [9, с. 23].

Міф як поняття носить міждисциплінарний характер і є предметом досліджень різних наук — філософії, культурології, етнології, психології, антропології, політології, соціології, міфології та ін. Серед авторів, які займаються теоретичними дослідженнями політичних міфів, особливою увагою їх створення та впливу на свідомість можна назвати чимало українських і зарубіжних науковців, зокрема Н. Амельченко, Р. Барт, П. Бурд'є, В. Бурлачук, М. Михальченко, Г. Дашутін, О. Донченко,

Г. Осипов, Ж. Тощенко, О. Пленков, Е. Кассіер, С. Поцелуєв, Ю. Шайгородський та інші. Однак поняття міфу як політичного феномену і його ролі не в повній мірі висвітлюється у політичних дослідженнях, тож пропонується стаття є спробою оцінити певні аспекти сучасного стану політичної міфотворчості і знайти відповідь на питання, які функції можуть виконувати політичні міфи. Зокрема, хотілося б зупинитися на інструментальній ролі міфів, яка є однією з найпотужніших і розповсюджених функцій міфу в сучасних реаліях. Цей аспект сучасної міфології, яка створюється в наші дні, на наш погляд, є продуктивним для дослідження і аналізу.

Суспільство не може обійтися без міфологічного підґрунтя у ставленні до тих чи інших подій. Міфи це не лише теоретичні конструкції, але й явище, яке, певним чином, допомагає упорядкувати сприйняття реальності. До того ж специфікою міфу, як особливого феномену політичної культури є те, що він в різних соціальних умовах виступає як певна універсальна конструкція, яка може набувати різноманітних форм і проявлятися у різних сферах діяльності. Зокрема Р. Барт вважав: «Міфічне слово є повідомленням. Воно не обов'язково повинне бути усним: це може бути лист або зображення; і письмова мова, а також фотографія, кінематограф, репортаж, спортивні змагання, видовища, реклама можуть бути матеріальними носіями міфічного повідомлення. Сутність міфу не визначається ні тим, про що він оповідає, ні його матеріальним носієм, тому що будь-який предмет може бути довільно наділений значенням: стріла, яку приносять як знак виклику, теж є повідомленням» [4, с. 73].

Стереотипне міфологічне сприйняття політичних реалій обумовлює варіативність політичних процесів в різних системах. Міф як специфічне ірраціональне явище може засвоюватися до моменту включення раціонального критичного пізнання. А іноді спрощені штампи, стереотипні уявлення, міфологеми, які передаються, можуть ускладнювати здатності індивіда до раціонального аналізу соціально-політичних ситуацій. Установки і настрої, які виникають у наслідок цього, виявляються набагато стійкішими по відношенню до емпіричних фактів і раціональних аргументів. Сила міфу постає в його ірраціональній природі, він як складний смисловий комплекс і комунікативна система не піддається верифікації і сприймається на віру: «Політичний міф не потребує перевірки на істинність. Символізуючи й абстрагуючи факти та явища суспільного життя, він сприймається свідомістю як реальність, над якою не слід замислюватися» [8].

Однак слід зауважити, що сучасні політичні міфи, базуючись на ірраціональному компоненті, все ж таки стикаються з раціональним мисленням. Достатньо часто можна спостерігати як політичні міфи сьогодення починаються не з ірраціональної складової, а з чітко продуманого задуму, який в подальшому заповнюється цілком ірраціональним змістом, пов'язаним з несвідомим засвоєнням і поширенням міфу. Такі конструкції зазвичай спираються на традиційні міфологічні архетипи (ворог, герой, боротьба, рід, тощо), набувають загальноприйнятні для більшості людей форми, стають значимими, сталими і істинними. Це відкриває величезні можливості для руйнування чи, навпаки, підтримки політичних переконань, оцінок, цінностей. Політичний міф є дієвою силою, яка організовує поведінку індивіда і людських мас, надає осмисленості людському існуванню.

Сучасні дослідники виділяють декілька функцій політичного міфу. Однією з головних функцій є формування і забезпечення цілісності і нерозривності світосприйняття, захищаючи, таким чином, соціум у період кризових явищ у суспільстві. Як зауважує В. А. Шнірельман, міф має компенсаторну функцію і дозволяє долати труднощі, які є тимчасовими, а перед ними був період розквіту, тому криза буде подолана і йому на зміну неодмінно прийде новий золотий вік. Але для цього люди мають потребу в пам'яті— вони повинні не тільки пам'ятати про славу предків, а й дотримуватися морально-етичних норм, які дісталися їм від предків. Все це і міститься у міфі. Міф дозволяє ідентифікувати себе з предками, і тому він навантажений символами причетності, ідентичності [11, с. 6].

Міф може виконувати функцію інтеграції і консолідації, однак він несе і дезінтеграційний потенціал. Міф здатний як об'єднувати спільноти за допомогою міфологем, відтворюючи колективну ідентичність і відчуття належності членів до певного соціуму, так і роз'єднувати через виділення різниць між представниками різних груп. Зокрема К. Флад зауважує, що міфи можуть бути «інструментами полеміки, конфлікту, навіть руйнування, об'єднуючи одну соціальну групу на основі її протистояння іншій. Звичайно, ступінь протистояння безперервно змінюється відповідно до конкретних суспільних умов. Відповідно змінюється й роль міфів» [6, с. 19].

Загальновідомо, що політичні міфи починають активно формуватися і колувати в умовах кризових явищ, політичних, економічних, ціннісних змін. В Україні в останні десятиліття відбуваються суттєві політичні перетворення. Після розпаду СРСР нова геополітична і етно-

політична ситуація вимагала від українців трансформації не тільки всієї політичної системи, але цінностей і базових установок. У створенні незалежних національних проєктів одним з найвпливовіших чинників було усвідомлення етнічної ідентичності. Міфи і символи, виконуючи комунікативні функції, могли стати підґрунтям для формування спільної ідентичності, відіграючи надзвичайно важливу роль у формуванні почуття єдності етносу та забезпеченні його спадковості. На думку Н. Амельченка, міф виступає у функції інструменту, способу ідентифікації європейських націй, оскільки надає ідеї нації форми загальної вистражданої долі та героїчної боротьби народу [2]. Зокрема, і Е. Хобсбаум у слід за Гелнером підкреслює роль штучного конструювання, цілеспрямованого винаходу і соціальної інженерії в процесах формування націй [7, с. 19]. З іншого боку, міф може слугувати інструментом політичної маніпуляції, що є прихованим управлінням свідомістю і поведінкою людей з певною наперед заданою метою. Така система маніпулювання базується на дозованій напівправді і в цьому контексті міфи, формуючи і впроваджуючи певні норми або цінності, постають примарними ідеями і сприймаються переважно без критичного осмислення. На думку американського політолога Джона А. Армстронга викликати гострий інтерес у членів певної групи до своєї «спільної долі» може саме міфологічний чинник (авт. оповідь). «З погляду міфосимволічної теорії спільна доля—це просто той ступінь, до якого той чи той епізод, байдуже, історичний чи суто міфічний, здатний здійснити вплив, наголошуючи солідарність індивідів супроти чужої сили—тобто посилюючи важливість відчуття кордонів» [3, с. 298] А тому, вважає Армстронг, вирішальними для ідентичності є швидше символічні, аніж матеріальні аспекти спільної долі.

Не знаючи свого подальшого історичного шляху, потрібно до кожної теорії соціальних змін включити не тільки минуле, але й сучасність і майбутнє. На думку Дж. Александера, це не можливо здійснити лише раціональним способом, адже до уваги береться не тільки те, що ми знаємо, але й те в що ми віримо, на що сподіваємося і чого боїмося, і тому в соціальну теорію вступають міфи [1, р. 167]. Напевне тому новостворені держави на уламках імперій у рамках національної політики намагаються творити історичні, географічні і політичні міфи, етнічне минуле, культурні традиції. Для України також характерні явища створення нових політичних міфів і ідеологем, основою яких слугувала б історична спадщина. Більшість українських і зарубіжних вчених погоджуються з думкою, що після розпаду СРСР, український націона-

лізм став однією з підвалин, яка підтримувала легітимність української держави, а одним з головних завдань української державності стало розробка нової національної ідеї. За двадцять років незалежності України у суспільстві зародилося чимало міфів, які завдяки зусиллям пропаганди закріпилися у українському просторі. Окремі міфи, заповнюючи порожнечу розколу між владою і суспільством, сприяли формуванню національної ідентичності, інші — протидіяли цьому, активуючи різні архетипи суспільної свідомості.

Аналізуючи міфи і традиції, які переважають в суспільстві, Н. Амельченко виділяє декілька основних міфологем. Однією з них є міфологема «Відродження», яка містить елементи очищення нації у певній боротьбі. На думку автора, українські гуманітарії звертаються до «примордиалістського образу нації як спільноти за походженням, інваріантної до всіх історичних змін, яка в основному трактується як етнос чи титульна нація» [2]. У пошуках такої нації в історичну науку, а за нею і в реальність, проникає нова міфологія, яка базується на уявленні про далеке і славне минуле, про древній етнос українців, про демократичну спадщину Київської Русі і козацького врядування. Історичні події, навколо яких будуються національна міфологема «Відродження», фільтруються, конструюючи нове історичне інформаційне поле. Увага, в першу чергу, приділяється подіям, символам, міфам, ритуалам, які свідчать про давню славну історію і традиції, відокремлені від будь-якого впливу, які б підтверджували право нації на самовизначення і незалежність.

Цікавою для досліджень міфотворчості є структура звернень чи послань можновладців в процесі національної мобілізації і конструюванні минулого, яку використав П. Терешкович в аналізі сучасних національно-державних ідеологій України і Молдови. Автор зокрема пише, що зазвичай у різних народів і у різні часи структура і зміст таких моделей-звернень еліти співпадають і мають три складових, в яких ідеалізовані образи минулого і майбутнього протиставляються убогому сьогоденню [5, с. 6–7]. Подібна модель наративу, визначаючи причини національного занепаду і приписуючи дії для його подолання, містить три елементи у вигляді бінарних опозицій (минуле — сьогодення, сьогодення — майбутнє). Таким чином створений міф артикулює зміст, допомагає розміщати здавалося б непов'язані події у струнку послідовність і поєднувати простір уявного з простором дії. П. Терешкович відмічає, що відповідно до трьохскладової схеми національної риторики славне минуле є певним відправним станом нації у якості єдиної і гармонійної спільноти, що спонукає істориків і ідеологів у пошуках

міфічних образів, подій і героїв відправлятися у глибину віків. Щодо убогого сьогодення, то воно є наслідком процесу проходження цієї в минулому славної спільноти через певні трагічні події з вказуванням причин, що призвели до втрат, занепаду і винуватців. При цьому підкреслюється, що стан убогого сьогодення може тривати століттями. А от утопічне майбутнє в таких моделях наративах — «це проект національного відродження, інверсія або заперечення існуючого ненормального стану і створення ідеального національного суспільства» [5, с. 9]. Подолати перешкоди і труднощі можна шляхом колективних зусиль, внаслідок чого нація поверне собі первинний гармонійний стан. В таку доволі струнку схему включаються і процеси міфотворчості в українському просторі. Однією з головних міфологічних констант стала в останні роки ідея європейського вибору і інтеграції. Саме вона стала тими «милицими», на які спираються українські політики. Однак змістовна складова такої інтеграції, а це, в першу чергу, європейські цінності з повагою до прав і свобод людини і громадянина, розвинене громадянське суспільство та правова держава, залишається поза увагою української політичної еліти.

У ситуації соціальних потрясінь і криз міфотворчість стає тим джерелом, до якого звертаються політичні ідеологи і суспільна свідомість. Складається враження, що за допомогою міфів можливо подолати перепони, перебороти негаразди, перемогти ворога. І тут, незалежно від мети штучно сконструйованої міфологеми, зазвичай формується певне протиставлення «ми — вони», «свої-чужі», «хороші-погані», що призводить до підміни чи маніпуляції понять, а також до неможливості діалогу, пошуку компромісів і подолання кризових явищ. Результатом такої міфотворчості є розколотий у декількох площинах українській соціум.

Непрозорість політичної системи і закриті для населення політичні процеси стимулюють виникнення міфів. І чим більш закрита політична система, тим частіше добудовують політичну реальність за допомогою міфотворчості. Соціально конструйована суб'єктивність наділяється значеннями і мотивацією. Також міфологеми надають можливість елітам виправдати свої недоліки і помилки, перекласти відповідальність на інших, уявних або реально існуючих. Як слушно зауважує з цього приводу В. Шнірельман, насправді конструювання минулого пов'язане з інтересами сьогодення і «дозволяє діючим політикам і чиновникам відвернути від себе звинувачення в безсиллі, невмінні виправити сучасний стан справ і навіть зловживанні владою. Адже легше послатися на особливості «національного духу» і невблаганні «закони історії»,

ніж зізнатися у власних промахах» [10, с. 13]. Тому історичні конструкції міфології стають інструментом в руках ідеологів і політиків. Вони, впливаючи на формування національних міфів, використовуються для легітимації політичної еліти і її рішень, причому можуть також камуфлювати реальні політичні чи економічні інтереси еліти.

Поява нових технологій масової комунікації, маючи унікальну можливість охоплювати величезні маси населення і безпосередньо звертатися до свідомості мільйонів людей, відкрила нові перспективи для формування і розповсюдження державної ідеології і політичних міфологем. При цьому іноді не обов'язково створювати щось нове, достатньо активізувати вже існуючі образи, уявлення, архетипи і стереотипи, наклавши на них потрібні змістовні компоненти. Результати діяльності політичних ідеологів тиражуються засобами масової інформації. Особа, яка є причетною до формування політичних міфів, а тим паче має відношення до досліджень чи трактовки історичних міфів, повинна усвідомлювати як і в яких умовах відбувається процес міфотворчості, що він може привнести в громадський дискурс і як той чи інший міф може бути інтерпретований. Не слід забувати про тиск стереотипів і ідеологічних установок, поширених в суспільстві, але таких, що не мають відношення до науки.

В українському політичному дискурсі формування сучасної ціннісної парадигми і громадянського суспільства відбувається на тлі перегляду багатьох колишніх ідеалів та окреслення нового світоглядного виміру з одночасними спробами відродити історичні традиції народу. У цьому процесі важливу роль відіграє політична міфотворчість, яка впливає на характер соціального конструювання і поширення політичних ідей, доктрин, цінностей, уявлень чи переконань. Це подекуди призводить до посилення етнокультурної диференціації, тому необхідно дуже обережно підходити до процесу перегляду історії і міфотворчості. Консолідації суспільства сприятиме радше поміркована концепція національної єдності з метою побудови демократичної політичної системи і правової держави, яка не буде водночас прихованою формою старого етнічного націоналізму, а міфи мають нести позитивне смислове навантаження, під яким мається на увазі звернення до позитивного досвіду існування і діяльності громадянського суспільства і структур, ситуації загальної стабільності і захищеності, впевненості в тому, що відбувається навколо. Потрібно не забувати, що небезпечні не міфи, а їх неякісний зміст. Суспільству необхідно, враховуючи нинішній стан, налаштуватися на успішність і використати всі переваги, закладені

історією і культурою для досягнення позитивних зрушень. Однак пропущений свого часу шанс засвоїти уроки демократії та правової держави призвели до політичної кризи і кризи української державності. Можливо це свідчить про проблему держави і політичної еліти, яка за всі попередні роки незалежності не змогла консолідувати суспільство.

Список використаних джерел:

1. Alexander J. Modern, Anti, Post and Neo: How Intellectuals Have Tried to Understand the Crisis of our Time. / Alexander J. // *Zeitschrift fur Soziologie*. — 1994. — Volume 23, Number 3. P.165–197.
2. Амельченко Н. А. Возрождение в Европе, или возможна ли национальная идентичность в эпоху глобализации? / Н. А. Амельченко // *Политэкс (Политическая экспертиза)*. — 2006. — №2. [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://www.politex.info/content/view/216/30/>
3. Армстронг Джон А. Нації до націоналізму. / Дж. А. Армстронг // *Націоналізм. Антологія*. — К.: Смолоскип, 2000. — С. 295–300.
4. Барт Р. Избранные работы: Семиотика: Поэтика. — Пер. с фр. / Сост., общ. ред. и вступ. ст. Г. К. Косикова. / Р. Барт. — М.: Прогресс, 1989. - 616 с.
5. Терешкович П. Конструюя прошлое: исторические ресурсы современных национально-государственных идеологий (Украина и Молодова). / П. Терешкович. // *Перекрестки*. — 2005. — №1–2. — с. 5–20.
6. Флад К. Политический миф. теоретическое исследование. — Пер. с англ. А. Георгиева. / К. Флад. — М.: Прогресс-Традиция. — 2004. — 263 с.
7. Хобсбаум Э. Нации и национализм после 1780 года. — Пер. с англ. А. А. Васильев. / Э. Хобсбаум. — СПб.:
8. Издательство «Алетейя». — 1998. — 305 с.
9. Шайгородський Ю. Міфологія як засіб моделювання політичної реальності. / Ю. Шайгородський. // *Віче*. — 2009. — №15. [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/1574/>
10. Шестов Н.И. Политический миф теперь и прежде. / Н. И. Шестов. — Под ред. проф. А. И. Демидова. — М.: Олма-пресс. — 2005. — 414 с.
11. Шнирельман В. А. Ценность прошлого: этноцентристские исторические мифы, идентичность и этнополитика. / В. А.

Шнирельман // Реальность этнических мифов / Под ред. А. Малашенко и М. Б. Олкотт; Москва. Центр Карнеги.—М.: Гендальф, 2000.—С. 12–33.

12. Шнирельман В. А. Этногенез и идентичность: националистические мифологии в современной России. / В. А. Шнирельман // Этнографическое обозрение.—2003.-№4.—С. 3–14. [Электронный ресурс]: Режим доступа: <http://journal.iea.ras.ru/archive/2000s/2003/no4/shnirelman.htm>

Стаття надійшла до редакції 11.09.2014 р.

Зубро Т. П. Политический миф в современных украинских реалиях
В статье предпринята попытка исследовать теоретические аспекты такого явления как миф и его политической составляющей, проанализировать функции, которые способны выполнять политические мифы в современных реалиях.
Ключевые слова: миф, символ, сознание.

Zubro T. P. Political myth in modern Ukrainian reality

The article attempts to explore the theoretical aspects of the phenomenon of myth and its political component, analyze what functions can perform political myths in modern realities.

Keywords: myth, symbol, unconscious.

УДК 378:37.091.59:37.03

Давидюк М. І.

Аспірант кафедри політології і державного управління Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ ЦІЛЬОВИХ І ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ МОЛОДІ В ДІЯЛЬНОСТІ СТУДЕНТСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Розглядаються концептуальні засади формування ціннісних орієнтацій молоді засобами студентського самоврядування.

Ключові слова: концепція, студентське самоврядування, ціннісні орієнтації, субкультура, етнокультурна самоідентифікація.

Здійснення реформи вищої школи [1] передбачає першочергову розробку механізму управління цим процесом. Управління торкається не тільки сутнісних характеристик навчального процесу у вищих навчальних закладах, комплектування професорсько-викладацького і допоміжного персоналу, матеріально-технічного забезпечення навчального процесу, але і створення системи студентського самоврядування.

Значення вищої школи в перетворенні економічного і техніко-технологічного потенціалу країни підкреслюється розроблювачами інноваційної політики вищої школи України [2]. По суті мова йде про саморозвиток і самоврядування установ вищої професійної освіти на основі інноваційних технологій освітнього процесу, що передбачають активну участь студентів в освітніх, науково-технічних і виробничих програмах.

Разом з тим, слід зазначити, що цей процес не може бути самоприскореним без детальної розробки його елементів і застосування підходу «послідовних дій». По-перше, необхідно перебороти синдром кризи вищої школи, що негативно позначається на позиціонуванні студентів як в освітньому процесі, так і розвитку студентського самоврядування. Це обумовлено тим, що у свідомість абсолютної більшості громадян країни введено поняття кризи освітньої системи, що привело до падіння престижу освіти, втрати інтересу до одержання знань, зниження культурного рівня громадян, переваги мозаїчної культури, духовної кризи суспільства.

Тому найважливішу проблему можна сформулювати як розвиток навичок самоврядування в умовах сучасної вищої школи. Аналіз філософських, соціологічних, політологічних і психологічних досліджень, проведених у вищій школі, виявив розбіжність прагнень дорослих і підростаючого покоління. Молодь, що живе й одержує освіту в наш час, багато в чому позбавлена світоглядних орієнтирів. Процес деідеологізації, привнесений у вищі навчальні заклади, привів до вилучення визначальних цінностей, ґрунту, на якому вибудовується усвідомлена пізнавальна діяльність індивідуума. У зв'язку з трансформацією освітньої парадигми і перенесенням акценту переважно на освітню діяльність у навчальних закладах менше уваги стало приділятися проблемам виховання.

Слід зазначити, що кожен вуз розробляє свою концепцію розвитку професійних і світоглядних якостей потенційної еліти нації. Разом з тим, в умовах демократичної політичної системи в Україні їх усіх пронизують загальні, об'єднуючі ідеї. Зокрема, такі як: солідарного розвитку, соціокультурної толерантності, дисципліни і відповідальності, інституціонального закріплення права і моралі, прав особистості й академічної волі, демократизму і відкритості освітньої діяльності у вузі, волі вибору індивідуальної освітньої траєкторії, плюралізму, багатоукладності, варіативності, альтернативності і т. п.

До слова: «концепція (лат. *conceptio*—сукупність, система) провідна ідея, точка зору на те або інше явище» [3, с. 339].

У той же час, у самому загальному виді, вказується і на проблемах сучасного студентства. Зокрема, у багатьох концепціях вказується на «обвал» ціннісних орієнтацій життєвих установок, моральні деформації сучасної молоді, що певною мірою поширюється і на студентство. Разом з тим відзначається, що студентство являє собою особливу групу молоді, що істотно відрізняється своїми устремліннями, життєвими орієнтирами, потенційними інтелектуальними можливостями, рівнем духовного, соціального, загальнокультурного розвитку, спрямованістю поведінки і цінностей від представників інших груп молоді. Для студентів характерно активне відношення до дійсності, прагнення до пошуку способів самопізнання, самовизначення і самоствердження як суб'єкта суспільного життя.

У ряді концепцій відзначається соціально-психологічна нестійкість студентської молоді. Основною причиною соціально-психологічної нестійкості в цьому віці, що проявляється в імпульсивності і розхристаності, ілюзорному й екзотичному романтизмі, розчарованості і

песимізму, скептицизму і нігілізму, негативному максималізму і вольовій дисгармонії, недостатній соціальній відповідальності.

У 2011 році була розроблена Концепція розвитку студентського самоврядування в НПУ імені М. П. Драгоманова, що визначає стратегію взаємин «ректорат—деканат—студентське самоврядування». Вона стала змістовною основою виховного процесу студентської молоді.

У цьому зв'язку, на думку ректора університету—академіка АПН України В. Андрущенко, варто закріпити повноваження органів студентського самоврядування:—у частині впливу на навчальний процес, наприклад, узгодження навчальних планів, розкладів й ін.;—адміністративні (у т. ч. не менш 15%) представництва у вченій раді, представництво в приймальних державних екзаменаційних комісіях, у комісіях при другій перездачі і т. д.;—фінансового характеру, тобто передбачити створення фонду соціального розвитку колективу студентів, яким розпоряджаються органи студентського самоврядування, і установити відсоток, що надходить у цей фонд від стипендіального фонду і комерційної діяльності вузу.—варто також установити, що рішення по відрахуванню студентів, переводу студентів з бюджетної на платну основу, підвищення плати за навчання, поселення і виселення з гуртожитку, утвердження правил внутрішнього розпорядку, правил гуртожитків й ін. виробляється винятково за узгодженням з органом студентського самоврядування [4, с. 124–128].

У цілому, аналіз стану студентського самоврядування в НПУ імені М. П. Драгоманова дозволяє стверджувати про те, що у вузі проводиться цілеспрямована робота зі сприяння діяльності органів студентського самоврядування [5].

Ґрунтуючись на нормативно-правових документах, що регламентують діяльність студентського самоврядування, розглянемо концептуальні основи розвитку ціннісних орієнтацій студентів у діяльності самоврядування.

Аналіз сутності й інноваційного потенціалу студентського самоврядування в розвитку ціннісних орієнтацій тих хто навчається дозволив дати авторське трактування цього поняття: студентське самоврядування—це процес реальної участі осіб, які навчаються, в управлінні та керівництві діяльністю свого колективу у взаємодії зі всіма органами управління вищим навчальним закладом, провідний фактор активізації навчальної діяльності, виховання лідерських та організаторських якостей, соціальної активності, громадянської відповідальності та свідомості,

гармонійного розвитку майбутнього фахівця, основа розширення демократизму та підвищення ролі вищої школи як соціальної системи.

«Ціннісна орієнтація, — зазначається у «Філософії політики», — особливий компонент духовного світу людини, який є наслідком вільного обрання ціннісних переваг. На відміну від цінностей, що існують як надіндивідуальні суті, ціннісна орієнтація є засобом залучення індивіда до загального, пов'язаним з формуванням його прихильності до певних ідеалів, духовних пріоритетів, суспільних вимірів буттєвості. Людина завжди перебуває у ситуації вибору, і цінність виступає основою особливої визначеності серед існуючих альтернатив. Ціннісна орієнтація дозволяє людині піднятися над сферою вітальності, де вона завжди залежна від необхідності життєзабезпечення, підносить її на рівень самоствердження й свободи» [6, с. 643].

Формування ціннісних орієнтацій студентів — це цілеспрямований процес розвитку лідерських якостей студентів у процесі творчої взаємодії один з одним, з педагогами і соціальними партнерами.

Найважливішим фактором концептуальних основ розвитку державно-управлінських якостей молоді в діяльності студентського самоврядування є наявність безперервних якісних змін, що дозволяють говорити про перехід студентського колективу з керованої організації в самокеровану. При цьому рушійною силою процесу розвитку студентського самоврядування є розвиток особистості кожного студента.

Будучи громадською за своєю спрямованістю, робота органів самоврядування істотно залежить від відношення до мети діяльності кожного студента, наявності в нього мотивів участі в цій діяльності. Виникає основна суперечність між цілями діяльності колективу, змістом, процедурою організації і відношенням до них кожного індивіда. Умовою розв'язання цієї суперечності і перетворення її в рушійну силу, є сформованість групового мотиву дії, що приймається як діалектична єдність мотивів членів групи.

Важливою складовою самоврядування студентської молоді в процесі професійного становлення є формування трудової мотивації і професійне самовизначення. Як відомо, мотив — це сукупність внутрішніх спонукань до активності, заснованих на усвідомлених і неусвідомлених потребах, на інтересі, на уявленнях про цінності.

Безумовно, людина чинить дії під впливом ряду мотивів, що представляють собою диспозицію мотивів, але серед них можна виділити і ведучий, домінуючий мотив. І таким мотивом на думку більшості студентських молодей в умовах розвитку системи ринкових відносин

є орієнтація на працю [7, с. 466]. І це правильно. Однак досить представницькою є думка про те, що сучасний стан в сфері прикладення праці характеризується позицією «джунглів», «людина людині — вовк», що формує ні чим не підкріплений мотив у сучасної молоді, «мати все і відразу».

В умовах посилення процесів глобалізації, вимоги роботодавців містить у собі не тільки професійну й загальнокультурну компетентність, але також терпимість до змін, гнучкість, що створює в підсумку міжнародну грамотність, компетентність, необхідність наявності яких у завтрашніх керівних кадрах буде незмінно зростати.

Так, у молодіжному середовищі 35,0% дотримується думки про те, що цінність людини визначається корисністю його праці для суспільства, а 44,0% бачать сенс своїх освітніх і професійних зусиль у самореалізації і досягненні успіху. Майже 100,0% респондентів думають, що саме вища освіта дає широкий вибір видів діяльності, розвиває здатність пристосовуватися до життя. Одночасно в 78,0% респондентів розвинуто розуміння того, що якщо в економічно більш розвинутих суспільствах проблема праці найбільше гостро встає для низькваліфікованих працівників, то в Україні з нею зіштовхуються освічені, дипломовані фахівці.

Як неминучий наслідок цих процесів, відбувається духовна і професійно-кваліфікаційна деградація частини молоді як суб'єкта праці, виражена в депрофесіоналізації, а також зміна, перекручення відчуженої функції у формах девіації. Її яскравим прикладом служить кримінальний бізнес. Наслідком цього факту є суперечність між мотивами студентської молоді й умовами їхньої реалізації. Разом з тим, слід зазначити, що Л. Харченко установила факт того, що молодь краще пристосувалася до умов ринкової дійсності, чим представники більш старших поколінь (відповідно 76,1% і 9,2%).

Незважаючи на подібні оптимістичні дані «близько 80,0% молодих людей узагалі не стали б працювати, якби були матеріально забезпечені. Близько 50,0–60,0% з них пов'язують свою мотивацію трудової діяльності винятково з грошми і прагненням заробляти них будь-якими засобами, у тому числі і протизаконними» [8, с. 4–5, 12–13; 26.].

Загальними принципами формування трудової мотивації і професійного самовизначення, виходячи з соціальних опитувань і самооцінок студентської молоді, на наш погляд, повинні стати: — гуманізм (акцент на свободу, гідність, творчість, людяність. Це є задача підтримки світла, як би не була велика птьма. І якщо дійсне і найближче майбутнє не за нас, те і ми повинні бути звернені до більш далекого майбутнього; — мораль-

ність (спосіб уписування будь-якого діяння індивіда в загальнолюдський зміст, збереження історичного об'єкту, що дозволяє знайти сенс); — здоров'я як абсолютна цінність, усвідомлена людиною, як умова для розвитку індивідуума; — інтелект (розвиток пізнавальних сил людського духу, «природного світла» людського розуму, його евристичної сили; — творчість (як сенс людського життя, як діяльність: створення речей і подій, самого себе, своєї долі); — патріотизм (причетність до минулого, гордість і відповідальність за нього, здатність «розуміти навколишнє, дійсність, своє положення і свій народ»). Без знання історії ми повинні визнати себе випадками, що не знають, як і навіщо прийшли у світ, як і для чого живемо, як і до чого ми повинні прагнути; — спілкування, співробітництво. Щоденне зближення людини з людиною не обходиться ні тому, ні іншому даром: багато треба і з тієї і з іншої сторони життєвого досвіду, логіки і серцевої теплоти, щоб, насолоджуючись тільки добродіями, не колоти і не колотися взаємними недоліками; — безкорисливість, щирість у спілкуванні, співпереживанні, співчутті, жалі, багатство почуттів і емоційних переживань, протистояння ідеалам, що руйнує людські зв'язки, заснованим на голому розрахунку, практицизмі, вигоді); — повага до себе інших людей, інших культур і народів. За допомогою реалізації цих принципів у процесі розвитку студентського самоврядування створюються матеріально-економічні і духовно-моральні умови для навчання і виховання кваліфікованого спеціаліста, громадянина, активного суб'єкта соціальної дійсності.

Крім того, прийняття за основу цих принципів у розвитку самоврядування студентської молоді стає можливим: — посилення ролі студентських громадських об'єднань у гуманістичному вихованні студентів, виховання в душі толерантності, нетерпимості до проявів екстремізму в суспільному житті; — утвердження демократичного способу життя, взаємної вимогливості, почуття соціальної справедливості, здорового морально-психологічного клімату, зміцнення моральних основ молоді студентської родини, утвердження на основі широкої гласності моральних принципів, нетерпимості до антигромадських проявів у побуті; — контроль і організація навчальної і наукової діяльності, підвищення ефективності й успішності навчання, активізація самостійної творчої діяльності студентів у навчальному процесі з урахуванням сучасних тенденцій розвитку системи безперервної освіти; формування потреби у вирішенні актуальних наукових проблем по обраній спеціальності через систему науково-технічної творчості студентської молоді; — розвиток і поглиблення ініціативи студентських колективів

в організації громадянського виховання; формування в навчальних групах, на курсах і факультетах колективів студентів, лідерів студентських колективів.

Через призму самоврядування студентської молоді відбувається формування позиції особистості в сферах:— освіти (розвиток пізнавального ціннісно-орієнтаційного відношення до праці і до себе в студентів, розвиток інтелектуальних здібностей і формування індивідуальної картини залучення до праці, що включає в себе розуміння сфери праці і суспільства в їхній єдності і різноманітті);— комунікацій (прагнення опанувати іноземними мовами і мовами науки як основи сучасної техніки і технології, бази науково-технічного прогресу, можливості спілкування з представниками інших країн і народів, визначення сфери прикладення праці);— професійної орієнтації (знайомства з наукомісткими технологіями стосовно до специфіки обраної професії, передбачення наслідків професійної діяльності, забезпечення усвідомлення сутності людини як діяльного суб'єкта в сфері праці);— залучення до культури (розвиток інтелектуальних здібностей людини, що забезпечують його можливості орієнтуватися в інформаційних потоках, що розкривають сутнісні характеристики як освітнього середовища, так і виробничо-технологічного середовища).

Таким чином, процес формування трудової мотивації і самовизначення студентської молоді реалізується в наступних основних напрямках самоврядування: освоєння культурних цінностей і умінь їх використовувати в трудовій сфері; розвиток інноваційного потенціалу в студентів; професійна орієнтація і набуття первинного виробничого досвіду; взаємодія освітньої і виробничої сфери. А це, у свою чергу, передбачає інституціоналізацію процесів студентського самоврядування у вищих навчальних закладах.

Тому концепція НПУ імені М. П. Драгоманова спрямована на виховання студентства через систему діяльностей і відносин, що зв'язана саме із суспільною активністю, що вимагає соціально орієнтованого застосування знань і умінь і з придбанням життєвого досвіду. Автори концепції враховують специфічні особливості студентського віку, перехідний статусний стан студентства, що визначається його специфічним положенням у системі соціальних зв'язків суспільства. З одного боку, студенти мають усі риси дорослості (вік, рівень психолого-фізіологічного і загального розвитку і т. д.), з іншого боку— вони знаходяться в положенні тих, яких навчають, і реальний статус дорослості знайдуть тільки по завершенні навчання, а в даний час— ще не повноправні дорослі. Така ситуація природним образом породжує психологічну невизначеність.

ність, стан підсвідомої незадоволеності своїм положенням, бажання відшукати способи соціалізації за межами традиційних культурних цінностей, протиставити їм щось інше, що відрізняється. І в межах цього останнього задовольнити свою потребу в знаходженні повноправного статусного положення. Звідси виростають контркультурні прояви і молодіжна субкультура, інфантилізм і конформізм.

Як відзначається в ряді концепцій, соціалізація студентства, знаходження ним системи ціннісних орієнтацій, соціальних зв'язків, відносин і ідеалів значною мірою визначається спрямованістю його соціокультурної діяльності і субкультури. У спрощеному вигляді становлення особистості визначається тим, до якої саме культури вона залучається, спрямованістю цієї культури. Спрямованість культурної соціалізації студентів у значній мірі визначається системною кризою сучасної України. У зв'язку з цим автори концепцій враховують негативні риси субкультурної діяльності сучасного студентства:— переважно рекреативна або розважальна спрямованість досугової діяльності. Досугові заняття задовольняють фізичні, психологічні, духовні (насамперед— комунікативні) потреби молоді. Але для багатьох студентів дозвілля виконує рекреативну функцію («байдикування»), чому сприяють і «цінності» масової культури, що тиражуються засобами масової комунікації. Пізнавальна, креативна, евристична функції дозвілля практично не реалізуються;— «вестернізація» культурних потреб й інтересів, перевага установок на нібито «цивілізовані і сучасні» життєві орієнтації, такі як етичний прагматизм, безмежний егоїзм, невмотивована жорстокість, володіння як міра життєвого успіху, трудова діяльність, професійне досконалість не розглядаються як шлях до досягнення матеріального і соціального благополуччя;— пріоритет споживацьких цінностей над творчою діяльністю, перевага готових цінностей культури процесові участі в їхньому створенні, у творчості, штампи масової культури як зразки високої культури і т. д.;— відсутність етнокультурної самоідентифікації, недостатнє освоєння етнокультурного змісту цінностей, що виражається в сприйнятті традиційної народної культури як анахронізму, пережитку. Процес залучення до народної культури здійснюється не через історію і духовну спадщину свого етносу, а за допомогою більш-менш модної релігії;— диференціація досугової діяльності студентів, що обумовлена рівнем статку. Одним доступні можливості індустрії відпочинку і розваг, іншим— лише спілкування і радіо-, теле- передачі. Спорт, художня творчість, читання найчастіше виявляються на периферії інтересів [9].

Концепції виховної роботи вузів передбачають врахування перерахованих особливостей сучасного студентства, педагогічно цілеспрямовану корекцію умов їх культурної, професійної й особистісної соціалізації, спрямовану на подолання і згладжування негативних наслідків сучасної суспільно-соціальної кризи, максимальне використання позитивних рис сучасного періоду розвитку України. Це реально на особистісному рівні, тому особистісна орієнтація виховання, її диференціація, заснована на свободі вибору форм і способів соціалізації конкретним студентом, є фундаментальним методологічним положенням виховної роботи, визначає її мету, задачі, зміст і основні напрямки здійснення. Практична реалізація Концепції виховної роботи НПУ імені М. П. Драгоманова, можлива, на думку її авторів, лише при досягненні ряду визначальних умов:— участь у її реалізації всіх суб'єктів освітньо-виховної діяльності університету;— створення необхідного рівня, методичного, правового, фінансово-матеріального й організаційно-структурного забезпечення;— формування збалансованої навчальної, що виховує і загальгуманітарного середовища університету;— включення в сферу виховання культурного потенціалу міста, республіки, міжнародних зв'язків [10].

Основні концептуальні ідеї й особливості студентства як соціальної страти обумовили формулювання цілей і задач виховної роботи в сучасних вузах. Під метою студентського самоврядування варто розуміти уявне передбачення результатів студентського самоврядування, яке заключається у формуванні активної життєвої позиції студентів, підвищенні їхнього інтересу до одержання нових знань, участі в трансформації навчальних процесів на основі підвищення рівня самостійності й адаптивності, формуванні первинних навичок виробничої діяльності і управління.

У концепціях можна зустріти як глобальні (загальні), так і операційні (одичні, приватні), а також специфічні для окремих вузів мети і задачі педагогічного впливу на студентську молодь. До глобальних цілей можна віднести, наприклад, формування і різнобічний розвиток творчої особистості майбутнього конкурентноздатного фахівця, що володіє високою загальною культурою, з вищим рівнем професійної кваліфікації, соціально активного громадянина і добропорядного сім'янина, що спрямоване на соціалізацію випускника.

З глобальних цілей випливають більш конкретні задачі. До таких відносять: формування особистісних якостей, необхідних для ефективно професійної діяльності; формування в студентів громадянської

позиції і патріотичної свідомості, правової і політичної культури, здатності до праці і життя в сучасних умовах; виховання моральних якостей, інтелігентності; розвиток орієнтації на загальнолюдські цінності, високі гуманістичні ідеали моральності і культури; збереження і збільшення історико-культурних і наукових традицій університету, наступності, формування почуття університетського корпоративізму і солідарності; зміцнення й удосконалювання фізичного стану, прагнення до здорового способу життя, виховання нетерпимого відношення до наркотиків, пияцтва, антигромадської поведінки; формування умінь і навичок управління людьми в різних органах студентського самоврядування і формах співуправління; адаптація першокурсників й іногородніх студентів до умов життєдіяльності, що змінилися, з метою входження в університетське середовище.

Формування соціокультурного кругозору студентської молоді також сприяє розвитку самоврядування. Саме культура, безпосередньо формує особистість, з одного боку, підкреслюючи, виявляючи і розвиваючи те неповторне й унікальне, що є в кожній людині, а з іншого боку — формуючи в ньому загальнолюдські початки, закріплюючи історично виниклі підвалини і норми, що дозволяють індивідові жити в співтоваристві, з іншими індивідами. Культура як суспільний феномен є невід'ємним атрибутом людини і виступає чи не основним фактором, що визначає його поведінку, мотивацію і систему цінностей [Кремень].

Останнім часом стає усе очевидніше, що ні про яке реформування в країні і про справжній діяльний ефект від соціально-економічних реформ уже в даний час, не заглядаючи в майбутнє, узагалі бути не може без збереження і подальшого розвитку культури, тому що успіх будь-якого починання залежить від ступеня освіти, професіоналізму, моральності й інтелекту суб'єктів, що беруть участь у цих починаннях, тобто від культури керівників і управлінців, формування образу яких починається, по суті, у студентському середовищі.

Усе сказане свідчить про необхідність цілеспрямованої допомоги в пошуку напрямків самоствердження підростаючого покоління. Ця допомога може виявлятися в більш адекватному усвідомленні того, що відбувається, подоланні соціальних міфів, організації діалогового спілкування, підвищенні психологічної стійкості, що повинне знайти відображення в організації процесу самоврядування у вищому навчальному закладі, у створенні структур студентського самоврядування.

Список використаних джерел:

1. Закон України «Про вищу освіту» від 1 липня 2014 р. (№ 1144-ХІІ) // Відомості Верховної Ради. — 2014. — № 20.
2. Кремень В. Освіта і наука України: шляхи модернізації (Факти, роздуми, перспективи / В. Кремень. — К.: Грамота, 2003. — 216 с.).
3. Юридична енциклопедія: У 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемчученко (голова редколег.) та ін. — К.: «Укр. енцикл», 2001. — Т. 3. — 793 с.
4. Андрущенко В. П. Педагогічна освіта України: Болонські виклики і напрями модернізації / В. П. Андрущенко // Практична філософія. — 2004. — № 1. — С. 124–128.
5. Андрущенко В. П. Роздуми про освіту: статті, нариси, інтерв'ю / Андрущенко В. П. — К.: Знання України, 2004. — 804 с.
6. Філософія політики: Короткий енцикл. словник / Авт. упоряд.: Андрущенко В. П. та ін. — К.: Знання України, 2002. — 670 с.
7. Кремень В. Г. Філософія національної ідеї. Людина. Освіта. Соціум. — К.: Грамота, 2007. — 576 с.
8. Харченко Л. В. Становлення політико-управлінської еліти в Україні (історико-методологічний аспект) / Автореф. дис., поданої на здобуття наук. ступ. докт. політ. наук — Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2013;
9. Про обговорення проекту Концепції розвитку студентського самоврядування в Україні. Лист МОН молодьспорт № 1/9–870 від 08.12.11 року.
10. Управління освітою / Монографія / Редкол.: В. П. Бех (голова) та ін. — К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. — 546 с.

Давидюк Н. И. Концептуальные основы развития целевых и ценностных ориентаций молодежи в деятельности студенческого самоуправления

Рассматриваются концептуальные основы формирования ценностных ориентаций молодежи средствами студенческого самоуправления.

Ключевые слова: *концепция, студенческое самоуправление, ценностные ориентации, субкультура, этнокультурна самоидентификация.*

Davidyuk N.I. Conceptual bases of trust and values of young people in student government

Conceptual bases of formation of the value orientations of youth by means of student government.

Keywords: *concept, student government, values, subculture, etnokulturna identity.*

УДК 165.12:327

Аманмирадov Н. А.*Здобувач НПУ імені М. П. Драгоманова*

СУБ'ЄКТИ І ОБ'ЄКТИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Аналізується природа і сутність міжнародних відносин як відносин між різними суб'єктами міжнародної політики; в якості останніх визначаються індивіди, колективи, етнічні групи, конфесійні спільноти, політичні еліти, класи, маси, громадянське суспільство, народи, нації, цивілізації, політичні інститути (держава, політичні партії), суспільно-політичні рухи. Автор підкреслює, що головним колективним суб'єктом міжнародних відносин є держава.

Ключові слова: *людина, політика, культура, міжнародні відносини, виховання.*

Внаучнойлитературеподсубъектоммеждународныхотношенийпонимается конкретно-исторический носитель многообразной политической деятельности, направленной на завоевание, защиту или использование власти с целью реализации своих коренных интересов. Подобный статус не является имманентным, изначально присущим какому-либо физическому лицу или социальной общности. Применительно к индивиду он обретается путём политико-идеологического воспитания человека, усвоения им политических норм и принципов [1, с. 880].

Исходя из предлагаемых критериев, можно выделить ряд политических субъектов: индивидов, коллективы, этнические группы, конфессиональные общности, политические элиты, классы, массы, гражданское общество, народы, нации, цивилизации, политические институты (государство, политические партии), общественно-политические движения.

Вместе с тем, по своей природе международные отношения объективны и субъективны одновременно. Объективно-субъективный характер международных отношений выражается в том, что они представляют собой как объективную реальность, так и ее отражение, оценку в сознании людей. Эти стороны международных отношений активно взаимодействуют — субъективное содержание (внешнеполитические цели, планы, решения и т. д.) формируется под воздействием

и на основе реальных отношений, а последние меняются в ходе реализации в мировой политике субъективных оценок.

Объективное содержание международных отношений определяется соотношением потребностей и интересов сторон. Наиболее существенно на международные отношения влияют следующие группы интересов: социально-экономические (торговые, производственные и т. д.); политико-идеологические (режим власти, господствующая идеология, религия и т. п.); геополитические (территория, сырьевые и энергетические ресурсы страны, система коммуникаций и т. п.); этнонациональные (интересы сохранения и развития этносов на традиционной территории заселения, интересы воссоединения разделенных этносов, защита родственных национально-этнических групп, проживающих за пределами территории государства).

В свою очередь, коллективными субъектами международных отношений являются государства [2, с. 20].

Государство является бесспорным международным субъектом, отвечающим всем вышеназванным критериям этого понятия. Оно является основным субъектом международного права. Внешняя политика государств во многом определяет характер международных отношений эпохи; оно оказывает непосредственное влияние на степень свободы и уровень благосостояния индивида, на саму человеческую жизнь. Деятельность и даже существование международных организаций, других участников международных отношений в значительной мере зависит от того, как к ним относятся государства. Кроме того, государство является универсальной формой политической организации человеческих общностей: в настоящее время практически все человечество, за небольшими исключениями, объединено в государства.

Одной из решающих в понимании государства как субъекта международных отношений является категория «национально-государственный суверенитет». Она имеет два основных аспекта — внутренний и внешний. Речь идет, с одной стороны, о свободе государства избирать свой путь экономического развития, политического режима, гражданского и уголовного законодательства, а, с другой, — о невмешательстве государств во внутренние дела друг друга, об их равенстве и независимости [3, с. 21].

Научное исследование государства в качестве субъекта международных отношений, отходя от идеологических и политико-бытовых представлений, оперирует такими концептами, как «эрозия суверенитета», «десуверенизация государства», «распад национально-

государственной идентичности», «размывание суверенитета» и т. п. Все они призваны отразить наблюдаемые на поверхности общественной жизни явления: вместе с глобализацией размывается суверенитет государства и рушится структура основных принципов, на которых до сих пор организовывались общества и государства, представляя собой территориальные, отграниченные друг от друга единства. Образуются новые силовые и конкурентные соотношения, конфликты и пересечения между государственными субъектами, с одной стороны, и транснациональными, идентичностями, социальными пространствами, ситуациями и процессами — с другой.

Однако принцип суверенитета национальных государств приводит к неоднозначным последствиям в международных отношениях [3, с. 21].

Во-первых, каждое государство вынуждено так или иначе сочетать в своей внешней политике достаточно противоречивые функции. Каждое государство может стремиться к национальной экспансии (*self-extension*) в самом широком смысле этого термина, включающем увеличение территорий, влияния, ресурсов, союзников и т. п. Оно может быть озабочено защитой (сохранением) своего пространства и своего национального интереса (*self-preservation*). Наконец, оно может отказываться от тех или иных непосредственных выгод в пользу укрепления мира и солидарности в межгосударственных отношениях (*self-abnegation*).

Во-вторых, каждое государство стремится к обеспечению собственной безопасности. Однако это стремление, ввиду того, что оно свойственно всем суверенным государствам-нациям в условиях «плюрализма суверенитетов», порождает одну из самых сложных и животрепещущих проблем международных отношений — так называемую «дилемму безопасности». Она состоит в том, что увеличение безопасности одного из государств может рассматриваться как небезопасность для другого и вызывать с его стороны соответствующую реакцию — от гонки вооружений до «превентивной войны».

Наконец, в-третьих, формально-юридическое равенство государств, с точки зрения международного права не может отменить того обстоятельства, что они различаются по своей территории, населению, природным ресурсам, экономическому потенциалу, социальной стабильности, политическому авторитету, вооружениям, наконец, по своему возрасту. Эти различия резюмируются в неравенстве государств с точки зрения их национальной мощи. Следствием такого неравенства явля-

ется международная стратификация, с характерной для нее фактической иерархией государств на международной арене [4, с. 22].

Сущность и перспективы государства как субъекта международных отношений оцениваются политиками и учеными по-разному. Современные исследователи государства высказывают два противоположных взгляда на его судьбу. Одни полагают, что в современном мире уменьшается роль национального государства, другие, напротив, утверждают, что роль государства не только не ослабевает, а наоборот растет [5, с. 45]. Действительно, сегодня наиболее рельефно обнаружилось две противоположные, даже взаимоисключающие, тенденции: тенденция к усилению государства, расширению его присутствия в социальном пространстве и обратная тенденция — разрушения национальных государств, перехода цивилизации в постгосударственное состояние [6, с. 299]. Это связано с тем, что в условиях глобализации функция государства, с одной стороны, — это самосохранение и адаптация к появлению многих негосударственных политических субъектов, к угрозам однополярного доминирования в глобальном мире; с другой стороны, — обеспечение роста национальных экономик и поддержания их конкурентоспособности в глобальной экономике [7, с. 25].

В системе международных отношений существенную роль играют и негосударственные образования (объединения, движения, партии и т. д.) — субъекты, оказывающие воздействие на изменение среды функционирования системы международных отношений, которые одновременно испытывают обратное ее влияние. Среди участников, деятельность которых становится все более влиятельным фактором в развитии международных политических процессов, выделяют: неправительственные организации (НПО); транснациональные корпорации и банки (ТНК, ТНБ); внутригосударственные регионы (административно-территориальные образования-кантоны, федеральные земли, республики, штаты и т. п.); религиозные организации и движения; международные преступные и террористические группировки и т. д. [8, с. 248]. В результате их активности государствам приходится все больше «делиться» частью своих полномочий, с одной стороны, с международными организациями, с другой — с крепнущими транснациональными акторами (ТНК и т. д.), а также с внутригосударственными регионами [8, с. 252–253].

В решении практических задач создания эффективных и гибких механизмов межцивилизационного диалога важная роль принадлежит неправительственным организациям, обладающим орга-

низационной структурой, которая позволяет доводить мнение и позиции общественности до международных политических институтов. Рост числа НПО отражает процессы институционализации коллективных и индивидуальных контактов между людьми.

Особый тип неправительственных международных организаций представляют собой транснациональные корпорации, которые обладают значительной автономией в своих решениях и деятельности, способны вносить изменения в международные отношения и отвечают всем признакам влиятельного международного субъекта. ТНК действуют в экономической сфере взаимодействия цивилизаций. Эта сфера в условиях динамичных глобальных изменений в мире наиболее значима для усиления заинтересованности в межцивилизационном диалоге.

Возрастание экономической и политической роли транснациональных компаний в современном мире привело к активизации дебатов о том, в какую сторону их деятельность изменяет традиционный «баланс сил» в системе международных отношений. Важное значение имеют отношения ТНК со странами базирования (т. е. со странами, где соответствующие ТНК зарегистрированы и/или где размещены штаб-квартиры ТНК) и принимающими странами. ТНК как международные организации, составляющие основу глобализации и участвующие в перегруппировке действующих на международной арене субъектов, по мнению целого ряда ученых, объективно способны влиять на преобразования, касающиеся политической составляющей государственного суверенитета. При этом активность даже тех из них, которые обладают «национальной спецификой», может противоречить интересам собственного государства. По мнению исследователей, участники экономического диалога заинтересованы в устойчивости и благоприятном климате взаимоотношений между цивилизациями. Эта тенденция в перспективе будет усиливаться, составляя основу межцивилизационного диалога [9, с. 187].

В число международных неправительственных организаций (МНПО) входит много различных профессиональных (Международная организация журналистов), спортивных (Международный олимпийский комитет), религиозных (Всемирный совет церквей), гуманитарных (Международный Красный Крест), экологических (Гринпис) и других организаций. Значимым фактором функционирования МНПО в сфере международной жизни является формирование общественного мнения. Нередко такие МНПО, как, например, Международная федерация по правам человека, называют «международными группами давления»,

поскольку они, оставаясь вне власти, стремятся оказывать влияние на принятие соответствующих решений. Деятельность подобных структур по столь острым проблемам мирового развития, как сохранение мира и прекращение гонки ядерных вооружений (Пагуошское движение), охрана окружающей среды (Гринпис), в защиту прав женщин (феминистские движения) и т. д., приобретает политический характер. Историческим примером эффективности их действий является факт того, что «RotaryClub» и Международный Красный Крест при подготовке Устава ООН в 1945 году добились включения в него статьи 71, предусматривающей порядок консультаций Экономического и социального совета ООН с неправительственными организациями [10, с. 112].

По мнению исследователей, в отношении роли неправительственных объединений в мировой политике необходимо вести речь не просто об учете этого фактора в процессе выработки и проведения собственной политики государствами и международными организациями, а об активном участии неправительственных объединений в мировых политических процессах, об их направленном воздействии на происходящее на международной арене, а также на сами «правила игры» [11].

Многообразии современного мира, проявляющееся в религиозной сфере, и публичный характер конфессионального пространства позволяют рассматривать потенциал религиозных организаций и движений в качестве влиятельной силы в мировых политических процессах. Государства все более активно проявляют заинтересованность в определенной модели конфессиональной составляющей политической практики не только на национальном, но и на международном уровнях.

В разработке средств смягчения и преодоления религиозного раскола важная роль принадлежит Всемирному совету церквей (ВСЦ), основанному в 1948 году в Амстердаме и работающему по принципу консенсуса, который означает, что ВСЦ не имеет точки зрения по тем вопросам, по которым нет согласия. Роль Всемирного совета церквей—предоставлять пространство для высказывания различных церквей по различным вопросам. ВСЦ объединяет значительное число протестантских и православных церквей мира.

Сегодня среди членов ВСЦ присутствуют Поместные православные церкви, в том числе Русская православная церковь, конфессии из числа исторически сложившихся протестантских церквей: англикане, лютеране, кальвинисты, методисты и баптисты. Также широко представлены различные объединенные и независимые церкви [10, с. 116].

В большинстве стран мира в последние десятилетия происходит усиление неоднородности конфессионального пространства. Рост числа мигрантов, беженцев и вынужденных переселенцев в результате межэтнических и конфессиональных конфликтов, голода и природных катастроф привел в XX веке к заметным изменениям национального состава многих стран, прежде всего в Европе. Происходят реальные изменения и в демографических потенциалах стран и регионов мира.

В начале XXI века одной из острых глобальных угроз является международный терроризм, который игнорирует национальные границы. Внутренние зоны нестабильности государств, возникшие из-за нерешенности этнических и религиозных конфликтов, создают благоприятную среду для сепаратистов и экстремистов, использующих террористические методы достижения целей. Проблема заключается в довольно высоком уровне политизации вопроса. В качестве примера можно упомянуть роль Освободительной армии Косова (ОАК) в косовском кризисе. Эта организация начала свою деятельность в Косове с террористических нападений на полицейские участки, военные учреждения, а также мирное население. В отчете Федерации американских ученых указывалось, что ОАК является классической террористической организацией, в ее рядах находились тысячи наемников из Албании, Саудовской Аравии, Йемена, Афганистана [12, с. 197].

Террористические группы, будучи тесно связанными с организованной преступностью в целом и наркобизнесом в частности, составляют одну из наиболее серьезных угроз в современном мире. Возможности, которые открываются благодаря развитию новых технологий, а также прозрачности границ, используются террористическими формированиями в своих целях. Это позволяет им выступить в качестве самостоятельного субъекта международных отношений, что стало особенно очевидно после трагических событий 11 сентября 2001 года в США и последовавшей за ними антитеррористической операции. Фактически коалиции государств стал противостоять негосударственный транснациональный субъект [13].

События 11 сентября продемонстрировали наиболее опасную разновидность международного терроризма. Самодостаточная система, не связанная с каким-либо государством, через преступления, унесшие тысячи мирных жизней, заявила о себе как о качественно новом игроке на международной арене. Трагический опыт терактов в Нью-Йорке, Мадриде, Лондоне, Москве и многих других городах показывает, что международный терроризм пытается столкнуть пред-

ставителей различных культур и цивилизаций, способствует усилению межэтнических и межрелигиозных конфликтов.

Влияние глобализации на внутренние процессы, происходящие в национальных государствах, проявляется в последние десятилетия в возрастании роли внутригосударственных регионов в системе международных отношений. Во многих странах мира регионы добиваются расширения своих прав и предоставления больших полномочий, расширения каналов выхода на международную арену и диверсификации форм участия в международной деятельности. Довольно часто межрегиональные связи начинают выступать в роли движущей силы межгосударственного взаимодействия. Безусловно, указанные процессы корректируются специфическими условиями каждой страны.

По мнению ряда исследователей, к ним относятся и административно-территориальные единицы как унитарных, так и федеративных государств, представляющие собой «региональные властные корпорации» в политическом управлении. Несмотря на то что внутригосударственные регионы не относятся к субъектам международного права, тем не менее, в рамках полномочий, определенных конституционно-правовыми нормами государств, они участвуют в реализации их внешней политики в таких сферах, как культура, образование, межконфессиональные связи и т. д. [14].

Следовательно, рост числа и многообразия негосударственных субъектов международной политики меняет прежнюю картину взаимодействий на мировой арене. Международные отношения становятся все более транснациональными и все менее управляемыми. Влияние процессов возрастания негосударственных субъектов на трансформацию системы международных отношений определяет необходимость интегрировать принципы межкультурного диалога как мировоззренческой основы современного мирового развития. В международном сотрудничестве государств необходимо предусматривать новые диалоговые форматы, позволяющие охватывать функциональную среду таких субъектов, появление многих из которых связано с глобальными политическими, социально-экономическими, модернизационными и другими процессами.

Список використаних джерел:

1. Ирхин Ю.В. Политология: Учебник. Серия «Учебник для вузов». Подготовлен по проекту Минобразования РФ и НФПК

-
- «Аристотель. Политологическое образование в XXI веке» / Ю. В. Ирхин. — М.: РАГС, РУДН. Изд-во «Экзамен», 2007. — 896 с.
2. Калюжная Д. Е. Современные акторы мировой политики и переход к устойчивому развитию / Д. Е. Калюжная // *ВВ: Проблемы общества и политики*. — 2013. — № 5. [Электронный ресурс]. — Режим доступа://http://www.e-notabene.ru/pr/article_664.html
  3. Фельдман Д. М. К характеристике государства как актора мировой политики / Д. М. Фельдман // *Пространство и время в мировой политике и международных отношениях: материалы 4 Конвента РАМИ. В 10 т. / под ред. А. Ю. Мельвиля; Рос. ассоциация междунар. исследований*. — М.: МГИМО-Университет, 2007. [Электронный ресурс]. — Режим доступа:// <http://www.mgimo.ru/files/server/books/rami4konvent/t1-feldman.pdf>
  4. Снапковский В. Международные организации в системе международных отношений / В. Снапковский // *Белорусский журнал международного права и международных отношений*. — 2000 — № 3. [Электронный ресурс]. — Режим доступа:// <http://evolutio.info/content/view/374/51/>
  5. Фукуяма Ф. Сильное государство / Ф. Фукуяма. — М.: АСТ: Хранитель, 2006. — 224 с.
  6. Кирвель Ч. С. Современные глобальные трансформации и проблема исторического самоопределения восточнославянских народов / Ч. С. Кирвель. — Гродно: Изд-во ГрГУ, 2009. — 547 с.
  7. Адамович С. В. Роль государства в мировой политике / С. В. Адамович // *Социосфера*. — 2012. — № 4 [Электронный ресурс]. — Режим доступа:// http://sociosfera.com/publication/journal/2012/172/rol_gosudarstva_v_mirovoj_politike/
  8. Современные международные отношения и мировая политика / А. В. Торкунов, И. Г. Тюлин, А. В. Мельвиль и др. — М.: Просвещение, 2005. — 991 с.
  9. Кузык Б. Н. Цивилизации: теория, история, диалог, будущее. В двух томах / Б. Н. Кузык, Ю. В. Яковец. — М.: Институт экономических стратегий, 2006. — Том I. [Электронный ресурс]. — Режим доступа:// <http://www.rus-lib.ru/book/1tom/1.pdf>
  10. Садыкова Э. Проблемы межцивилизационного взаимодействия и негосударственные акторы в современных международных отношениях / Э. Садыкова // *Международная жизнь*. — 2012. — № 4. — С. 109–122.

11. Лебедева М.М. Новые транснациональные акторы и изменение политической системы мира / М.М. Лебедева // Космополис. — 2003. — №1 (3). — С. 28–39.
12. Бойко Ю.П. Право и политика государств в современном мире. Монография / Бойко Ю.П., Садыкова Э.Л. — М.: ООО «ИПЦ Маска», 2009. — 360 с.
13. Требин М. Мировое сообщество в борьбе с терроризмом / М. Требин // Бизнес Информ. — 2002. — № 11–12. — С. 21–28.
14. Демидов А.В. Межрегиональные и приграничные связи во внешней политике России / А. В. Демидов // Право и безопасность. — 2008. — №4. [Электронный ресурс]. — Режим доступа:// http://dpr.ru/pravo/pravo_25_7.htm.

Стаття надійшла до редакції 08.10.2014 р.

Аманмырадов Н. А. Субъекты и объекты международных отношений

Анализируется природа и сущность международных отношений как отношений между различными субъектами международной политики; в качестве последних определяются индивиды, коллективы, этнические группы, конфессиональные общности, политические элиты, классы, массы, гражданское общество, народы, нации, цивилизации, политические институты (государство, политические партии), общественно-политические движения. Автор подчеркивает, что главным коллективным субъектом международных отношений является государство.

Ключевые слова: человек, политика, культура, международные отношения, воспитание.

Amanmyradov N.A. Subjects and objects of international relations

Nature and essence of international relations as the relations between the different actors of international politics were analyzed; the latter are determined as individuals, groups, ethnic groups, religious communities, political elites, classes, masses, civil society, peoples, nations, civilizations, political institutions (state, political parties), political movements. The author emphasizes that the main collective subject of international relations is the state.

Keywords: human, politics, culture, international relations, education.

УДК 323.1 (5—12)

Клименко О. А.

*Кандидат політичних наук, доцент, старший науковий співробітник
ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»*

ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ ЧИННИК ЯК ЦИВІЛІЗАЦІЙНО-ЦІННІСНА СКЛАДОВА У ФОРМУВАННІ ДЕРЖАВ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ АЗІЇ: ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ

У статті проаналізовані чинники формування етнокультурних особливостей народів Південно-Східної Азії в історичному контексті. Визначено їх вплив у формуванні держав регіону. Показано значення етнічної культурної складової у цивілізаційній культурній матриці регіону.

Ключові слова: етнічний культурний чинник, держави Південно-Східної Азії, колонізація, соціальна сегрегація, штучні кордони, етнокультурний націоналізм, громадянський націоналізм.

Країни Південно-Східної Азії, які є своєрідним зразком успішної реалізації економічних моделей розвитку, виваженої зовнішньої та збалансованої внутрішньої політики, а також прикладом щодо відновлення азіатських цивілізаційних цінностей в регіоні, постійно вдосконалюють свій досвід поєднання, неможливих з точки зору лінійної логіки, елементів розвитку держави. Прагматична політика керівництва держав, відома зваженим підходом розв'язання проблем, символізує рівень досягнень країн регіону.

Серед складових цивілізаційно-ціннісного потенціалу регіону значну роль посідають етнокультурні особливості народів, що проживають в регіоні. Ці відмінності значною мірою обумовили формування соціального середовища з притаманними йому інститутами, нормами, ритмом та способом життя. Вони також значною мірою вплинули на формування політики щодо національної єдності держав у період їх формування.

Зрештою країни пройшли довгий історичний шлях становлення державності, позначений впливом етнокультурної взаємодії. Нерівномірний економічний розвиток країн регіону, неоднозначні політичні процеси, характерною рисою яких стала наявність широкого діапазону політич-

них режимів (авторитарні, демократичні, ознаки теократичних) в країнах регіону, вплинули на особливості формування держав, стали своєрідною відповіддю на соціальні, етнокультурні, релігійно-конфесійні особливості країн регіону.

Можна говорити про те, що розвиток держав в Південно-Східній Азії значною мірою обумовлюється обставинами геополітичного, економічного, історичного, культурного характеру. Водночас процеси становлення державних кордонів, формування осередків проживання та зайнятості етнокультурних груп населення, їх економічної та соціально-культурної взаємодії складають неповторну особливість східного цивілізаційно-культурного способу життя.

Відтак нашим завданням є виявлення передумов формування відмінностей етнокультурного характеру народів ПСА, визначення ролі цих відмінностей в контексті деяких історичних особливостей формування держав. З огляду на вищенаведене, необхідним уявляється обґрунтування значимості етнокультурного чинника у формуванні держав як складової ціннісно-цивілізаційного потенціалу народів Сходу, що проживають в ПСА.

Значна кількість західних дослідників, серед яких Енгельберт Т., Шнайдер А. [1], К. Д. Нехер [2] звернули увагу на те, що саме релігійна, лінгвістична різноманітність етнокультурних груп вплинули на особливості формування держав в регіоні. Важливий внесок у дослідження етнополітичних процесів ПСА зробили дослідники, які виокремили процеси соціальної сегрегації як значимі для формування етнічної відокремленості в країнах регіону. Серед них слід назвати Гангулі Суміта [3], Хефнера Р.В. [4].

Для країн Південно-Східної Азії геополітичний чинник (а в історичному контексті в більш вузькому значенні — географічно-територіальний) облаштування своїх кордонів має важливе з огляду на розуміння етнокультурних особливостей народів регіону. Враховуючи те, що протягом довгого історичного часу численні етнічно-культурні групи (малайці, кхмери, в'єтнамці, лао та ін.), що населяли регіон перебували під доволі жорстким впливом зовнішніх політичних акторів (переважно колонізаторів), зацікавлених в просуванні власних економічних і політичних інтересів, новостворені держави (після руйнування колоніальної системи) зазнали труднощів етнокультурного характеру, закладених у період панування чужорідної за інституціональними та нормативно-правовими основами влади. Характерно, що в сучасних західних дослідженнях, зокрема у працях Е. Рейда, підкреслюється значна роль

західних колонізаторів у формуванні сучасних кордонів в Південно-Східній Азії [5].

Природною відмінністю регіону стало те, що фактично до другої половини ХХ століття територія Південно-Східної Азії представляла собою великі простори тропічних лісів, а для прибережних територій типовою була заболоченість. Висока щільність населення зберігалась в містах, зосереджених у долинах річок, а також в певних місцях на морському узбережжі. Як відзначає К. Троцкі, професор Квінслендського технологічного університету, «люди в той час були найціннішим з природних ресурсів регіону» [6]. Великі території, які розділяли заселені осередки, не були освоєні ані з господарської, ані з політичної точки зору. Відтак протягом тривалого історичного часу кордони не були предметом домовленостей і переважаючих інтересів, вони час від часу виступали осередками конфлікту, які перетинали зацікавлені сторони, переважно однорідні етнокультурні групи, з метою захоплення населення. Низька соціальна мобільність населення як характерна риса східної цивілізаційно-культурної матриці формувалась в регіоні за умов природного територіально-географічного проживання різних етнокультурних груп.

Фактично поява політичних кордонів в ПСА пов'язана з появою європейських колонізаторів, які почали захоплювати території і проводити там демаркаційні лінії. Відомий дослідник Р. Уінстед, зокрема, відзначає, що за колоніальних часів Південно-Східна Азія була поділена на сфери впливу всупереч існуючій унікальній політико-етнічній спільноті «Малайський світ», яка почала формуватися з часів середньовіччя [7, с. 96–97, 100–103]. Надалі об'єктивні обставини розвитку капіталізму на Заході сприяли тому, що ділова активність в Бірмі та Малайї підштовхувала англійців до визначення своїх кордонів на сході (з Сіамом). Відомо, що в 1824 р. був підписаний англійсько-голландський договір за яким Джохор було поділено як сфери впливу Великобританії та Нідерландів. В цей же час французькі інтереси в Камбоджі сприяли розмежуванню території регіону на заході. Безперервне захоплення та переділ територій відбувався в регіоні Південно-Східної Азії в цей період. Так, в 1898 р. голландці укріпили свою владу в Ачехському султанаті. Згодом Сполучені Штати посилили своє правління в султанаті Магінданао. А на початку двадцятого століття колонізатори поділили султанат Паттані.

Відтак колись незалежні етнічні спільноти отримали неприйнятні для співіснування географічні та політичні кордони, які стали живильним під-

грунтям для етнічних конфліктів та загального непорозуміння, з одного боку, і з іншого боку, необхідністю захисту традиційних етнокультурних особливостей (таких як мова, організація побуту, конфесійно-релігійні відправлення) співіснування у ворожому оточенні західного панування. Водночас крім впливу європейців та американців на штучний поділ колись єдиних територій проживання етнічних спільнот, істотне значення на майбутні кордони країн ПСА та ускладнення етнокультурного колориту регіону відбувалось через поширення присутності китайців в регіоні. Саме вони вплинули в певний історичний час на формування принципів співіснування етнокультурних груп через налагодження та формування господарсько-економічних відносин в регіоні.

Дослідники вважають, що першими поселеннями китайських робітників в ПСА були міста вздовж південно-східного узбережжя Міаму та Хатъен на території Камбоджі [6]. З середини 18 ст. поселення, пов'язані з видобутком олову, з'являються на території Малайського півострова. На західному узбережжі Малайї видобуток олову відбувався в Перакі та на острові Пхукет. Також видобутком олову китайці займалися на о. Бангка, золота — в Понтіаці, Самбасі, Мемпаві і в інших місцях вздовж долини річки Капуас на заході о. Борнео. На о. Бентам та на Брунеї китайці культивували перець та інші прянощі. Об'єктивною причиною поширення китайських поселень у ПСА було став розвиток китайської економіки в період правління циньського імператора Цяньлуна (1736–1795рр.). Активність з якою китайці іммігрували та налагоджували економічні взаємовідносини дозволяє говорити про наявність серед них міцних етнокультурних відносин, позначених переважно партнерським способом організації господарської взаємодії.

Характерно, що ранні китайські поселення були прив'язані до європейських колоніальних міст або до центрів влади в регіоні. Китайські етнокультурні осередки завдяки своїй єдності не відчували побоювань щодо колонізаційних влад. Натомість з посиленням європейського впливу в регіоні, нові центри були орієнтовані на експортне виробництво та розташовувались в районах, які до цього часу або були пустощами, або були слабо заселеними. Відтак території, які були тривалий час місцем конфліктів, перетворювалися на «економічно значущі простори, де потенційні платники податків видобували продукцію, яку також можна було обкладати податками» [6, с. 346].

Підприємницький характер дій китайців позначився на економічному відродженні Сіаму. Якщо на початку 18 ст. постійні війни виснажили його господарське життя, то вже з середини століття через залучення

у господарство, торгівлю в'єтнамців, малайців, кхмерів китайці змогли налагодити через різні міста поставку у Китай великих обсягів рису, деревини, олову, прянощів. Відтак китайці активізували процеси етнокультурної взаємодії в регіоні, що позначилося в цей період переважно процесами переселення певних етнічних груп, часткового етнічного змішування.

Після освоєння Бентану і Сінгапуру китайці почали проводити активну колонізаційну політику щодо Джохору. Це відбувалось в наступний спосіб—малайські правителі надавали китайському старшині (канчу) невелику річкову долину. Старшина мав право організовувати набір робочої сили, отримував право на збір податків, продаж опіуму, алкоголю, утримання гральних закладів та культурно-театральних заходів. За таких обставин китайці фактично виступали ініціаторами розмежування, освоєння та управління численних територій Джохору.

Водночас численні поселення, що контролювались китайцями, були частиною більшої структури, в основі якої знаходився Сінгапур. Надходження від китайців, які включали податки від експорту олова, перцю, каучуку, рису, опіумних концесій, потоків китайських мігрантів, відігравали стимулюючу роль для розвитку колоніальних підприємств в ПСА. Податкові концесії розподілялись на обмежений строк та на певні чітко визначені території, що вимагало від китайців ретельного здійснення контролю за дотриманням кордонів та рухом фінансових потоків. Таким чином, європейські колонізатори встановлювали політичні кордони територій, а китайці через торгівельно-економічні відносини проводили фактичні кордони господарських зон в регіоні. Як в першому, так і в другому випадку, відбувалась асиміляція численних етнокультурних груп, що проживали в регіоні. Відмінністю між ними стало те, що через політичні кордони етнічні групи отримували штучні культурні матриці соціального облаштування, натомість, через господарські відносини (добровільний характер залучення до різного роду соціально-економічної діяльності) вони формували природне поліетнічне середовище з ознаками ціннісно-цивілізаційного характеру.

Важливо також відзначити, що успіхи китайської економічної політики в регіоні обумовлювались значною мірою завдяки притаманним китайцям етнокультурним властивостям. Головними серед яких, стала спроможність організовувати мережеві господарські відносини в природний спосіб. Це відбувалось головним чином через те, що підприємницькі відносини в китайському середовищі формувались за рахунок укріплення родинних економічних зв'язків. Як вважають дослідники,

ключовим компонентом китайських економічних відносин виступає родина. Економічні відносини формувались таким чином, що будь-яка справа вважалась переважно родинною власністю, а основна цінність, якій підпорядковувалась справа був добробут родини. Таким чином, як відзначає Мануель Кастельс: «Через накопичення багатства, родина ділила прибуток передусім серед членів родини, які, створюючи власні господарські осередки, поширювали добробут родини. За таких обставин, будь-яке суперництво всередині родини, не мало серйозних наслідків, оскільки зберігалася особиста довіра, яка була вищою над юридичними або контрактними правилами» [8]. Саме через родинний принцип організації підприємництва поширювалося розповсюдження спеціалізації тієї чи іншої справи, фінансових вливань у віддалені, але прибуткові у перспективі регіони, налагоджувалися та укріплювалися відносини з колонізаційними владами. Китайці як впливова етнокультурна група вплинули на панування в регіоні традицій та звичаїв як регуляторів господарсько-суспільних відносин. Ця особливість відрізняє східну ціннісно-цивілізаційну матрицю від західної, в якій поряд з високою соціальною мобільністю показниками прогресу формування суспільно-господарських відносин виступають демократичні основи з пріоритетом правових відносин.

З укріпленням капіталізму зовнішній вплив колонізаторів отримав переважаючий вплив на формування політико-економічного середовища, що формувалось в регіоні Південно-Східної Азії. Попри внутрішні процеси господарського характеру в регіоні, вплив яких позначився на визначенні політичних кордонів, а також стимулював міграційні потоки населення, європейські колонізатори все частіше формували штучні кордони [9, с. 362], ігноруючи території природних етнічних спільнот і створюючи політичні кордони, які розділяли етнічні групи.

Разом з тим, відбувалось формування соціальної структури суспільства, яке відповідало передусім політичним та економічним інтересам колонізаторів. Так в Британській Малайї англійці заклали фундамент соціальних відносин, за якого британці займали вищі щабелі влади, обіймали управлінські посади, нижче стояли китайці, які займались торговельною діяльністю, видобутком корисних копалин та доглядом за плантаціями, ще нижче за соціальним статусом находились індійці, які були задіяні на виробництві каучуку, на залізниці, на нижчому щаблі знаходились малайці, які займали незначні посади в місцевому бюрократичному апараті, а також працювали на полях або на плантаціях [9, с. 146].

Відтак Британська Малайя стала показовим прикладом комбінації географічної близькості проживання населення і принципом соціальної сегрегації. За цієї моделі соціальних відносин, етнічні спільноти виконували різні економічні обов'язки. Досить уразливі до зовнішнього впливу етнокультурні групи із сформованими релігійно-конфесійними уявленнями та нормами соціального способу життя опинилися перед необхідністю формування соціальних інтересів відповідно до займаної ніші соціально-економічних відносин.

Наслідки соціальної сегрегації виявилися в етнокультурному середовищі інших країн регіону, позначивши собою фундамент низки соціальних, етнічних, конфесійних проблем в регіоні. Так, малайці-мусульмани за часів колонізації стали групами етно-конфесійних меншин в Таїланді та на Філіппінах. В цей же період в Британській Малайї китайська та тамільська спільноти вступили в етно-культурні протиріччя з малайцями.

Розуміючи небезпеку етно-конфесійних протиріч, європейці намагались шляхом нав'язування культурно-ціннісних матриць, досягти формування цілісного соціального «організму» населення країн регіону. Зрештою ці спроби не мали великих успіхів. Так, ще в 16 ст. іспанці намагались створити на Філіппінському архіпелазі однорідне суспільство шляхом християнізації місцевого населення. Тим не менш вони, як мінімум, постали перед необхідністю визнати незалежність мусульман-моро [10, с. 53].

З кінця 19 століття численні етнічно-культурні процеси, які домінували при визначенні пріоритетів економічного і соціального розвитку в ПСА були уповільнені через посилення колонізаційної влади та інституціоналізації структур управління. Як відзначав відомий український вчений, професор Ю. В. Павленко: «Процес утвердження західного панування над великими цивілізаціями Сходу починається приблизно на межі 18–19 століть» [11, с.253]. До кінця 19 ст. повноваження і функції влади в колоніальних регіонах Південно-Східної Азії делегувались приватним акторам, але посилення колоніальних режимів та концентрація управлінських, податкових, фінансових, прикордонних функцій в межах офіційних влад зводила до мінімуму вплив етнічних груп (китайців, тайців, в'єтнамців, кхмерів, малайців) щодо прийняття тих чи інших економічних рішень. В 1910–1915 рр. процеси бюрократизації колоніальних режимів закінчилися та їх функціонування більше не залежало від місцевих підприємців. Відтак в цей період завершується вплив етнічних спільнот як учасників господарських процесів в регіоні

на прийняття тих чи інших рішень економічно-фінансового порядку. В цей період етнокультурні осередки постають перед необхідністю формування захисних механізмів щодо свого існування у суспільствах побудованих за західними моделями функціонування.

В цей час колонізаційні влади проводять політику на укріплення інститутів влади. Зокрема, з цією метою американці намагалися створити однорідну соціальну спільноту на Філіппінах. Як стверджує Т. Джордж: « Задля цього проамериканський уряд проводив витончену політику з метою заохочення інтеграції мусульманської спільноти до філіппінського суспільства» [10], що, у свою чергу призвело до загострення протиріч між мусульманами і християнами і заклало фундамент етно-конфесійних протиріч на довгі роки.

Таким чином, колонізація закріпила у ПСА західні політичні інститути та соціальні структури, послабивши традиційні етнокультурні осередки проживання та зразки формування соціальних відносин народів. Вона викликала до життя внутрішні резерви етнокультурних груп щодо відновлення та посилення релігійно-конфесійного відособлення та традиційного способу життя.

З набуттям незалежності країни ПСА зберегли державно-політичний механізм, закладений колоніальними державами. Натомість постколоніальний розвиток держав ПСА пов'язаний з процесами орієнтації західних політичних форм, їх наповнення культурно-цивілізаційним надбанням регіону став своєрідною відповіддю на болочі процеси насаджування незнайомих для народів зразків та моделей економічного, політичного та соціального способу життя. Так, американський дослідник А. К. Нехер відзначав, що саме боротьба за етнічну самобутність призвела до антиколоніальних рухів та формування незалежних держав в ПСА [2]. Так сталося, що політична форма інститутів західного зразка не вирішувала проблему стабільності державних інститутів в країнах ПСА. Зрештою традиційні особливості (зокрема, й етнокультурного характеру) щодо формування інститутів отримали більший вплив на зміст політичних систем, на механізми і характер їх функціонування.

Країни Південно-Східної Азії використали широкий спектр механізмів для відтворення стабільності держави з урахуванням поліетнічного характеру населення, що отримало місце у переважаючій кількості країн регіону. Зокрема, у другій половині минулого століття деякі країни (зокрема, Малайзія) використали механізми побудови держави на основі ідеї т. зв. етнокультурного націоналізму. За таким підходом

держава будувалась навколо етнічного ядра, яке має більш високий статус по відношенню до інших етнічних спільнот. Вона за думкою еліт мала забезпечувати захист через асиміляційний розвиток етносів у напрямку етнокультурної єдності.

Ще один з механізмів, який використовувався елітою країн ПСА для отримання єдності народу, став принцип побудови суспільства на основі принципів громадянського націоналізму. Деякі країни (зокрема, Сінгапур) скористалися цим механізмом для відновлення життєдайності державних інститутів. Оскільки громадянський націоналізм передбачає розвиток поліетнічної держави як єдиного співтовариства, в якому домінують норми і цінності, які зводять до мінімуму значимість етнічного чинника, необхідним вважається досягнення такого рівня економічного розвитку та формування соціальних інтересів, яке б забезпечувало консенсус етнокультурних груп щодо громадянських цінностей. Безпека та добробут в цій ціннісній системі координат вбачаються досяжними через здійснення рівного громадянства. Характерно, що й авторитарні режими країн ПСА (зокрема, у Таїланді) також підтримали ідеї громадянського націоналізму. Використовуючи традиційні постулати східного способу життя, закладені ідеями даосизму та буддизму та відображені (за уявленням еліт) в сучасних зразках співіснування в соціумі, таких, приміром, як необхідність підтримування мінімуму матеріальних потреб та дотримання норм терпимості та рівного ставлення до різного соціального стану людей (ідеї карми та дхарми), вони намагались реалізувати ідеї громадянського націоналізму.

Ідеї мультикультуралізму також були залучені у державному будівництві країн ПСА. Оскільки держави регіону постали перед необхідністю досягнення внутрішньої безпеки через реалізацію політики етнічного балансу, за якої кожна етнічна спільнота мала б отримувати автономію та можливість контролювати частини ресурсів держави, ідеї мультикультуралізму мали попит серед еліти певних країн. Зокрема, це стосується Філіппін, оскільки вони постали перед необхідністю надання автономії мусульманам Мінданао.

Важливо відзначити, що за часів отримання незалежності багато країн ПСА просували ідею побудови держави на основі етнічної більшості еліт, яка сформувалась історичним шляхом. Відтак конфесійні, лінгвістичні, релігійні розбіжності обмежувались розумінням існування етнічної меншості [12]. Таким чином політика етноцентризму призвела до формування в державах ПСА домінування етнічного ядра, що відобразилась у державній символіці та у реалізації внутрішньої політики.

Приміром набуття національної самосвідомості з реалізацією принципів етноцентризму відбувалось у В'єтнамі, Бірмі, Таїланді, Малайзії, Лаосі. Етнокультурним обґрунтуванням для побудови нації стали назви домінуючих етнічних спільнот, які дали назву державі. Так, на Філіппінах домінуючою нацією стали малайці-християни, які склали більшість населення країни.

Відтак значимими передумовами формування відмінностей етнокультурного характеру народів Південно-Східної Азії можна вважати спектр політичних, економічних, соціально-культурних процесів колонізаційного періоду. Серед яких виділяються передусім процеси створення штучних кордонів щодо проживання етнічних груп, соціальної сегрегації, розвиток політичних та економічних інститутів західного зразка. З отриманням суверенітету держави зберегли інститути встановлені європейськими та американськими влада. Поліетнічний характер населення регіону став одним з головних викликів побудови держав в регіоні. Колишні колонії постали перед необхідністю розбудови держави за західноєвропейським типом, при цьому, отримавши як виклик, набуття національної ідентичності в умовах, коли роками відбувалось штучне змішування численних етнічних та культурних груп населення регіону.

Західна модель побудови держави не враховувала особливостей етнокультурного характеру регіону, залишала поза увагою історичне значення впливу колоніальної адміністрації, експерименти якої позначилися на самобутніх умовах проживання та взаємодії різних етнічних спільнот на території ПСА. Європейці значною мірою змінили місця проживання етнічних меншин, порушили цілісність етнічних спільнот та соціальних груп населення. Втручання на території проживання етнічних груп призводило до руйнування традиційних основ формування влади, а соціальна структура суспільства побудована за нормами західної культурно-цивілізаційної матриці (а інколи й всупереч цивілізаційним нормам права із застосуванням принципів соціальної сегрегації), гальмувала процеси етнокультурного розвитку населення регіону. Привнесення нових фінансових, адміністративних, освітніх структур, формування господарських відносин за нормами колонізаторських інститутів, посилення трудової міграції формували нові за ознаками зразки соціальних відносин, які поєднували як традиційні цінності (етнокультурного, релігійно-конфесійного характеру), так і складні для сприйняття моделі співіснування.

Складний шлях побудови держав в ПСА, виявивши значимість етнокультурного чинника в цьому процесі, виокремив особливості ціннісно-цивілізаційного характеру, позначені впливом поліетнічності. Високий ступінь залежності етнокультурних груп від природи та географічного середовища став ознакою Південно-Східної Азії як ареалу східної цивілізації.

Розвиток суспільно-господарських відносин виявив риси тісного зв'язку етнокультурних груп з їх соціальним середовищем, а панування серед регуляторів суспільних відносин традицій та звичаїв наклало свій відбиток надалі як цивілізаційно-ціннісна складова на формування політико-економічних відносин в країнах регіону. Етнокультурні групи народів Південно-Східної Азії вплинули на формування специфічного способу життя, системи цінностей, бачення та способів взаємовідносин, що, у свою чергу, наклало відбиток на особливості розбудови держав в ПСА.

Список використаних джерел:

1. Ethnic Minorities and Nationalism in Southeast Asia / Ed. by Engelbert T., Schneider A. —Frankfurt, 2000.
2. Neher C.D. Southeast Asia in the New International Order / C.D. Neher. —Boulder Westview, 1994. — 320 p.
3. Ganguli, S. Ethnic Politics and Political Quiescence in Malaysia and Singapore / S. Ganguli. —London: Hodder and Stoughton Limited, 1976. —223 p.
4. Hefner R.W. Introduction: Multiculturalism and Citizenship in Malaysia, Singapore and Indonesia / R.W. Hefner // The Politics of Multiculturalism. —University of Honolulu. —2001. —492 p.
5. Reid A. Colonial Transformation: A Bitter Legacy, Verandah of Violence: The Background to the Aceh Problem/A. Reid. —Singapore: Singapore University Press, 2006. —272 p.
6. Trocki K. Chinese revenue farms and borders in Southern Asia/ K. Trocki // Modern Asian Studies. —Cambridge, 2009. —Vol. 43, N. 1. —P.335—362.
7. Winstedt R.O. History of Johore (1365—1941). —MBRAS Reprint, 1992. —284 p.
8. Кастельс М. Культура, институты и экономическая организация: деловые сети Восточной Азии. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://polbu.ru/rastels_informepoch/ch33_all.htm

9. Peoples J., Bailey G. *Humanity: An Introduction to Cultural Anthropology* / J. Peoples, G. Bailey. — 7-th ed. — Belmont, CA: Thomson Wodsworth, 2006. — 392 p.
10. George T.S. *Revolt in Mindanao. The Rise of Islam in Philippines* / T.S. George. — Oxford, 1980. — 394 p.
11. Павленко Ю. В. Макрохристианский мир и традиционные цивилизации Востока / Ю. В. Павленко // *Цивилизационная структура современного мира. В 3-х т.: Т. 1. Глобальные трансформации современности* / Под ред. Ю. Н. Пахомова, Ю. В. Павленко. — К.: Наукова думка, 2006. — 847 с.
12. Young C. *The Politics of Cultural Pluralism* / C. Young. — Madison: University of Wisconsin Press, 1976. — 574 p.

Стаття надійшла до редакції 03.10.2014 р.

Клименко Е. А. Этнокультурный фактор как цивилизационно-ценностная составляющая в формировании государств Юго-Восточной Азии: исторический контекст.

В статье проанализированы факторы формирования этнических культурных особенностей народов Юго-Восточной Азии в историческом контексте. Определено их влияние на формирование государств региона. Показано значение этнической культурной составляющей в цивилизационной ценностной матрице Юго-Восточной Азии.

Ключевые слова: этнический культурный фактор, государства Юго-Восточной Азии, колонизация, социальная сегрегация, искусственные границы, этнический культурный национализм, гражданский национализм.

Klymenko O.A. Ethnic cultural factor as the civilization valued constituent is in forming of the states of South East Asia historical context.

In the article factors of ethnic cultural features of people of South-East Asia are analyzed in a historical context. Their influence is certain on forming of the states of region. The value of ethnic cultural constituent is rotined in the civilization valued matrix of South-East Asia.

Keywords: ethnic cultural factor, states of South East Asia, colonization, social segregation, artificial scopes, ethnic cultural nationalism, civil nationalism.

УДК 329.055.2 (4–15)

Прядко Т. П.

*Аспірант кафедри політичних наук Інституту політології і права
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*

СУЧАСНИЙ ПОПУЛІЗМ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ ПРАВИХ ПАРТІЙ

Через аналіз загальних ознак популізму досліджується сучасний популізм правих партій Західної Європи. Доводиться, що для зростання електоральної привабливості цих партій на даному етапі розвитку демократії сформувалися достатньо вагомі чинники: глобалізаційні процеси, світова фінансова криза тощо.

Ключові слова: популізм, політична партія, народ, еліта, демократія.

У сучасних умовах, для яких характерними є суперечливість та нестабільність, глибока соціально-економічна, політична та конституційно-правова криза, у нашому суспільстві широко розповсюдилося таке явище як популізм. Популізм як політичний феномен має досить широке трактування. Зокрема його визначають як політичну діяльність, спрямовану на завоювання популярності в масах за допомогою необгрунтованих обіцянок [1, с. 600]; як суспільні погляди і течії, які апелюють до широкого загалу і сповідують ідею прямої участі народу в управлінні; як низку тактичних прийомів політичної боротьби, пов'язаних з апеляцією до народних мас, спробами підлаштуватися до їх вимог; як синонім демагогії, прагнення завоювати політичний авторитет нездійсненними обіцянками [2, с. 610]; як перехідний тип політичної свідомості, що історично склалася [3, с. 34]. Окрім того, існує розуміння популізму на рівні буденної свідомості, яке часто збігається чи переплітається з демагогією. Еволюцію поглядів на популізм у сучасній науці розглядає у своїй монографії російський дослідник Баранов М. [3]. Особливості правого популізму в Західній Європі на рубежі ХХ—ХХІ ст. досліджувала Погорельська С. [4].

Мета даної статті: на основі загального аналізу основних ознак популізму дослідити особливості сучасного правого популізму західноєвропейських країн.

Популізм є по своїй суті використанням групами осіб чи окремими лідерами своїх інтересів панівних поглядів, настроїв людей, сформо-

ваних під впливом тих чи інших обставин. Це застосування не істинних, але популярних у конкретній ситуації засобів для досягнення політичних цілей. Необхідною умовою виникнення популізму є наявність у державі певних демократичних інститутів та норм: загального виборчого права, рівноправності громадян, права на свободу слова тощо. Тобто тільки там, де народ як виборці виступає учасником політичного процесу, спроби звернення до настроїв громадян, спроби підлаштуватися під масову свідомість можуть стати способом завоювання влади. Враховуючи, що вибори—це своєрідний «продаж» конкретного політика виборцям, популізм виступає як специфічна недобросовісна політична реклама, прикрашає реальні здібності і можливості кандидата в депутати, президенти і т. п. Як і всяка інша реклама в великому бізнесі (а політика найчастіше саме так і розуміється), популізм не рахує грошей та є пов'язаним з роздачею легковагих обіцянок, пільг, нагород і т. п. [5]. Зрозуміло, що обіцянки самі по собі не містять нічого поганого. Подібні прийоми використовують практично всі політичні сили і політики, тим більше ті, хто має реальні важелі влади. Головним тут є те, наскільки оголошені передвиборні обіцянки будуть фактично виконані, наскільки ширий був конкретний лідер у своїх передвиборних планах змінити життя на краще. Тобто важливо, щоб обіцянки не перетворилися на популізм, бо не всяка обіцянка виступає в якості популізму.

У розвитку доктрини популізму виділяють три етапи: аграрний, економічний (латиноамериканський) та політичний, який почав формуватися та активно виявлятися у політичному житті європейських країн наприкінці ХХ ст. П. Таггарт виділив чотири головні чинники, які зумовили це явище. По-перше, формування «нового популізму» на «правому боці» політичної сцени. Виявом цього стала зацікавленість ідеологіями та діяльністю нових крайніх «правих» політичних партій, які сповідують антиіммігрантські настрої. По-друге, занепад у 90-х роках комуністичних режимів у країнах Центральної та Східної Європи, що сприяло поширенню популістичної мобілізації в цих країнах. По-третє, зростання відчуття кризи легітимності в багатьох ліберальних демократіях. Це пов'язано з кризою політичних партій і поширенням загального відчуття недовіри до політиків і еліт. По-четверте, вплив європейської інтеграції, яка є виявом ширшого процесу глобалізації, що веде до формування нових форм політики, нових викликів та нових аспектів інституційної невпевненості [6, с. 65–66].

Під політичним популізмом розуміють певний стиль проведення політики, що апелює до «народу», який трактується як одне ціле, наго-

лошуючи на безпосередніх зв'язках між «народом» і популістичним лідером. Саме у цьому контексті політичний популізм є своєрідною технікою ведення політичної боротьби. Популізм часто обслуговує політичний радикалізм, дозволяючи спрощеними, демагогічними деклараціями замінити «реальну дистанцію між цілями та засобами».

Безумовно, елементи популізму ніколи не зникали з політичного життя всіх демократичних країн світу, проте, останнім часом сформувалися обставини, що стали своєрідними подразниками розвитку популізму.

Одним із чинників формування напруги стала зміна наприкінці ХХ ст. формули демократії з «демократія — право більшості» на «демократія — це насамперед захист прав меншості». Власне конституційні гарантії прав індивіда, меншин, можливість захистити ці права в суді викликають невдоволення популістів, оскільки «під загрозою» виявилося право більшості — народу.

Другим чинником є співвідношення представницької та безпосередньої демократій. Популізм традиційно виступає за розвиток різних форм прямої демократії. Нові суспільні рухи, такі як екологічні, антиглобалістські, обстоюють засади та інститути безпосередньої демократії. Цьому ж сприяє розвиток сучасних засобів комунікації — Інтернет, мобільний зв'язок тощо.

Третім чинником можна відзначити зростання апелювання до національних цінностей і заперечення універсальних для всіх країн цінностей у відповідь на процеси глобалізації. У цьому контексті конкретним виявленням є євроскептицизм, який наголошує на самотності національних рис, цінностей, зрештою, національної держави, «загрозою» для яких є євробюрократи — євроеліти.

Ускладнення процесу прийняття рішень і відповідно політичного процесу загалом у межах європейських національних держав є ще одним чинником, що актуалізує популізм у країнах Західної Європи. Це проявляється у використанні складних виборчих систем (панашажу, єдиного перехідного голосу, другого рівня розподілу мандатів тощо), доволі непростому процесі творення коаліцій і наявності проблем щодо забезпечення стабільності коаліцій, існуванні багатьох рівнів акторів у процесі прийняття рішень (зазвичай конкретне рішення в межах національної держави суттєво залежить від позиції керівних інститутів ЄС). Усе це призводить до непрозорості діяльності влади, ускладнює розуміння «простим виборцем» сутності політичного процесу, сприяє

формуванню підозр і відповідно веде до зацікавленості у «простій, зрозумілій» політиці.

Починаючи з другої половини 80-х рр. XX ст., сталися суттєві зміни у виборчих перевагах громадян багатьох країн Західної Європи. В Австрії, Нідерландах, Швейцарії та Франції політичні партії крайнього «правого» спрямування на національних парламентських виборах, а у Франції — й на президентських, почали отримувати понад 15 % голосів виборців і суттєво змінили партійну конфігурацію політичного життя цих країн. Їх успіх у значній мірі (зокрема Народного фронту Ж.-М. ЛеПена у Франції) був зумовлений антиіммігрантською риторикою, що було пов'язано зі зростанням актуальності даної проблеми у багатьох країнах Європи.

Високі результати крайніх «правих» партій викликали гостру політичну реакцію у низці європейських країн, активізували агітаційну та пропагандистську діяльність демократичних суспільних інститутів, спрямовану проти посилення їх ідей і партій. Поряд з іншими чинниками це дещо зменшило результати діяльності «правих» партій на початку XXI ст. у деяких країнах, проте їх вплив залишається досить суттєвим. Таким чином, можна стверджувати, що значна частина виборців схвалює, чи прихильно ставиться до декларованих цими партіями програмних цілей, наслідків їхньої можливої реалізації у життя і свідомо підтримує ці партії на виборах.

Стрімкий вихід цих партій на активну політичну арену актуалізували дослідження даного феномена, його ознак та характеристик. Їх називають антиіммігрантськими, акцентуючи увагу на головній спрямованості риторики та діяльності цих партій проти іммігрантів у країнах Західної Європи; характеризують як радикальних «правих», оскільки вони пропонують застосування радикальних методів політичної боротьби. Ханс-Георг Бетц використав термін «радикальні праві популістичні партії», наголошуючи на їхній популістській складовій [7, с. 4]. Популізм як головну складову цих партій визначає і С. Погорельська, зазначаючи, що «...поняття «правий популізм» є правомірним з наукового погляду, оскільки використовується для визначення політичних феноменів, які за багатьма сутнісними параметрами відрізняються від традиційного консерватизму та правого радикалізму. Нині воно характеризує партії та рухи «правої» політичної орієнтації, які утворилися в західних демократіях приблизно в той самий час — у середині 80-х років і які об'єднуються низкою формальних ознак» [4, с. 51]. Водночас багато дослідників простежують наявність певних аналогій з міжвоєн-

ним фашистським рухом, однією із яких є наявність харизматичного лідера.

Популізм цих партій полягає в тому, що в соціальному плані вони апелюють до широких верств населення— виборців, «звичайних людей». Імігрантів вони не вважають народом, навпаки, протиставляють населення власної країни новоприбульцям. Вони звинувачують політичну еліту в низькому рівні патріотизму, корупції і гостро критикують державну владу, яка, на їх думку, мало робить або нічого не робить для обмеження напливу імігрантів. Водночас в контексті захисту від іміграції, розвитку національної ідентичності вони підтримують ідеї сильної держави. «Нові права» обстоюють вимоги підтримки лише власної національної культури з одночасною вимогою обов'язкової асиміляції представників інших народів або їх виселення з країни, оскільки вони не здатні стати справжніми національними громадянами, засвоїти єдину національну культуру, прийняти домінуючу систему цінностей.

Згідно з П. Ігназі до крайніх «правих» партій у країнах Західної Європи можуть належати: Партія свободи в Австрії; французький Національний фронт; німецька партія «Республіканець»; нідерландська партія «Центр»; фламандська партія «Фламандський блок» та валлонський Національний фронт в Бельгії; датська Партія прогресу; Партія прогресу в Норвегії та шведська «Нова демократія» [8, с.28]. Крім того, значну популістичну складову дослідники виділяють у «Північній Лізі» в Італії та Швейцарській народній партії, Партії незалежності Об'єднаного Королівства (УКІР). Спільною ознакою всіх цих партій є активне використання політичної популістичної риторики, яка спрямована на громадян з метою їхньої мобілізації— проти імігрантів, а одночасно— проти плюралістичної складової системи демократичних цінностей.

Останнім часом вагомим чинником актуалізації право-популістської риторики у країнах Західної Європи є глобальна фінансово-економічна криза, яка поставила під сумнів стабільність матеріального добробуту громадян, досягнутого протягом останніх десятиліть, організаційні та фінансові можливості міжнародних економічних та політичних організацій (МВФ, ЄС тощо).

Наслідком економічної та міграційної політики Євросоюзу є постійне зростання популярності правих партій. У Європі з'являється все більше націоналістичних, популістських і праворадикальних партій, негативно налаштованих як по відношенню до єдиної Європи, так і по відношенню до міграції з інших країн. У жовтні 2013 р. прем'єр-міністр Італії

ЕнрікоЛетта визнав поширення популізму «найнебезпечнішим соціальним і політичним явищем у Європі на сьогоднішній день» [9].

Програмні вимоги та діяльність правих популістських партій Франції та Австрії досить яскраво демонструють особливості даного феномена в Західній Європі.

Національний Фронт (Франція) є сьогодні однією з найуспішніших правих партій у Західній Європі. Вона була заснована в 1970-х рр. Жан-Марі ЛеПеном, який на початку своєї діяльності використовував антисемітські ідеї та католицький фундаменталізм. Але лише після корекції ідеологічної основи у середині 1980-х рр., яка полягала у визначенні пріоритетними питань імміграції та правопорядку Національний фронт одержав загальнофранцузьку популярність. Це забезпечило майже 10 % підтримку його представника на чергових президентських виборах у 1986 р.

Аналітики групи глобальної розвідкиGeostrategy вважають, що сьогодні ідеологічна платформа цієї політичної сили базується в основному на чотирьох основних принципах.

Перше — партія вважає іммігрантів, особливо мусульман, основною загрозою національній ідентичності і національній безпеці Франції. Для таких тверджень представники Національного фронту використовують досить просту статистику. У Франції сьогодні найбільший відсоток мусульманського населення в Європі — біля 8 %. Найбільше іммігрантів приїжджає у країну з колишніх французьких колоній — насамперед із Алжиру і Марокко.

Другий аспект — виходячи з власної політичної платформи про захист закону і порядку, Національний фронт закликає не проявляти терпимості у боротьбі з організованою злочинністю і активно захищати громадський порядок. Часто партія пов'язує зростання злочинності з притоком іммігрантів, особливо циган.

Третій аспект — підтримка добробуту французів і послідовний захист національного виробника. Національний фронт вважає, що фінансові та імміграційні аспекти глобалізації знищують робочі місця і реально загрожують загальному добробуту Франції. Похідним із цього положення є четвертий аспект — партія критикує ЄС як могутнє інтеграційне об'єднання, виступає за вихід Франції із євросони і наполягає на необхідності повернення національної валюти — франка, заперечує участь Франції в Шенгенській зоні, і категорично виключає будь-яку можливість вступу Туреччини до Європейського Союзу [10]. Ідеальною формою устрою для Європи МарінЛеПен (лідер партії з 2011 р.) вважає певний

аморфний «союз націй», де головну роль повинні відігравати Париж, Москва і Берлін. Серед вимог «лепенівців»: повернення до традиційних цінностей, зокрема до заохочення багатодітних сімей, сприяння розвитку французької культури, підтримка національного виробника, французького дрібного та середнього підприємництва, бізнесу.

Такі настанови дають підстави характеризувати Національний фронт як націонал-популістську партію. У 2002 р. на виборах президента Франції Жан-Марі ЛеПен, вийшовши у другий тур, набрав 17,79 % голосів, і програв Жаку Шираку. На парламентських виборах 2007 р. партія набрала 4,3 % голосів, не одержавши ні одного місця в Національних зборах. На парламентських виборах 2012 р. партія одержала два місця в парламенті.

Австрійська партія свободи, або FPÖ (Freiheitliche Partei Österreichs), своїм корінням виходить з так званого «Союзу Незалежних»— організації, що ставила за мету створити альтернативу лівій соціал-демократичній партії та клерикальній Австрійській Народній Партії, які у післявоєнний час захопили політичне поле країни. Її творцем був колишній наці А. Фейнгалер. На перших для неї виборах 1956 р., партія відразу здобула місця в парламенті, отримавши третю за величиною фракцію. Справжнє піднесення партії розпочалося в другій половині 80-их — початку 90-их рр., коли її очолив представник виразно націоналістичного крила, відомий націоналіст Йорг Гайдер (1950—2009 рр.). З кінця 80-х років ХХ ст. програма партії стала радикально «правою». Головні вимоги були такі: расистські та антиіммігрантські, антиєвропейські гасла; підтримка вільного підприємництва, а також вимога зміцнення закону та порядку. У 1995 р. партія змінила свою назву на Die Freiheitlichen—F («Вільні мислителі»). З 1999 р. партію переважно почали згадувати під назвою «Партія свободи». У цьому ж році вона отримала 26,9 % голосів виборців на національних парламентських виборах. У 2005 р. Й. Гайдер створив альянс «За майбутнє Австрії», який на парламентських виборах 2008 р. отримав 11 % голосів виборців. Програма партії залишалась антиіммігрантською, водночас у ній зроблено наголос на необхідності підтримки сільськогосподарських виробників, певної редистрибуції доходів, поділу ЄС на «стару» і «нову» частини Європи з тим, що друга частина повинна мати обмежені права [11, с. 212].

Вибори 25 травня 2014 року до Європарламенту засвідчили достатньо високу підтримку «правих» популістів у країнах Західної Європи. Національний фронт М. ЛеПен у Франції набрав 26 % голосів виборців. Радикальні праві виграли також у Данії і поліпшили результати

в Австрії. Партія незалежності Сполученого Королівства, яка виступає за вихід Британії з ЄС, одержала рекордний 31 % [12]. Один із політиків Партії незалежності Сполученого Королівства Джон Біклі заявив в інтерв'ю виданню DeutscheWelle у стилі суто популістської риторики: «Британські громадяни не хочуть бути частиною проекту, який потенційно виглядатиме як СРСР» [13].

Праві радикальні партії сьогодні є лобістами інтересів Російської Федерації і політики В. Путіна в усіх європейських структурах. Їх приваблює антиамериканізм і націоналізм в ідеології та практиці кремлівського режиму. Так, М. ЛеПен в інтерв'ю газеті LeMond заявила: «Я відчуваю певне захоплення цією людиною. Він просуває патріотичну економічну модель, яка радикально відрізняється від того, що нам нав'язують американці» [14].

Австрійські крайні праві не здійснюють прямої підтримки політики В. Путіна, проте виступають різко проти санкцій, котрі «змушують страждати австрійський народ» через якусь нікому не відому Україну. Путінську позицію до певної міри підтримує праворадикальна партія «Фламандський інтерес», відома антиімігрантськими настроями та бажанням відокремитись від Бельгії.

Отже, сучасний західноєвропейський популізм характеризується здебільшого домінуванням негативного, протестного спрямування. Предмет критики традиційний—корупція, спотворення волі народу, турбота лише про інтереси правлячого класу і заможних верств, економічні та соціальні проблеми, погіршення життєвих стандартів тощо. Ці питання безпрограшні, оскільки конкретні приклади досить часто можна знайти в діях влади, а формулювання цих питань здатне забезпечити певний рівень підтримки «народу», особливо на виборах.

Щодо майбутнього, то простежується певний утопізм, який виявляється у постійному апелюванні до райдужних перспектив, котрі чекають на народ у випадку підтримки партії, лідера, що сповідує популізм. Новий ідеальний порядок може бути реалізований одночасно стосовно вирішення проблем минулого, сьогодення та перспектив майбутнього. Зазвичай популізм уособлює плани пошуку «третього шляху» або унікального національного розв'язання суспільних проблем.

Популізм за своїми загальними ознаками не може бути потрактований як антидемократичний феномен. Багато положень популізму формально перебувають у форматі демократії, оскільки спрямовані на надання або розширення влади народу, усунення перешкод народовладдя та й політичного успіху популісти добиваються через демократичні проце-

дури— вибори. Очевидно, що популізм не є короткостроковим явищем, адже помітними є тенденції, які визначають його подальший успіх.

Список використаних джерел:

1. Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. — К.: Парламентське видавництво, 2012. — 808 с.
2. Політологічний словник: Навч. посіб для студ. вищ. навч. закл. / за ред. М. Ф. Головатого та О. В. Антонюка. — К.: МАУП, 2005. — 792 с.
3. Баранов Н. А. Эволюция взглядов на популизм в современной политической науке / Н. А. Баранов. — СПб.: Изд-во СЗАГС, 2001. — 41 с.
4. Погорельская С. «Вечно вчерашние»: правый популизм и правый радикализм в Западной Европе / С. Погорельская // Мировая экономика и междунар. отношения. — 2004. — № 3. — С. 51–63.
5. Основні принципи популізму [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ru.osvita.ua/vnz/reports/politolog/15697/>
6. Taggart P. Populism and the Pathology of Representative Politics / P. Taggart; Eds // Yves Meny and Yves Surel. — Palgrave, 2002.
7. Betz H.-G. Introduction / H.-G. Betz // The New Politics of the Right: Neo-Populist Parties and Movements in Established Democracies; Edit, by H.-G. Betz & S. Immerfall. — Basingstoke: Macmillan, 1998. — P. 4
8. Ignazi P. The Extreme Right: Defining the Object and Assessing the Causes / P. Ignazi // Shadow over Europe: The Development and Impact of the Extreme Right in Western Europe; edit, by M. Schain, A. Zolberg & P. Hossay. — Palgrave Macmillan, 2002. — P. 28.
9. Казимирський Саша. Праві партії в Європі стають все популярнішими / Саша Казимирський [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://uapress.info/uk/news/show/9736>
10. Бум ультраправих сил в Європі [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://geostrategy.ua/node/370>
11. Романюк А. С. Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Західної Європи / А. С. Романюк. — Л.: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2007. — 240 с.
12. Ультраправе партії показали високий результат на виборах в Європарламент [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://podrobnosti.ua/podrobnosti/2014/05/26/977714.html>

13. Поддубняк С. Выборы в Европарламент: радикальные партии в тренде [Электронный ресурс].—Режим доступа: <http://blog.liga.net/user/spoddubnyak/article/14592.aspx>
14. Марин Ле Пен восхищается Путиным и готова стать премьером Франции [Электронный ресурс].—Режим доступа: <http://www.pravda.ru/news/world/europe/european/06-09-2014/1225023-marin-01>

Стаття надійшла до редакції 02.09.2014 р.

Прядко Т.П. Современный популизм западноевропейских правых партий

Исходя из анализа общих характеристик популизма, исследуется современный популизм правых партий Западной Европы. Делается вывод, что для повышения электоральной популярности этих партий на современном этапе развития демократии сформировались достаточно веские причины: глобализационные процессы, мировой финансовый кризис и т. д.

Ключевые слова: популизм, политическая партия, народ, элита, демократия.

Pryadko T.P. The modern populism of right-wing parties in Western Europe

Based on the analysis of the general characteristics of populism, modern right-wing parties in Western Europe are studied. It is concluded that to improve the electoral popularity of these parties at the present stage of development of democracy formed good reason: the globalization processes, the global financial crisis etc.

Keywords: populism, political party, nation, elite, democracy.

УДК 327.7 (719)

Кобильник В. В.

Кандидат політичних наук, проректор Камінець-Подільського державного педагогічного університету імені Івана Огієнка

ПЕРСПЕКТИВИ ПОЛІТИЧНОЇ КОМПАРАТИВІСТИКИ В КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

У статті досліджено проблему перспектив порівняльної політології за умов глобалізації. Доведено зростання ролі компаративних досліджень в рамках політичної науки через ускладнення сутності предмету дослідження. Акцентується увага на нерозривному взаємозв'язку політичної, економічної і соціальної сфер життєдіяльності людства і потребі їх комплексного дослідження. Автор наголошує на необхідності у науковому аналізі співмірності глобальних та локальних індикаторів у функціонуванні держав, демократичних інститутів та транснаціональних корпорацій.

Ключові слова: політична компаративістика, глобалізація, глобальні індикатори, локальні змінні, національна держава, нова світобудова, транснаціональні корпорації, глобальна економіка.

Проблема глобалізації являє собою одну з найбільш досліджуваних тем серед вчених, що репрезентують різні наукові галузі, протягом декількох останніх десятиліть. Це пояснюється тим, що глобалізація як багатовекторний феномен, охоплює різні соціальні сфери життєдіяльності людини, а відтак потребує дослідження і на теоретичному рівні в рамках економіки, міжнародних відносин, культурології, соціології, політичної науки тощо. Серед населення різних національних держав побутує дві протилежно спрямовані тенденції у сприйнятті та оцінці глобалізації як такої, що проявляється у діяльності антиглобалізаційних формувань та громадських організацій, що виступають з її підтримкою. Переважно, позиція громадян формується з урахуванням, насамперед, їхніх індивідуальних життєвих преференцій, соціальних статусів, ментальних установок. Наукова ж спільнота має бути максимально об'єктивною у своїх дослідницьких розвідках та оцінках і мислити глобалізацію та окремі процеси, що її супроводжують, з точки зору гармонізації світової спільноти, що передбачає вироблення загальної телеології.

Однак, якщо перші наукові дослідження глобалізації акцентували увагу на її перевагах і вигодах, що вона може принести для світової комуні, роботи останніх років переважно сконцентровані на аналізі проблем та викликів, що їх веде за собою глобалізація для окремого індивіда та його свідомості, національної держави, усталеної системи міжнародних відносин та науки як такої. Висновки багатьох вчених виглядають далеко не заспокійливими: людство виявилось не готовим до процесів глобалізації, які вже охопили фактично весь світ. І тепер у порядку денному першим пунктом міститься спроба наздогнати глобалізаційну практику, обмеживши її чітким теоретичним каркасом.

У даному аспекті не можна не згадати видатного американського вченого, фундатора світ-системного аналізу І. Валлерстайна, який інтелектуально відчув новий відлік часу для всього людства (точка біфуркації) і у своїй роботі 1999 року «Кінець знайомого світу: соціологія XXI століття» попередив нас про те, що перехід від старої до нової системи світобудови буде «періодом грізних потрясінь, оскільки ціна переходу надзвичайно велика, його перспективи вкрай незрозумілі, потенціал впливу невеликих змін на кінцевий результат дуже значний» [1, с. 5–6].

Логіка глобальних перетворень ставить під сумнів традиційну градацію політичних, національних, культурних пріоритетів і гуманітарних цінностей. Наука дедалі частіше опиняється «обеззброєною», адже старий теоретико-методологічний інструментарій виявляється неспроможним пояснити природу, логіку та когнітивні зв'язки змін, що відбуваються. Деякі дослідники змальовують взагалі надзвичайно песимістичний сценарій подальшої долі соціальних (в тому числі політичної) наук.

Так, вчений Т. Лоуї у статті «Глобалізація, держава, демократія: образ нової політичної науки» пише про те, що політична наука імовірно є однією з найбільш уразливих в контексті глобалізації, адже базисно спирається на дослідження держави, інститути якої в силу глобалізації економічного життя послаблюються, а межі розмиваються. Дослідник наголошує, що світова економічна експансія капіталізму призводить до нав'язування економічної ідеології політологічному аналізу. По суті дослідник передбачає ймовірну абсорбцію політичної науки економічною. Однак, попри цей факт, вчений дає нам надію, говорячи що «... держава, що слабшає, не дорівнює тій, що зникає. Більше того, вона ще нагально вимагає детального вивчення (і відтворення), оскільки

слабка і нестабільна держава несе у собі ще більшу загрозу свободі, аніж сильна і стійка» [2, с. 1].

Інші вчені схильні до думки, що у майбутньому більшої сили набиратимуть тенденції до гетерогенності, відмінності, строкатості і конкуренції наукових дискурсів. Наприклад, французький соціолог Б. Латур, узагальнюючи власні розвідки, доходить висновку про те, що науки «можуть отримати місце під сонцем лише за умови, якщо будуть відособленими одна від одної» [3, с. 64].

Глобальне зближення національних держав, поява нових транснаціональних і транскультурних комунікацій ще не означає, що країни стали ближче, а їхні культури утворили нову наднаціональну єдність. Підтвердженням даної сентенції може слугувати теза Ю. Габермаса стосовно взаєморозуміння держав, що входять до складу ЄС. «Взаємна недовіра до націй і держав-членів, напевно, сигналізує про те, що європейські громадяни не відчують політичної єдності і що держави-члени далекі від того, щоб здійснити спільний проект» [4, с. 62–63].

Цілком зрозуміло що глобалізація—суперечливе явище, адже, з одного боку, вона сприяє міжнародній економічній інтеграції, створенню транснаціональних корпорацій, світових фінансових центрів, поживляє діяльність наддержавних політичних та воєнних союзів, недержавних структур і громадських об'єднань, активізує розповсюдження найновіших телекомунікаційних технологій тощо. З іншої сторони, загострюються етнополітичні, соціально-економічні конфлікти, змінюється зміст демократії і т. д.

Озвучені вище підходи, до дослідження сутності глобалізації, її особливостей та наслідків, являють собою лише верхівку айсбергу, адже коло вчених (зарубіжних і вітчизняних), що вивчають феномен глобалізації, дуже широке: С. Аптон, Ж. Аталі, К. Баркер, З. Бауман, З. Бжезинський, О. Богомолов, П. Бурдьє, В. Вихватень, М. Вотерс, Д. Гай, Б. Галі, Д. Гелд, Е. Гідценс, М. Голанський, В. Добреньков, С. Долгов, Т. Еш, Р. Каплан, М. Кузімано, Ж. Кузьміна, Р. Купер, Т. Люк, Р. Росс, Л. Склер, А. Скот, Г. Томпсон, М. Фезерстоун, Г. Фішер, Т. Фридман, К. Хаусхофер, Дж. Хірст, Т. Шенон, І. Юдіна, Р. Яновський тощо.

Однак, нас, насамперед, цікавлять перспективи і вектори подальшого розвитку порівняльної політології як галузі наукового знання, ключові виклики та проблеми, що можуть виникнути у зв'язку з глобалізаційними змінами для політологічних компаративних досліджень. А тому вихідною настановою даної статті і є завдання виявлення майбутньої

проекції компаративної політології, видозмін, що їй доведеться зазнати, змістовних переакцентуацій, дослідження кореляції з іншими науковими галузями у глобалізаційному вимірі наукової системи.

Історично компаративне дослідження в рамках політичної науки, досліджуючи політичні системи різних держав світу, передбачало їхню відносну незалежність. Нова ера світового розвитку, спричинена глобалізацією, фактично поставила вихідну гіпотезу політичної компаративістики під питання, адже усі сфери людської життєдіяльності по суті опинилися компонентами однієї глобальної системи. За таких вихідних умов ми маємо відповісти для себе на декілька ключових питань. Чи буде можливою порівняльна політологія, дослідження якої будуватиметься на порівнянні змінних на глобальному рівні з їхнім подальшим перенесенням на «підсистеми»? Якою буде загальна глобальна гіпотеза змін (розвиток, дифузія)? Якою буде кореляція між моделями глобальних змін і теоретичним каркасом порівняльної політології у контексті сучасної глобалізації?

Отже, класична політична компаративістика сприймає світ як систему відносно автономних, цілісних систем. Однак глобалізаційні зміни кінця ХХ—початку ХХІ століття наочно демонструють, що ці системи виявляються в силу своєї поведінкової залежності від того, що відбувається поза кожною окремою системою, підпорядкованими трансцендентному началу—логіці глобалізації. Більше того, колись можливі автономні дослідження соціальної, економічної та політичної царин з виробленням власних теорій та моделей, сьогодні виявляються тісно взаємопов'язаними і фактично невіддільними один від іншого через виклики глобалізації. Остання збільшує як інтеграцію між окремими локальними системами, так і між людьми, групами, організаціями. Відмінності між різними соціальними (враховуючи політичну) системами, що виходили з ієрархії різних владних центрів за територіальними принципом, також зникають, адже з глобалізацією стає можливим переміщення соціальних еліт на регіональному і глобальному рівні, у публічній і приватній площині тощо. Горизонтальні, неієрархічні зв'язки між покупцями і продавцями на ринках стають сьогодні штучними через вирівнювання політичних ієрархій за допомогою інструментів демократії, одночасно послаблюються соціальні ієрархії в силу того, що глобальні інститути витісняють локальні соціальні порядки.

Перед нами стоїть надзвичайно складне завдання переосмислення людської поведінки, соціальних систем з урахуванням гіпотези щодо

цілісності світу, а не його екзогенності. Ми маємо сприймати світ як фізично і ментально цілісну систему, попри те, що знання про цей світ часто виявляються сегментованими. В цьому аспекті принагідними постають теорії, які сприймають світ як живу систему, що стає єдиною з іманентними наслідками: миттєвим поширенням будь-якої інформації і вседоступністю будь-якого знання, тотальною інтеграцією усього живого в єдину всеохоплюючу глобальну систему, абсорбцією локальних ніш для окремих живих одиниць.

Через глобалізацію людство сьогодні опинилося на шляху акселеративних змін, що суттєво відрізняється від попереднього неквапливого еволюційного поступу. Безперечно, очевидним є конфлікт між так званим «західним глобалізованим світом» та іншими регіонами, приміром, Ісламським світом, однак, варто наголосити, що це протистояння базується не лише і не в першу чергу на релігійних чи культурних відмінностях, а на різних показниках змін, що відбуваються в протилежних «таборах». Відмінні рівні змін роблять ще більшою прірву між опонентами, в силу того що більш глобалізована частина світу стає ще більш відкритою, перманентно нарощуючи швидкість імплементації змін та реакцій. Тим не менш, у цьому столітті різні локальні системи, не залежно від того як ми їх назвемо (родини, організації, групи, національні держави тощо), від шляху і темпів змін інтегруються в єдину глобальну систему.

Отже, поширення глобалізації на політичну компаративістику резюмується для нас трьома базовими настановами. По-перше, поширення глобалізаційних процесів на початку XXI століття направляє компаративне дослідження на аналіз локальних систем, починаючи з вивчення змінних на глобальному рівні, змушуючи нас відмовлятися від дослідження відмінностей в різних країнах з метою їх подальшого використання для пояснення інших відмінностей. Однією з вихідних глобальних змінних може стати залучення до глобальної економіки (якщо нам треба пояснити зростання окремих національних економік). Іншою — голосування на державному рівні за процвітаючу країну (як ідею), а не за конкретного кандидата чи партію. По-друге, компаративне дослідження має починатись з теорій соціального розвитку XX століття, що враховують найбільш суттєві глобальні факти останніх часів, а от від екологічних концепцій XIX століття варто відмовитись. По-третє, слід вивчати локальні феномени (національні держави) з точки зору перспектив, що пропонують моделі поліпшеної світобудови і ключові ідеї кінця XX століття, адже світова історія формується тут і тепер. Можливо, таке

дослідження є ще більш потрібним сьогодні, адже, приміром, спроби пояснити переміщення людських ресурсів за межі національних держав без урахування історичних торгівельних шляхів, світових демографічних змін будуть викривленими.

Як ми бачимо, у компаративному політологічному дослідженні мають бути змінені акценти при врахуванні значущості і впливовості мікро- та макропоказників. Теоретичні дискурси, присвячені вивченню цих рівнів як окремих, мають об'єднатися в одному руслі. Так міжнародна політика і політика окремої держави не зможуть бути різними предметами окремих досліджень, вони повинні бути пов'язані спільним дослідженням і аналізуватися разом. За такого підходу ми зможемо ідентифікувати вплив і значущість глобальних процесів та локальних сил на політику окремої держави. Все це у свою чергу з необхідністю призводить до потреби переформулювання базового питання компаративного дослідження: який об'єм дисперсії, що спостерігається, пояснюється тими чи іншими змінними, на якому рівні агрегації та в який часовий проміжок. Якщо на різних рівнях (локальному, регіональному, національному) пояснення будуть відмінними, тоді треба буде дати відповідь на інше вагоме питання: чому змінні змінюють свою значущість на різних рівнях.

Підхід від глобального до локального змінює попередній принцип практики компаративного дослідження. Хоча пояснення для початкових апеляцій до локальних змінних легко знайти: останні простіше виділяються. Для вичленування змінних глобального характеру треба пройти складний шлях умовиводів від дискретних індикаторів, що використовуються при вимірюванні системи змінних рівня. Глобально сфокусовані дослідження вбудовані у факти з багаточисельними рівнями агрегацій сумарних аналізів. Факти з багатоманіття дискретних систем можуть об'єднуватися. Вплив глобальних змінних має враховуватися обов'язково на основі часової періодизації.

Загалом, можна виділити декілька різновидів глобальних змінних. Перша група виникає в результаті дослідження простих кількісних змін з плином часу, приміром, до неї можна віднести показники приросту населення на глобальному рівні, збільшення кількості держав-демократій у світі, швидкість валютообміну тощо. Другу групу формують гіпотетично реальні зміни глобальної системи, їх ще можна назвати контекстними або бінарними. Період Холодної війни може пояснити апартеїд, толерантність до тираній, замовчування інформації про терористичну діяльність, період після Холодної війни—має свої

результати і тлумачення. І третя група змінних — це глобальні рішення глобальних акторів. Створення і діяльність таких наднаціональних утворень як ЄС або Великої двадцятки є очевидним фактом, але окрім цих структур є менш популярні, але не менш дієві організації у банківській сфері, царині кримінальних переслідувань та обвинувачень, у питаннях регуляції циркуляції капіталів, в аспекті поширення інформації тощо. Відмінності у силі проникнення цих глобальних показників можуть бути визначені як локальні, регіональні чи державні індикатори.

Сучасний рівень суспільного розвитку характеризується переважно інтегративними тенденціями, аніж субординацією та домінуванням. Динаміка розвитку людства за останні два століття резюмувалася глобалізацією, появою людської спільноти глобального штибу. Під процесуальним кутом зору це відбулося при переході від місцевих підприємств до транснаціональних корпорацій, від маленьких груп до міжнародних спільнот і т. д. Порівняння систем з урахування глобалізації передбачає чітке усвідомлення і розуміння основ традиційної компаративістики, що своїм корінням сягає ідей Ф. Гальтона. Дослідник намагався з'ясувати, чи варіатив культур, який ми спостерігаємо, на основі конкретних змінних має спільне походження від одного джерела, чи є результатом незалежних процесів розвитку. При верифікації гіпотези використовувалося наступне припущення: еволюційні процеси є тривалими і переважно слабкими. За такого припущення схожі показники в різних культурах радше є результатом дифузії, а також такими, що відрізняються від внутрішньої динаміки розвитку окремої незалежної системи.

Значущість гіпотези Ф. Гальтона полягає у тому, що кореляція змінних між системами виявляється збуджуючим чинником, більш чи менш незалежним від схожості у часово-просторовому вимірі. Нульова гіпотеза є ідеальною для порівняння систем, адже тоді можна передбачити, що світ складається з незалежних і непов'язаних окремих систем. Висновок еволюційної гіпотези для соціальних систем є доволі важливим, адже складність просторово і темпорально непов'язаних між собою систем прив'язується до загальних законів. Однак, маємо констатувати той факт, що у сучасному глобалізованому світі, ані подібні припущення, ані подібні висновки працювати не будуть.

Індустріальна революція з власними технологічними зрушеннями створила широкий вибір прикладів для дослідження протистояння дифузії та внутрішніх динамік розвитку окремих локальних систем. Ці технології поширилися у XIX сторіччі і призвели до збільшення

подібностей скрізь, де вони знайшли застосування. І хоча процес продукування міг частково вирізнитися, принципи лишалися базовими, інвестиції і прибутки працювали за однаковими законами.

Теорії розвитку і використання екологічних парадигм з балансом і порушеннями покликані пояснити зростаючу кількість людських систем, що генерують нові компоненти і взаємовідносини. Задана для верифікації гіпотеза розвитку передбачає, що екологічні фактори допомагають чи стримують динаміку розвитку. За таких умов виявляється, що чим ближчими просторово і за часом виявляються системи, тим більша вірогідність превалювання в них спільного, аніж відмінного. Існують ще дві екологічні гіпотези. Перша говорить проте, що властиві характеристики будуть сильними за ближчого розташування у часі й просторі систем, проте в них буде більше відмінностей. І навпаки, чим більш віддаленими у часі й просторі будуть системи, тим більше спільного вони матимуть. Сила екологічної динаміки хоча і лишається дієвою за умов глобалізованого світу, тим не менш, відіграє все меншу роль при поясненні змін в локальних системах. Ключовими глобальними акторами сьогодні є корпорації, урядові та неурядові організації, так само як і держави, що поширюють ідеї та матеріальні предмети, у гонитві за різними цілями. Втручання до локальних одиниць сьогодні відбувається радше згори, аніж в результаті проникнення інших локальних одиниць в межі соціальної ніші. Одні локальні компоненти активно займаються пошуком імпорту, що надходить від інших локальних компонентів або від глобальної системи, інші — чинять спротив. Національні політики починають концентруватися на вирішенні питання, що має належати до сфери локального, а що — до сфери глобального, і хто та в який спосіб має приймати рішення.

Ми можемо виділити три характерні особливості нового світового порядку, що сформувався на початку 90-х років минулого століття по закінченні Холодної війни: 1) позитивна сутність світової економічної системи; 2) висхідний універсальний моральний порядок світського життя, регульований законами та правами людини; 3) легітимні глобальні інституції, що зростають у силі та числі. Ці три базові ознаки виходять із децентралізованого світу політичних спільнот, толерантного всеохоплюючого соціально-культурного різноманіття. Сьогодні розвиток має сприйматися цінністю світу як тотальної системи, а не власністю окремих організацій або ж держав. Однак, варто наголосити, що цей глобальний світ суттєво відрізняється від всеохоплюючих імперій мину-

лого, змагальних відносин між націями-державами, спроб встановити ідеологічну гегемонію на основі релігійних чи політичних переконань.

Сучасні теоретичні моделі глобалізації та світовий історичний досвід є фундаментом, що дозволяє сьогодні знайти пояснення глобальним змінам, насамперед, зростаючій відкритості локальних систем, проте ці чинники виявляються недостатніми для тлумачення макрорівневих змін системи, що зароджується. Нова світова система характеризується нестабільністю. Глобальні моделі є лише теорією, а світова історія—фрагментована і суперечлива. У ліпшому випадку глобальні моделі забезпечують лише контекст і проєкцію змін, а світова історія задає широкі параметри для розуміння макрозмін.

Що конститує світ як інтегративну людську систему? Так звучить ключове питання компаративного дослідження за умов глобалізації. Світ сьогодні становить собою мережу підсистем, що постійно змінюються. І те, що сьогодні носить характер глобального, завтра може перейти в статус локального. Зростання кількості системних рівнів, а також переміщення їхньої важливості—все це є результатом глобальної динаміки.

Три головні спроби виробити теоретичні моделі глобального світу були здійснені у 70-тих роках ХХ століття К. Доейчем, Дж. Форестером та Л. Кляйном. Недоліки цих перших масштабних спроб прогнозування глобальних змін стали з часом приводом для багатьох спекуляцій. Ми ж бачимо декілька причин їхньої невідповідності дійсності. По-перше, теоретичні моделі, покликані прогнозувати, не є банальними статистичними проєктами, глобальне майбуття—це складний комплекс з великою кількістю змінних та змінюваних взаємовідносин. По-друге, у часи створення теоретичних глобальних моделей світ був ще недостатньо інтегрованим задля того, щоб ці моделі могли бути імplementовані у практику. Перші моделі містили замало аналізованих змінних: приріст населення, економічні прибутки, забруднення, різного роду ресурси і все. І по-третє, не враховувалися по-справжньому важливі змінні, такі як результати інформаційно-технологічних зрушень.

Сучасні спроби глобального моделювання є значно менш претензійними, багато з них виходять із загроз кліматичних змін, вичерпності ресурсів та інших екологічних факторів, які впливають на глобальний економічний розвиток.

Світова історія набуває більшої значущості, однак проблема її об'єктивності лишається невирішеною. Глобалізація і поведінка локальних, регіональних і національних систем виявляють сьогодні

релевантність по відношенню до проблем транспортування, демографії й зіткнення культур. За останні роки вартість переміщення ідей, людей та товарів значно зменшилася, тим не менш, старі шляхи транспортування лишилися і продовжують використовуватися, а відтак — чинити вплив на глобальну дисперсію. Зіткнення культур у XXI сторіччі виражається протистоянням християнського та ісламського світів, поділом Європи на західну та східну тощо. Дисбаланс у демографії, з популяційними сплесками в східних країнах і зменшенням населення на заході також є вагомим чинником глобалізації.

Підводячи підсумки проведеного у даній статті дослідження, хотілося б відмітити ще раз деякі вихідні ідеї. Компаративна політологія в контексті глобалізаційних процесів набуває ще більшої значущості попри існування песимістичних прогнозів в рамках наукової спільноти. Адже загострюється потреба у дослідженні співмірності глобальних та локальних індикаторів у функціонуванні держав, демократичних інститутів, транснаціональних корпорацій. Акцент у порівняльному дослідженні в рамках політології має бути зроблений на ідентифікації дисфункцій політичних систем, протиріч і побічних наслідків їх діяльності. Окрім того соціальний, економічний і політичний виміри за глобалізації мають досліджуватися у симбіозі, адже на практиці вони перетворилися на когнітивні сфери. Також є потреба у виробленні дієвих теоретичних моделей глобалізаційних змін, які б допомогли визначитися з основним колом викликів, що їх несе глобалізація для нової світобудови як цілісної системи і окремих націй-держав, які не зникають, а просто функціонують за нових умов.

Список використаних джерел:

1. Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI века / И. Валлерстайн. — М.: Логос, 2004. — 368 с.
2. Лоуи Т. Глобализация, государство, демократия: образ новой политической науки. — http://www.polisportal.ru/index.php?page_id=51&id=137
3. Латур Б. Нового времени не было. Эссе по симметричной антропологии / Б. Латур. — СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2006. — 240 с.
4. Хабермас Ю. Расколотый Запад / Ю. Хабермас. — М.: Издательство «Весь мир», 2008. — 192 с.

Стаття надійшла до редакції 09.09.2014 р.

Кобыльник В.В. Перспективы политической компаративистики в контексте глобализации

В статье исследована проблема перспектив сравнительной политологии в условиях глобализации. Доказано возрастание роли компаративных исследований в рамках политической науки из-за усложнения сущности предмета исследования. Акцентируется внимание на неразрывной взаимосвязи политической, экономической и социальной сфер жизнедеятельности человечества и необходимости их комплексного исследования. Автор выделяет необходимость научного анализа соотношения глобальных и локальных индикаторов в функционировании государств, демократических институтов и транснациональных корпораций.

Ключевые слова: политическая компаративистика, глобализация, глобальные индикаторы, локальные переменные, национальное государство, новый миропорядок, транснациональные корпорации, глобальная экономика.

Kobylnik V.V. Comparative perspectives political in the context of globalization

The article investigates the prospects of comparative politics within the conditions of globalization. Increasing role of comparative studies within political science because of the complexity of the essence of the research subject is proven. Attention is paid to the symbiotic relationship of political, economic and social spheres of human activity and the need for their comprehensive study. The author highlights the need for a scientific analysis of the ratio of global and local indicators in the functioning of democratic institutions and multinational corporations.

Keywords: comparative politics, globalization, global indicators, local variables, nation-state, the new world order, multinational corporations, global economy.

УДК 329 (JOBVIK)

Гримська М. І.*Кандидат політичних наук, доцент кафедри державного управління
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

РАДИКАЛІЗАЦІЯ ЕЛЕКТОРАЛЬНИХ ПРЕФЕРЕНЦІЙ В УГОРЩИНІ: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Охарактеризовано специфіку радикалізації електоральних преференцій в Західній Європі. Висвітлено історію зростання підтримки угорської партії «Рух за кращу Угорщину» та детально розкрито її основні політичні погляди. Виокремлено головні причини збільшення популярності даної партії. Наголошено на важливості аналізу тенденцій радикалізації електоральних преференцій з погляду геополітичного становища сучасної України.

Ключові слова: ідеологія, політичні партії, крайні праві, Угорщина, «Рух за кращу Угорщину».

Постановка проблеми. У 1989 р. в журналі «Національний інтерес» була опублікована найвідоміша стаття Френсіса Фукуями під назвою «Кінець історії». Вчений стверджував, що історичний розвиток людства підійшов до свого логічного завершення, після якого розпочнеться постісторична доба. Історія для Ф. Фукуями — це, передусім, боротьба ідеологій, переможцем з якої вийде ідеологія ліберальної демократії. Зокрема, в ХХ ст. їй кидали виклик фашизм та комунізм, але вона успішно їх подолала. Подальші події, на думку науковця, лише підтверджували висловлені ним гіпотези і про це він говорить у своїх більш сучасних статтях, книгах та виступах — падіння Берлінської стіни, розпад Радянського Союзу, лібералізація економіки Китаю, війна у Перській затоці тощо. Погляди Ф. Фукуями не похитнули навіть події 11 вересня 2001 р. в США. Він і далі стверджував, що іслам — надто локальний і не може кинути виклик ліберальній демократії, оскільки це не та модель, яку усім хочеться наслідувати.

Однак через двадцять років після публікації статті, Ф. Фукуяма все ж припустив можливість власної помилки. У 2012 р. вийшла його праця під назвою «Майбутнє історії: чи може ліберальна демократія вижити після занепаду середнього класу?», у якій він ставить під сумнів абсо-

лютну перевагу цієї ідеології в сучасних умовах [6]. Вчений більшу увагу приділяє крайній лівій ідеології та її розвитку, але події останніх десятиліть змушують науковців звернутись і до ідеології крайніх правих, вплив яких в країнах ЄС стрімко зростає.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика радикалізації електоральних преференцій в країнах Європейського Союзу одержує дедалі більше уваги науковців як з зарубіжних країн, так і з України. Загальна характеристика ідеології крайніх правих представлена у працях наступних зарубіжних вчених: С. Браун, М. Вільсен, Дж. Ендрюс, П. Ігнасі, Р. Ігвел, Дж. Лоуденс, К. Мудде, П. Норріс, М. Тоусен, Ш. Хенлі, та ін. В Україні на цю тематику також вийшло декілька статей (Т. Дублікаш, А. Романюк та ін.) та було захищено одну кандидатську дисертацію (А. Шеховцов, «Нові праворадикальні партії в сучасних європейських країнах: причини електоральної підтримки», Миколаїв, 2010).

Безпосередньо проблематика правих партій Угорщини висвітлюється у статтях таких зарубіжних науковців: С. Ахмарі, М. Варга, М. Джордан, П. Кенеш, Т. Ленд, А. Пірро, Б. Пітлас, Е. Салтман. В Україні поки що практично немає наукових публікацій, окремо присвячених кожній з держав, в яких можна спостерігати тенденції до радикалізації електоральних преференцій та збільшення підтримки крайніх правих. Переважна більшість наукових праць присвячено, насамперед, узагальненням, пошуку причин перемоги таких партій, які були б спільними для усіх країн.

Визначення невіршених раніше частин загальної проблеми, котрим і присвячено статтю. Оскільки проблема радикалізації електоральних преференцій є важливою та актуальною і її наслідки можуть безпосередньо вплинути на Україну (європейські країни праві партії часто мають чітку позицію щодо подій останніх двох років в Україні), вітчизняна політична наука не може стояти осторонь вивчення цього явища. При цьому, дослідження будь-якого соціально-політичного явища, особливо нового, потребує ретельного аналізу історії його виникнення. Лише так можна краще зрозуміти його сутність та специфіку і чітко виявити причинно-наслідкові зв'язки між різними процесами. В Україні наукові публікації, які б покроково висвітлювали зростання популярності та електоральної підтримки правих партій окремих держав Європи практично відсутні. Тому метою статті є представлення процесів радикалізації електоральних преференцій в Угорщині. Угорщина була обрана насамперед тому, що це одна з тих держав Європейського Союзу, в якій ці тенденції

особливо очевидні. З іншого боку, ця країна знаходиться по сусідству з Україною, відповідно, між двома державами існують тісні соціальні, економічні, а головне—культурні зв'язки, що безпосередньо впливає на виникнення схожих процесів на прикордонних територіях.

Висвітлення основного матеріалу дослідження. Починаючи з кінця 80-х—початку 90-х рр. ХХ ст., Угорщина розпочала свій шлях переходу від тоталітарної соціалістичної моделі управління державою, яка існувала в тому числі і за рахунок радянської присутності на угорській території, до демократії, що зрештою призвело до інтеграції до Європейського Союзу, в який вона вступила у 2004 році разом з дев'ятьма іншими «новими» державами. Угорщина—парламентська республіка. Формальним главою держави є президент, який обирається парламентом терміном на п'ять років. Фактично внутрішню та зовнішню політику країни визначає прем'єр-міністр, який вноситься на розгляд парламенту президентом, але вибирається коаліцією політичних партій.

В Угорщині існує багатопартійна система. У 1990–94 рр. в парламенті було сформовано п'ять фракцій політичних партій та одна фракція незалежних депутатів—Угорський демократичний форум, Альянс вільних демократів, Аграрна робітничка та громадянська партія, Угорська соціалістична партія, Альянс молодих демократів (Фідеш) та Християнсько-демократична народна партія. З того часу розстановка сил змінювалась кілька разів, партії розпадались та формувалися нові, і поступово дедалі більшу підтримку здобував Альянс вільних демократів (Фідеш), пізніше перейменований у «Фідеш—Угорська громадянська партія». Фідеш та християнські демократи тривалий час залишались в опозиції. У 2010 р. вони здобули суттєву перемогу на виборах та сформували правлячу коаліцію. У 2014 р. ця коаліція перемогла знову та продовжила своє перебування у владі [9].

Цікавим є той факт, що Фідеш часто позиціонує як праву партію на протигагу правоцентризму. Щодо неї практично не вживають вираз «крайня права», однак можна зустріти звинувачення в націоналізмі, прагненні до створенні керованої демократії, звуженні прав та свобод громадян, зокрема, законодавчі обмеження свободи преси, зміну виборчого законодавства на власну користь та ін. Імідж даної партії досить неоднозначний, незважаючи на те, що вона входить до «політичної сім'ї» Європейської народної партії та перебуває у складі відповідної фракції в Європейському союзі.

Однак, починаючи з другої половини 2000х р. на політичній арені Угорщини з'явилась ще одна впливова партія, ідеологію якої уже безсумнівно можна віднести до крайньої правої. Це—«Рух за кращу Угорщину» (Йобббк). Партія була заснована у 2003 році на базі однойменного громадсько-політичного руху. На сайті організації зазначено, що основною причиною, яка змусила до цього кроку, була поразка консервативних сил [4]. Перші кілька років існування партія була маловідомою та залишалась маргінальною. Незважаючи на те, що основні гасла та програми були розроблені саме в той час та залишались практично незмінними, електоральної підтримки ця політична сила тоді не мала.

Знаковою подією, яка сприяла приверненню уваги до нової невеликої партії, вважають політичний скандал у 2006 р. В пресі з'явилися записи, в яких тогочасний прем'єр-міністр Ференц Дюрчань скаржився своїм колегам з соціалістичної партії, що справи в країні йдуть настільки погано, що він змушений «день та ніч» брехати своїм виборцям щодо фінансової ситуації. Відповідно, єдиним виходом будуть заходи жорсткої економії та скорочення соціальних виплат. Оприлюднення записів призвело до масових вуличних протестів, які часто супроводжувались зіткненням з поліцією. Зокрема, у вересні 2006 р. крайні праві розбили сили поліції та спустошили головний офіс національного телебачення). Саме тоді на одній з головних площ міста демонстранти висловили недовіру представнику «традиційної» крайньої правої партії Угорщини і ініціативу перехопив «Рух за кращу Угорщину» [11, с. 795].

З того часу вулиця та протести стали основним місцем для «Руху» для донесення своїх ідей до виборців. Цього ж року було засновано «Угорську варту», напівмілітаризовану організацію, яка ставила собі за мету забезпечення порядку, дотримання законів, допомогу в надзвичайних ситуаціях. У 2009 р. ця організація була заборонена і спроби створити нові не увінчалися успіхом. Повернення до мілітаристської стратегії відбулось аж у 2011 р., коли через зміни до законодавства вдалось створити організацію під назвою «Нова угорська варта». Цього ж року вона здійснила першу і вдалу мобілізацію населення проти ромів. В одному з угорських міст—Gyöngyöspata—населення, кероване «Новою угорською вартою» почало активно виступати проти ромів, змусивши їх покинути міста. Наслідком стала відставка мера і на позачергових виборах на цю посаду було обрано представника «Руху за кращу Угорщину» [11, с. 803].

Ставлення дослідників до того, наскільки створення мілітаризованих утворень сприяло покращенню чи погіршенню електоральної підтримки «Руху за кращу Угорщину», є неоднозначним. З одного боку, самі лідери партії у своїй риторичі постійно наголошували, що прямий зв'язок з виборцям є найефективнішим інструментом здобуття голосів, оскільки партія постійно піддається критиці з боку конкурентів та зображується переважно негативно у засобах масової інформації. Крім того, ця організація справді діяла в обраних нею напрямках і ставала відомою саме завдяки цьому. Риторика щодо необхідності самоорганізації для забезпечення правопорядку стала особливо популярною після екологічної катастрофи через аварію на алюмінієвому заводі в 2010 р. Незважаючи на те, що влада відреагувала миттєво — завод було націоналізовано, керівництво заарештовано, дамба відновлена за тиждень — населення ще більше втратило довіру до неї і меседжі голови організації Габора Вони були дуже своєчасними [11, с. 803].

З іншого боку, існує думка, що функціонування таких мілітаризованих організацій не призвело до залучення нових прихильників. Така діяльність подобалась тим, хто уже і так підтримував крайню праву ідеологію, частково сприяючи їх мобілізації, в тому числі і через активне голосування на виборах. Якби ж електоральний успіх повністю залежав від ефективності «Угорської варти», партія не змогла б нарешті потрапити в парламент у 2010 році, оскільки діяльність організації була заборонена за десять місяців до виборів.

На протигагу цьому, головною причиною зростання підтримки партії «Рух за кращу Угорщину» вважають зміну її риторики від суто націоналістичних та антиєвропейських закликів до пропонування рішень у сфері економіки, зайнятості тощо. Зокрема, у 2010 р. була опублікована передвиборча програма під назвою «Радикальні зміни». Це — комплексна всеохоплююча програма, в якій висвітлено позиції партії з найголовніших проблем. Можна виокремити три основні теми, про які йдеться у документі. По перше, це залежність угорської економіки від міжнародних та європейських інституцій. Ці інституції не зацікавлені у зміцненні економіки Угорщини, навпаки, вони намагаються різними способами її узалежнити та контролювати. Необхідно перебудувати економіку таким чином, щоб захистити її від надмірного зовнішнього впливу. І насамперед цього можна досягти через зменшення державного боргу та переорієнтацію державної політики на підтримку угорців — угорського бізнесу, угорських фермерів, угорської промисловості тощо [10, с. 2].

Друге питання—це забезпечення закону та порядку в державі. Покарання мають бути достатньо жорсткими, щоб мінімізувати дрібні злочини, а основна увага держави має бути зосереджена на боротьбі з організованою політичною та економічною злочинністю. Необхідно створити окремий відділ поліції—жандармерію, яка була ліквідована у післявоєнний час через співпрацю з нацистами, в тому числі і участь у створенні та функціонуванні концтаборів. Ця жандармерія працювала б виключно з так званими «злочинами циган», які дуже турбують суспільство, криміналізуючи його та знижуючи загальний рівень безпеки. У програмі наголошується, що створюючи такий окремий відділ партія не вважає усіх ромів злочинцями, хоча і говорить про те, що співжиття угорців та ромів є однією з найбільших проблем сучасної Угорщини. Натомість, мова йде про особливі злочини, характерні для місць компактного проживання ромів—масові бійки, бійки з використанням ножів, крадіжка металобрухту тощо [11, с. 11].

Третя проблема стосується соціально-економічної ситуації. Про неї йдеться практично у всіх розділах програми. Держава має бути сильною, але чітко обмежувати ступінь втручання та регулювання усіх сфер життя лише до необхідного мінімуму. Потрібно подолати безробіття, допомогти молоді з працевлаштуванням та заохотити народжуваність серед угорців, яка є низькою порівняно з народжуваністю в общинах ромів. Податки слід скорочувати, але кожна людина повинна відчувати себе захищеною у будь-яких життєвих обставинах особливо перед лицем надзвичайних ситуацій та катастроф.

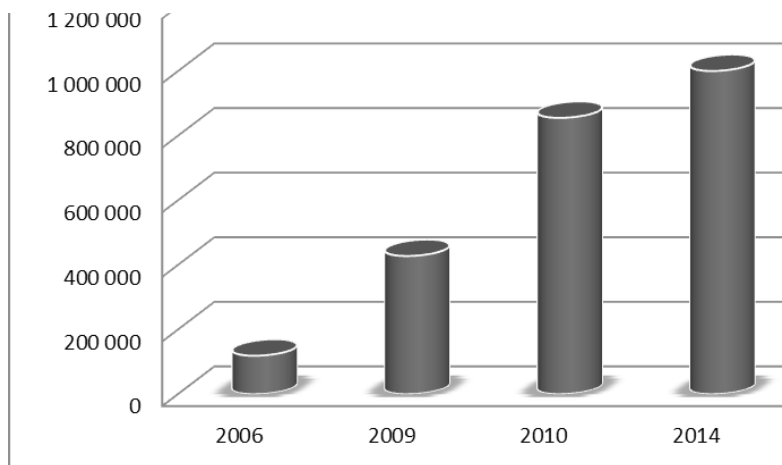
Загалом, рівень підтримки політичної партії «Рух за кращу Угорщину» можна зобразити у вигляді наступної таблиці (Таблиця 1) та діаграми (Рисунок 1) [5].

Таблиця 1. Рівень електоральної підтримки політичної партії «Рух за кращу Угорщину»

Рік	Тип виборів	Кількість голосів	%	Кількість мандатів
2006	Парламентські (спільно з Угорською партією правди та життя)	119 007	2,2	0

2009	До Європейського парламенту	427 773	14,77	3
2010	Парламентські	855,436	16,67	47
2014	Парламентські (кількість депутатів парламенту була скорочена з 386 до 199)	1,000,637	20,04	23
2014	До Європейського парламенту	340,287	14,67	4

Рисунок 1. Рівень електоральної підтримки політичної партії «Рух за кращу Угорщину»

Однією з причин радикалізації електоральних преференцій в Західній Європі вважають те, що тут практично не виникало нових ідеологій та політичних партій чи союзів партій після II світової війни. До нових можна віднести лише дві групи ідеологій — так звані «зелені» (партії,

які у своїй риторичі та практичній діяльності основний акцент роблять на екологію) та власне крайні праві [7, с. 1]. Це призвело до ситуації, коли партії стають, по суті, старшими за своїх виборців, а це не сприяє їх підтримці молоддю, для якої вони здаються надто застарілими, негнучкими, закритими до ініціатив та інновацій.

Проте, жодна з цих причин не є релевантною для Угорщини. По суті, про формування її політичної системи можна вести мову лише з кінця ХХ ст., а отже усі партії «молоді» та «нові». По друге, електоральна підтримка партії «Рух за кращу Угорщину» почала зростати лише після деякого послаблення негативної риторики щодо ромів та євреїв, відмови від публічних закликів необхідності виходу з Європейського союзу та концентрації на економічних питаннях. Виходячи з цього, основною причиною радикалізації електоральних преференцій можна вважати низький рівень довіри до існуючих політичних інститутів та владних партій. Після тривалого перебування при владі коаліції лівих сил населення Угорщини розчарувалось та почало підтримувати праві партії. Однак коли не відбулось очікуваного різкого покращення ситуації, виборці знову почали шукати альтернативу і нею став «Рух за кращу Угорщину», який змінив свою риторику від радикальних закликів щодо етнічних меншин до необхідності створення нової моделі економічних відносин, яка б захищала етнічне населення Угорщини від негативного впливу імміграції, глобалізації, тиску європейських та світових інституцій тощо.

Тобто, можна припустити, що угорські громадяни потребували саме такого поєднання етнічних та економічних питань, яке б, з одного боку, не заклиало до радикальних рішень, насамперед щодо меншин, а з іншого — дозволяло б подивитися на економічну та політичну систему через «етнічні лінзи», очима домінуючого етносу, що населяє Угорщину [11, с. 792]. При цьому, етнічність розглядається тут як характеристика, притаманна людині від народження — культура, мова, релігія, раса тощо. Спроможність додати економічну складову до радикальних націоналістичних закликів є досить рідкісною для крайніх правих, схильних, як правило, зосереджувати свою увагу на пошуку винних і, відповідно, рішенням усіх проблем була б ліквідація цих винних (наприклад, зменшення або повне припинення імміграції).

Радикалізація електоральних преференцій в Угорщині може створити низку загроз для зовнішньої політики та політики безпеки України. Зокрема, у жовтні 2014 р. судом було заборонено діяльність «Приймальні незалежного депутата Європейського парламенту Ковача Бейли» — бла-

годинного фонду, який по суті відіграв роль представництва партії «Рух за кращу Угорщину в Україні». Приводом стали письмові та усні висловлювання членів партії щодо анексії Криму та територіальної належності Закарпаття. Такі думки були висловлені, в тому числі і на Генеральній асамблеї сесії Парламентської асамблеї Ради Європи, де представник цієї партії назвав Україну «штучним утворенням» та висловив впевненість, що угорці Закарпаття повернулись б в Угорщину, якби мали таку можливість [8].

По друге, на зовнішньополітичній арені «Рух за кращу Угорщину» відкрито підтримує політику Російської Федерації. Зокрема, ним було визнано анексію Криму, його представники брали участь в якості спостерігачів на «виборах» на Сході України, на засіданнях міжнародних організацій, в Європейському парламенті депутати від цієї партії висловлюються на підтримку РФ та виступають в якості союзників Володимира Путіна. Через це здобуття дедалі більшої електоральної підтримки з боку крайніх правих сил в європейських країнах, в тому числі і в Угорщині, може стати реальним викликом для зовнішньополітичної стратегії нашої держави.

Висновки та перспективи подальших наукових розвідок. За прогнозами науковців радикалізація електоральних преференцій в державах Європейського союзу лише зростатиме. Економічні проблеми, соціальні виклики, відносини всередині ЄС і між ЄС та іншими державами (насамперед, Росією) можуть стати основою для підтримки населенням кардинальних змін внутрішньо та зовнішньополітичних курсів, які і пропонують крайні праві партії. Оскільки це безпосередньо впливає на геополітичне становище України у світі, вітчизняна політологія повинна розпочати дослідження та активні наукові дебати щодо даної проблематики, насамперед для того, щоб забезпечити політичних та державних діячів належним підґрунтям для оперативного реагування на можливі виклики.

Список використаних джерел:

1. Дублікаш Т. М. Мейнстрімізація крайніх правих в Європі: чи є загроза? / Т. М. Дублікаш // Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент.—2011.—Вип. 6.—С. 89–99.
2. Романюк А. Крайні праві політичні партії—як нова сім'я політичних партій країн Західної Європи / А. Романюк //

-
- Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини. — 2005. — Вип. 15. — С. 131–141.
3. Шеховцов А. В. Нові праворадикальні партії в сучасних європейських країнах: причини електоральної підтримки: автореф. дис.... канд. політ. наук: 23.00.02 / А. В. Шеховцов; Чорномор. держ. ун-т ім. П. Могили. — Миколаїв, 2010. — 17 с.
  4. A short summary about Jobbik; [Electronic resource] / Access mode: http://www.jobbik.com/short_summary_about_jobbik — Title from the screen.
  5. Álvarez-Rivera M. Election resources on the Internet: elections to the Hungarian National Assembly / Manuel Álvarez-Rivera; [Electronic resource] / Access mode: <http://www.electionresources.org/hu/> — Title from the screen.
  6. Fukuyama F. The Future of history: can liberal democracy survive the decline of the middle class / Francis Fukuyama // Foreign Affairs. — 6 Dec. 2014; [Electronic resource] / Access mode: <http://www.foreignaffairs.com/articles/136782/francis-fukuyama/the-future-of-history> — Title from the screen.
  7. Mudde C. Populist radical right parties in Europe / Cas Mudde. — Cambridge: Cambridge University Press, 2007. — 404 p.
  8. Parliamentary Assembly (Council of Europe): 2014 ordinary session. Report: Fifteenth sitting, Wednesday 9 April 2014 at 3.30 p. m.; [Electronic resource] / Access mode: <http://assembly.coe.int/Main.asp?link=/Documents/Records/2014/E/1404091530E.htm> — Title from the screen.
  9. Parliamentary groups of parties and independent members of Parliament; [Electronic resource] / Access mode: <http://www.parlament.hu/en/web/house-of-the-national-assembly/parliamentary-groups-of-parties-and-independent-members-of-parliament> — Title from the screen.
  10. Radical change: a guide to Jobbik's parliamentary election manifesto for national self-determination and social justice / Foreign affairs committee, 2010. — 25 p.
  11. Varga M. Hungary's «anti-capitalist» far-right: Jobbik and the Hungarian Guard / Mihai Varga // Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity. — 2014. Vol. 42, No. 5, P. 791–807.

Стаття надійшла до редакції 22.09.2014 р.

Грымская М.И. Радикализация электоральных предпочтений в Венгрии: общая характеристика

Охарактеризована специфика радикализации электоральных предпочтений в Западной Европе. Представлена история роста поддержки венгерской партии «Движение за лучшую Венгрию» и подробно раскрыты ее основные политические взгляды. Выделены основные причины увеличения популярности данной партии. Подчеркнута важность анализа тенденций радикализации электоральных предпочтений с точки зрения геополитического положения современной Украины.

Ключевые слова: идеология, политические партии, крайне правые, Венгрия, «Движение за лучшую Венгрию».

Grymska M.I. The radicalization of electoral preferences in Hungary: an overview

The phenomenon of radicalization of electoral preferences in Western Europe is characterized. The history of the growth of support for Hungarian political party «The Movement for a Better Hungary» is presented and its main political views are characterized in details. The main reasons for the increase in popularity of the party are determined. The importance of analysis of the radicalization of electoral preferences is emphasized with regard to geopolitical situation of modern Ukraine.

Keywords: ideology, political parties, far right, Hungary, «The Movement for a better Hungary».

УДК 351.86/351.96 (477)

Курас А. І.

Науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса

БЕЗПЕКОВА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ: ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ

Проаналізовано ймовірні виклики національній безпеці України у зовнішньополітичній сфері. Визначено рівень співпраці нашої держави із країнами-членами Організації Північно-Атлантичного договору (НАТО) та державами-учасницями Організації Договору про колективну безпеку (ОДКБ), обґрунтовано помилковість політики позаблоковості для української держави.

Ключові слова: Україна, національна безпека, військові загрози.

Зовнішньополітичний чинник відіграє надзвичайно важливу роль у забезпеченні національної безпеки України. Проте молода українська держава упродовж двадцятилітньої історії не змогла досягнути вагомих успіхів у виборі чіткої зовнішньополітичної стратегії— незважаючи на декларативні заклики влади до євроінтеграції, на практиці керівництво держави втілює у життя стратегію «позаблокового статусу», що не може гарантувати державного суверенітету в умовах поляризації світу на початку XXI ст.

Чимало науковців, політиків, громадських діячів сьогодні звертаються до проблеми зовнішньополітичного вибору України, проте тлумачать широко коло питань цієї тематичної ніші виходячи із власних політичних уподобань, що унеможливує об'єктивне висвітлення досліджуваних у статті проблем, зумовлює потребу аналітичного узагальнення здобутків попередників на теоретичному рівні. Основна мета розвідки— проаналізувати зовнішньополітичні аспекти національної безпеки України, визначити проблеми української держави у цій сфері та можливі шляхи їх вирішення.

Закон України «Про основи національної безпеки» визначив ймовірні загрози у зовнішньополітичній сфері для нашої держави, якими стали:

1. Посягання на державний суверенітет України та її територіальну цілісність, територіальні претензії з боку інших держав;

2. Спроби втручання у внутрішні справи України з боку інших держав;

3. Воєнно-політична нестабільність, регіональні та локальні війни (конфлікти) в різних регіонах світу, насамперед поблизу кордонів України;

4. Розвідувально-підбивна діяльність іноземних спеціальних служб;

5. Загроза посягань з боку окремих груп та осіб на державний суверенітет, територіальну цілісність, економічний, науково-технічний і оборонний потенціал України, права і свободи громадян;

6. Злочинна діяльність проти миру і безпеки людства, насамперед поширення міжнародного тероризму;

7. Загроза використання з терористичною метою ядерних та інших об'єктів на території України;

8. Можливість незаконного ввезення в країну зброї, боєприпасів, вибухових речовин і засобів масового ураження, радіоактивних і наркотичних засобів;

9. Спроби створення і функціонування незаконних воєнізованих збройних формувань та намагання використати в інтересах певних сил діяльність військових формувань і правоохоронних органів держави;

10. Прояви сепаратизму, намагання автономізації за етнічною ознакою окремих регіонів України [1].

Аналітики Центру Разумкова відзначають, що на початку XXI ст. відбулися значні зміни в середовищі європейської безпеки, серед яких найбільше занепокоєння викликають: 1. Зростаючі масштаби міжнародного тероризму, розповсюдження зброї масового ураження та незаконних видів діяльності (насамперед, піратства); 2. Криза дієвості міжнародного права та міжнародних інститутів і систем безпеки; 3. Прагнення Росії до утвердження в якості одного зі світових центрів (полюсів) сили і зростаюча агресивність її зовнішньої політики; 4. Відсутність консенсусу на євроатлантичному просторі стосовно відносин з Росією та реагування на агресивні прояви її зовнішньої політики [2, с. 49–52].

Попри законодавчо визначений курс на європейську та євроатлантичну інтеграцію, у країні продовжуються дискусії щодо зовнішньополітичного вибору нашої держави. Політичні сили пропонують: 1) збереження позаблокового та/або набуття нейтрального статусу; 2) поглиблення партнерства з НАТО та ЄС у сфері безпеки і оборони; 3) приєднання до Організації Договору про колективну безпеку СНД (ОДКБ). Невизначеність панує також у нормативно-правовому забезпеченні зовнішньої політики України. Проте, заради справедливості

відзначимо, що основою зовнішньої політики України низка документів визначали, як уже зазначалося, європейську та євроатлантичну інтеграцію (ці пріоритети були визначені у Постанові Кабінету Міністрів України «Про основні напрями зовнішньої політики України» [3] від 2 липня 1993 р., Законі України «Про основи національної безпеки України» [4] (2003 р.), інших державних законодавчих та нормативно-правових актах, зокрема Воєнній доктрині України (2004 р.) [5].

Узагальнивши напрацювання чиновників та науковців, констатуємо, що на сьогодні існують дві точки зору стосовно шляхів забезпечення національної безпеки України у зовнішньополітичній сфері: збереження позаблокового статусу або ж вступ до однієї із організацій колективної безпеки. Прихильники ідеї позаблоковості вважають, що такий статус найефективніший. Зокрема, у проекті Закону України «Про позаблоковий статус України» [6] стверджується, що такий крок є доцільним і необхідним «з політичної, економічної та соціальної точок зору та відповідатиме адекватному забезпеченню національної безпеки держави на сучасному етапі [6]. Зауважимо, що гарантії, надані іншими державами у випадку позаблокового статусу — непереконливі.

Водночас у Стратегії національної безпеки України [7] визначено пріоритети у виборі інтеграційних стратегій. «Подальший розвиток і захист найвагоміших здобутків України потребує чіткої визначеності держави у стратегічних пріоритетах та цілях, які мають відповідати викликам і загрозам ХХІ століття, її взаємодії з сучасними системами міжнародної і регіональної безпеки» [7], — йдеться у документі. Обираючи систему колективної безпеки, Україна, де-факто, може розглядати тільки дві організації:

1. Організацію Північно-Атлантичного договору (НАТО), що діє на підставі Вашингтонського договору 1949 р.;
2. Організацію Договору про колективну безпеку (ОДКБ), засновану Ташкентським договором у 1992 р.

Виконуючи Закон України «Про основи національної безпеки України» [1], у 2005 р., після завершення Помаранчевої революції, започатковано інтенсивний діалог між Україною з НАТО з питань набуття членства в цій організації. Наймасштабнішим аспектом співробітництва стали питання реформування сектору безпеки і оборони. НАТО постійно надає матеріальну та консультативну підтримку в розбудові професійних Збройних Сил України, здатних забезпечувати оборону держави і брати активну участь у міжнародних миротворчих операціях [1].

У сучасних зовнішньо- та внутрішньополітичних умовах надзвичайно важливу роль відіграє підписання у листопаді 2013 р. Україною договору про асоційоване членство в ЄС—це один із найважливіших зовнішньополітичних документів для нашої держави, який суттєво вплине на стан забезпечення її національної безпеки у XXI ст.

Соціологічні опитування свідчать про готовність українців до такого кроку. Згідно з результатами опитувань Центру Разумкова (2010 р.) безпеку країни зможуть забезпечити добросусідські партнерські відносини з країнами світу (52,6%) та миролюбна, ефективна зовнішня політика (38,6%). Значно менше громадяни нашої держави сподіваються на набуття Україною нейтрального статусу (14,5%) та вступ до військових блоків (5,9%). Водночас більшість (55,8%) українців впевнені, що подовження терміну перебування Чорноморського флоту у Криму зміцнює безпеку України, а 54,4% опитаних не підтримують перебування іноземних військових баз на території України [8, с. 21–22].

На окрему увагу заслуговують україно-російські відносини 2005—2013 рр., які після Помаранчевої революції 2004 р. й надалі перебувають у кризовому стані. На нашу думку, суттєво зростала конфліктність, яскравого вираження набули «газові», «м'ясо-молочні», «історичні» війни тощо. Водночас політичний діалог набув характеру взаємних звинувачень і демаршів. Рішення у базових напрямках (політична, енергетична, торговельна, гуманітарна сфери) мають на сьогодні короткостроковий, суперечливий і конфронтаційний характер [9, с. 13]. Проте, науковці, експерти відзначають, що незважаючи на євроатлантичні прагнення України, зближенню України і Російської Федерації сприяють політико-економічні фактори, зокрема спільні економічні пріоритети.

Аналітики Центру Разумкова констатують, що основними причинами зміни зовнішньополітичного курсу у сфері безпеки та запровадження позаблокового статусу України у 2010—2013 рр. (у період президентства В. Януковича) стали: низька результативність політики України на євроатлантичному напрямі; політичний та економічний тиск Росії; вплив проросійського лобі; низькі дієздатність і конкурентоспроможність української управлінської еліти; низький рівень суспільної підтримки курсу на євроатлантичну інтеграцію через брак і недоліки інформаційної політики держави. Використані для виправдання цього кроку аргументи, що базуються на досвіді європейських нейтральних країн, не є переконливими, оскільки ґрунтуються на застарілих фактах і не враховують останні тенденції в політиці цих країн [10].

Відмовившись, де-факто, від євроатлантичного курсу у 2010—2013 рр., керівництво нашої держави все більше уваги приділяє інтеграційним процесам в рамках СНД. Здійснюються спроби формування єдиного економічного простору, що охоплює спільну політику економічної безпеки; скоординовану зовнішньоекономічну політику; спільне законодавство; тісне співробітництво в гуманітарній сфері тощо.

Попри вагомій недоліки, виокремимо також можливі позитивні наслідки інтеграції України до СНД, що, гіпотетично, на думку військових аналітиків, може підвищити рівень національної безпеки нашої держави: покращання умов збуту товарів на ринках Співтовариства; скасування експортного мита на найважливіші сировинні товари з Росії; можливе усунення квотування поставок нафти та природного газу; можлива відмова Росії від стягнення ПДВ на експортовані в Україну енергоносії; запровадження ефективнішого механізму вирішення конфліктів у відносинах з державами-учасницями; скорочення практики проведення спеціальних та антидемпінгових розслідувань стосовно українських виробників; покращання умов виробничої кооперації і наукового співробітництва з державами-учасницями Співтовариства; можливість досягнення певних поступок у питанні українських газових боргів; потенційну можливість отримати в перспективі кращі умови членства в СОТ, порівняно з тими, яких Україна здатна досягти самостійно; зміцнення позицій України у співробітництві з ЄС в окремих важливих секторах, насамперед, у галузі розвитку енергетики та транспорту.

Таким чином, ми повинні констатувати, що попри запевнення провідних світових держав, на сьогодні Україна не має надійних зовнішніх гарантій національної безпеки, що залишається основоположною проблемою її зовнішньої політики та вимагає негайного вирішення комплексу проблем, пов'язаних із стратегією зовнішньополітичної діяльності.

Вважаємо, що у найближчій перспективі наша держава повинна набути статус асоційованого члена ЄС і відповідно відмовитися від статусу регіональної позаблокової держави. Не менш важливо на сучасному етапі українського державотворення розробити чітку, стратегію дій у всіх можливих зовнішніх напрямках, зокрема: 1. Ухвалити нову редакцію «Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу»; 2. Сформувати план дій з реалізації Хартії Україна-США; 3. Розробити стратегію співробітництва з Російською Федерацією; 4. Прийняти концепцію діяльності України в рамках СНД тощо.

Список використаних джерел:

1. Про основи національної безпеки України // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 39. — Ст. 351.
2. Національна безпека України: стан і перспективи в контексті змін безпекового середовища // Національна безпека і оборона . — 2008. — №9. — С. 49—52.
3. Про основні напрями зовнішньої політики України: Постанова Верховної Ради України // Відомості Верховної Ради. — 1993. — №37. — Ст. 379.
4. Про основи національної безпеки України // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 39. — Ст. 351.
5. Про Военну доктрину України: Указ Президента України // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.zakon4.rada.gov.ua/laws/show/648/2004>.
6. Про позаблоковий статус України: проект Закону України // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=3069/>
7. Про Стратегію національної безпеки України: Указ Президента України // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.zakon4.rada.gov.ua/laws/show/105/2007/>
8. Проблеми безпеки Чорноморського регіону і Криму в оцінках експертів // Національна безпека і оборона. — 2011. — №4—5. — С. 21—22.
9. Зовнішня політика України на новому етапі // Національна безпека і оборона. — 2010. — №2. — С. 19.
10. Партнерство Україна-НАТО: час усвідомлення потреб, реалій і нових підходів // Національна безпека і оборона. — 2012. — № 2–3. — С. 2—10.

Стаття надійшла до редакції 22.10.2014 р.

Курас А.И. Национальная безопасность Украины: внешнеполитический аспект

Проанализированы возможные вызовы национальной безопасности Украины во внешнеполитической сфере. Определен уровень сотрудничества нашего государства со странами-членами Организации Североатлантического договора (НАТО) и государствами-участниками Организации Договора коллективной безопасности

(ОДКБ), обоснованно ошибочность политики внеблоковости для украинского государства.

Ключевые слова: Украина, национальная безопасность, военные угрозы.

Kuras A.I. National Security of Ukraine: Foreign policy aspects

Analysis of the likely challenges to national security of Ukraine in foreign policy. The level of cooperation between our state of the member countries of the North Atlantic Treaty Organization (NATO) and the member states of the Collective Security Treaty Organization (CSTO), proved the fallacy of nonalignment policy of the Ukrainian state.

Keywords: Ukraine, national security, military threat.

ДО ВІДОМА АВТОРІВ!

Збірник наукових праць «Політологічний вісник» є фаховим виданням з політичних та філософських наук (Свідectво про державну реєстрацію КВ № 4631 згідно з постановою Президії ВАК України від 13. 12. 2000 р. — № 1 — 01 / 10)

1. До друку приймаються наукові статті, які відповідають вимогам ВАК України (постанова Президії ВАК України № 7-05 / 1 від 15. 01. 2003). Наукова стаття має містити такі необхідні елементи:

постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;

- аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано вирішення даної проблеми і на які спирається автор;
- виокремлення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок.
- Зазначені елементи можуть бути відокремлені рубриками (як підрозділи) або не виділятися в тексті.

2. Стаття подається в одному екземплярі українською мовою з підписом автора на останній сторінці. До рукопису статті додається електронний варіант на дискеті 3, 5 у форматі *. doc або *. rtf, набрана шрифтом Times New Roman (кегель 14) через 1,5 інтервала (29-30 рядків на сторінці).

3. Стаття оформляється за таким зразком:

- УДК;
- прізвище та ініціали автора;
- вчений ступінь, вчене звання, посада та місце роботи автора;
- назва статті;
- анотація до статті українською;
- перелік ключових слів;
- текст статті

- в кінці тексту статті, після фрази «Список використаних джерел» подається список літератури
- в кінці матеріалу в прізвище та ініціали, назва роботи, анотації та ключові слова російською і англійською мовами.

4. Не потрібно самостійно оформляти текст!

Звертаємо Вашу увагу, що таблиці, графіки, схеми, діаграми є ілюстративними матеріалами, які мають відповідати формату нашого видання (148×210 мм), а не формату А4! Відповідно всі такого роду ілюстративні елементи мають бути подані окремо в додатках до статті в адаптованому до вказаного формату.

5. Література дається наприкінці статті з нумерацією у стовпчик з повними атрибутами (автор, назва праці, місце видання, назва видавництва, рік, загальна кількість сторінок).

Нумерація посилання на джерельну базу послідовна (наприклад, № 1, 2, 3 і т. д.) або в алфавітному порядку. Якщо назва праці вже вживалась у тексті їй дається той же номер, що був даний перший раз.

Посилання робиться у квадратних дужках, наприклад [2, с. 17].

Обсяг статті не повинен перевищувати 0, 5 д. а. (12 сторінок або 20 тис. друкованих знаків).

5. Для здобувачів і аспірантів рекомендація наукового керівника та кафедри обов'язкова.

6. За достовірність даних відповідальність несуть автори.

7. При поданні статті обов'язково залишіть номер телефону, за яким можливо буде уточнити з Вами ті чи ті відомості.

Адреса редколегії: 03017 м. Київ, вул. Володимирська, 60;
кімн. 308 а, тел 239-33-83

Наукове видання
ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ ВІСНИК
Збірник наукових праць
Випуск 76

Адреса редакції:
м. Київ, вул. Володимирська, 64, к. 308-А
Телефон: (044) 239 33 83

Відповідальність за достовірність фактів, цитат,
власних імен та інших даних несуть автори.
Розповсюдження та тиражування матеріалів збірника
без офіційного дозволу видавництва заборонено.

Підписано до друку 07. 11. 2014 р.

Формат 60x84 / 16. Ум. друк арк. 29. Тираж 300 прим.
Зам. №

Видавництво і друк ТОВ «ВАДЕКС»
04074, м. Київ, вул. Бережанська 9
тел. 067 502-22-42, факс 067 231-13-87
сайт: <http://vadex.com.ua/>

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
України суб'єктів видавничої справи ДК № 4285 від
27.03.2012 р.